



**Университет
“Проф. д-р Асен Златаров”
Бургас**

**Asen Zlatarov University
Burgas, Bulgaria**

2



**ГОДИШНИК
ANNUAL**



ТОМ XLV, КНИГА 2, 2016

ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

VOLUME XLV, BOOK 2, 2016

SOCIAL SCIENCES

**УНИВЕРСИТЕТ
„ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ“ – БУРГАС**

ГОДИШНИК

ТОМ XLV, КНИГА 2, 2016

ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

**ASSEN ZLATAROV UNIVERSITY
BURGAS, BULGARIA**

ANNUAL

Vol. XLV, BOOK 2, 2016

SOCIAL SCIENCES



БУРГАС • 2016 • BURGAS

Editor-in-Chief

Prof. DSc Margarita Terzieva

Co-Editors

Prof. DSc Lyubomir Vlaev
Assoc. Prof. Penka Peeva, PhD
Asst. Prof. Ivan Sokolov

Editorial Boards**Section I: Technical Sciences**

Assoc. Prof. Magdalena Mitkova, PhD
Prof. Valentin Nenov, PhD
Prof. Sotir Sotirov, PhD
Assoc. Prof. Irena Markovska, PhD
Assoc. Prof. Yovka Nikolova, PhD
Assoc. Prof. Dimitrina Kiryakova, PhD
Assoc. Prof. Husein Yemendzhiev, PhD

Section II: Natural Sciences

Assoc. Prof. Svetlana Zheleva, PhD
Prof. Nina Sultanova, PhD
Assoc. Prof. Zhechka Mihailova, PhD

Section III: Social Sciences and Humanities

Prof. Bratoy Koprinarov, PhD
Assoc. Prof. Todor Palichev, PhD
Prof. Valentina Terentieva (Russia)
Prof. Kiril Chekalov (Russia)
Prof. Marina Yanich (Serbia)
Prof. Zaur Zavrumov (Russia)
Prof. Yordan Nikov (France)
Prof. A. Baran Dural (Turkey)
Prof. Nedelcho Nedelchev, PhD
Assoc. Prof. Galina Petrova, PhD

Section IV: Public Health and Health Care

Prof. Mimi Stoycheva, PhD
Prof. Borislav Vladimirov, PhD
Assoc. Prof. Antoaneta Grozeva, PhD

Technical Assistant: Iliana Ishmerieva

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас
Годишник, т. XLV, кн. 2, 2016 г.
ISSN 1312-1359

Assen Zlatarov University
Annual, Vol. XLV, Book 2, 2016
Burgas 8010, Bulgaria
ISSN 1312-1359

Том XLV. Книга 2. Съдържание

<i>Петър Парушев</i>	Босненската криза осненската криза 1908-1909 г. в донесенията на българския дипломатически представител в Белград Андрей Тошев <i>Рецензент: доц. д-р П. Пеева</i>	9
<i>Петър Парушев</i>	Босненската криза 1908 – 1909 г. през погледа на българското дипломатическо представителство във Виена <i>Рецензент: доц. д-р Г. Йовчева</i>	15
<i>Penka Peeva, A. Varan Dural</i>	The Turkish Ethnic Group in Bulgaria: Problems of Migration <i>Рецензент: доц. д-р Г. Йовчева</i>	22
<i>Николай Атанасов</i>	Проблеми и нови предизвикателства за учене и образование <i>Рецензент: доц. д-р М. Парашкевова</i>	31
<i>Светозар Димитров</i>	Възможности и насоки на въпросник за качество на живот при изследване на шизофренни пациенти <i>Рецензент: доц. д-р Б. Цонкова</i>	39
<i>Светозар Димитров</i>	Изследователски потенциал на тест за ранни спомени и наративни проби при отчитане на динамика на психично функциониране на индивиди с шизофренно разстройство <i>Рецензент: доц. д-р Б. Цонкова</i>	46
<i>Елена Дичева</i>	EDUTAINMENT като съвременна технология за обучение на студенти-педагози <i>Рецензент: доц. д-р Т. Иванова</i>	51
<i>Елена Дичева</i>	Доброволческата дейност на студентите-педагози като възможност за формиране на опит в областта на педагогическата работа <i>Рецензент: доц. д-р Н. Калоянова</i>	56
<i>Мария Дишкова</i>	Какво очаква съвременният студент от преподавателите в университета <i>Рецензент: доц. д-р Н. Калоянова</i>	61
<i>Мария Дишкова</i>	Какво знаем за трафика на хора <i>Рецензент: доц. д-р Т. Иванова</i>	69
<i>Марияна Тодорова</i>	Медиите и образованието на децата <i>Рецензент: доц. д-р Е. Дичева</i>	76
<i>Марияна Тодорова</i>	Децата в света на анимацията <i>Рецензент: доц. д-р Е. Дичева</i>	80
<i>Lyudmila Ivanova, Olga Verbitskaya, Nelya Ivanova</i>	The First Russian Newspaper "Vedomosti" and the Modern Press <i>Рецензент: доц. д-р П. Пеева</i>	86
<i>Galina Petrova, Ivan Sokolov</i>	Bulgarian-English Parallels in the Translation of Structures with the Modal Particle <i>Сu</i> (Si) <i>Рецензент: проф. д-р Н. Иванова</i>	90

<i>Николай Милев, Розалина Милева</i>	Автоматизацията на бизнес процесите като средство на икономиката на знанието за преобразуване на българските предприятия <i>Рецензент: доц. д-р А. Маринов</i>	95
<i>Nikolay Milev, Svetlana Kmetska</i>	Challenges of Industry 4.0 Concept for Bulgarian Enterprises in the Automotive Sector <i>Рецензент: проф. д-р Ив. Димитров</i>	102
<i>Христо Георгиев</i>	Проучване и анализ на нагласите и оценките на организационните потребители на мобилни телефонни услуги на българския пазар <i>Рецензент: доц. д-р Хр. Михалева</i>	107
<i>Евгений Стоянов</i>	Ефективното организационно структуриране – решение при формирането на човешкия капитал <i>Рецензент: проф. д.ик.н. В. Терзиев</i>	114
<i>Евгений Стоянов</i>	Концептуални предпоставки и възможности при усъвършенстване на човешкия фактор <i>Рецензент: проф. д.ик.н. В. Терзиев</i>	119
<i>Stoyanka Petkova - Georgieva</i>	Framework of Economic Quantification of Maritime Accidents and Risks Control Measures Using as an Example the Black Sea Accidents History <i>Рецензент: доц. д-р Зл. Караджова</i>	123
<i>Стоян Транев, Енчо Жеков</i>	Методика за отчитане и анализ на субективната предпоставеност към възникване на конфликти в стопанската организация <i>Рецензент: доц. д-р Ж. Михайлова</i>	131
<i>Стоян Транев, Ивелина Желева, Анелия Огнянова, Деница Манолова</i>	STARTUP предприемачество <i>Рецензент: гл. ас. д-р В. Бинева</i>	137
<i>Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova</i>	Business and Green Jobs: Awareness, Knowledge, Practice <i>Рецензент: проф. д.ик.н. Ал. Мирчев</i>	143
<i>Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova</i>	Safe Jobs <i>Рецензент: проф. д.ик.н. Ал. Мирчев</i>	147
<i>Милен Велев</i>	Система от показатели за анализ на безработицата и икономическия растеж в Бургаска област <i>Рецензент: проф. д-р Бр. Копринаров</i>	151
<i>Милен Велев</i>	Зависимост между безработицата и икономическия растеж в Бургаска област <i>Рецензент: проф. д-р Бр. Копринаров</i>	158
<i>Георги Димитров</i>	Управление на продажбите на спортно-развлекателните услуги в туристическите центрове <i>Рецензент: проф. д-р Ив. Димитров</i>	164

<i>Розалин Иванов</i>	Прогнозиране на продажбите в хотелиерството <i>Рецензент: гл. ас. д-р М. Велев</i>	170
<i>Катя Георгиева</i>	Икономиката на споделяне – новото предизвикателство в хотелиерството <i>Рецензент: гл. ас. д-р Р. Янев</i>	174
<i>Веселина Атанасова-Георгиева</i>	Маркетинг на потребителските преживявания в туризма <i>Рецензент: проф. д-р Ст. Маринов</i>	182
<i>Братой Копринаров</i>	GRAND TOUR, или спояването на разнородна Европа <i>Рецензент: проф. дин Д. Радойнова</i>	186
<i>Златина Караджова, Златка Димитрова</i>	Възможности за приложение на анимацията в круизния туризъм – част първа <i>Рецензент: доц. д-р К. Илиева</i>	193
<i>Златина Караджова, Златка Димитрова</i>	Възможности за приложение на анимацията в круизния туризъм – част втора <i>Рецензент: доц. д-р К. Илиева</i>	201
<i>Минчо Полименов</i>	Иновации в технологичните процеси, генериращи финес и красота в обслужването <i>Рецензент: проф. д-р Ст. Маринов</i>	208
<i>Diana Shopova</i>	Role of the Customer Relationships Management System (CRM) in the Development of Hospital Service <i>Рецензент: доц. д-р Ст. Петкова</i>	213
<i>Diana Shopova</i>	Key Benefits of the Application of Telemedicine in Medical Practice <i>Рецензент: доц. д-р Е. Сотирова</i>	218
<i>Monika Obreykova, Petq Stefanova</i>	Research of Communication and Interaction Between Medical Specialists and Parents of Disabled Children <i>Рецензент: доц. д-р Г. Терзиева</i>	222
<i>Петя Стефанова, Моника Обрейкова</i>	Качество на живот при възрастните хора с диабет <i>Рецензент: доц. д-р Г. Терзиева</i>	227
<i>Майя Атанасова</i>	Превенция на диабета сред подрастващите <i>Рецензент: гл. ас. д-р Д. Костадинов</i>	232
<i>Детелин Костадинов</i>	Вродени цепнатици на устната и/или небцето. Ринолалия <i>Рецензент: доц. д-р Хр. Недялкова</i>	235
<i>Радка Джендова</i>	Значение на заниманията с музика при деца от предучилищна и начална училищна възраст и при подготовката на техните учители <i>Рецензент: проф. дин М. Терзиева</i>	243
<i>Hasan Azis</i>	Qualitative Changes in Municipalities in the Absorption of Structural Funds and the Impact of Decentralization on Their Achievement (The Example of Kardzhali) <i>Рецензент: доц. д-р Ст. Петкова</i>	248

Volume XLV (II). Contents

<i>Petar Parushev</i>	The Bosnian Crisis of 1908-1909 in the Reports of Andrei Toshev, Bulgarian Diplomatic Representative in Belgrade	9
<i>Petar Parushev</i>	The Bosnian Crisis of 1908-1909 from the Point of View of the Bulgarian Diplomatic Representative in Vienna	15
<i>Penka Peeva, A. Baran Dural</i>	The Turkish Ethnic Group in Bulgaria: Problems of Migration	22
<i>Nikolay Atanasov</i>	Issues and New Challenges to Learning and Education	31
<i>Svetozar Dimitrov</i>	Potential and Perspectives of Quality of Life Questionnaire in Research of Schizophrenic Patients	39
<i>Svetozar Dimitrov</i>	Research Potential of Early Memory and Narratives Test for Reading the Dynamics of Mental Functioning of Individuals with Schizophrenic Disorder	46
<i>Elena Dicheva</i>	Edutainment as a Modern Technology for Training Pedagogy Students	51
<i>Elena Dicheva</i>	Pedagogy Students' Voluntary Work as a Potential to Gain Experience in the Area of Pedagogy	56
<i>Maria Dishkova</i>	Modern Students' Expectations of University Teachers	61
<i>Maria Dishkova</i>	What Do We Know About Human Trafficking	69
<i>Mariana Todorova</i>	Media and Education of Children	76
<i>Mariana Todorova</i>	Children in the World of Animation	80
<i>Lyudmila Ivanova, Olga Verbitskaya, Nelya Ivanova</i>	The First Russian Newspaper „Vedomosti“ and the Modern Press	86
<i>Galina Petrova, Ivan Sokolov</i>	Bulgarian-English Parallels in the Translation of Structures with the Modal Particle <i>Cu</i> (Si)	90
<i>Nikolay Milev, Rozalina Mileva</i>	Automation of Business Processes as a Knowledge-Based Economy Instrument for Transformation of Bulgarian Companies	95
<i>Nikolay Milev, Svetlana Kmetska</i>	Challenges of Industry 4.0 Concept for Bulgarian Enterprises in the Automotive Sector	102
<i>Hristo Georgiev</i>	Research and Analysis of the Attitude and Evaluations of Organizational Users of Mobile Telephony Services on the Bulgarian Market	107
<i>Evgeniy N. Stoyanov</i>	Effective Organization Structuring: A Decision in the Formation of Human Capital	114
<i>Evgeniy N. Stoyanov</i>	Conceptual Prerequisites and Opportunities in Improving the Human Factor	119

<i>Stoyanka Petkova - Georgieva</i>	Framework of Economic Quantification of Maritime Accidents and Risks Control Measures Using as an Example the Black Sea Accidents History	123
<i>Stoyan Tranev, Encho Zhekov</i>	Methodology for Reporting and Analysis of Subjective Predisposition to the Occurrence of Conflicts in the Business Organization	131
<i>Stoyan Tranev, Ivelina Zheleva, Anelia Ognyanova, Denitsa Manolova</i>	Startup Entrepreneurship	137
<i>Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova</i>	Business and Green Jobs: Awareness, Knowledge, Practice	143
<i>Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova</i>	Safe Jobs	147
<i>Milen Velev</i>	A System of Indicators for Analysis of Unemployment and Economic Growth in Burgas Region	151
<i>Milen Velev</i>	The Relationship Between Unemployment and Economic Growth in Burgas Region	158
<i>George Dimitrov</i>	Management of the Sales of Sports Entertainment Services in Tourist Centers	164
<i>Rozalin Yanev Ivanov</i>	Forecasting Sales in The Hospitality Industry	170
<i>Katya Georgieva</i>	Sharing Economy – The New Challenge for the Hospitality Industry	174
<i>Veselina Atanasova- Georgieva</i>	Customer Experience Marketing in Tourism	182
<i>Bratoi Koprinarow</i>	Grand Tour, or Fusing of Diverse Europe	186
<i>Zlatina Karadzhova, Zlatka Dimitrova</i>	Opportunities for Implementing Tourist Entertainment in Cruise Tourism – Part 1	193
<i>Zlatina Karadzhova, Zlatka Dimitrova</i>	Opportunities for Implementing Tourist Entertainment in Cruise Tourism – Part 2	201
<i>Mincho Polimenov</i>	Innovations in Technological Processes Generating Refinement and Beauty in Service	208
<i>Diana Shopova</i>	Role of the Customer Relationships Management System (CRM) in the Development of Hospital Service	213
<i>Diana Shopova</i>	Key Benefits of the Application of Telemedicine in Medical Practice	218
<i>Monika Obreykova, Petya Stefanova</i>	Research of Communication and Interaction Between Medical Specialists and Parents of Disabled Children	222

<i>Petya Stefanova, Monika Obreykova</i>	Life Quality of Elderly People with Diabetes	227
<i>Mayya Atanasova</i>	Preventing Diabetes in Adolescents	232
<i>Detelin Kostadinov</i>	Inborn Fissure of the Lip and/or Palate of Children. Rhinolalia	235
<i>Radka Djendova</i>	The Importance of Music Activities with Preschool and Primary School Age Children and in Teacher Training	243
<i>Hasan Azis</i>	Qualitative Changes in Municipalities in the Absorption of Structural Funds and the Impact of Decentralization on Their Achievement (The Example of Kardzhali)	248

**БОСНЕНСКАТА КРИЗА 1908-1909 Г. В ДОНЕСЕНИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ
ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ПРЕДСТАВИТЕЛ В БЕЛГРАД АНДРЕЙ ТОШЕВ**

Петър Парушев

**THE BOSNIAN CRISIS OF 1908-1909 IN THE REPORTS OF ANDREI TOSHEV,
BULGARIAN DIPLOMATIC REPRESENTATIVE IN BELGRADE**

Petar Parushev

E-mail: pet73@abv.bg

ABSTRACT

The following paper considers one essential moment from the Balkan history, mainly the annexation of the Ottoman provinces Bosnia and Herzegovina from Austro-Hungary in 1908 and the international crisis in the first decade of the 20th century - the Bosnian crisis. The act of annexation was preceded by the Declaration of Independence of Principedom Bulgaria. Thirty years after the coming into force of the Treaty of Berlin as a guarantee for the status quo on the Balkans, both Sofia and Vienna violated it.

The paper looks at the reactions in Serbia and in the other interested countries by placing accent over the actions of the rulers in Belgrade in search of compensation for the Serbian country. The story is interpreted from the point of view of the Bulgarian diplomatic representative in Serbian capital Belgrade - Andrei Toshev, and in the context of the conflict between the Great powers and already formed military-political blocks in Europe - Entente and The Central forces.

The research is done on a broad historiographical base, published documents, and archive sources from The Central Public Archive (CPA).

Key words: *Bosnian crises of 1908, Independence of Bulgaria, Serbia, Ottoman Empire, compensations, international relations, annexation, Treaty of Berlin, Austro-Hungary, Andrei Toshev, Alois Erental, Aleksander Izvolski*

ВЪВЕДЕНИЕ

Изясняването на събитията в Босна и Херцеговина от края на първото десетилетие на ХХ век, довели до поредната европейска криза – Босненската и нейното значение в политически план за развитието на Европа, Балканите и за България, като историческа проблематика с несъмнена значимост, е широко застъпена в родната историография.

В различно време и по различни поводи интересът към Босненската криза от 1908 г. се активизира, а впоследствие заглъхва, но не прекъсва, подхранван периодично от новооткрити документи или пък с появата и лансирането на нови тези и тълкувания на вече известни исторически факти.

Разглеждат се различни нейни аспекти свързани с обявяването на българската независимост, задълбочаването на противоречията между Белград и Виена, развитието на от-

ношенията между двете велики сили с най-силни интереси на Балканите – Австро-Унгария и Русия, дипломатическото уреждане на „двойното“ нарушаване на статуквото гарантирано от Берлинския договор от 1878 година и др.

Множество научни статии, студии, монографии, документални и мемоарни сборници са посветени на един или друг от тези исторически проблеми.

Настоящата статия си поставя за цел допълнително да осветли събитията от 1908-1909 година в Босна и Херцеговина, представяйки погледа на българския дипломатически представител в сръбската столица Белград – Андрей Тошев в контекста на събитията в България и противопоставянето между великите сили от вече оформилите се военно-политически блокове в Европа – Антантата и Централните сили.

За написването на настоящата статията са използвани различни изследвания по темата, публикувани документи и архивни източници от Централен държавен архив (ЦДА).

* * *

Провъзгласяването на анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария на 07.10.1908 г. може да се определи по-скоро като външнополитическо събитие.[1] Няколко дни преди това изтича информация какво ще се случи и в този смисъл самата анексия вече не е изненада. По същество след Берлинския конгрес Босна и Херцеговина са оставени в двусмислено положение - под османски суверенитет и австро-унгарска администрация.[2] На практика, от 3 до 7 октомври местните власти в Босна и Херцеговина тайно подготвят официалното обявяване с плакати на кирилица и латиница, за което чуждестранните дипломати знаят още от 5 октомври.[3] Политическият акт от 1908 г. не променя положението на провинцията спрямо Австро-Унгария. Тя продължава да бъде общо владение и за Австрия, и за Унгария, управлявана от същия чиновнически апарат, по същия начин и надзор.[4]

Събитията в Босна и Херцеговина са предшествани от обявяването на българската независимост от княз Фердинанд I на 22 септември (5 октомври) 1908 г. във Велико Търново и отхвърлянето на васалитета от Османската империя. Последователността на двете събития поражда съмнения за предварителна уговорка между двете държави, макар да няма документ изрично доказващ такова споразумение.[5]

Сърбия посреща подчертано резервирано акта на обявяването на българската Независимост, а след последвалата анексия на Босна и Херцеговина, в официален Белград се пораждат силни подозрения, че България се е съюзил с основния враг на Кралството – Австро-Унгария.

На 14 октомври 1908 г. българският дипломатически агент (след признаването на Независимостта – пълномощен министър) в Белград Андрей Тошев изпраща обширен рапорт, в който ясно характеризира реакциите в сръбската столица: „Внезапно избухналата в Сърбия буря след 22-ий септември, особено по повод анексията на Босна и Херцеговина, още не е утихнала. Намаляха наистина буйните улични манифестации, обаче възбуждението на духовете си остава почти същото.

Атаките против Австрия продължават по всички линии... Такива се отправят от време на време и по наш адрес”.[6]

Няколко месеца след анексията на Босна и Херцеговина отношенията между Белград и Виена продължават да са силно комплицирани, напрегнати и на моменти опасно изострящи се, което дипломатическият ни представител А. Тошев описва в поредица подробни рапорти до Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ).

Междувременно в началото на м. ноември 1908 г. между Цариград и Виена започват преговори за намиране на изход от кризата. Като компенсация за извършената анексия Австро-Унгария предлага както политически, така и икономически отстъпки – готовност за повишаване на турските адвалорни вносни мита от 11% на 15%, както и въвеждане на държавен монопол върху някои стоки. От своя страна османското правителство издига контрапредложение, което е със значително по-практическо значение, а именно финансово обезщетение за Цариград чрез изплащането на конкретна парична сума или чрез поемане на част от османския външен дълг.[7]

На 3 януари 1909 г. А. Тошев докладва, че новината за постигнатото споразумение между Османската империя и Австро-Унгария относно компенсациите за анексирането на Босна и Херцеговина „произведе мъчително впечатление в Белград”, където повечето от управляващите считали „туй разрешение на въпроса за невъзможно”. „Сам м-р Милованович [8] мислеше – продължава Тошев, че преговорите ще се продължат още дълго време и че в края на краищата Австрия ще бъде принудена да плати много повече. Оттам и голямата изненада, която последва горното известие”.[9]

В крайна сметка след трудни преговори, формалното подписване на споразумението се случва на 26 февруари 1909 г.[10] То става факт, с германско посредничество [11], след което е ратифицирано от двете страни на 26 юни с.г. Срещу сумата от 52 млн. крони Османската империя приема съществуващото вече положение[12].

Не по-малко е сръбското разочарование вследствие на големите надежди, които се възлагат на Русия и Англия за защита на сръбските интереси. А. Тошев посочва, че голям обрат настъпва и в отношението към Османската империя: „Избликът на приятелските чувства, доскоро изявявани тъй тържес-

твено спрямо Цариград, се превърна в явно негодувание. И в обществото, и в печата, наред с острите критики, се чуват тежки оскърбления против младотурците и цариградското правителство.” Дипломатът констатира, че особено остри са настроенятия в печата, където се развива тезата, че „тая срамна продажба на два милиона сърби щяла в едно и също време да нанесе смъртоносен удар на турския парламентаризъм и да превърне Босна в австрийска гробница.”[13]

В информацията представена от А. Тошев се посочва още, че „... Сърбия не можела да гледа безучастно как се продава част от нейната нация и се заплашват жизнените интереси на сръбството, че Европа не можела, а и не трябвало да санкционира извършената анексия, без да удовлетвори справедливите и законни искания на Сърбия и Черна гора, а Европейските сили от своя страна били морално задължени да защитят балканските народи от пангерманската опасност, която днес се явявала в особено драстичен вид“.[14]

Пропагандната война между Белград и Виена, водена главно чрез печата, продължава и през следващите седмици. „Енергичният и заплашителен тон, – пише А.Тошев в рапорт от 3 февруари 1909 г. – с който напоследък австрийската преса започна да предупреждава Сърбия, че ще бъде наказана, ако не се вразуми, предизвика нова буря от негодувание против съседната монархия... През последната седмица местният печат с удвоено озлобление се нахвърли срещу император Франц Йосиф и неговото правителство. Езикът, с който си послужи и в случая сръбската преса, е от такова естество, че мъчно може да се възпроизведе. Същото негодувание, същата омраза против Австрия владее и в обществото. И най-интелигентните, и най-трезвите сръбски държавници губят всякакво хладнокръвие, щом се заговори за Пеща и Виена. Редом с туй военните приготовления продължават. Войната против Австрия е обикновената тема, на която стават всички разговори, особено когато последните се водят с чужденци”.[15]

В същото време А. Тошев оценява шумно заявяваното желание на сръбските управляващи да отстояват интересите на страната дори с цената на военен конфликт като обикновен пропаганден „блъф”. Той отбелязва същевременно, че „не по-малко впрочем, блъфират и австрийците”, заплашвайки Кралството, че ще го нападнат, ако не преустанови

военните си приготовления. Особено се отличавала в това отношение австрийската легация в Белград. „С други думи – заключава Тошев – блъф има и от двете страни. Докато целта на сърбите е чрез войнственото си настроение да упражнят въздействие върху европейските кабинети и да предизвикат тяхното вмешателство в своя полза, Австрия се сили, чрез заплашителното си държане спрямо „размирното” Кралство, да внуши на Европа мисълта, че е време да се заговори в Белград с по-енергичен език”. В същото време, по мнението на българския дипломат, Австрия с „безподобно усърдие не престава да сее своите интриги за сметка на Сърбия”.[16]

А. Тошев обстойно се спира и на политическата ситуация в самата Сърбия. Той посочва, че вследствие на разногласията по външната политика в страната се наблюдавала хронична министерска криза, а между политическите партии съществуват противоречия, които периодично се проявяват в конфликти в Скупщината (сръбския парламент). На тази база българският дипломат прави извода, че едва ли ще се достигне до някакви решителни действия от сръбска страна, въпреки скритите претенции на Белград за присъединяване на Новопазарския санджак.[17]

Той посочва, че такова развитие на кризата е малко вероятно и поради позицията на Великите сили. А.Тошев пояснява, че „подозрението – основателно според мене – че Сърбия не е далеч от мисълта да се възползва при удобен момент, за да навлезе в Санджака”, започвало все повече да привлича вниманието на чуждестранните дипломати. Затова и Белград бил предупреждаван, особено от английска страна, че за „никакви териториални компенсации и за никаква автономия на Б[осна] и Херцеговина – както я разбират сърбите – въпрос не може да става”.[18]

В рапорт от 15 февруари 1909 г. Андрей Тошев детайлно описва негативните настроения в Кралството от поведението на големите европейски държави по отношение на Босненската криза и защитата на сръбските национални интереси. Той изтъква, че всеобщото убеждение в страната е, че Сърбия е големият губещ от кризата. Българският дипломат отбелязва, че в Белград раздражението е изключително голямо – както в политическите среди, така и в цялото общество, въпреки че все още не са правени никакви официални постъпки пред кабинета от представителите

на Великите сили: „Голямо е огорчението, особено против Франция и Русия. Последната открито се обвинява, че със своята „необмислена и нетактична политика” е поставила Сърбия в твърде несгодно положение. Г. Изволски [19] е предмет на остри критика и нападки”. Още по-крайни са нападите в част от пресата. А. Изволски директно е обвиняван, че е подвел външния министър Милован Милованович, като му е внушил да не иска териториални компенсации след анексията на Босна и Херцеговина. В пропотивовес се посочва, че в същото време Австро-Унгария струпва войски по границите със Сърбия, извършва провокации и неограничавана от никого, държи заплашително поведение.[20]

Стремежът на Хабсбургската империя да неутрализира сръбските претенции след анексията не остава незабелязан от българският дипломатически представител в Белград. На 21 февруари 1909 г. Тошев съобщава в поредния си рапорт, че „днес” граф Форгач (австро-унгарският пълномощен министър в Белград) е заявил пред М. Милованович желанието на Австро-Унгария да ратифицира по парламентарен ред търговския договор, сключен със Сърбия. Но в същото време Форгач е посочил, че се надява, сръбското правителство да се съобрази със съветите на Силите и да промени своята политика по отношение на Босна и Херцеговина”.[21]

Няколко дена по-късно А. Тошев докладва, че е успял да се сдобие „съвсем конфиденциално и по околел път” със съдържанието на сръбската циркулярна нота до представителите на Великите сили, подписали Берлинския договор. Пълномощният министър изтъква, че тя е приблизително същата, за която вече е съобщил в предишните си рапорти, а изпращането и се е забавило поради разногласия в Министерския съвет при обсъждането и. „Докато м-р Милованович, – пояснява Тошев – а заедно с него мисля и Пашич, са били на мнение да се удовлетвори руското желание с оттегляне [на] пасажа, дето се казва, че Сърбия смята въпроса за Босна и Херцеговина за Европейски въпрос и пр., останалите министри са били на противното мнение. Ето защо въпросният пасаж не само че остава в нотата, но се и подчертава”. Според българския дипломат от този окончателен „втвърден” вариант на сръбската нота не са особено доволни както в руската, така и в австрийската легация.

В рапорта си А. Тошев се спира и на ролята на двете главни действащи лица в Босненската криза – външните министри на Русия и Австро-Унгария Александър Изволски и Алоис Ерентал: „От всичко личи, че диплом[атическият] дуел между Изволски и Ерентал ще се продължи – смята българският дипломат. – Докато първият полага всички усилия да докара другия на европейската конференция, последният с не по-малки усилия гледа да привлече Сърбия във Виена”. Българският дипломат продължава анализа си и посочва, че такава е и задачата на демарша на граф Форгач пред М. Милованович, както и че „...въпросът за търговския договор в случая не е [нищо друго,] освен един обикновен претекст, една ловко поставена въдица на Сърбия”. А. Тошев завършва рапорта си с уточнението, че Белград все още не е дал отговор на предложението на Форгач.[22]

От следващите донесения на А. Тошев до МВРИ се разбира, че сръбският отговор, макар и благосклонен, е бил представен в твърде уклончива форма, което е предизвикало раздражението на Виена. Според пълномощния министър, главното в австрийската позиция е, че иска да обвърже евентуалното ратифициране на двустранния търговски договор с декларацията на Сърбия, че въпросът за Босна и Херцеговина не е европейски или сръбски, а въпрос от вътрешен за дуалистичната монархия характер.[23]

Близо година след анексирането на Босна и Херцеговина отношенията между Виена и Белград продължават да са далеч от нормалните. В рапорт от 12 юли 1909 г. Андрей Тошев констатира, че след анексията и последвалата криза пограничните инциденти между Австро-Унгария и Сърбия са зачестили и са се превърнали по-скоро в обичайно явление. Това естествено дразнело населението от двете страни на границата и било източник на постоянни недоразумения. За да се преодолеят противоречията, по инициатива на австрийската легация се предвижда създаването на смесена анкетна комисия, която да проучи пограничните инциденти. Предложението е прието от сръбското правителство. Сръбският външен министър М. Милованович обаче изяснява желание комисията да се занимае и със споровете относно собствеността върху някои острови по граничната р. Дрина, което е посрещнато крайно резервирано от австрийската страна.[24]

В редовните си донесения от Белград, паралелно с австро-сръбските отношения А. Тошев продължава да следи внимателно и сръбската реакция към случващото се в България – обявяването на Независимостта и особено продължителните усилия за финансовото уреждане на Търновския акт и неговото международно признаване.

„Предложението, направено от руското правителство напоследък в Цариград досегашно уреждането [на] паричния въпрос между Турция и България, се посрещна тук като гръм от ясно небе” – отбелязва Тошев в рапорт от 28 януари 1909 г. Напълно изненадани от този неочакван обрат, „сръбските меродавни кръгове са не по-малко и озадачени от тая постъпка на руската дипломация”. В сръбските политически среди имало различни тълкувания. Според едното от изказаните мнения Русия искала да предотврати възможен конфликт между Османската империя и България, за да се съхрани мира на Балканите. Други виждали в енергичната намеса на Петербург желанието на руската дипломация „да изтръгне България от австрийското влияние” и да повдигне позамръкналия престиж на Русия в страната. Имало и такива, които смятали, „че това било една амбиция на г. Изволски, който същевременно искал да се реабилитира пред общественото мнение в Русия и пред цялото славянство”.

В рапорта си А. Тошев пояснява, че общото между всички тия предположения е, че независимо от хладните, премерени, но все пак преобладаващо положителни отзиви за тази постъпка на руската дипломация, „в душата си всякой сърбин почти гледа на тая руска постъпка със завист и разочарование. Със завист – защото се смята, че България ще извлече реална полза от туй руско предложение, и разочарование – защото тук се надяваха, че Русия ще отрине България [като] „съюзница на Австрия” и че ще съсредоточи всичките си грижи само върху Сърбия. Тия наивни съждения се дължат отчасти на липсата на здрава политическа мисъл у сърбите, както и на лекомислието, с което известни руски кръгове обнадеедиха Сърбия, без да вземат във внимание съвременната ѝ днешна психология. Известна морална отговорност пада и върху тукашната руска легация, гдето сръбските велики планове са били винаги съчувствено приемани и насърчавани.” Ето защо разочарованието от Русия, а заедно с нея – и от Англия, започвало все повече да се

забелязва. На този етап все още се поддържала надеждата, че след уреждането на българския въпрос Русия, подкрепена от Англия, ще се застъпи и за сръбските интереси. Заедно с това обаче сред мнозина от опитните сръбски държавници все повече надделявал скептицизмът.

В рапорта си Андрей Тошев категорично отбелязва по отношение на благоприятните сръбски отзиви за руската намеса в подкрепа на България, че „върху тяхната искреност не трябва да си правим илюзии”. Те трябва да се обяснят с желанието на Сърбия „да не дразни в днешния момент България, за да не огорчава Русия, разчитайки още на нейната подкрепа”. Българският пълномощен министър все пак обръща внимание на леката промяна в отношението на официален Белград към българската държава. „Трябва при това да се отбележи, – уточнява Тошев – че в известни тукашни кръгове започва да се усилва убеждението, че интересите на Сърбия ѝ налагат една линия на поведение към България от естество да сближи все повече и повече двата народа. Не ще съмнение обаче, че в тая посока сърбите са тласкани днес повече от чувство на самосъхранение, не ще ли от искрена славянска солидарност”. Тия сръбски държавници, които не били обсебени изцяло от „царящата в страната мегаломания”, разсъждавали по-реалистично за перспективите пред Сърбия. Така се обяснявал и смекченият напоследък тон спрямо България. „Доскорошната язвителност против нас и нашия Владелец отстъпват много на мълчанието, а тук-там и на благоприятни отзиви по наш адрес”. Дори вестници, характерни със злословията си срещу България, са преустановили чувствително атаките си. „Грамадното обаче болшинство ни завижда във всяко отношение – категорично заключава А. Тошев. – Това обстоятелство не би трябвало да се забравя”. [25]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заплетения възел от проблеми на международната Босненска криза от 1908 – 1909 г. сръбската столица Белград се очертава като една от най-невралгичните точки. Анексията на Босна и Херцеговина е възприета в Кралството като удар по сръбските национални интереси и предизвиква остра реакция срещу Виена. Затова и кризата закономерно намира сериозно място в рапортите на българския пълномощен министър в Белград Андрей

Тошев. Обясним е и основният акцент в донесенията на българския дипломат – продължителният сръбско-австрийски дипломатически конфликт, заплашващ да прерасне в общоевропейска война. Заедно с него обаче А. Тошев неизбежно разглежда Босненската криза и през призмата на обявената българска независимост, на сръбското отношение към нея и към руската политика на Балканите.

БЕЛЕЖКИ

1. Маринкьова-Ракова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. *Босна и Херцеговина*, С., 1994, с. 124.
2. Мишев, Р. *България във външната политика на Австро-Унгария 1898-1912*, В.Търново, 2004, с. 239.
3. Йовевска, М. *Босна и Херцеговина през XIX – XX век. Нации и национални взаимоотношения*, В.Търново, 1995, с. 121.
4. Йовевска, М. *Босна и Херцеговина през XIX – XX век. Страници от историята*, В. Търново, 2006, с. 116.
5. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. *История на българската дипломация 1879 – 1913.*, С., 1994, с. 387.
6. Тодорова, Цв., Ел. Стателова. *Документи по обявяване на Независимостта на България 1908 година. Из Тайния кабинет на княз Фердинанд*, С., 1968, с. 64.
7. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – *Минало*, кн. 1, 1998, с. 47-48.
8. Сръбският министър на външните работи Милован Милованович.
9. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 39, л. 4-6.
10. Прешленова, Р., Цит.съч., с. 49.
11. Мишев, Р. *България във ...*, с.257.
12. Йовевска, М. *Босна и Херцеговина през XIX – XX век. Страници от...*, с. 116.
13. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 39, л. 1.
14. Пак там, л.1.
15. Пак там, л. 4-6
16. Пак там, л. 4-6
17. Пак там, л. 4-6
18. Пак там, л. 4-6
19. Става въпрос за руския външен министър Александър Изволски.
20. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 39, л. 8.
21. Пак там, л. 10.
22. Пак там, л. 13.
23. Пак там, л. 16-19.
24. Пак там, л. 30.

25. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 43, л. 3- 4

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринкьова – Ракова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. *Босна и Херцеговина.*, С., 1994.
2. Йовевска, М. *Босна и Херцеговина през XIX – XX век. Нации и национални взаимоотношения*, В.Търново, 1995.
3. Йовевска, М. *Босна и Херцеговина през XIX – XX век. Страници от историята*, В.Търново, 2006.
4. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. *История на българската дипломация 1879 – 1913*, С., 1994., с. 387.
5. Тодорова, Цв., Ел. Стателова. *Документи по обявяване на Независимостта на България 1908 година. Из Тайния кабинет на княз Фердинанд*, С., 1968.
6. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – *Минало*, кн. 1, 1998.
7. Мишев, Р. *България във външната политика на Австро-Унгария 1898-1912*, В.Търново., 2004.
8. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 39.
9. ЦДА, ф. 315К, оп. 1, а. е. 43.

REFERENCES

1. Marinkyova–Rakova,S., A. Zhelyazkova, M. Yovcheva. *Bosna i Hertsigovina.*, S., 1994.
2. Yovevska, M. *Bosna i Hertsigovina prez XIX – XX vek. Natsii i natsionalni vzaimootnosheniya.*, V.Tarnovo, 1995.
3. Yovevska, M. *Bosna i Hertsigovina prez XIX – XX vek. Stranitsi ot istoriyata.*, V.Tarnovo, 2006.
4. Statelova E., R. Popov, V. Tankova. *Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879 – 1913.*, S., 1994., s. 387.
5. Todorova, Tsv.,El.Statelova. *Dokumenti po obyavyavane na Nezavisimostta na Bulgariya 1908 godina. Iz Tayniya kabinet na knyaz Ferdinand.*, S., 1968.
6. Prestlenova, R. *Ikonomicheski aspekti na Bosnenskata kriza (1908 -1909) – Minalo*, kn. 1, 1998.
7. Mishev, R. *Balgariya vav vanshnata politika na Avstro-Ungariya 1898-1912*, V.Tarnovo, 2004.
8. TSDA, f. 315K, op. 1, a. e. 39.
9. TSDA, f. 315K, op. 1, a. e. 43.

БОСНЕНСКАТА КРИЗА 1908 – 1909 Г. ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА БЪЛГАРСКОТО ДИПЛОМАТИЧЕСКО ПРЕДСТАВИТЕЛСТВО ВЪВ ВИЕНА

Петър Парушев

THE BOSNIAN CRISIS OF 1908-1909 FROM THE POINT OF VIEW OF THE BULGARIAN DIPLOMATIC REPRESENTATIVE IN VIENNA

Petar Parushev
E-mail: pet73@abv.bg

ABSTRACT

This paper looks at one essential moment of the Balkan history, considered as a “powder keg of Europe” and mainly, the annexation of the Ottoman provinces Bosnia and Herzegovina from Austro-Hungary in 1908 and the International crises from the first decade of 20th century-The Bosnian crisis. The Status Quo in Europe established with the Treaty of Berlin from 1878th, is impaired.

The crisis is interpreted from the point of view of the Bulgarian diplomatic representative in Austro-Hungarian capital Vienna - Michail Sarafov. The paper focuses on the events in Bulgaria – the announcement of The Independence of the Princedom and the repudiation of the vasselage toward the Ottoman Empire, as well as on the actions of the Great Powers from the already formed military-political blocks in Europe - The Entente and The Central Powers, and especially the actions of the Austro-Hungarian diplomacy.

The article is based on different researches on the subject and archival sources from The Central Public Archive (CPA)

Key words: *Bosnian crises of 1908, Independence of Bulgaria, Serbia, Ottoman Empire, compensations, International relations, Andrei Toshev, annexation, Treaty of Berlin, Austro-Hungary, Alois Erental, Aleksander Izvoliski*

ВЪВЕДЕНИЕ

В края на първото десетилетие на ХХ в. „барутният погреб на Европа“ – Балканите стават арена на събития, които имат важно значение за бъдещето на младите държави на полуострова – България и Сърбия и за отношенията между великите сили – Русия и Австро-Унгария, насочили своя поглед към този район на Европа, провеждайки политика в защита на своите имперски интереси.

Османските провинции Босна и Херцеговина са окупирани от Хабсбургската монархия по силата на чл. 25 от Берлинския договор през 1878 година. Тридесет години по-късно, на 07.10.1908 г. Виена провъзгласява тяхнаната анексия и включването им в границите на дуалистичната монархия, с което предизвиква поредната европейска криза – Босненската.

Поради своята значимост този исторически проблем е изследван от различни автори. На един или друг негов аспект са посветени редица научни статии, студии, монографии.

Настоящата статия си поставя за цел допълнително да осветли събитията от 1908-1909 година и развитието на Босненската криза представяйки погледа на българския дипломатически представител в столицата на Дунавската монархия – Михаил Сарафов.

Европейската криза е разгледана от една страна в контекста на събитията в България – обявяването на независимостта на Княжеството и отхвърлянето на васалитета към Османската империя и от друга - действията на великите сили от вече оформилите се военно-политически блокове в Европа – Антантата и Централните сили и по-специално ходовете на австро-унгарската дипломация.

За написването на настоящата статия са използвани различни изследвания по темата, публикувани документи и архивни източници от Централен държавен архив (ЦДА).

* * *

През 1907 г., по повод двадесетата годишнина от възкачването си на българския престол, княз Фердинанд I поставя пред австро-унгарския император Франц Йосиф въпроса за предприемане на действия по обявяване на независимостта на Княжеството от Османската империя, но получава предупреждение да не бърза. В крайна сметка Австро-Унгария одобрява по принцип българската линия, с условието да е съгласувана с Виена. Това показва, че Хабсбургската монархия към този момент вече е решила да подготви условията за анексия на Босна и Херцеговина, като пореден етап от нейното проникване на Балканите.[1]

През следващата 1908 г. в австро-унгарските управляващи среди постепенно узрява решението да приложат идеята за съгласувани действия при подходящи международни условия. Избухналата младотурска революция в Османската империя и успешните за Виена австро-руски преговори в Европа, създават необходимата конкретна благоприятна ситуация за действия от страна на Княжество България и дуалистичната империя за провеждането на една съвместна акция с цел колективно нарушаване на Берлинския договор. [2] Скоро след това София и Виена пристъпват към осъществяване на целите си.

На 22 септември (5 октомври) 1908 г. във Велико Търново княз Фердинанд I обявява българската независимост и отхвърлянето на васалитета от Османската империя, а на 07.10.1908 г. следва провъзгласяването на анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария.[3] Последователността на двете събития поражда съмнения за предварителна уговорка между двете държави, макар да няма документ изрично доказващ такова споразумение. [4]

Избухналата в резултат на анексията на Босна и Херцеговина криза се превръща в постоянна тема в донесенията на българския дипломатически представител във Виена д-р Михаил Сарафов.[5] Това обстоятелство се подсилва от деликатната ситуация, в която е поставена България с обявената Независимост ден по-рано. Още на 23 септември /6 октомври 1908 н. ст. министърът на външните

работи ген. Стефан Паприков изпраща шифрована телеграма до легацията във Виена, с която инструктира: „Съобщавайте телеграфически най-съкратено всичко, що официозни и други влиятелни вестници пишат за България и провъзгласяването [на] Царството, за анексирането [на] Босна и Херцеговина и [за всичко,] което турците предприемат”. [6]

В дните след обявяването на Независимостта М. Сарафов е особено активен. На 23 септември 1908 с шифрована телеграма до ген. Ст. Паприков той съобщава, че се срещнал по предварителна уговорка с австро-унгарския външен министър Алоис Ерентал. На нея той го запознава със съдържанието на телеграмата от Ст. Паприков относно обявяването на Независимостта. А. Ерентал изразява особено задоволство от тази част на изявлението, в която се казва, че България след обявяването на Независимостта ще съдейства за запазване мира на Балканите. Това М. Сарафов определя като официалният отговор на Виена. Тук трябва да се посочи, че е имал и друг кратък разговор, в който А. Ерентал споделя, че провъзгласяването на българската независимост е направило „неприятно впечатление не само в Турция, но и на Запад“. В тази връзка австро-унгарският външен министър изтъква, че „английският крал се е произнесъл твърде осъдително за България”, във Франция също настроенията не били особено благоприятни. В този смисъл А. Ерентал предвижда „мъчности” по бъдещото признаване на Независимостта. Той настоява пред М. Сарафов за уреждане на въпроса с национализираните от България Източни железници, като българското правителство поеме инициативата и веднага започне преговори за споразумение с дружеството, което ги управлява. Тази стъпка, според австрийския външен министър, щяла да подейства за благоприятно възприемане на Търновския акт от Англия и Франция. М. Сарафов поема ангажмента да съобщи това на българското правителство и да съдейства за благоприятното разрешение на въпроса с железниците.[7]

Междувременно Министерството на външните работи и изповеданията (МВРИ) периодично изпраща циркулярни телеграми, в които инструктира дипломатическите представители в чужбина да заявяват, че обявяването на българската независимост е напълно самостоятелен акт. В телеграма от София до легацията във Виена от 1/14 октомври 1908 г.

Ст. Паприков препоръчва енергично да се опровергават твърденията, че България е поставила ултиматум на Великите сили за признаването на Независимостта в тридневен срок. Заедно с това се отричат и слуховете за мобилизация. „България не желае война с никого – заявява Паприков – и прави всичко възможно за избягването ѝ [...] Провъзгласяването [на] Независимостта няма никаква връзка с действията на Австрия”.[8]

Реакцията на българския дипломатически представител във Виена не закъснява. В рапорт от 2 октомври 1908 г. М. Сарафов отбелязва, че въпреки постоянните му опровержения, някои дипломатически кръгове продължавали да считат, че има тясна връзка между Независимостта и анексията на Босна и Херцеговина. Той посочва още, че в дипломатическите среди считат, че ако в Будапеща не се е достигнало до споразумение между българския монарх и А. Ерентал, то поне се е взело съгласието на австро-унгарския император Франц Йосиф. „Предполагат, че Нег[ово] Вел[ичество] Царят е представил на Нег[ово] Имп[ераторско] величество общественото мнение в България толкоз възбудено поради случката Гешов (инцидентът с българския дипломатически агент Иван Ст. Гешов в Цариград – б.а., П. П.) и източните железници, че завръщането му в страната без удовлетворение към народното желание за независимост” било сметено за невъзможно. „При такова положение – завършва българският дипломат – Императорът и Кралят, в голямата си добрина, не е можал да откаже съгласието си, особено предвид на предстоящото анексиране [на] окупираните провинции”.[9]

Противопоставянето на двете основни страни в Босненската криза – Австро-Унгария и Русия, често фокусира вниманието на М. Сарафов. В рапорт до Ст. Паприков от 4 октомври 1908 г. дипломатът отбелязва, че в „тукашните дипломатически кръгове” продължават да се обсъждат обтегнатите отношения между Александър Изволски и А. Ерентал. Употребените от австро-унгарския външен министър думи за анексията на Босна и Херцеговина „не можели да имат значение, че работата ще бъде свършена две седмици след Бухлау (срещата между двамата в замъка Бухлау[10] – б.а., П. П.)”. „И в Англия, и във Франция намирали некоректно поведението на барон Ерентал. От австро-унгарска страна пък поддържат, че г. Изволски бил променил мнение[то си]”.[11]

Фактически на преговорите в Бухлау А. Изволски по същество се съгласява с искането на А. Ерентал за анексия на Босна и Херцеговина срещу австро-унгарското обещание за дипломатическа подкрепа на руското искане за промяна на режима на корабоплаване през Проливите. Според изследователя на външната политика на Хабсбургската империя Радослав Мишев в този случай А. Изволски допуска груба грешка, защото към този момент провинциите Босна и Херцеговина и без това са под пълния контрол на Виена, докато промяна в режима на корабоплаване през Проливите може да стане само със съгласието на всички Велики сили, т.е. отстъпките в двете посоки не са реципрочни. Естетствено А.Ерентал бърза да осъществи плановете си, използвайки несъобразителността на А. Изволски.[12] Руският външен министър смята, че с анексията се нарушава Берлинския договор, а това означава посока към неговото цялостно изменение, което трябва да стане на една международна конференция, но на практика не успява да получи съгласието на А. Ерентал. Освен това на срещата не се уточнява датата на анексията, макар А. Изволски да поставил този въпрос. Дори в писмо до руския външен министър от 21 септември 1908 г. А. Ерентал уверява, че не може да съобщи датата на анексията.[13]

На 6 октомври М. Сарафов, в поредния си рапорт до МВРИ, доразвива темата за противоречивата политическа активност на руския външен министър. Той докладва, че във Виена считат, че Изволски „е претърпял лек неуспех в Париж и Лондон“. Руският външен министър бил формулирал първоначалния текст от програмата на бъдещата конференция, където като точка присъствало териториалното разширение на Сърбия и Черна гора за сметка на Босна и Херцеговина. Френското правителство отхвърля това предложение. То също не е прието и в Англия. В Лондон решително възразяват и върху предложението на А. Изволски да се преразгледа режимът на преминаване на бойни кораби през Босфора и Дарданелите.[14]

В рапорт до Ст. Паприков от 30 октомври 1908 г. М. Сарафов отново съобщава, че е имал разговор с барон А. Ерентал. На срещата се обсъжда въпроса за полученото от А. Изволски предложение за европейска конференция. Промяната в позицията на австро-унгарския министър е формулирана от М. Сарафов така: „Барон Ерентал допуснал сега

да се говори на конференцията по акта, извършен на 7 октомври. Въобще считат, че изгледите за едно споразумение измежду Австро-Унгария и Русия стават постепенно благоприятни.”

В същия рапорт българският дипломат се спира и на неуспешните усилия на Сърбия да извлече някакви дивиденди от кризата. „От всички страни ми казват, – пише той – че сръбските специални мисии не са успели нито на Запад, нито в Русия. При всичките симпатии, оказани им в Париж и Петербург, сърбите получили съвети да стоят мирни и да се откажат от всякакви претенции за териториални придобивки (придобивки – б.а., П. П.)”. Относно даването на някои икономически и финансови облекчения за Сърбия, Австро-Унгария била дала своето съгласие. Какви щели да бъдат те обаче още не било ясно. Сръбският външен министър Милованович „тия дни” щял да мине през Виена и да „се опита да говори с г. барон Ерентал”. Еwentуално така щяло да се постигне „едно успокоение”, но повече от това засега едва ли можело да се очаква. Същевременно М. Сарафов отбелязва, че преговорите между Австро-Унгария и Османската империя са в застой.[15]

Те се водят на две нива: официално между османското правителство и австро-унгарския посланик в Цариград Маркграф Палавичини и неофициално, тайно между младотурския комитет „Единение и прогрес“ в Солун и австро-унгарския генерален консул в града Рапапорт. Като компенсация за анексията на Босна и Херцеговина виенската дипломация предлага както политически, така и икономически отстъпки, но последните представляват само база за преговори с останалите Велики сили, т.е. в известна степен имат хипотетичен характер, а това поставя под въпрос реалната им стойност за турската страна.[16]

На 5 ноември 1908 г. българският дипломатически представител съобщава от Виена, че А. Ерентал е дал отговора си на руското предложение за програма на лансираната конференция за урегулиране на Балканската криза. Той посочва още, че австро-унгарският външен министър остава на първоначалното си становище, че анексията на Босна и Херцеговина е вътрешен въпрос и не трябва да се разисква на международен форум и макар да се наблюдава едно сближение на позициите на Австрия и Русия, а и Англия,

постигането на трайно споразумение между Великите сили още е много далеч.

В донесението се казва още, че в дипломатическите кръгове, които желаят скорошното свикване на конференцията, се изказва съжаление, че до този момент не се е постигнало пряко австро-турско споразумение по въпросите, повдигнати от анексията на Босна и Херцеговина, защото сключването на такова споразумение би подпомогнало желанието на Виена проблемът да не се дискутира на проектираната международна конференция.[17]

М. Сарафов прави анализ на цялостната политическа ситуация във връзка с анексионната криза, който не е оптимистичен. Според него обстоятелството, че в продължение на шест седмици не се е направило почти нищо за урегулиране на отношенията между противостоящите се страни, настройва скептично част от дипломатите на Великите сили за благоприятен изход от кризата, като някои от тях считат, че опасността от война още не е преминала и дори тази перспектива в последно време е станала доста вероятна.[18]

В месеците на кризата М. Сарафов поддържа контакти с австро-унгарските политически среди на най-високо равнище. В поредния си обстоен рапорт до ген. Ст. Паприков от 13 ноември 1908 г. българският дипломат го информира за разговора си с А. Ерентал. На него последният споделя, че отношенията с Османската империя не се подобряват – главно заради продължаващия бойкот от турска страна на австро-унгарските стоки и кораби и поради това не можело да се даде ход на преките преговори относно анексията на Босна и Херцеговина. В тази връзка А. Ерентал се информира дали и българските стоки се бойкотират, но според М. Сарафов всъщност повече го е интересувал хода на българотурските преговори в Цариград. А. Ерентал изтъква, че те се развиват благоприятно, защото се концентрират само върху два въпроса – данъкът за Източна Румелия и железопътния въпрос (обезщетението за национализирани от българското правителство Източни железници).

Не така оптимистично се изказва австро-унгарският външен министър за развитието на отношенията между Виена, Белград и Цетине. Според него двете малки балкански държави не престават да се държат войнствено и предизвикателно към Монархията. Той изтъква, че засега Виена наблюдава хладнокръвно това агресивно поведение, „ала всяко

търпение има край, та Австро-Унгария няма да се поколебае в свое време пред никакви мерки за запазване престижа си и интересите си”.[19]

В допълнение на тази информация М. Сарафов съобщава, че сръбският външен министър М. Милованович е посетил Виена и още същия ден вечерта е отпътувал за Берлин. „От едно лице, което го е виждало, – пояснява Сарафов – се научавам, че г. Милованович бил отпаднал духом и представлявал положението в Сърбия за отчаяно. Лицето е отнесло впечатление, че сам г. сръбският министър няма установено мнение какво обезщетение иска Кралството, което в анексирането на Босна и Херцеговина виждало унищожението на всякакви свои надежди”. Изглежда при бързата си обиколка из европейските столици М. Милованович смятал да сондира кабинетите в Берлин, Париж, Лондон и Рим по въпроса за удовлетворяването на сръбските претенции вследствие на кризата.[20]

В контекста на недобрите отношения между Австро-Унгария и Сърбия актуалността на темата за сближение между Виена и София явно се запазва близо два месеца след Анексията и това личи от един рапорт на М. Сарафов до Ст. Паприков от 17 ноември 1908 г. В него българският дипломатически представител докладва, че „в някои дипломатически кръгове тука” се говори, че е сключено тайно споразумение между България и Австро-Унгария за съвместни действия в случай на военен конфликт между Двойната монархия и Сърбия. Мотивите на България да се включи в подобна акция са завземането на земи, които София счита, че са с българско население, като Нишки окръг. „Казаха ми”, продължава Сарафов, че австро-унгарски офицери открито говорят, че техният Генерален щаб разчитал много на българската армия в случай на война. Според други дипломати не било ясно какво точно е споразумението, но със сигурност такова имало и България се е задължила поне да пази благосклонен към Виена неутралитет, като мобилизира войската си. В отговор на тези твърдения българският пълномощен министър заявява, че не знае за подобно споразумение. Освен това М. Сарафов изтъква, че настроенията срещу Сърбия в България се дължат на подновената насилствена сръбска пропаганда в Македония, насочена срещу българското население там, и нямат никаква връзка с влошените отношения

между Сърбия и Австро-Унгария поради анексията на Босна и Херцеговина.[21]

Изострените отношения между Хабсбургската империя и Сърбия постепенно се налагат като постоянна тема в донесенията на М. Сарафов. В рапорт до българския външен министър от 25 декември 1908 г. той съобщава за настроенията в австро-унгарската столица: „В тукашните политически кръгове от два-три дена много се говори за едно стълкновение измежду Австро-Унгария и Сърбия”. Повод за това е последната реч, която сръбският външен министър М. Милованович пред Скупщината. [22]

В рапорта си М. Сарафов отбелязва още, че в дипломатическите среди се говори за възможно стълкновение между Австро-Унгария от една страна, и Сърбия и Черна гора – от друга. Но тъй като зад първата стояла Русия, а втората се ползвала с протекциите на Италия, се считало, че няма да се стигне до конфликт, който заплашва да прерасне в общоевропейска война. Въпреки това в австрийските военни кръгове имало сериозни настроения за бърза война срещу Сърбия и Черна гора (преди те да се подготвят за сериозна отбрана).[23]

Българският дипломатически представител във Виена следи внимателно и променливото развитие на турско-австрийските отношения след анексирането на Босна и Херцеговина. В рапорт до Ст. Паприков от 21 ноември 1908 г. М. Сарафов съобщава, че през последните дни много се говори за поемането на част от дълга на Османската империя от Австро-Унгария като компенсация за анексията. Той предава част от аргументите на австрийската страна, с които се отхвърля тази възможност. На първо място се посочва обстоятелството, че по време на Херцеговинското въстание и по-късно, до окупацията през 1878 г., много бежанци от двете османски провинции намерили спасение на австрийска територия, което струвало на монархията големи материални разходи. Второ – окупирането на Босна и Херцеговина не става при обстоятелствата, предвидени от Берлинския договор, защото Турция не изпълнява задълженията си по безпрепятственото предаване на провинциите и Австро-Унгария се вижда принудена да ги завладее и въведе ред в тях, при което е дала допълнителни материални и човешки жертви. Трето – за уреждането и материалното и културно-просветното развитие на Босна и Херцеговина са направени много инвестиции.

Като четвърти аргумент се изтъква фактът, че в продължение на 30-годишното австрийско управление никога не е ставало въпрос за поемането на част от османския дълг. С разширяването на суверенните права на австро-унгарския император с нищо не се накърняват материалните интереси на Турция. Така че нямало причина Портата да иска нещо като компенсация от „формалното само изменение на положението на Босна и Херцеговина спрямо Монархията“.[24]

С тези аргументи А. Ерентал твърде дълго отказва да приеме идеята за финансова компенсация в полза на Цариград. Причината за това е, че той разглежда освобождаването на Новопазарския санджак от Дуалистичната монархия като напълно достатъчна реална отстъпка за такава формална промяна на положението, каквато според него е анексията на Босна и Херцеговина. Смята още, че Портата носи отговорността за щетите нанесени върху австро-унгарската индустрия, вследствие бойкота на стоки, който е провеждан с мълчаливата подкрепа на османските власти и иска обезщетение за тях, формулирайки едно финансово контраискане. С оглед изход от кризата ръководителят на виенската дипломация се опитва да отдели политическите проблеми от враждебните прояви спрямо стопанските интереси на дуалистичната монархия, макар да е очевидна връзката между тях.[25]

В началото на 1909 г. Босненската криза постепенно започва да утихва. В рапорт от 24 февруари М. Сарафов съобщава на Ст. Паприков съдържанието на протокола, подписан в между Австро-Унгария и Османската империя, с който се уточняват условията на анексирането на Босна и Херцеговина. Според протокола Цариград се отказва от двете провинции срещу „две съществени отстъпки“ от страна на Австро-Унгария – отказ от Новопазарския санджак и изплащане на обезщетение от 2 500 000 турски лири. Прилагането на останалите отстъпки, сред които и прекратяването на капитулационния режим и сключването на търговски договор в съответствие с европейското публично право, било обвързано с бъдещите действия в тази насока и на останалите Велики сили, „та за това не могат да се считат като специално направени за присъединението на Босна и Херцеговина“.[26]

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Българското дипломатическо представителство във Виена се оказва в епицентъра на международната криза, възникнала в резултат от анексирането на Босна и Херцеговина. Пълномощният министър Михаил Сарафов, наред с основната му задача – да разяснява на дипломатическо ниво акта на провъзгласената българска независимост, информира редовно правителството в София за развитието на Босненската криза. Българският дипломат периодично изпраща сведения за ходовете на австрийската външна политика, за отношенията и противоречията между великите сили и преди всичко за напрежението между Виена и Петербург. Рапортите на М. Сарафов вярно констатират по-изгодната и активна позиция, която Хабсбургската империя успява да поддържа спрямо руската дипломация в месеците след обявяването на анексията, което предопределя и крайния успех на Виена.

Особено място в донесенията на българския пълномощен министър заемат и отношенията между Австро-Унгария и Сърбия. Засиленият интерес на М. Сарафов към този аспект от Босненската криза се определя както от перманентното напрежение между Виена и Белград, представляващо потенциална опасност за мира в Европа, така и от българските национални интереси с оглед на неотслабващите сръбски претенции към Македония.

БЕЛЕЖКИ

1. Мишев, Р. Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България 1889-1908 г., *Исторически преглед*, кн. 3., 1989., 45-46.
2. Пак там, с. 45-46.
3. Маринкьова – Ракова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. Босна и Херцеговина., С., 1994., с. 124.
4. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879 – 1913., С., 1994., с. 387.
5. До признаването на Независимостта българските дипломатически представители в столиците на европейските държави и Османската империя са с ранг на дипломатически агенти. След това агентствата са преименувани в легации, а дипломатическите агенти стават пълномощни министри.
6. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 799, л. 95.
7. Пак там, л. 90-91.

8. Пак там, л. 81.
9. Пак там, л. 106-107.
10. Повече за срещата между Изволски и Ерентал вж. Пеева, П. Тайната сделка в Бухлау (септември 1908) Кой какво спечели и загуби? – В: Култура и геополитика. Исторически и философски интерпретации. Трудове на катедра „История и философия”. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, Бургас, 2015, 197 – 218.
11. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 799, л. 79.
12. Мишев, Р. България във външната политика на Австро-Унгария 1898-1912., В.Търново., 2004., с. 237.
13. Попов, Р. Балканската политика на Австро-Унгария след младотурската революция в 1908 г. – *Известия на Българското историческо дружество*, кн. XXVII, С., 1970., с. 130.
14. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 799, л. 75- 76.
15. Пак там, л. 59-60.
16. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – Минало, кн. 1, 1998., с. 47-48.
17. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 799, л. 57-58.
18. Пак там, л. 57-58.
19. Пак там, л. 54-55.
20. Пак там, л. 75- 76.
21. Пак там, л. 34.
22. Пак там, л. 34.
23. Пак там, л. 52-53.
24. Пак там, л. 50-51.
25. Прешленова, Р. Цит. съч., с. 48.
26. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 913, л. 46 - 47.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринкьова–Ракова, С., А. Желязкова, М. Йовевска. Босна и Херцеговина., С., 1994.
2. Мишев, Р. Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България 1889-1908 г., *Исторически преглед*, кн. 3., 1989.
3. Мишев, Р. България във външната политика на Австро-Унгария 1898-1912., В.Търново., 2004.
4. Пеева, П. Тайната сделка в Бухлау (септември 1908) Кой какво спечели и загуби? –

В: Култура и геополитика. Исторически и философски интерпретации. Трудове на катедра „История и философия”. Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – Бургас, Бургас, 2015.

5. Попов, Р. Балканската политика на Австро-Унгария след младотурската революция в 1908 г. – *Известия на Българското историческо дружество*, кн. XXVII, С., 1970.

6. Прешленова, Р. Икономически аспекти на Босненската криза (1908 -1909) – Минало, кн. 1, 1998.

7. Стателова Е., Р. Попов, В. Танкова. История на българската дипломация 1879 – 1913., С., 1994.

8. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 799.

9. ЦДА, ф. 304 К, оп. 1, а. е. 913.

REFERENCES

1. Marinkyova–Rakova, S., A. Zhelyazkova, M. Yovcheva. *Bosna i Hertsigovina.*, S., 1994.

2. Mishev, R. *Avsrto-Ungariya i ideyata za obyavyavane na nezavisimostta na Balgariya 1889-1908 g.*, *Istoricheski pregled*, кн. 3., 1989.

3. Mishev, R. *Balgariya vav vanshnata politika na Avstro-Ungariya 1898-1912.*, V. Tarnovo., 2004.

4. Peeva, P. *Taynata sdelka v Buhlau (septembri 1908) Koy kakvo specheli i zagubi?* – V: *Kultura i geopolitika. Istoricheski i filosofski interpretatsii. Trudove na katedra „Istoriya i filosofiya”.* Universitet „Prof. d-r Asen-Zlatarov” – Burgas, Burgas, 2015.

5. Popov, R. *Balkanskata politika na Avstro-Ungariya sled mladoturskata revolyutsiya v 1908 g.* – *Izvestiya na Balgarskoto istoricheskoto druzhestvo*, кн. XXVII, S., 1970.

6. Prestlenova, R. *Ikonomicheski aspekti na Bosnenskata kriza (1908 -1909)* – *Minalo*, кн. 1, 1998.

7. Statelova E., R. Popov, V. Tankova. *Istoriya na balgarskata diplomatsiya 1879 – 1913.*, S., 1994., s. 387.

8. TSDA, f. 304 K, op. 1, a. e. 799.

9. TSDA, f. 304 K, op. 1, a. e. 913.

THE TURKISH ETHNIC GROUP IN BULGARIA: PROBLEMS OF MIGRATION

Penka Peeva, A. Baran Dural*

* *Trakia University, Edirne, Turkey*

peeva2007@abv.bg

ABSTRACT

The Muslim migration from Bulgaria to Turkey has been going on for more than a century. With some exceptions, the migrant waves resulted from caused and forced migration. Almost a million of Bulgarian ethnic Turks left the country, 390 000 of them only during the period between 1989 and 1997. The International humanitarian organizations qualified this process as the biggest migration of groups of people after the World War II.

The purpose of this research is to look at the Bulgarian and Turkish governmental policies towards the migration processes during the last three decades. The research focus is on the impact of Zhivkov's Bulgarification policy on the Bulgarian Turks, their social status, self-identification, and migration and settlement issues.

Key words: *Bulgarian Turks, migration*

INTRODUCTION

The Ethnic Turks in Bulgaria are the second biggest ethnic group, after the Bulgarians. The group is settled mainly in the northeastern areas (Ludogorie) and the southern parts of the country (Eastern Rhodopes Mountain). According to the 2011 census of the population 8% (588,318) [1] defined themselves as Turks and thus affiliated themselves to the Turkish ethnic group. Other bigger minority groups are the Roma group (325,343), Russian (9978), Armenian (6 552), Vlach (3684), Karakachani (2556), Jewish (1162), etc. We should have in mind that the number of the Turkish ethnic group is approximate because some Romani, Pomaks and Tatars identify themselves as Turks, too, although their ethnic origin is different.

Some of the Turks in Bulgaria are descendants of Turkish settlers that followed the Ottoman conquest in the Balkans in the late 14th century. Others, during the centuries of the Ottoman rule (1396-1878) were actually Bulgarian Christians, which were converted to Islam, forcefully in most of the cases. After the Russo-Ottoman War of 1877-1878 and the Berlin Treaty (1878) the Bulgarian Principality was established. The Turkish community became an ethnic minority group. During the first few years after the Liberation the Turkish ethnic group numbered 727,773; the Bulgarian population at

that time was 2,982,949 and the Bulgarian ethnic group was 2,027,241.

MIGRATION WAVES OF BULGARIAN TURKISH MIGRANTS

Since the conquest of Rumelia, Ottoman Empire which gradually turned into a Balkan Empire adopted the idea of progression through relation in Balkan hinterland to achieve the dream of all empires: Becoming “the IIIrd Rome” The Empire, giving importance to the process of centralization, brought immigrants to Balkans from Anatolia. However, after the end of conquest economy, “*de-turkification*” of Balkans was put in action by dominant states [2], Turk families that lived in Balkan peninsula started to come back to Anatolia with the loss of lands. Migration from Balkans to Anatolia continued even after establishing the republic. Political force between 1923-1960s helped Balkans immigrants, provided them shelter giving them job opportunities, social and monetary aid to ameliorate their conditions (DPT, 1990: 20). The effort to gather Balkan migrants lead them to centering upon certain areas (Thrace, Aegean and Marmara region) and preferring relatively “*conservative*” Balkan lifestyle [3]

After the Russo-Ottoman War of 1877-1878, some of the Turks, living on the Bulgarian lands, preferred to stay on their lands, but as they lost their dominant role in the country, a steady flow of Turks to Anatolia began. At first, the immigration was chaotic, to some extent panic. During the first decade of the 20th century, almost half of the Turkish population left Bulgaria. In 1910, the group numbered 465,641 people. It was not until the middle of the 1920s when the Bulgarian political regimes began to regulate the process. During the next decades, the number of the ethnic Turks who lived and worked in Bulgaria remained steady and even increased. In 1975, it was 730,728 people.

After 1960, it is seen that the majority of the immigrants have settle into the cities. However, in the terms of settlement behaviours, this section does not show any different tendency from the previous migrant waves. Although being in the state of free immigrants, it is observed that they prefer settling in the areas known as "*immigrant cities*". In the regions concentrated with immigrants developing a voting behaviour because of the self-defense feeling gave them the role of a variable that should be considered seriously for the every kind of voting process, primarily for the local elections.

The results of the qualitative research carried out in Kırklareli Luleburgaz and Bayrampasa district of Istanbul and intended for immigrants who migrated between the years 1960- 1989 from Bulgaria to Turkey, are given in the Turkey leg of this research. In these two researches made throughout 2014-2015, which harbors the quality of being a narrow scope oral history of migration problem (their history of migrating from Bulgaria is well- known because of the "adaptation crises" occurred at time being) that they experienced in 1877-78 Ottoman-Russian War and in Turkish republic era. The immigrant participators suggesting that immigration fact is directly proportional to the rising of ethnic requests of Bulgarians or Bulgarian nationalism, regarding to expropriation policies took place in communist era of Bulgaria as a main effect.

Immigrant Turks that suggest they have got along well throughout years with Bulgarian population in Bulgaria, say that their relations are broken down in the period of foundation of Bulgaria, advent of communism and in the administration of Todor Zhivkov (leader of the ruling Bulgarian Communist Party). Moreover, they emphasize the fact that they are targeted by their Bulgarian neighbours in the periods of

poverty combined with economic downturn. The fact that Bulgarian residents discriminate them taking support from their government is also an important factor raised up by Turkish migrants. They suggest that some Bulgarians, in the period of economic downturn, try to overcome their fear of deterritorialization and growing poor by "confiscating" the lands left by Turkish people under the value of property or by encroachment. A participator that migrated at the beginning of 1970s shared her intentions as follows: "To be fair, we have lived with non-believers for many years. No problem occurred. They used to irrigate our fields, help us, and we got our jobs done together. Then they said, 'Leave these lands since the doors are open. If a war breaks out here, you will be the first ones to be shot'. Then we began thinking, 'They cannot be our friends, our relatives are already leaving, and we better go to our homeland" [4]

THE IDENTIFICATION CRITERIA FOR TURKISH MIGRANTS

The fact that many participants, like the one mentioned above, use the word "non-believer" whether in "good manner" or in a "criticizing mood" while referring to Bulgarian people, shows that religion has significant role in Turkish migrants political background and their collective sub-conscious. In addition, the responses to the question "How would you describe yourself in terms of origin and ideological identity?" directed to the participants, confirm the role of religion as a determinant of collective sub-conscious of Bulgarian Turks. While almost all of the participants describe themselves as "Muslim Turk", "Turkish Muslim", "Turk", it is observed that only some of them identify themselves as "Kemalists", and "Social Democrats". Though it can still be observed Alevi among the participants describe themselves as "Alevi" rather than "Muslim Turk" or "Turkish Muslim", it is interesting that one participant identifies himself as "socialist" despite all the adversities that he experienced in communist period. The fact that same participant adds that the wrong application of socialism in Bulgaria does not constitute a reason to give up socialism, breaks the prevalent belief that "Hatred towards socialism is a common belief shared by Bulgarian Turks", which is a belief that is quite widespread in Turkey. [5]

E. Güney suggesting all of the participants of the research conducted in Luleburgaz describe

Turkey as a “Turkish speaking, Muslim country”, underlines a quotation from a male participant as; “My mother always used to cry. We were small back then. My mother was constantly saying: ‘We couldn’t get to Ankara, we couldn’t get there.’ She was that interested. People never used to stop talking about Turkey from the moment they are born.”

THE EFFORTS OF TURKISH GOVERNMENTS AGAINST SETTLEMENT ISSUE

Despite the fact that migration from Bulgaria to Turkey includes different migration waves and very long process from Russian War to the present-day, all of the participants without exception talk about the help of the Turkish government that welcomes them during the period of their migration. They say that following political powers such as despotic sultanhip and Ittihad-Terraki powers in Ottoman period, one-party period of CHP, and later in the period of DP-AP and ANAP successively, mobilised all the possibilities of government to overcome the problems of the immigrants that settled down. They emphasis that Turkish governments frequently applied the policies such as allowing farming in the lands free of charge, partly registering the treasure lands to the use of immigrants even in the periods of economic bankruptcy. As for the years when the country’s economy is good, they emphasise the governing parties do not hesitate to help them in kind or in cash. Immigrant participants suggesting that Bulgarian Turks who are being educated and more or less wealthy, by bringing to mind that they are placed inside Trachia and Anatolia. They assert that especially the ones who are sent to Trachia region adapted more quickly to Turkey, but the ones sent to in Anatolia had faced more identity problems and adaptation difficulties.

Participants who suggest the fact that families who are given land or had an opportunity to invest in land with the money they brought does not tend to remigrate, states that immigrant families who came in communist period and who are economical disadvantaged, return to Bulgaria by counting on the normalisation process took place right after the communism. A participant stating that he came through free migration, summarizes his opinions as below:

“Turkey was economically well off in the year that we came. We worked hard. When we

came here women went to factories, to do the dishes. Women would not work here before, we accustomed them to work. All the family worked. When my sister Emel went to University of Tekirdag, government gave her full scholarship without payoff. Government gave everything without payoff. It was not that much, but it was enough”. [6]

Bulgarian immigrants participated in research settled either in the place designated by government or relatives and friends coming from their home- villages in Bulgaria. Participants state that they become the victims of pressure which they have experienced in Bulgaria based on ethnical-religional identities. After migration they faced up with neighbourhood pressure from local people in Anatolia for not adopting Anatolian customs and Daily life because they come from Europe. They say that they overcame this problem by leaving the inner sides of Anatolia and “sliding” to the places densely populated by immigrants and their relatives. Meanwhile it is not to be overlooked that they obtained more dominant national political identity relatively to the previous migrant waves, in the period of ethnical-religious pressure that took place especially in Zhivkov era. Many 1989 immigrants who underlines the fact that they voted for the party that gives importance to national values and ethnical identity, became one of the main supporters of MHP among Bulgarian immigrants by effecting other immigrants. 1989 Bulgarian immigrants state that they become sensitive for well-being of this party, even the ones who do not vote for MHP. [7]

ZHIVKOV ERA: “BULGARIFICATION POLICY”

In the 1980s, the situation in Bulgaria, concerning the Bulgarian Turks, changed dramatically. The Bulgarian communist regime developed a program for changing the names of Turkish-Arab origin and replacing them with Bulgarian names. The adoption of Cristian names by the Turks and other Muslims was accompanied with issuance of new identity cards for the Muslim population and a strong pressure and efforts to prohibit Muslim traditions, to ban the wearing of the Turkish national costumes and the use of Turkish language in public, to obliterate the Turkish identity.

This event has been drawing the attention of the Bulgarian historians constantly during the last three decades. It has been described and

analyzed comparatively well in the historiography. A valuable acquisition for the historians is the documentary edition "State Security, change of names, revival process" (2013), in which new important documents were published in addition to the broad documentary literature, memories and interviews on the problems of the communist policy towards the Turks in Bulgaria. [8]

It all started in the summer of 1984 when the Political Bureau of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party developed a program "For the further unification and inclusion of the Bulgarian Turks into the cause of socialism and the policies of the Bulgarian Communist Party." In December, the police units began implementing the program. "The change of the names must become a celebration of the liberation of that population from the Turkish yoke", said the Bulgarian communist party leader Todor Zhivkov at a meeting with the party and state activists on January 18, 1985. At the meeting, the Communist Party leadership started discussions about an agreement with Turkey regarding exportation of the Turkish ethnic group. "We are ready to allow these of our citizens of Turkish origin, who want to leave the country, to leave it. We are interested in the migration of 100-150 000 people. If they wish, let them go," said Todor Zhivkov. [9]

Only a few days earlier the results of the forced name-changing campaign were reported at a meeting in the building of the Ministry of the Interior, which was attended by the General-colonel Velko Palin who was in charge of the "Social and National Security" department of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party, and the KGB representative in Bulgaria – Fiodorov. The reports presented in detail the unrest and discontent among the Turks in the towns and villages in the Eastern Rhodopes. Among the numerous events described in the reports, we read the following: "At around 12:30 on December 27, 1984 in Momchilgrad a crowd of 700-800 people gathered together. They were bold and aggressive. The slogans were "Down with Party", "Murderers" etc. They tried to attack the regional party committee, the regional people's council and other civic buildings. With the help of the police units, the crowd was scattered. 4 knives, axes and other things were confiscated from the troublemakers."

After describing many similar events the reporter concluded: "Our opinion is that, notwithstanding the troubles, the situation came

under control comparatively successfully, cold-bloodedly, without panic and steadily, and we assured good conditions for the operative groups, which were in charge of the name-changing campaign". Gen. Ivan Dimitrov, director of the people's militia, added: "The voluntary squads mobilized 100 people and organized them on a military base. With a very high level of state and social danger were the violations of the social order, mass demonstrations, and efforts to occupy the party and state buildings, windows breaking, etc. in Momchilgrad on 25-26 December. The shouts "Down with BCP, murderers, fascists, we are Turks" compel us to reconsider a lot of questions about our work." [10]

Despite the numerous examples of opposition and resistance, which were discussed at this meeting, on 18 March 1985 the Minister of the Interior noted that "At the today's meeting we have to evaluate the work of our organs among the population, which voluntarily and with great enthusiasm restored their names." [11] This statement sounds cynically against the background of the facts, which show that the campaign was accompanied by force, penalties, banns, forfeitures of salaries, bank withdrawals, restrictions to enter the Mosques and usage of army units. [12]

There followed 5 years (from 1984 to 1989), which were a rather painful period for the Turks and for the entire Bulgarian society. For propaganda purposes this period was called the "Revival process", actually this was the culmination of the assimilation.

The motives for these violations of the human rights are still quite unclear. The Bulgarian Communist Party justified its activities during that period with the need for strengthening the unity of the Bulgarian nation. [13] Because of this assimilation policy the biggest wave of emigration of ethnic Turks from Bulgaria to Turkey occurred. The so-called "Big excursion" started in May 1989 after the emotions had reached the boiling point. This caused the travel restrictions to be lifted. The border to Turkey was open. 320,000 left the country abandoning their workplaces and homes. [14] (150,000 of them returned in Bulgaria after the fall of Zhivkov regime). Thus, century-long good neighboring relations between Bulgaria and Turkey were compromised. The entire state propaganda machine was mobilized to disseminate slanders against the Turks. They were called the "Fifth column of the hostile

country”, “terrorists” and “separatists”. Turkey was accused of having ‘aggressive plans’ to annex the Bulgarian Southern territories. The Bulgarian public was manipulated and wrongly informed.

In 1989, the “Revival process” was not limited only to depriving the Turks of their ethnic individuality; the “Bulgarification” of the deserted villages was considered as a first degree priority. The Communist party decided to initiate a mass migration of ethnic Bulgarians to the deserted regions. “There’s need for a change of the demographic map in these regions”, reads a record of a meeting of the Political Bureau of the Central Committee of the Bulgarian Communist Party on September 1, 1989. “The situation should be used to the maximum by breaking the Muslim communities with settlers from other parts of the country...” [15] Of course, there was no mentioning that the “Bulgarification” will come after the forced movement of the Turkish population from their native homes to other parts of the country. We learn from a report of the State Security that “In implementation of the Ministerial Council Decree No. 44, September 11 1989, until now 2263 descendants of Islamized Bulgarians in the past from Razgrad and other regions of the country are directed to Northwestern Bulgaria, 488 of them – in Sofia region, 708 in Mihailovgrad region and 1067 in Lovech region. ... The requirements that the new settlers should not be more than 8% of the local inhabitants are kept strictly. According to their social status, the agricultural workers, workers and pupils are prevailing. Few of them are graduates...” [16]

Most of the Turks, moving into these new regions, had no identity cards or other identity documents. This created many difficulties regarding their settlement, jobs and registration. They did not know why they had been sent there, for how long, were they obliged to stay there. Some of them complained of being forcefully driven by surprise without a notification. Thus, more than 2000 Turks lost their homes, jobs and normal living conditions.

On October 25 1989, a new meeting of the Political Bureau of the Central Committee of the BCP reconfirmed this policy. The documents, discussed at the meeting, pretended to be strategic. The main purposes of the further implementation of the assimilation policy were defined. It was only 15 days before a radical change of the Bulgarian political system was

given a start with the fall of Todor Zhivkov on November 10, 1989.

Turkish immigrants about themselves

It is seen that, “Bulgarification” policies took place in Zhivkov’s period created a trauma effect for Bulgarian Turks. “We would hear that Pomaks names are being changed. Later on, they came to our towns. One day they came to the factory. We were called upstairs. There were high ranked officers of town. We were 22 Turkish people. We were given books and told that we had to choose Bulgarian names from those. We said ‘We are Turks’, Muslims, we cannot leave and forget our names’. In the books that they gave, there were only names but not meanings. They wanted us to choose them regularly. There upon, we are told that we are Turkified Bulgarians, and that we were forced to become Turk at the time of Ottomans invasion. They put pressure on us from nine to half past five all day long. They would call us to oppress, then try it again by sending back to work. At last, ‘Go and sleep till tomorrow’, they said in 16.30 and we became free”. Here are the other information given by the same participant to summarize the process:

“They first broke into our factory in the city. Then, they gradually started to call everyone, they broke into every factory and home. After all, our names were changed. Ours was a little Bulgarian town, everybody would know each other. When you send your kid to school or bring him to the hospital, they would call our Bulgarian names even though they know the fact that we are Turks. In markets, hospitals you encounter with same discrimination. They changed the names in 1985. We came in 1989 when Turkey opened the borders.”

It is one of the common judgments that application of changing names started with Gypsies in the early 1980s leads different communities not to support each other and watch the incidents in passivity. Immigrant participants suggesting “Bulgarification” policy directed at Turks, express that they were forced to migrate unlike the stage of free immigration, and they escaped to Turkey without any expectation for the sake of protecting “Turkishness” and “Muslimness”. 1989 immigrants, reminding that they came to Turkey to be “recognized”, to “blend into the crowd” and to be saved from “discrimination”, state that they roughly found what they had been expecting in Turkey. 1989 immigrants who suggest that they encountered with Turgut Özal’s economic policies and

liberalism, state that they worked as a family due to the insufficient state benefits, and adapted quickly to the working conditions as they are familiar with discipline stemming from communism. 1989 immigrants saying “We made capital in a short time by working really hard. We acquired property, car, house”, also state that features of working hard and disciplined lifestyle carried through Turks who migrated before. [17]

During the crisis periods prevailed in Turkey, it is observed among the majority of participants that “returning” alternative is thought with all details, considering the life conditions granted by Bulgaria and Bulgarian state, yet unsteady but wide-ranged structure of Turkey’s economy enabled remigration to stay at limited level. Nevertheless, Bulgarian Turks who do not hide the fact that they gained some important experiences from their lives they had in Bulgaria, unite in the opinion that socialism is an ideology investing in their citizens especially in terms of education, culture, and fine arts in spite of its economic dilemma and hard working conditions. A participant residing in Luleburgaz, compares the two countries in terms of education in that way:

The “Good Old” Bulgarian State

“Cultural activities lasted in the late 1960s with an increase especially in 1970s. There was cinema, every week. There was theatres. Artists would come from abroad. When there was a break in schools, in our times, teachers would teach children folk dances and songs. We had a chemical laboratory when I was going to school. They used to teach everything. There was a lesson teaching hand crafts, it was quite instructive. We had physical training lessons 3 times a week. You could do high and broad jump. One could choose between volleyball or basketball at sport centres. There was a laboratory for every experimental lesson. Besides, those laboratories were not only limited to grand high school, but also they were available in village schools and even elementary and secondary schools.” [18]

A participant born in 1967 Eski Cuma, who migrated to Turkey when he was 21, by drawing attention to the fact that the pressure laid upon Pomak is enlarging, disturbing all other ethnic groups, emphasize that Bulgarian education also have its share of it at the time. Another participant from Eski Cuma asserting that when he was going to school there were texts in history books implying the fact that Bulgarian and

Turkish people are brothers, Turkish people helped Bulgarian in their hard times, and both communities clasped together. “One day, I wanted to look at my nephew’s books. He was small back then, going to elementary school. Bulgarian people prohibited to speak Turkish including schoolyards and around. They changed the doctrines of lessons. There were no single word arguing two societies are allies in past. Heroic deeds of Bulgarians were included but not any word were included about Turkish people. Discrimination policies started little by little put us off from Bulgaria. We had to migrate”, he says [19]

As for another participant residing in Luleburgaz stating that he came to Turkey from a Turkish speaking region and thus never had much of a problem of adaptation. He continues by confirming that cultural level of socialist period is way ahead of Turkey, arguing “For example, take general culture, world culture, and quiz programs broadcasting in Turkey in present-day in to consideration. I finished high school thirty years before my children. My general culture is much better than theirs is. For example, I know Chopin and Bach. I have some knowledge about symphony culture. When somebody says ‘Whose is it’ on television, my children cannot know it but I can. When a question comes about world literature, my children fail to answer but I can quickly tell to whom this masterpiece belongs. I mean, in our time, world literature and education in Bulgaria was quite fancy. [20]

However, there seems inconsistency on generation and birthplace difference in manners and attitude towards Bulgaria. The ones who are born and raised in Bulgaria and migrated when they were 10-12, have more indulgent attitude, talking about positive sides of the country which they came from, whereas the ones especially who are born and raised in Turkey have more prejudiced attitude towards a country that they have never known.

The attitude inconsistency

While some Turkey-born Bulgarians deliver an opinion that Bulgarian nationalism is more discriminatory than Turkish nationalism, there are quite number of participants asserting that the country aforementioned does not have human rights, and that it is not taken seriously, despite the fact that they have never been in Bulgaria. It is perceived that these participants construct their “innocence” by “hindering” the good memories about Bulgaria, reading “selectively” the

migration stories narrated by their parents, and thereby try to fill the space between Bulgaria - Turkey and overcome “deterritorialisation-delocalization” fact by associating themselves hundred percent to Turkey.

On the other hand, it is understood that participants who are raised in Bulgaria and/or who evaluate the process calmly, have more cool-headed approach to the subject. Participants who praise socialism, state the fact that all country had a job to work in socialist period whereas in liberal period even Bulgarian youth are forced to migrate due to unemployment. The same participants reminding that Bulgaria started to lose its advantage with the collapse of socialism and the advent of “liberal period”. Participants suggesting that this fact caused Bulgaria to lose its appeal, emphasize that there is decline in Bulgarian education system and social state perception, in comparison to socialist period. Some participants add that Turkey is also not perfect, that they had to work as a family to cope up with economic crisis and cover their losses. Asserting they came face to face with the risk of sending their children in school age to work, that they had some difficulties in adapting conservative lifestyle in Anatolia. According to the participants, the coed usage of public transportation is adopted by immigrants, even in the farthest west of Turkey, Edirne. Participants pointing the facts that women going to shopping, actively participating in working life by going out of conventions, sending girls to school are all elements that are adopted by immigrants, argue that both parties relatively got accustomed to each other in time.

THE LIBERAL ERA

20 years later the Bulgarian Parliamentary Committee on Human Rights and Religious Freedom condemned the attempts of the Bulgarian political regime to assimilate the ethnic Turkish population in Bulgaria. The Committee declaration defined the forceful expulsion of the ethnic Turks in 1989 as a form of ethnic cleansing.

Since 1990, the status of the ethnic Turks has been changing towards improvement and towards finding their appropriate place in the social and political life in Bulgaria.

In January 1990, all ethnic and political groups reached an agreement. It guaranteed the free practice of Muslim religion, the use of Turkish language in public, the free choice of

names and free practice of customs and rituals. Over 600,000 Turks had the right to get back their original Turkish names. In return, it was declared that no attempts for separation or demands for autonomy would be made. The fears of separatism were especially strong among the Bulgarians in the southern Bulgarian regions, where the Turkish population prevailed. The Bulgarians were afraid of the radical elements, which advocated separatism. In 1991, a new constitution guaranteed the Turkish citizens the right to study and use their language. In 2000, the Bulgarian national television launched Turkish language newscasts. The Bulgarian Ministry of Education issued new textbooks in Turkish. The number of the Turkish newspapers increased notably. The children were allowed to study the Koran, Turkish history, language and literature. The official establishment of the *Movement for Rights and Freedoms* as the first political party of the Muslim community gave the Turks the opportunity to participate on an equal base in the political life of the country.

CONCLUSION

As a whole, apart from these achievements, it is difficult to say how successfully and categorically the Bulgarian liberal governments put an end to the past errors and regulated the complex ethnic processes in Bulgaria. Indeed, the good relations between the ethnic groups in Bulgaria were constantly being encouraged, the political representation was allowed, and a trial process against the authors of the “Revival process” was initiated. On the other hand, the trial was not completed; the Turkish ethnic community became capsuled in its affiliation to only one political party; the relations between the Bulgarians and the Turks became quite undefined, taking strange and sometimes dangerous turns.

The sociological surveys present a rather contradictory picture of the Bulgarian-Turkish relations. During the first years of the post-communist transition period, these relations were developing towards a better level. Then the trend turned around. An example can be given with one of the most often asked question: “Do you agree on living together with Bulgarian Turks in the same quarter?” In 1994, 69% of the respondents answered to this question positively; in 2007 – 76%. The happy conclusion, made in 2007, was that the Bulgarian Turks were not accepted as enemies any more,

unlike the way they were accepted in the early 1990s.

In contrast, during the next period from 2008 to 2014 the feelings and tendencies can difficultly be interpreted in the same way. In 2008, only 40% gave a positive answer to the same question; in 2012 – 62%; in 2014 – only 39,7% would agree to live together with ethnic Turks in the same quarter.[21]

The data given above should be interpreted carefully because of the different methods used over the years. We should have in mind who gave the answers, whether the respondents were ethnic Bulgarians or not. Anyway, if we ignore these circumstances, we could make the conclusion that during the first post-communist years the Bulgarian tolerance towards the Turks was noticeable in contrast to the last years when somehow this tolerance began to disappear.

Perhaps, an explanation can be found in the common political and psychological atmosphere that prevailed in the beginning of the democratic period. The approach to the rights of the minorities was considered as the basic dividing mark, which defined the affiliation to the camp of the democrats or the camp of the communist. That is why the first democratic acts of the government aimed the recovery of the lost rights of the Turks and the Pomaks. The civic society was mobilized by slogans like “Democracy”, “Human rights”, “Equality of the minorities”. The Bulgarian society supported the efforts of the government to do away immediately with the consequences of the violations over the Muslims in Bulgaria.

On the other hand, we should consider the fact that part of the democratic achievements during the last years was put to the test. The largest party of the Turkish ethnic community was suspected of abuse of its electorate, of connection with the mafia and of illegal economic profits. Its active involvement in the political rule as a permanent coalition partner contributed to the loss of rational behavior in some cases. This turned it into a necessary but not favorite subject of the political life.

Now, more than 25 years later, the question “Are the ethnic Turks perceived as part of the Bulgarian nation and a full subject of the political life?” still brings up new questions in turn and receives contradictory answers. The last answer to this question was the formation of a strange governing political coalition between left, center and right wings, whose purpose was

to deprive the MRF of its active role as a mediator and to remove it from power.

In conclusion, the developments in Bulgaria during the last years show that the Bulgarian government has done a lot to part from the totalitarian past. However, it is obvious that the place of the Turkish ethnic community in the Bulgarian nation and political and social life is still rather ambiguous.

The complexity of the theme about the Bulgarian ethnic Turks evolves not only from the lack of historical knowledge or the lack of efforts to repair the past errors but also from the historical memory, closely related to the complex development of the Balkan fate. The historical memory can hardly be ignored; it can be quite traumatic as it is in the case of the five centuries lost national independence. That is why the problem should be studied by searching the balance in the relations between individual rights and national interests. This balance should be a starting point for the development of further measures to keep and preserve the ethnic peace in the country.

REFERENCES

1. "Naselenie po vuzrast mestozhivene I etnicheska grupa" (in Bulgarian). Nacionalen statisticheski institut. 2011. Retrieved 13 December 2014. According to the census in 2011, the population of Bulgaria is 7 364 570. <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>
2. Akşin, Sina (2007), *Jön Türkler ve İttihat Terakki* (İmge, Ankara), pp. 23-54.
3. Doğanay, Filiz, "The Settlements of Refugees in Turkey", <http://balgoc.org.tr/gocmenyerlesim>, Erişim Tarihi: 08.09.2015 (Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu, Bursa).1997; Dural, A. Baran-Eseler, Bahriye (2015), “Rumeli Göçmenlerinin Siyasal Davranışlarını Etkileyen Faktörler ve Rumeli Göçmenlerinin Türk Siyasal Kültürü Üzerindeki Etkisi: Bayrampaşa İlçesi Örneği”, *ICSER 2015 Kongre Bildirisi* (ICSER, Antalya).
4. Eseler, Bahriye (2015), “Rumeli Göçmenlerin Siyasal Katılımları ve Davranışları: Bayrampaşa İlçesi Örneği”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (TC Trakya Üni, Edirne).
5. Güney, Ezgi Nilgün (2013), “Bir Sözlü Tarih Çalışması Örneği Olarak Ahmetbey Kasabası’nda Balkan Göçleri”, *Yayımlanmamış Lisans Araştırması* (ODTÜ, Ankara).
6. ibid.

7. Dural, A. Baran- Eseler, Bahriye (2015), op.cit.
8. Komisija za razkrivane na dokumentite i za objavjavane na prinadlezhnist na bulgarskite grazhdani kum Durzhavna sigurnoist i razuznavatelnite sluzhbi na Bulgarskata narodna armia. T. II. Durzhavna sigurnost – Smjanata na imenata – *Vuzroditelnijat proces (1986-1990)*, p.30ff. Baeva, I., E. Kalinova. *Bulgarskata durzhava i bulgarskite turci v sredata na 30-te do 90-te godini na XX vek*.
9. Bulgarian Central State Archive, Fond 16, op. 63, a.e.108, l.5
10. Bulgarian Ministry of the Interior Archive, Fond 1, op.12, a.e.644
11. Ibid., l. 1.
12. Angelov, V. (ed.). *Strogo poveritelno! Asimilatorskata kampania sreshyu turskoto nacionalno malcinstvo v Bulgaria*. pp. 20 ff.
13. Bulgarian Central State Archive, F.16, op. 68, a.e. 3788.
14. Maeva, M. Bulgarskite turci – preselnici v Republika Turcia, Sofia, 2016, p. 45
15. Bulgarian Central State Archive, F.16, op.35, a.e.183, l. 61 ff.
16. Ibid.
17. Eseler, Bahriye. “Rumeli Göçmenlerin Siyasal Katılımları ve Davranışları: Bayrampaşa İlçesi Örneği”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (TC Trakya Üni, Edirne, 2015).
18. Güney, Ezgi Nilgün. “Bir Sözlü Tarih Çalışması Örneği Olarak Ahmetbey Kasabası’nda Balkan Göçleri”, *Yayımlanmamış Lisans Araştırması* (ODTÜ, Ankara, 2013).
19. Eseler, op.cit.
20. Güney, op.cit.
21. <http://www.bghelsinki.org/bg/novini/bg/singl/bgariya-i-nejnite-turci/>, retrieved January, 10, 2015.
2. Akşin, Sina. *Jön Türkler ve İttihat Terakki* (İmge, Ankara, 2007).
3. Angelov, V. (ed.). *Strogo poveritelno! Asimilatorskata kampania sreshyu turskoto nacionalno malcinstvo v Bulgaria (1984-1989)*. Sofia, 2008.
4. Baeva, I., E. Kalinova. *Bulgarskata durzhava i bulgarskite turci v sredata na 30-te do 90-te godini na XX vek*, T. 1-2, 2009, ("Arhivi", Sofia).
5. Bulgarian Central State Archive, Sofia, F.16.
6. Bulgarian Ministry of the Interior Archive, Sofia, Fond 1.
7. Doğanay, Filiz (2007), "The Settlements of Refugees in Turkey", <http://balgoc.org.tr/gocmenyerlesim>, Erişim Tarihi: 08.09.2015 (Balkan Türkleri Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu, Bursa).
8. Dural, A. Baran- Eseler, Bahriye. “Rumeli Göçmenlerinin Siyasal Davranışlarını Etkileyen Faktörler ve Rumeli Göçmenlerinin Türk Siyasal Kültürü Üzerindeki Etkisi: Bayrampaşa İlçesi Örneği”, *ICSER 2015 Kongre Bildirisi* (ICSER, 2015, Antalya).
9. Eseler, Bahriye. “Rumeli Göçmenlerin Siyasal Katılımları ve Davranışları: Bayrampaşa İlçesi Örneği”, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (TC Trakya Üni, 2015, Edirne).
10. Güney, Ezgi Nilgün. “Bir Sözlü Tarih Çalışması Örneği Olarak Ahmetbey Kasabası’nda Balkan Göçleri”, *Yayımlanmamış Lisans Araştırması* (ODTÜ, 2013, Ankara).
11. <http://censusresults.nsi.bg/Census/Report/s/2/2/R7.aspx>
12. *Komisija za razkrivane na dokumentite I za objavjavane na prinadlezhnist na bulgarskite grazhdani kum Durzhavna sigurnoist I razuznavatelnite sluzhbi na Bulgarskata narodna armia. T. II.* (Sofia, Voenno izdatelstvo, 2013).
13. Maeva, M. *Bulgarskite turci – preselnici v Republika Turcia*, (Sofia, 2006).

LITERATURE

1. "Naselenie po vuzrast mestozhiveene I etnicheska grupa" (in Bulgarian). Nacionalen statisticheski institut. 2011.

**ПРОБЛЕМИ И НОВИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА
ЗА УЧЕНЕ И ОБРАЗОВАНИЕ**

Николай Атанасов

**ISSUES AND NEW CHALLENGES TO LEARNING
AND EDUCATION**

Nikolay Atanasov

E-mail: npatanasov@abv.bg

ABSTRACT

Economic uncertainty and digitalization in the contemporary society bring forth issues and new opportunities for change of orientations of world outlooks from person to meaning of life, work and realization of subjects in the social-economical areas. There arise problems as economical digital identity and new stress information phenomena that proceed and disturb Sole and Mind for learning and training, education and personality growth. In this context, the Philosophy of economy and education helps. The article stresses some problems and challenges by launched program “A NEW SKILLS AGENDA FOR EUROPE” (2016) from the European Commission and European recommendations to 2016 convergence program of Bulgaria.

Key words: *information identity, skills for digital society, personality and philosophy, personalism, philosophy of education, H2020*

Икономическата несигурност, липсата на ясна дългосрочна икономическа и цифрова идентичност на субектите/организациите в съвременното общество са предпоставки за отклонения и самоотчуждаване на субекта и хората в социално-икономическия живот. Ситуацията се влошава, ако липсват средства и подкрепа за учене и образование, включване и участие в пазарите и живота на обществото. Освен това често противоречията между субектите, организациите и институциите, конкуренцията и сложността на взаимоотношенията създават и предизвикват поява на нови потребности, способности и умения за присъствие и представителност, участие и отстояване, престиж и растеж, колкото и да е краткотраен.

Стойността и ценността на личната цифрова идентичност в условията на несигурност и икономически затруднения нарастват, но не гарантират цялостно разрешаване на субективни и обективни противоречия, както и задължителни успехи. Защото информационният цифров код и сигнал, техническите системи и мрежа са средство за предаване на информация, независимо че се появяват все повече автоматични и автоматизирани ин-

формационни, компютърни и комуникационни устройства и технологии, от една страна, а от друга – се разширяват, разнообразяват и развиват икономическите идентичности и мениджърския персонализъм.

Проблем пред идентичността, комуникациите и социалните иновации остава липсата на ресурси, инвестиции, опит и надеждна цифрова среда за усъвършенстване и растеж на цифровата идентичност и пазарите. Защото както обществото, така и икономическата и информационната среда се трансформират под влияние на множество системни и несистемни фактори, опити на разнообразни по вид стратегии, модели и ценности на управление, смисъл на живот и труд.

Развитието на цифровата идентичност чрез виртуалните технологии съдържа разнообразни и широки иновативни потенциали не само към техническите системи и бизнеса, но и към същността на човека, обществото и социалните мрежи. Това изисква проучвания и изобретения за реалистично по-точно, по-бързо и пълноценно отразяване и представяне на идентичността чрез информацията, познавателните и ценностните ресурси и резерви на човешката и техническата същност на систе-

мите във взаимоотношенията и взаимодействията.

ЗА ИКОНОМИЧЕСКАТА ЦИФРОВА ИДЕНТИЧНОСТ

Икономическата идентичност се отнася до схващането, че хората правят икономически избор на основата на парични стимули и тяхната идентичност: държейки паричните стимули постоянни, хората се въздържат от действия, които противоречат на тяхното схващане или концепция за себе си. Основите на икономическата идентичност са формулирани за пръв път от икономистите Джордж Акерлоф и Рейчъл Крантън в статията „Икономика и идентичност” (Quarterly Journal of Economics, 2010), в която е представена рамка за включване на социални идентичности в стандартни икономически модели. Социалната идентичност и етническата идентичност се оказват зависими от икономическите модели, от техните провали и успехи, които обратно, влияят върху факторите на икономическа несигурност и растеж. [1]

Икономическата идентичност зависи от мисленето, познанието и ценностите на субекта. Тя е сложна за дефиниране, защото са многостранни и многопластови в съзнанието отраженията на информацията, знанието и опита в средата на съществуване, вземане и избор на решения, оценка на материалния и идеалния труд и техните резултати, самоуправлението и взаимодействието със себеполюбните. Икономическата идентичност е основа за състоянието и развитието на икономическата личност и съвременния тип персонализъм.

Загубата на собствена икономическа идентичност и липса на подходящи условия за придобиване на нова икономическа идентичност е загуба не само за икономическите отношения и пазари, но то е предпоставка и за отчуждаване в обществото, депресия и дори травма на личността, защото е загуба на памет във вид на материална и нематериална собственост. В този смисъл проблемът за икономическата несигурност не е само икономически, а неговата същност има важен, дори съдбовен мултидисциплинарен и широко системен характер, особено в условия на кризисна икономика, неизвестни по крайна цел процеси на икономическа и социална промяна и последователно провалящи се по

реализация финансови и икономически планове, програми и стратегии в обществото.

Информационната цифрова идентичност е форма и същност на представяне на единството и многообразието на вътрешното и външното лице на субекта. Нейното съдържание е необходимо все по-интелектуално да се свързва с желания, смисъл и начин на живот, тяхното осигуряване и поддръжка чрез информацията и знанието. Развитието ѝ зависи от същността и идентичността на човека, системите и техниката, техните функции и проявления.

Икономическата цифрова идентичност е вид първооснова – първоизточник на значение на данни, които се предоставят и представят за ориентация във външната и вътрешната реалност на субекта и участието му в икономическия живот на обществото. Тя улеснява опознаването, качеството на взаимоотношения и взаимодействия между субектите като производители и потребители на информационни продукти и услуги, разнообразява и ускорява моделите на предаване и споделяне на информация и знание, промяна и работа с тях, и др. В този контекст например фалшивата виртуална личност и персоналност вредят на доверието и комуникациите. Това е проблем на надеждност, контрол и сигурност, който разширява сложността и увеличава времето за идентификация и стойност на цифровите и социалните системи.

Поради динамиката на икономическия и социалния живот (растеж или шокове), иновациите и непрекъснатите преобразования с тях се появява необходимост от формиране и периодично надграждане на цифровата икономическа грамотност – способности например да се дефинират и поддържат икономически различни уеб страници и мрежи, като различни части идентичност, хетерогенни и отдалечени значително от реалността и субекта/ите. В този смисъл е необходима оценка за надеждността на информацията по направления на реалистичност, с които се формира, изгражда и осигурява даден профил на икономическа идентичност за работа с цифрови информационни активи или пасиви.

На съвременния етап информационните технически системи и технологиите предлагат модели и архитектура, които генерират, съхраняват, преобразуват и предават информация, знание и ценности с цифров код и сигнал, които пряко се отнасят до комуникативната същност и характеристика на субекта

и хората. Това е основа за растеж преди всичко на информационна икономическа самоопределеност с водещ комуникативен аспект. От гледна точка на философския смисъл на самоопределянето, то не е достатъчно за адекватно представяне същността на субекта, например като изследовател и творец на информационни продукти и услуги, на неговия икономически, социален и културен статус и начин на живот, труд или работа, участие в пазари, обществото и др.

За пазарите и обществото, образованието, науката и управлението икономическата цифрова идентичност е дълговременен въпрос на изграждане, защото предопределя нови проби и проблеми в мисленето и познанието, изследванията и творчеството, нововъведенията и практиките с информацията, знанието и системите на управление. Например проблем е въпросът за създаване на някаква потребителска цифрова идентичност – присъствие, представителност и поведение в измеренията на живота и дигиталните пазари и общество.

С Програмата за Цифрово общество (Digital Agenda) на Европейския съюз и концепцията за създаване на единно информационно пространство се появява необходимост не само от техническо информационно дефиниране на цифровата идентичност, но и на нейното развитие като икономическа и социална категориална ценност, за да се постигнат целите на стратегията на ЕС за устойчив и интелигентен растеж и приобщаване на основата на знанието и иновациите, както и за изграждане на Съюз на иновации.

Трябва ли дигиталната идентичност да се приема като конструиран феномен или свободен начин на съществуване и реализация на идентичността на субекта в информационното пространство? Подсилването на определени знаци/символи в концепция и модел на идентичност чрез информацията влияе пряко върху информационното състояние и самоопределеност на съзнанието и субекта. В този смисъл информационната идентичност и имиджа например на профили и търговски марки забавя или ускорява информационни и комуникационни процеси, познанието и идентификацията на субекта(и) и нещата, необходими за качествено мислене, ценно поведение и действия.

Несигурността в съвременните системи зависи от надеждността на информацията и философията на техническите, икономическите, социалните, политическите, образова-

телните, научните и културните системи на обществата и държавите. Огромно предизвикателство за сполучливи, ефективни и ефективни решения, например в информационния и иновационния мениджмънт е надпреварата със скоростта на мисълта (мисленето) и движението на електронната цифрова форма на информационния сигнал. В подобно пространство се появяват нови видове екзистенция, рискове и перспективи за усъвършенстване на човешката и техническата същност (системите и мрежите) и тяхната цифрова идентичност, личностно включване, програмен и управленски персонализъм.

ЕФЕКТИ СЪС ИЛИ БЕЗ ДЕФЕКТИ НА ИНФОРМАТИЗАЦИЯТА

Информацията е драгоценно благо, но може да е и коварна илюзия. Тя е стока, цел, но и оръжие, което често не само заблуждава, но ранява и пленява, освобождава и поставя в зависимост. Подобни отрицателни явления с въздействие върху душата и ума – физиологичните функции на мозъка – управленските функции на самосъзнанието са например продължителният (хроничен, лош) информационен стрес/дистрес и инфопатичният стрес/дистрес. При подобни състояния на информационен стрес/дистрес, информационният сигнал като симптом на стрес блокира съдържанието на информационната единица, с което заслепява и отклонява мисълта и мисленето в посока на повърхностно отражение на информационно явление. Загубата на сили да се отключи контрола и следенето от съзнанието на подобни процеси поражда състояние на неприятен отказ или невъзможност правилно да се разбере и следи съдържанието и смисъла на съобщение, дълбочината на размишление, обхвата на знание и пълноценността на мислено-емоционалната познавателна дейност на основата на понятия и категории. Подобни отрицателни състояния лесно се пренебрегват, защото лесно се забелязват или въобще не се засичат. Често поради по-важен (само)управленски външен или вътрешен стрес те се подценяват едновременно в работата с информационни източници (особено Интернет) и управлението на очаквания и цели.

Друго интересно явление е *когнитивната слепота*. Например „когнитивен далтонизъм” – понятие на руския учен Луканкин, А.Г. (к.ф.-м.н., доц., академик МПА, проректор по

инновациям и развитию в Московский регионален социально-икономически институт).[5] Но това не е напълно точно, защото проблемът е по-сложен и засяга не само мозъка, неговото състояние, физиологически свойства и функционални способности, а цялостният организъм като множество системи и особено духовната система, която е онтологично специфична човешка, индивидуална по качество и управление система, но и универсална в битието. Става дума за състоянието и работата на душата и ума с идеи и идеали. В този контекст понятието „когнитивен далтонизъм” по причина на информатизация и натоварване с информационни продукти, системи и технологии в социално-икономическото пространство е с относително обективен смисъл, особено когато се разглеждат и оценяват например взаимоотношения и корелации на индивидуално-социално отношение, поведение, труд и комуникации със стойностност за пазари, икономически и социални организации и обществото. Въпреки това проблемът е сериозен за ученето, обучението и образованието, защото се разширява не само персонално.

Същностен въпрос и субстанциално противоречие е затруднението за най-точен, правilen отговор относно познавателните причини, например за самоизключване и самоотчуждаване на субект в дадена микро-, или макроорганизация и обществото. В този аспект персонализмът придобива все по-важно място в проучванията на философски и социално-икономически системи, кризи и в управлението на риска. Появява се потребност съвременният бизнес и професионален персонализъм да фокусира вниманието към точността и прецизността на субекта като първостепенен разпоредител на ресурси и резерви, повишавайки отговорността и ефективността от управлението им, внимавайки за баланс между реална и добавена полезна/принадена стойност.

Когнитивният далтонизъм е понятие, което разширява значението си на познавателна ценност, когато се разглеждат отклонения, загуби и печалби в социално-икономическата сфера, когато организация или обществото загубва реално даден субект, специалист и личност за социално-икономическия, образователния и културния живот. Загубата на чувствителност към промени, тяхното предвиждане, но незабелязване пряко в реалността на социално-икономическата среда е сериозен

проблем, защото причините за това имат субстанциален характер и са сложно предизвикателство на личността да преодолее собствени липси и отклонения от основни жизнени функции. Въпросът за вътрешната слепота на душата и ума като безчувственост и знание, необходими за раздвижване на мисли и съзнанието е от значение за начина на живот, труд и светогледни ориентации. Например парадоксът: *всичко е възможно, но нищо не се случва*. Като аналитична и познавателна предпоставка е полезен, но като основа за избор на решения, ценности и начин на живот не осигурява реалистичност и ценностно развитие на личността.

Подобни явления като горепосочените затрудняват самооценката и ориентирането на субекта, както и оценката на средата за откриване на изгодни възможности за бизнес и адаптация. В този смисъл потребността от светогледни ориентации и следването на определен начин на живот осигуряват и повишават защитните жизнени сили за реализация. А ученето, обучението и образованието поддържат решения и избори за ефективно самоуправление на субекта като специалист/експерт и личност. В този смисъл са необходими надеждни светогледни ориентации, които да улесняват наблюденията, опитите и приложението на данни и знания за развитие на способности и нови умения с овладяване на учебния материал, както и при търсене на работа и за повишаване качеството на живот. Особено се откроява потребността от интелигентна информационна цифрова култура и надеждност на информацията при работа с разнообразни и многобройни информационни източници, явления и факти.

В оценката и самооценката на компетенции, способности и умения са необходими индикатори за диверсификация, надеждност, риск, значение и приложение на данни, например при вземане на решения за търсене на работа и професионално/кариерно ориентиране и развитие. Нещо повече, за разширяващата се икономическа несигурност и кризисност са необходими например индикатори за отражение и оценка на висока и свръхвисока чувственост или безчувственост, апатия и емоционална интелигентност, и др.

Незаменими са хуманитарните и обществени науки, които са в основата на създаването и творческото възпроизвеждане и приложение на данни и знания, модели на учене, обучение и образование, търсене и създаване

на нов вид труд, ценности и работа. Става дума за идеал на труд, идеал на обучение и идеал на образование в целия информационно-познавателен и ценностен спектър на създаване, възпроизводство и иновиране-модернизиране на дадена вещь или система на основата на ценности, род и вид знания, наследство и опит на субект, организация, общество и държава. Те са необходими да бъдат разширявани и изследвани, социално-икономически и логико-познавателно анализирани, поддържани и модернизиращи с ресурси, системи и възможности за интелигентен и устойчив икономически растеж.

НОВИ ЕВРОПЕЙСКИ ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ЗА УМЕНИЯ: ЗА ДА НЕ ЗАКЪСНЯВАТ ПЕРСОНАЛНИ И ОРГАНИЗАЦИОННИ РЕШЕНИЯ И ДЕЙСТВИЯ

През м. юни 2016 г. Европейската комисия прие Програма за нови комплексни умения за Европа: работейки заедно за усилване на човешкия капитал, пригодността за работа и конкурентоспособността (A NEW SKILLS AGENDA FOR EUROPE: Working together to strengthen human capital, employability and competitiveness). Целта е да се гарантира хората да развиват широк набор от умения от и да се възползват максимално от човешкия капитал на Европа, което ще повиши пригодността за заетост, конкурентоспособност и растеж в Европа.[4]

Със стартирането на редица програмни действия ще се осигурят гаранции, че съответна подготовка, подходящи умения и правилна поддръжка ще бъдат достъпни за множество хора в Европейския съюз. Програмата залага на стремеж към по-добро използване на умения, които са на разположение, а също така и за подобряване на условията за придобиване на нови умения, които са необходими, за да се помогне на хората да намерят качествени работни места и подобрят шансовете си за успех. ЕК прикани държавите-членки, социалните партньори, индустриите и други заинтересовани страни заедно да работят за:

- подобряване качеството на уменията и приложимостта на тяхното формиране;
- да се направят уменията по-видими и сравними;
- развитие на интелигентни умения и информация за по-добър избор на кариера.[4]

Програмата нови умения за Европа включва действия за подобряване качеството на умения и тяхната значимост за пазара на труда. Според проучванията, за около 70 милиона европейци липсват подходящи умения за четене и писане, а дори и повече са с бедни аритметични и цифрови умения. Това ги излага на риск от безработица, бедност и социално изключване.

От друга страна, голяма част от европейците, особено висококвалифицирани млади хора, имат работа на работни места, които не съответстват на техните таланти и стремежи. В същото време, 40 % от европейските работодатели съобщават, че не могат да се намерят хора с подходящи умения, за да се създават и развиват нововъведения. Твърде малко хора имат предприемачески дух и компетенции, за да започнат свой собствен бизнес и да се приспособяват към променящите се изисквания на пазара на труда. [4]

За справяне с предизвикателствата, както и за формиране и развитие на подходящи умения за пазарите на труд, интелигентен и устойчив икономически растеж, ЕК стартира десет действия, чрез които ще се направят уменията по-видими и по-добри за признаването им на местно, национално и европейско ниво, от училищата и университетите до пазара на труда. Стратегическата цел е да се осигурят подходящи условия за инвестиции, укрепване на конкурентоспособността и насърчаване на икономическия растеж. От решаващо значение е да се помогне на хората да реализират своите професионални мечти и цели чрез потенциала, който притежават.

ДЕСЕТ ДЕЙСТВИЯ ЗА ПО-ДОБРИ УМЕНИЯ В ЕВРОПА

Десетте действия са представени в следните точки за действие от 10 юни 2016 г. до края на годината, както и през 2017 г.:

- гарантиращи умения, за да се помогне на нискоквалифицирани възрастни да придобият минимално ниво на грамотност, смятане, цифрови умения и развитие след гимназиално образование;
- преглед на Европейската квалификационна рамка, за по-добро разбиране на квалификациите и да се направи по-добро използване на всички налични умения в Европейския пазар на труда;
- цифрови умения и обединени работни места, свързващи държавите-членки и обра-

зованието, заетостта, заинтересовани страни на индустриите и предприемачите да развиват големи цифрови таланти и да се гарантира, че частни лица и работната сила в Европа са осигурени с подходящи цифрови умения;

- план за секторно сътрудничество на умения, за да се подобри недостиг на умения за наблюдение и търсене и ориентиране на умения в нуждаещи се от тях сектори на икономиката;

- профилни умения комплект инструменти за граждани на трети държави в подкрепа за ранно установяване и профилиране на умения и квалификации на лица, търсещи убежище, бежанци и други мигранти;

- преразглеждане на рамката на Europass, предлагайки на хората по-добро и по-лесно използване на инструменти, за да представят свои умения и да получават полезна информация в реално време за потребностите и тенденциите на умения, които могат да помогнат с възможности за избор на кариера и учене;

- професионално образование и обучение по първи избор чрез подобряване на възможностите за професионално обучение и образование обучаемите да предприемат работа, базирана на учебен опит и насърчаване на по-голяма видимост на добрия пазар на труда и резултатите от професионалното обучение и образование;

- преглед на Препоръката за ключови умения, за да се помогне на повече хора да придобият основния набор необходими умения за работа и живот през XXI век със специален акцент върху насърчаване на предприемачески и иновационно ориентирани нагласи и умения;

- инициатива за проследяване на завършилите, за да се подобри информацията относно как завършилите напредват в пазара на труда;

- предложение за по-нататъшен анализ и обмен на най-добри практики и ефективни начини за справяне с Изтичането на мозъци.[4]

Горепосочените действия са само начало, което ще помогне да се открият някои ефекти в замисъла и стратегическите европейски и национални приоритети за системите на образование.

Новата програма и новите предизвикателства за умения изискват нови интегрирани показатели за наблюдение на ефекти и състояние на пазари и системи, както определяне, изследвания и измерване ефективността на управление, икономически и интелигентен

растеж на организации и компании. Защо? Защото дори да закъсняват персонални и организационни решения, действия и дейности, то с правилните или подходящи интелигентни умения се осигурява поддръжка и реализиране на проектни, планови и програмни цели и се усилва качеството на управление на ресурси, активи и инвестиции. В този контекст е критично важно приложението на подходящи индикатори, норми, модели, регулации и механизми за различаване и оценка, надеждност и валидативност на изследвания и научни изследвания, творчество и научно творчество. Различията на материалния и идеалния труд е необходимо да получават реална оценка чрез информацията, основните и приложните знания в съответствие с изисквания и приоритети, качество на управление, стратегии и пазари. Ясната определеност и точни измерения на информационните единици и резултати по стойност от умения и труд, идеи, проекти, програми и стратегии е основа за реален растеж и престиж на личността, авторитета и персонализма на организацията в обществото и икономическия живот.

Теоретичното и приложното знание увеличават своята стойност и ценност, ако остават активна, жива част от личностното разбиране на субекта за тяхната роля чрез персоналния смисъл на самоопределеността и нейната реалност в социално-икономическата и пазарната среда. Променящите се информационни социално-икономически ценности, системи, мрежи и технологии изискват високи умения и персонална интелигентна култура – модели на перфектност, персонализъм и конкурентоспособност. Високовероятно е в подобни условия подобни закъснения да /бъдат неутрализираны или да останат без стойност на критично или съдбовно предрешаващи финансови и икономически зависимости, социални ограничения и бедност.

ПРЕПОРЪКИ НА ЕК КЪМ БЪЛГАРИЯ ЗА ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ 2016 И 2017 Г.

Европейската комисия представи специфичните си препоръки за икономическата политика на страните членки на 18.05.2016 г., в които излага насоките за икономическата политика на страните членки за следващите 12-18 месеца. Насоките поставят акцент върху приоритетни реформи за укрепване на възстановяването на икономиките на държавите членки чрез засилване на инвестициите,

извършване на структурни реформи и прилагане на фискална отговорност.

Постигане на годишна фискална корекция от 0,5 % от БВП към средносрочната бюджетна цел през 2016 г. и през 2017 г. По-нататъшно подобряване на събираемостта на данъците и да се вземат мерки, за да се намали размера на сивата икономика, включително и недекларирания труд. До края на 2016 г. да се финализира преглед и стрес тест на качеството на активите на банките. До края на 2016 г. да завърши прегледът на баланса и стрес теста на застрахователните компании и на прегледа на активи в частни пенсионни фондове. Да се предприемат необходимите последващи действия в трите сектора и да продължи да се подобрява банковия и небанковия надзор.[3]

Укрепване и интегриране на социалните услуги и активните политики на пазара на труда, по-специално за дългосрочно безработните и младите хора, неангажирани с трудова дейност, образование или обучение. Увеличаване на предоставянето на качествено образование на групи в неравностойно положение, включително ромите. Подобряване ефективността на здравната система чрез подобряване на достъпа, финансирането и здравните резултати. След консултации със социалните партньори да се определи насоки и критерии за определяне на минималната работна заплата. Увеличаване на обхвата и адекватността на схемата за минимален доход.[3]

Реформа на рамката неплатежоспособност за ускоряване на процедурите за възстановяване, реструктуриране и подобряване на тяхната ефективност и прозрачност. Увеличаване на капацитета на съдилищата по отношение на процедурите по несъстоятелност. Укрепване на капацитета на агенцията и възложителите на обществените поръчки и подобряване на дизайна и контрола на процедурите за обществени търгове. Ускоряване въвеждането на електронни обществени поръчки.[3]

Препоръките на Европейската комисия се публикуват ежегодно в рамките на Европейския семестър. Те се основават на доклада за България, публикуван през февруари 2016 г., програмата за конвергенция и Националната програма за реформи, както и на резултатите от диалога на Европейската комисия с държавата членка.[3]

За търсенето и намирането на сполучливи решения на въпросите, проблемите и новите предизвикателства за учене, обучение и образование се появява необходимост от:

- инфохигиена на душата и ума, разтоварване на съзнанието, освобождаване от стрес и преработване с виртуална информация, игри, аудио и др.;

- повишаване на знанието и културата за самодисциплиниране, планиране и самоконтрол;

- овладяване и усъвършенстване на модели и техники за креативно мислене, умствени упражнения и тренировки, медитация и бързо възстановяване;

- откритост и искреност в работата с информационни продукти и услуги, висока инфокултура и интелигентно поведение – защото субектът и хората не винаги са идеални актьори или честни пред себе си и хората.

Решаването на въпроси, задачи и проблеми е предизвикателство за човека: за неговите човешки и нечовешки сили, възможности и способности. Дали той ще се учи, обучава и образова за това или ще се доверява и разчита на нещо друго да се справя с подобни предизвикателства е съдбовно, важно за растежа и развитието на субекта като изследовател и творец, гражданин и личност. В този аспект с хуманитарните и обществените науки, и парадигмалното мислене е възможен по-точен и правилен избор за благоденствието на човека и обществото отколкото без тях. Въпросът е това да бъде чрез по-надежден, по-интелигентен и по-безопасен начин за живота и планетата.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н., В. Бинева, М. Каприева, М. Годорова. Икономическата несигурност и отражението ѝ върху самоопределянето и националната идентичност. Бургас, Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 2014.

2. EC EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth, COM (2010) 2020. EC, Brussels, 2010.

3. EC Recommendation for a COUNCIL RECOMMENDATION on the 2016 national reform programme of Bulgaria and delivering a Council opinion on the 2016 convergence programme of Bulgaria. COM(2016) 323 final. EC, Brussels, 18.05.2016.

4. EC Webcast: LAUNCH OF A NEW SKILLS AGENDA FOR EUROPE. EC – Brussels, 09:00-13:30h, 20.06.2016, www.ec.europa.eu.

5. Луканкин, А.Г. Слободская, И.Н. Когнитивный дальтонизм – побочный эффект информатизации общества. – В: *Постсоветское пространство – территория инновации*. 2-я Международная научно-практическая конференция: доклады и сообщения, МПСЭИ, М., 2015, с. 141-143.

REFERENCES

1. Atanasov, N., V .Bineva, M. Kaprieva, M. Todorova. *Ikonomicheskata nesigurnost i otragenieto i varhu samoopredelenieto i natsionalnata identichnost*. Izdatelstvo Universitet “Prof. Dr. Assen Zlatarov University”, Burgas, 2014.

2. EC Recommendation for a COUNCIL RECOMMENDATION on the 2016 national reform programme of Bulgaria and delivering a Council opinion on the 2016 convergence programme of Bulgaria. COM(2016) 323 final. EC, Brussels, 18.05.2016.

3. EC EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth, COM (2010) 2020. EC, Brussels, 2010.

4. EC Webcast: LAUNCH OF A NEW SKILLS AGENDA FOR EUROPE. EC – Brussels, 09:00-13:30 h, 20.06.2016, www.ec.europa.eu.

5. Lukankin, A.G. Slobodskaya, I. N. Kognitivnii daltonizm – pobochnii effect informatizatsii obstestva. – V: *Postsovetskoe prostranstvo – terirtoriya innovatsii*. 2-ya Mejdunarodnaya nauchno-pragmaticheskaya konferentsiya: dokladi i soobsteniya, MRSEI, M., 2015, s. 141-143.

ВЪЗМОЖНОСТИ И НАСОКИ НА ВЪПРОСНИК ЗА КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ ПРИ ИЗСЛЕДВАНЕ НА ШИЗОФРЕННИ ПАЦИЕНТИ

Светозар Димитров

POTENTIAL AND PERSPECTIVES OF QUALITY OF LIFE QUESTIONNAIRE IN RESEARCH OF SCHIZOPHRENIC PATIENTS

Svetozar Dimitrov

e-mail: svetozardimitroff@gmail.com

ABSTRACT

Functioning of psychiatric patients, especially with severe psychotic disorders, like schizophrenia, demands complex care outside of hospitals in community environment. Quality of Life Construct is subjective to experience and scoring of everyday surrounding conditions and key services access according to individual needs. Patients with chronic schizophrenic disorder have increasing difficulties in their social and personal recovering because of problematic re-adaptation to usual living systems. This problem needs systematic investigation and feedback about patients' satisfaction as an indicator for managing everyday challenges. WHOQoL Instrument is a universal scale, adapted to Bulgarian culture and is a valuable tool in medical, social and psychological community researches.

Key words: *quality of life, schizophrenic disorder, everyday functioning*

С удължаването продължителността на живота нараства броят на хроничните болести. Около една пета от инвалидността се дължи на психиатрична болест. Изследванията на качеството на живот могат да послужат при избора на терапевтични интервенции. Както е известно, голяма част от психиатричните пациенти не ползват услугите на психиатричните служби. Това често води след себе си проблеми на социален регрес и инвалидизация. Изследванията установяват, че ползването на здравните служби зависи в по-голяма степен от това как се чувстват хората, отколкото от наличието на обективни симптоми. От друга страна, от отражението на лечението върху благополучието на пациента зависи доколко той ще сътрудничи на интервенциите.

У нас изследванията за отражението на болестта и лечението върху субективното благополучие на индивида са малко на брой. Много често заключенията за качеството на живота на пациентите се прави въз основа само на обективни оценки на симптоматиката и функционирането спрямо “нормата”, без да се отчита мнението на пациента. Именно разбирането на гледната точка на пациентите и

техните незадоволени потребности са цел на настоящия текст.

Още през 1947 г. СЗО отразява нарастващия интерес към субективните преживявания на пациента в дефиницията си за здраве: “Здравето е състояние на пълно телесно, психическо и социално благополучие, а не просто отсъствие на болест или недъг.” [14;12] Цялата втора половина на XX век е период на нарастващи по обем изследвания и обществени дебати в САЩ и отделни страни на Европа в търсене на критерии за конструкта „качество на живот“ и при различни акценти в дефинициите на проблема. Понастоящем се приема изведено определение на Феранс, а именно “Качеството на живота е субективното усещане за благополучие, което се дължи на удовлетвореността от онези области на живота, които индивидът счита за важни.” [6;34]. Във функционалните допълнения на Lehman [8] качеството на живот включва поне три компонента: **субективно качество на живот** (*чувство на благополучие*), как се справят хората (*функционално състояние*) и какво имат (*достъп до средства и възможности*). Последните два компонента съставляват **обективното качество на живот**. “Обектив-

ните” (клиничните) и “субективните “ (произлизащи от пациента) показатели измерват различни, но взаимно **допълващи** се страни на състоянието на пациента. „Качество на живот“ не замества клиничните оценки, а ги допълва с гледната точка на пациента и улеснява неговото участие в терапевтичния процес.

ОБОБЩЕНИЕ

1. „Качество на живот“ е понятие, което позволява индивидът да се разглежда в неговата цялост, а не само на ниво симптом или дисфункция.
2. „Качество на живот“ е мярка за ефективност на терапевтичните програми.
3. Необходимо е системно изследване на качеството на живот на хората с психични проблеми у нас. Това ще позволи да се идентифицират области на живота им, в които те чувстват нужда от промяна.
4. За целите на развитието на програми за психо-социална рехабилитация в България е ценно да бъде включен адаптирания инструмент на български език за измерване на качеството на живот.

ОПИСАНИЕ НА ВЪПРОСНИКА ЗА КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ НА СЗО – WHOQOL

В момента съществуват над 200 въпросника за оценка на качеството на живот. Резултатите, получени с тези въпросници са трудно сравними. Това води до идеята за създаване на инструмент, приложим при транскултурални изследвания. WHOQOL е създаден с общите усилия на 15 национални центъра от цял свят (WHOQOL group, 1998a). Тези центрове са в страни с различни култури и индустриално развитие. До момента от СЗО са одобрени 35 национални версии на въпросника, между които е и българската версия, адаптирана от д-р В. Петков, д-р Ж. Михайлова и д-р Н. Буторин.

Авторите на въпросника потвърждават дефиницията за „Качество на живот“ на СЗО и използват модела за удовлетвореността от отделните области. С отделен въпросник изследват важността на всяка една от областите. Този подход отразява възгледа, че „Качество на живот“ е субективна оценка, която се определя от културалния контекст и ценностите на индивида. Така разглежданият конструкт

се превръща в по-широко понятие от “здравословно състояние”, “начин на живот”, “стандарт на живота”, “психическо състояние” и “благополучие”. WHOQOL е самооценъчен въпросник.

Създадени са две версии на въпросника, пълната версия се състои от сто въпроса, а кратката - от двадесет и шест. Кратката версия е създадена на базата на пълната версия.

ОСНОВАНИЯ ЗА ИЗБОРА НА WHOQOL

1. Въпросникът позволява сравняването на пациенти с различни болести, включително и между различните психиатрични разстройства, което съответства на една от целите на дисертацията.
2. Въпросникът позволява резултатите да се сравняват с данни от други страни, тъй като е адаптиран в близо тридесет страни.
3. Въпросникът има установени добра надеждност и валидност в други страни.

ОБЛАСТИ НА ВЪПРОСНИКА

Пълната версия на въпросника (WHOQOL-100) се състои от 6 области и 24 подобласти:

ОБЛАСТ I - ТЕЛЕСНА ОБЛАСТ 1. Болка и дискомфорт 2. Енергия и умора 3. Сън и почивка

ОБЛАСТ II - ПСИХОЛОГИЧЕСКА ОБЛАСТ 4. Положителни чувства 5. Мислене, научаване, памет и концентрация 6. Самочувствие 7. Външен вид и фигура 8. Отрицателни чувства.

ОБЛАСТ III - СТЕПЕН НА НЕЗАВИСИМОСТ 9. Подвижност 10. Ежедневни дейности 11. Зависимост от лекарства и различни видове лечения 12. Трудоспособност.

ОБЛАСТ IV - ВЗАИМООТНОШЕНИЯ 13. Лични взаимоотношения 14. Социална подкрепа 15. Сексуален живот.

ОБЛАСТ V - СРЕДА 16. Физическа сигурност и безопасност 17. Домашна среда 18. Финансови средства 19. Здравни и социални грижи: наличност и качество 20. Възможности за получаване на нова информация и умения 21. Възможности за почивка и свободно време 22. Околна среда (замърсяване, шум, улично движение, климат) 23. Транспорт.

ОБЛАСТ VI - ДУХОВНА СФЕРА / РЕЛИГИЯ / ЛИЧНИ УБЕЖДЕНИЯ 24. Духовна сфера / религия / лични убеждения

Кратката версия (WHOQOL-BREF) се състои от 26 въпроса, т.е. по един въпрос от двадесет и четирите подобласти на пълната версия. Освен това са включени един въпрос за оценка на качеството на живота като цяло и един въпрос за оценка на субективната удовлетвореност на индивида от здравето му. Въпросите са обединени в следните четири области:

I. ТЕЛЕСНА ОБЛАСТ: Болка и дискомфорт; Енергия и умора; Сън и почивка; Подвижност; Ежедневни дейности; Зависимост от лекарства и различни видове лечения; Трудоспособност.

II. ПСИХОЛОГИЧЕСКА ОБЛАСТ: Положителни чувства; Мислене, научаване, памет и концентрация; Самочувствие; Външен вид и фигура; Отрицателни чувства; Духовна сфера / религия / лични убеждения.

III. ОТНОШЕНИЯ: Лични взаимоотношения; Социална подкрепа; Сексуален живот.

IV. СРЕДА: Физическа сигурност и безопасност; Домашна среда; Финансови средства; Здравни и социални грижи: наличност и качество; Възможности за получаване на нова информация и умения; Възможности за почивка и свободно време; Околна среда (замърсяване, шум, улично движение, климат); Транспорт.

Въпросникът на СЗО има за цел да оцени Качество на живот такова каквото индивидът смята, че е. Затова въпросникът е съмооценен. Всички въпроси се отнасят до двете седмици, които предхождат попълването на въпросника, а не за качество на живот изобщо.

Използват се четири петстепенни скали за отговори: за интензивност, способности, честота и оценка на състоянията и поведенията. При използването на тези скали се допуска, че по-големите интензивност, способности, честота и по-положителната оценка на събитията, състоянията или преживяванията са свързани със съответни промени в качеството на живот.

Скалата за **интензивност** отчита доколко индивидът изпитва нещо, например: сила на болката. Тази скала отчита и изразеността на дадено поведение. Например: “До каква степен тревожност ограничава ежедневния Ви живот?” Крайните степени на тази скала са “Никак” и “Изключително много”.

Скалата за **способностите** оценява способността на индивида да изпитва различни чувства и да извършва различни поведения.

Например: “До каква степен успявате да се концентрирате?”. Крайните степени на скалата са “Никак” и “Напълно”.

Скалата за **честотата** оценява честотата на дадено явление или поведение. Например: “Колко често се тревожите за здравето си?” Крайните степени на скалата са “Никога” и “Винаги”.

Скалата за **оценка** оценява състояния, способности и поведения. Например: “До каква степен сте доволен от взаимоотношенията във вашето семейство?” Крайните степени на скалата са “Напълно недоволен” и “Напълно доволен”.

ИЗСЛЕДВАНИЯ НА КАЧЕСТВОТО НА ЖИВОТА ПРИ ШИЗОФРЕНИЯ

Въпреки, че широко е приет възгледът, че намаляването на симптоматиката посредством лекарства или други методи означава автоматично подобряване на качеството на живот на пациента, прецизни клинични констатации установяват, че корелацията между симптомите и оценките за качеството на живота като цяло е ниска. От това те заключават, че за качеството на живота не може да се съди само по симптоматологията. Лекарите в сравнение с пациентите преценяват симптомите като по-тежки, а социалната област като по-малко засегната, т.е. пациентите са много по-неудовлетворени от социалната си интеграция отколкото от тежестта на симптомите. Това разминаване в оценките означава, че интервенциите е възможно да се насочат към области, в които пациентите искат промяна.

Лонгитудно изследване в клинична извадка в САЩ [8] установява, че обективните показатели, които корелират с качеството на живот като цяло са:

1. Интервюираният да е бил жертва на престъпление през предходната година;
2. Количеството медицински грижи, получени през годината;
3. Честотата на интимните социални контакти през изминалата година.

Субективните показатели, които корелират с качеството на живот като цяло са:

1. Удовлетвореност от здравето;
2. Удовлетвореност от свободното време;
3. Удовлетвореност от отношенията;
4. Удовлетвореност от финансовото състояние;
5. Удовлетвореност от личното пространство.

Живеещите в приютите са по-малко удовлетворени в сравнение с общата популация от повечето области на живота, особено от финансовото си състояние, безработицата, безопасността (около 34% са били жертва на нападение или обиране през последната година), отношенията си в обществото и в семейството. Използвайки данните от изследването на Качество на живот, Леман прави препоръки за подобряване на програмите в приютите. [8;19]

Друго аналогично изследване разглежда качеството на живот като постигане на поставените от индивида цели. Изследвайки амбулаторни пациенти, те установяват, че най-често поставяните цели са психично здраве и дейности, а най-важни са работа / дейности и междуличностните отношения (в семейството или с приятелка). Пациентите смятат, че не постигат желаното в тези области. Според авторите терапевтичните програми трябва да са насочени към приоритетните за пациентите области, ако желаят да подобрят качеството на живота си.

При изследване на 278 хора с психични разстройства, случайно избрани от приюти в Лос Анжелис [8], се установява, че хроничните психиатрични пациенти дават статистически надеждни отговори на структурирано интервю за оценка на качеството на живот.

Качеството на живот на хора с шизофрения корелира негативно с тежестта на негативните симптоми, продължителността на болестта, броя на хоспитализациите, възрастта и наличието на късни дискинезии. При това изследване конструктът не корелира с тежестта на позитивните симптоми. Авторите заключават, че ранните терапевтични интервенции спрямо негативната симптоматика може да подобри качеството на живот. Мелтцер и сътр. [10] установяват подобрене в общата оценка за качеството на живот и в областите “междulichностни отношения” и “социални умения” у пациенти с шизофрения, лекувани с атипични невролептици като клозапин. Авторите свързват това подобрене с намаляването броя на хоспитализациите, което позволява с помощта на психосоциална програма да се подобрят много от социалните умения, така че 55 % от пациентите са способни да работят или учат.

При лонгитудинални изследвания, които проследяват изписани пациенти, се установява нарастване на удовлетвореността от условията на живот, социалните отношения,

дейностите през свободното време. Болшинството се чувстват по-добре отколкото в болницата. Това те обясняват с по-голямата свобода и независимост в общността. Почти никой не желае да се върне в болницата. Интересното е, че преди изписването голяма част от същите тези пациенти съобщават сравнително високо качество на живот. Вероятно това се дължи на адаптирането им към състоянието им и към ниските изисквания на институцията.

Въпреки това след изписването им в общността, се оказва, че не искат да се върнат в болницата, навярно поради увеличената им независимост [9].

Много изследвания доказват, че самото преминаване към обслужване в общността не води автоматично до подобряване на качеството на живот. Живеещите в общността хора с шизофрения са сред тези, които имат най-ниски показатели по критерия в сравнение с общата популация. От друга страна, ако се предоставят адекватни програми от услуги и подкрепа, качеството на живот се увеличава [8].

В този смисъл ключова констатация на психично-здравните работници и служби е, че качеството на живота на пациентите може да бъде по-добро в общността само, ако услугите се планират и предлагат в съответствие с потребностите на пациентите [9], напр. храна, подслон, значима връзка, смисъл в живота, самочувствие, забавления, чувство за групова принадлежност, чувство за собствена реализация, свобода и т.н.

Данните от изследвания съобщават, че хората с хронични психиатрични разстройства определят като особено важни за качеството на живота им: автономността, социалното участие, социалната подкрепа и професионалната помощ. Автономността се свързва с по-добро качество на живот. Пациентите, които имат лоша социална подкрепа и нямат финансови средства, имат по-ниски показатели.

Неудовлетвореността от отношенията във семейството, броят предишни хоспитализации и тежестта на симптомите са най-добрите предиктори за рехоспитализация, а оценката на качеството на живот преди хоспитализацията предсказва какъв ще бъде резултатът от лечението.

Качеството на живот на бездомните с психични разстройства е много по-лошо от това на живеещите в семействата си, особено в

следните области: условия на живот, семейни и социални отношения, работа, ежедневни дейности, безопасност. То може да бъде подобро чрез подобряване на достъпността на терапевтичните услуги, развитието на подкрепяща социална мрежа и чрез предлагането на пенсии по болест.

По-високото образование и безработицата са свързани с по-ниското качество на живот. Критичността на пациента към болестта корелира с по-ниско субективно благополучие.

Не е изследвано систематично влиянието на психотерапевтичните програми върху качеството на живот. От една страна то може да се подобри с овладяването на симптомите и подобряването на функционирането, но от друга по-доброто тестване на реалността може да понижи данните от самооценка на пациента.

В българска извадка пациентите с шизофрения в хронично отделение определят като най-важно за качеството на живота им да могат да живеят в собствено жилище. Около 80% от тези пациенти предпочитат да се лекуват в *извънболнични условия* (40% в домашни условия и 40% в диспансер). Останалите 20% предпочитат да се лекуват в хронично отделение, защото там намират среда, която ги приема, разбира и не поставя пред тях неизпълними изисквания. Голяма част от пациентите са хоспитализирани поради това, че нямат собствено *жилище* или са в тежък конфликт с близките си, което не им позволява да съжителстват. Други не могат сами да се грижат за себе си (за външен вид, хигиена, пари, прехрана) и имат потребност някой да организира тези грижи. Пациентите с шизофрения също имат потребност да принадлежат на *среда*, максимално близка до естествената за тях, в която да бъдат приемани и разбира ни. Такава среда би позволила на пациентите да създадат интимни връзки, които са друга основна потребност.

Пациентите от хроничното отделение искат да имат възможност на лични вещи и лично пространство в отделението. Те смятат, че за качеството на живота им е важно, още в отделението да започнат подготовка за намеране на работа и да се ангажират в дейности, които развиват тези умения.

Друга потребност на пациентите с шизофрения е *правната защита* срещу неправомерното отнемане на имуществото им. Някои от пациентите, които са родители, нямат на кого да поверят *грижите за децата* си. Дру-

ги се опасяват, че могат да загубят *родителските си права*, тъй като имат психиатрична диагноза. [9]

Клиничната картина в българска извадка позволява да се обобщят следните констатации:

- Амбулаторните пациенти с шизофрения са статистически значимо по-неудовлетворени в сравнение със здравите от подобластта *енергия и умора, подвижността и когнитивните функции, ежедневните дейности, личните взаимоотношения, социалната подкрепа и сексуалния живот*. Освен това при многофакторния регресионен анализ също се установява, че удовлетвореността от собствената енергията, социалната подкрепа и средата за живеене са основни предиктори за QoL при пациенти с шизофрения. Използването на модерните атипични антипсихотици, които стимулират подтиците и когнитивните функции без страничните им ефекти да ограничават индивида (напр. в сексуалния му живот), може да им позволят да се включат в организирани ежедневни дейности. Дневните центрове могат да предлагат емоционална и практическа подкрепа и да посредничат при създаването на условия за установяване на контакти, напр. обучение в умения за общуване или участие в социален клуб.

- Пациентите с шизофрения в хронично отделение имат нужда, за да подобрят качеството на живота си, да получат съдействие при поддържането на външния вид и имат потребност да участват в структурирани занимания в болничното отделение, които да им позволят да получат нови умения и информация, чувство за реализация. Тези пациенти са неудовлетворени от условията, които им предоставя болницата за живеене, за установяване на интимни връзки и за осмисляне на свободното време. В същото време обаче болницата отговаря на друга важна за пациентите потребност, а именно – *безопасност*.

- *Домашната среда* (собствено жилище и лично пространство) се определя от пациентите с шизофрения при ранжирането на подобластите на WHOQOL като една от най-важните за качеството на живота им. Тази важност на средата, в която живеят пациентите с шизофрения се потвърждава и от регресионния анализ. Много от хоспитализираните в хронично отделение пациенти нямат собствено жилище, средства, няма кой да се грижи за тях или не могат поради конфликт да съжителстват с роднините си. Хоспитализаци-

те в хроничните отделения в такива случаи отговарят на тези потребности, като предлагат *подслон и храна*. Вероятно затова пациентите в хронично отделение са по-удовлетворени в сравнение със здравите от *социалните и здравните грижи*. От друга страна болничният престой води до институционална зависимост. Около 80% от пациентите предпочитат да бъдат обгрижвани и да живеят в общността. Един алтернативен отговор на хоспитализациите в този случай е създаването на защитени жилища и групови домове, които предлагат среда, максимално близка до естествената на пациента.

- *Взаимоотношения.* Конфликтите, предимно в семейството на пациенти с шизофрения, са един от най-честите поводи за повикване на психиатър или за хоспитализация. Психиатричната система трябва да търси решение на провалите във взаимоотношенията не само чрез изолация на пациентите или контролиране на симптоматиката им, но и чрез усилия да се разбере смисъла на симптомите, чрез който пациентите изразяват своите искания. Ако се постъпи по втория начин, е вероятно психиатричната система да предложи, например, фамилни интервенции, чрез които да даде възможност на пациентите да изразят своята позиция и да станат по-автономни. Друга основна причина за неудовлетвореността на пациентите от взаимоотношенията им е изолацията и липсата на приятелства. Основната потребност да принадлежиш на група, в която можеш равнопоставено да участваш, до голяма степен е незадоволена. Отговор на тази потребност могат да бъдат социалните клубове и дневните центрове.

- *Сексуален живот.* Интимността не се разрешава в психиатричните институции и по този начин се отрича една основна потребност на пациентите с шизофрения, която според тях е от особено значение за качеството на живота им. По отношение на сексуалния живот са необходими програми за обучение в умения за установяване на интимни и приятелски връзки, клубове на пациенти, осигуряване на лично пространство в институциите, в дома и др.

- *Справяне с ежедневиите дейности, трудоспособността и социалната подкрепа,* поради което, ако програмите целят подобряване на качеството на живот, трябва да включват и партниране при извършването на ежедневиите дейности. Програмите трябва да

са насочени и към намирането на работа, съответстваща на способностите и предпочитанията на пациентите.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Усилията за подобряване на предоставяните здравни, психологични и социални грижи на хронични психиатрични пациенти, респ. такива с шизофренно разстройство оправдава усилията на Световната здравна организация в изработването и адаптирането на универсален клиничен въпросник за оценяване на субективното преживяване за качество на живот на пациентите като ключов личен ориентир в нуждата от формулиране на адаптивни индивидуални планове за предоставяне на грижи и извършване на психо-рехабилитационни интервенции. Благодарение на успешното адаптиране на WHOQoL за българска извадка от авторски колектив се предоставя ценна подкрепа в планирането и по-нататъшното развитие на програми за грижи към шизофренни пациенти извън условията на диспансерните отделения като важна стъпка за реформирането на психично-здравните грижи в Р България и активното въвличане в подпомагащия процес на различни групи хуманитарни специалисти.

ЛИТЕРАТУРА

1. Атанасов, Н., Димитров, Св. Изследване на референтна активност и страх от унищожение при шизофренно разстройство. Сп. Психология, 2014, кн.1
2. Великова Г., Хр. Цеков Качество на живот на раково болните като критерий за ефективността на лечението. *Съвременна медицина*, 1991, XLII, 2:3-6.
3. Кокошкарова А. Психологично изследване на личността в клиничната практика. Медицина и физкултура. София, 1984.
4. Световна здравна организация. *МКБ-10. Международна класификация на болестите. Глава V. Психични и поведенчески разстройства – клинични описания и диагностични указания.* Център за сътрудничество със СЗО по проблемите на психичното здраве, София, 1992.
5. Bigelow, D.A., McFarland, B.H. et Olson, M.M. Quality of life of community mental health program clients: validating a measure. *Community Mental Health Journal*, 1991, 271:43-55.

6. Ferrans, C.E. Quality of life: Conceptual issues. *Seminars of Oncol Nursing*, 1990, 6:248-254.

7. Jablenski, A., Sartorius, N., Ernberg, G. et al. Schizophrenia: manifestations, incidence and course in different countries. A World Health Organisation ten-country study. *Psychological Medicine*, 1992, 20 suppl monogr:1-97.

8. Lehman, A. Quality of life issues and assessment among persons with schizophrenia. *Schizophrenia*. John Wiley & Sons Ltd., 1996.

9. Leff, J. Whose life is it anyway? Quality of life for long-stay patients discharged from psychiatric hospital. –In: *Quality of life in mental disorders*. Edited by Katschnig, H., Freeman, H., Sartorius, N. Chichester, John Wiley & Sons, 1997

10. Meltzer, H., Burnett, S., Bastani, B., et Ramirez, L.F. Effects of six months of clozapine treatment on the quality of life of chronic schizophrenic patients. *Hospital and Community Psychiatry*, 1990, 41:892-897.

11. Packer S., Husted J., Cohen S. et Tomlinson G. Psychopathology and quality of life in schizophrenia. *Journal of Psychiatry Neurosci*, 1997 Jul, 22:4, 231-4.

12. Rosenfield, S. Factors contributing to subjective quality of life of the chronic mentally ill, *J. Health Soc. Behav.*, 1992, 33:47-59.

13. Wing, J.K. et Brown, G.W. *Institutionalism and Schizophrenia: A comparative Study of Three Mental Hospitals 1960-68*, Cambridge University Press, London, 1970.

14. World Health Organisation. *Constitution of the World Health Organisation*. Basic Documents, Geneva, 1948

15. World Health Organisation. Resources for new WHOQOL centres. Geneva, WHO. 1995, MNH/PSF/95.2.

16. World Health Organisation. *WHOQOL study protocol*. Geneva, WHO. 1993, MNH/PSF/93.9.

17. World Health Organization. (1995). *Field Trial WHOQOL-100 February 1995. Facet Definitions and Questions*. Geneva, WHO. MNH/PSF/95.1.B.Rev.1.

18. World Health Organization. (1995). *Summary of analyses of WHOQOL pilot data*. Geneva, WHO. MNH/PSF/95.3

REFERENCES

1. Atanasov, N. Dimitrov, Sv.. Izsledvane na referentna aktivnost I strah ot unishtozhenie pri shizofrenno razstroistvo, Balgarsko spisanie po psihologia, 2014, kn.1

2. Velikova, G., Cekov, Hr. Kachestvo na zhivot na rakovo bolnite kato kriteriy za efektivnostta na lechenieto. Savremenna medicina, 1991., XLII, 2:3-6

3. Kokoshkarova, A. Psihologichno izsledvane na lichnostta v klinichnata praktika. Medicina I fizkultura. Sofia 1984

4. Svetovna zdravna organizacia. MKB-10. Mezhdunarodna klasifikacia na bolestite. Glava V. Psihichni I povedencheski razstroistva – klinichni opisania I diagnostichni ukazania. Centar po satrudnichestvo sas SZO po problemite na psihichnoto zdrave

**ИЗСЛЕДОВАТЕЛСКИ ПОТЕНЦИАЛ НА ТЕСТ ЗА РАННИ СПОМЕНИ И
НАРАТИВНИ ПРОБИ ПРИ ОТЧИТАНЕ НА ДИНАМИКА НА ПСИХИЧНО
ФУНКЦИОНИРАНЕ НА ИНДИВИДИ С ШИЗОФРЕННО РАЗСТРОЙСТВО**

Светозар Димитров

**RESEARCH POTENTIAL OF EARLY MEMORY AND NARRATIVES TEST FOR
READING THE DYNAMICS OF MENTAL FUNCTIONING OF INDIVIDUALS WITH
SCHIZOPHRENIC DISORDER**

Svetozar Dimitrov

e-mail: svetozardimitroff@gmail.com

ABSTRACT

Researching the psychological specifications of personal functioning of schizophrenic patients is a complex diagnostic task, which needs adaptation of used tests. The early memory method is one of the first projective psychological instruments explored through spontaneous and thematic narratives of respondents, schizophrenic patients. The research is formed in cognitive-perceptual model and in the same time is well adapted to research way of multiple code theory in informational processing and scoring of referential activity. In this way, Early memory test becomes a base in formulating valuable diagnostic perspectives about different levels of functioning of people with schizophrenic suffering.

Key words: *early memory episodes, diagnostic instrument, schizophrenic disorder*

Психологичното изследване на психотичните разстройства и специфични смущения в личностната организация са сложно и високо предизвикателство пред диагностичните усилия поради серийните и дълбоки увреждания, които конкретно шизофренното страдание причинява във всички основни личностни дименсии, в когнитивен, преживелищен и мотивационно-поведенчески план. В усилията да бъде създадено консолидирано цялостно разбиране, преодоляващо недостатъците на частичните обяснения и интерпретации, значими са приносите на психоаналитичната клиника и психодинамичните емпирични изследвания, особено в най-съвременните иновативни изследвания, интегриращи постиженията на когнитивната и психодинамичната перспектива в психологичните знания и изследвания. Научните търсения за цялостен организиращ механизъм в голяма степен са насочени в обосноваването и изследването на базисни, конституиращи ментални матрици, които в теорията на когнитивното възприемане и съответно в теорията на множествения код и референтна активност се определят като когнитивно ядро [10] и базисно афективно

ядро [13] а в кореспондиращата теория на Сидни Блат за нивата на организация на менталните схеми – „ранна когнитивно-емоционална схема” [6]. Научно обосновано е разбирането, че при изследване на описвания ранен емоционален опит, който кореспондира на ранната несъзнавана психична продукция в психоанализата, е важно и адаптирано използването на проективни личностови методики. Тестът за ранни спомени със своята работна задача да организира представянето на личността в богатството от автобиографични картини чрез съответната модификация се превръща в ценна база за отчитане на стойности на референтна активност и свързаност. Такава констатация на особеностите на ядреното психично функциониране и капацитета на шизофренни пациенти за автономен живот се превръща в ценен диагностичен инструмент в клиничните практики и цялостно метод с широко приложение в разбиране на травматични конфликти в историята и цялостно добро функциониране на личността.

Когнитивно-възприятният модел разглежда ранните спомени на личността като фантазии или представи, които се организи-

рат като съзнателни спомени в настоящето. В същото време данните от наративните разкази дават директни насоки за исторически обстоятелства, влияещи върху развитието на личността. Теорията на познавателната перцепция поставя ранните спомени като продукт на отражението на спонтанния творчески процес в психиката, пресъздаващ обстоятелства и конфликти, значими в личностно развитие.

Специално дискутируемо място заема въпросът за травматизма и начините, по които болезнените конфликтни преживявания могат да бъдат доловени и интерпретирани в диагностичния процес.

Въпросите около травматизма остават важен ориентир в емпиричните търсения с особена значимост при изследвания в психодинамичната перспектива, където вътрешно психичните конфликти създават основи на психична организация, предопределяща характера на референтни обектни отношения и стил на защитни механизми като профил на личността.

От своя страна авторите в когнитивната перспектива [9] изтъкват обстоятелства, затрудняващи цялостното интерпретиране на директни разкази от изследвани лица, доколкото обстоятелства, настъпили в по-зряла от детството възраст като: сексуална злоупотреба и изнасилване, травматизъм от военни действия, загуба на родител, увреждащ брак или фалит в бизнес, са обстоятелства, които в различна степен мобилизират психологични защити в директно интервю и могат дълго време да останат засенчени или блокирани като информация.

Такъв тип аргументи налагат разглеждането на богатия наративен емпиричен материал от разказите по ранни спомени да бъдат съгласувани в различни системи на интерпретация на данни. Водещо е разбирането за теста за ранни спомени като проективен психологичен тест, отговарящ на ключовите изисквания за такъв тип методика, а именно:

1. Проективните техники представят сравнително двусмислени стимули на изследване.
2. Техниките са в модула „свободен отговор“ в смисъл, че няма правилни: или грешни отговори и изследваното лице е свободно да даде какъвто и да е отговор.
3. Отговорите се тълкува като израз на централни тенденции, личностни и афективни състояния.
4. Получените записи също са разглеждани в различна степен като отражения на познава-

телните процеси и личност стил на този въпрос, [7; 78]

Става видно от констатацията, че методиката на автобиографичните спомени отговаря на изведените четири предложения.

Методиката съдържа изцяло лишена от насоки първа част, в която в продължение на шест проби се проследява от клинициста капацитетът на личността за спонтанно-преживелищен опит. Във втората част се предлагат отворени тематични насоки, както следва:

- Ранен спомен за училище
- Ранен спомен за наказание
- Първи спомен за отношения с братя и сестри
- Първи спомен за семейна история
- Най-ясният спомен от живота на майката
- Най-ясният спомен от живота на бащата
- Спомен за някого, от когото се възхищавате
- Спомен за най-щастливия момент в живота
- Спомен за най-травматичния момент в живота
- Спомен за скандал или сбиване между родителите
- Спомен злоупотреба на алкохол или наркотици от родителите
- Спомен за инцидент, предизвикващ най-голяма засраменост
- Спомен за физическо или емоционално насилие в детството
- Спомен за неприемлив сексуален опит в детството или юношеството

Към така формулираните теми се предлага на изследваното лице да допълни въображаем спомен за начина, по който си представя, че би искал да са се случвали събитията, както и проба със съзнателна рефлексивна интерпретация на споделените епизоди автобиографична памет. Последно е изискването за демографски данни.

Съвременните схващания в конструирането на въпросите в различни интерпретации на базата на начално утвърдените теми и класифицират автобиографичните данни в усилието да бъдат избегнати директни внушения и социална желателност в отговорите. Например тема „Какъв беше баща Ви?“ се приема за сугестивна и се формулират въпроси, които заобикалят директната конфронтация с отрицателни тенденции в отговорите от типа на „Как беше организирано възпитанието във Вашето детство?“.

Основните начини, по които се тълкуват данните, са следните:

- Съхраняване на оригинални възприятия и оригинални емоционални конструкции като необработен в психиката опит и преживяване
- Съхранение на оригинални личностови възприятия, но с включване на ревизирани и преосмислени конструкции в лицето индивидуални прозрения или рефлексивен опит от успешна психотерапия
- Организиране на комбинирана конструкция от двата първоначални варианта – с приемане на високо ниво на преработване на начално постъпилата преживелищна информация

В клиничните изследвания и теории – за разлика от артистичните практики и професии, където се насърчава максимално необработения преживелищен опит – надделява разбирането за интерпретация на втори и трети описан вариант, според насоката на задачата. Във вторият случай се фокусира усилия върху извеждане на последователност в личностната история и утвърдени вярвания и спомени. В третия вариант акцентът е повече върху психодинамичните допускания за архаична ментална продукция с конституиращо за личността и насочващо за поведение и отношение значение.

Специфично изследването при клинична извадка на шизофренни пациенти отделя по-съществено внимание на вътрешната кохерентност и процесна емоционална съдържателност в разказите на пациентите и в по-малка степен на съдържанието на автобиографични данни, които в не малка степен са допълнително увредени и дезорганизирани. В този тип усилие съвместното приложение на методиката за ранни спомени и интерпретативната насоченост на методиката за отчитане на стойности по референтна активност от вербални конструкции, в случая наративни разкази – е ценен източник на данни за капацитета за психично функциониране при личности с шизофренно страдание.

Водещи ориентири при разглеждането на наративни текстове е от една страна проследяване на способността за ориентация на разказващия относно перспективите на личност, пространство и време, важни особености са паузите и особеностите на езиковата изразност. При оценяването на стойности на референтна свързаност наративните разкази често се определят и разглеждат като цялост-

на „идейна единица” [13], а изследването е експертна практика, най-често в малка група от автономни експертни решения, в които интуитивното преживяване на оценяващите е активно търсено и въввлечено.

Конструктът референтна активност съдържа четири скали, а именно: конкретност, специфичност, яснота и образност, оценявани самостоятелно и независимо от тренирани в методиката експерти с точков бал от 0 до 10 по всяка скала. Крайният продукт е обобщаване на общ бал от експертни оценки на референтна свързаност.

Дименсията конкретност отразява възприятийното и чувственото отражение, степента, в която словесният изказ ни насочва към сензитивните особености на актуалните предмети или събития или онова, което се преживява като усещане или чувство. Това може да включва препратка към представността във всяка една модалност на усетливостта, соматично или интуитивни преживявания или репрезентации на двигателна активност. В обобщен план това могат да бъдат всички компоненти на невербалната система на информационно процесизиране.

Специфичността като скала може най-ясно и богато да бъде представена при високо специфичен текст, който е детайлен и информативен, насочващ към конкретни обекти, личности, пространства и време, специфично прецизира количествата, описва субекта или обектите независимо какви са те в специфичния им дискурс и детайли. Относно дименсията нивото или количеството на детайлите е по-съществено отколкото яркостта на описанието или кохерентността на презентацията. Важно е да се прави разграничение между количество на специфичен детайл спрямо чистото количество на речта. Текстове, които са многословни понякога са смътни и неясни и в такива случаи ще бъдат ниско оценени по скалата Специфичност. Специфичността включва по правило детайли относно ориентирането в наративния разказ спрямо време и пространство като например представянето на история, в която се следи внимателно за това кога, къде и в каква последователност се случват събитията, както и детайлизирано въведение в персонажите, които фигурират в разказа.

Като цяло дименсията Яснота може да бъде разбрана като отразяваща осъзнатостта на говорещия към комуникативното съдържание на дискурса; нивото, на което разказващия

успява да разбира и проследява перспективата на слушателя и усилието да свързва слушащия с мястото, до където е стигнала историята. Открити са диференцирани компоненти, които следва да се отчитат при оценяването на наратив по скала на Яснота, а именно фокус и преходност.

Ако разсъждаваме за наративния текст на индивида като за последователност от рамки, то конструктът фокус съдържа яснотата на индивидуалната рамка, контрастността на образа, разглеждан през призмата на езика, ефективността, с която образността, идеите или чувствата на говорещия, независимо какви са те, се появяват през речта. Ясният, изчистен наратив е добре фокусиран, разграничителните линии на идеите и образите, представени вербално са ясни, а не замъглени и неясни.

Понятието за преход ни насочва към означаването на последователната връзка между една рамка и следващата, степента, в която разказвачът полага и успява в усилията си да създаде усещането за тази последователност, така че слушателите да могат да го следват. Текстът може да бъде ясен като преходност дори ако разказвачът бързо се прехвърля от една тема на друга или темите се появяват явно несвързани както е при свободните асоциации, ако разказвачът маркира, че той е онзи, който прави хода на преместването.

Скалата Обща представност ни насочва към цялостното впечатление, с което богатството и ефективността на речта на говорещия отразява и прихваща образността и емоционалното преживяване в която и да е модалност на сензориката. Експертите в случая оценяват степента, в която е настоящо и непосредствено за разказвача и подобно на това е преживявано като непосредствено от повечето слушатели. Прието е да се използва в експертния разбор собственото чувство за актуалност и виталност на изказването, не позволявайки в същото време директно повлияване на преки асоциации от личния живот да формират оценката за историята в нарративния разказ. Амбицията в тази дименсия е да се уловят качествата в измерението на езика, оценявайки спецификата на изказ, който в обикновени случаи е сходен за повечето разказвачи. За да се постигне висока оценка по скала Обща представност е ценно и насърчително в изказа да вписани ярки сетивни впечатления.

Първото известно на този етап психологично изследване в българска извадка, включващо оценяване на референтна активност по наративи на ранни спомени е част от дисертационен труд, изследващ особености на характера на референтни връзки и преживявания на страх от унищожение при различни профили на шизофрено заболяване. Адаптирането на елементи от методиката за автобиографични спомени е както следва:

- **Стандартен монолог**

Инструкцията за този разказ е формулирана адаптирано според нивото на допускани разстройства на вниманието и концентрацията на изследваните пациенти и се придържа обикновено към следната рамка: „Предлагам Ви да разкажете за няколко минути свободно и каквото решите и се сещате различни интересни неща, които са се случили в живота Ви, независимо какво Ви хрумва. Имате 5 минути, в които да говорите, аз ще Ви слушам внимателни и ще записвам и няма да Ви помагам както и да Ви прекъсвам.“. Основното усилие в случая е в посока да се упражнява колкото се може по – минимално влияние върху времето на започване и съдържание на монолога от страна на интервюиращия. Изследваните лица настояват обикновено за по – голяма яснота и намеса от страна на водещия, което налага внимателно да се ограничава основно до следена на рамката на времето.

- **Наративни проби от ранни спомени**

Следващите три разказа изискват от всеки пациент различни варианти на най - ранни спомени. Подходът и инструкциите са взаимствани от теста за ранни спомени, проективна методика, формираща своите търсения в автобиографичните спомени на индивида. Този начин на работа се различава от техниката на свободните асоциации поради по – голямата степен на включеност на съзнателен перцептивен опит, но като цяло спомага по силен и много по – слабо засегнат от личностни съпротиви начин да бъде изразена автентична преживелищна картина, специфична за всеки един човек. Спонтанните разкази на ранни преживелищни събития в пълна степен отговарят на дефиницията за проективна методика, включвайки провокативен материал в лицето на отношението към собствената фигура и значимите фигури на майката и бащата; в разказите няма стандарт за „правилни отговори“, изследването е отворено към разнообразни автентични истории; съдържанието на разказите отразява специфичните особености

на емоционалното, личностово и перцептивно отношение на изследваното лице. Характерът на историите може да бъде автентичен процес, по начина, по който изследваното лице възпроизвежда преживяно събитие или респ. автентични спомени, съчетани с реконструирани спомени, което обикновено е следствие на продължителна психотерапия. В случаят на настоящата дисертация се придържа към първия описан вариант, като допускането е, че разказваните автентични спомени или съответно липсата на съществено съдържание в тях отразяват различни по интензивност дефицити и увреждания в менталното функциониране на изследваното лице. Инструкцията за разказите за най-ранен спомен за себе си, най-ранен спомен за майката и аналогична задача за образа на бащата акцентира върху връщането към възможен най-ранен спомен за съответната фигура и пресъздаването му с всички детайли, които са активни. Интервюиращият не се намесва в подреждането и обработката на спомените и се придържа основно към следене на времевата рамка, записвайки цялата история, по начина, по който е изразена.

Интерпретацията на данните от клиничната извадка, макар и в недовършен вид позволяват ясно да се посочи, че наративните разкази като предложение към пациенти с шизофрено разстройство позволяват висока степен на непринуденост в контакта и насърчаване на богата фактологична и преживелищно-процесна практика. В такава перспектива методиката за ранни спомени се утвърждава като ценен инструмент в проективната диагностика, подпомагаща по-цялостното разбиране на функционирането на личността в различни обстоятелства и конфликти. Такъв подход на работа съчета по продуктивен иновативен начин лингвистичен анализ, клинично-психологични хипотези и разглеждане на познавателни конструкции.

ЛИТЕРАТУРА

1. Atanasov, N. (2007) Mentalizacia I referentna aktivnost: psihoanalitichni izmerenia na sebepoznaniето. Balgarsko spisanie po Psihologia, br.2

2. Atanasov, N. Dimitrov, Sv.. Izsledvane na referentna aktivnost I strah ot unishtozhenipri shizophrenno razstroistvo, Balgarsko spisanie po psihologia, 2014, kn.1

3. Korsini, R. Enciklopedia po psihologia, LiK 2002

4. Freud, S. (1923b) Zagubata na realnost pri nevrozata I psihozata. Vav Freud, S. Psihologias na nesaznavanoto. Sofia Kolibri 2014

5. Bach, O. R. (1952). Some diadic functions of childhood memories. *Journal of Psychology*. 33. 87-98.

6. Blatt S.J. (1997). Impairment of self-representation in schizophrenia: The roles of boundary articulation and self-reflexivity. // *Bulletin of the Menninger Clinic*, 46, 297-316.

7. Bruhn, A. R. (1985). Using early memories as a projective technique-The cognitive-perceptual method, *Journal of Personality Assessment*, 49, 567-597.

8. Bruhn, A. R. (1989a). *The early memories procedure*. Bethesda, MD: Author. Bruhn, A. R. (1989b). *The early memories procedure manual*. Bethesda, MD: Author.

9. Bruhn, A. R. (1990a). Cognitive-perceptual theory and the projective use of autobiographical memory, *Journal of Personality Assessment*, 55, 95-114.

10. Bruhn, A. R. (1990b). *Earliest childhood memories. Theory and application to clinical practice* (Vol. 1.}. New York: Praeger,

11. Bruhn, A. R., & Last, U (1982). Early memories-. Four theoretical perspectives *Journal of Personality Assessment*, 46, 119-127.

12. Bruhn, A. R., & Schirfman, H. (1982; invalid assumptions and methodological difficulties in early memory research. *Journal of Personality Assessment*, 46, 265-267,

13. Bucci W. (1997) *Psychoanalysis and Cognitive Science*. New York: Guilford..

14. Bucci W. (2001) Pathways of emotional communication. // *Psychoanalytic Inquiry*, 21: 40-70.

15. Bucci W. (2002) The referential process, consciousness and the sense of self. // *Psychoanalytic Inquiry*, 22: 766-793.

16. Piotrowski, C., Sherry, D., & Keller, I. (1985). Psychodiagnostic test usage; A survey of the Society of Personality Assessment *Journal of Personality Assessment*, 49, 115-119.

EDUTAINMENT КАТО СЪВРЕМЕННА ТЕХНОЛОГИЯ НА ОБУЧЕНИЕ НА СТУДЕНТИ - ПЕДАГОЗИ

Елена Дичева

EDUTAINMENT AS A MODERN TECHNOLOGY FOR TRAINING PEDAGOGY STUDENTS

Elena Dicheva

E-mail: di4_el@abv.bg

ABSTRACT

The article raises the problem of the definition of edutainment, its relevance in modern education and the possibility of using it in the training as an innovative method.

Key words: training, playing techniques, information technologic, edutainment

ВЪВЕДЕНИЕ

Възприетият през последното десетилетие както в много страни по света, така и у нас, като основополагащ за нова образователна парадигма компетентностен подход постепенно се налага и разгръща в цялата обществена практика като тенденция за развитие на съвременния човек. Главната цел и задача на прилагането му в системата на висшето педагогическо образование естествено става подготовката на компетентни специалисти, т.е. на хора със знания за различните страни на живота, с навици за творческо боравене с интелектуалния и професионалния инструментариум, със способности за взаимодействие с другите хора в различни ситуации с цел постигане на конструктивно взаимодействие с тях. Последното налага непрекъснато търсене и въвеждането в действие на нови подходи в подготовката на съвременния учител, позволяващи му да решава еднакво успешно както типови, така и нестандартни професионални задачи. Днес основен показател за професионализма на педагога се явява неговото професионално мислене, предназначено и насочено в анализ на педагогическите ситуации, осмислянето, разграничаването и решаването на отделните педагогически задачи. Водеща роля в процеса на подобно мислене играе неговата аксиологическа насоченост, представляваща система от ценностни отношения, въз основа на които се осмисля и оценява от учителя пе-

дагогическият смисъл на отделната ситуация. Но лавинообразният ръст на новата - свежа и интригуваща информация, както и мащабното разпространение на информационните технологии са причина за появата на нови видове отход и развлечения у подрастващите и младежите и база за изменения в съзнанието и духовността, нравствената и етична ориентация, потребностите и мотивацията на съвременните студенти въобще.

Проведените проучвания и споделените на тяхна база заключения за ценностната ориентация на съвременния учител представят технологическия характер на неговите очаквания и приоритети. Заявявайки приемане и поддръжка на личностноориентираната образователна парадигма, болшинството педагози подкрепят и защитават технократични позиции, чиито отличителни признаци са манипулативният подход към обучаемите и авторитарната насоченост на педагогическата дейност. [3] Констатираните резултати актуализират търсенето на съвременни подходи за развитието на аксиологическата насоченост на професионалното мислене на бъдещия учител

Един от тези подходи се явява прилагането в съвременния образователен процес на нови, неинституционални форми на обучение и възпитание, като например технологията edutainment, в чийто основа лежи концепцията „образование (education) + развлечения (entertainment)” и представляващ отдавна познат

и прилаган инструмент, похват, средство за обучение от най-ранна възраст. Но използването му при подготовката на студентите-педагози има за цел осмисляне и приложение на теоретико-научните основи на педагогическия процес, формирането на практически умения и развитие на креативните способности при планиране и провеждането на обучението на подрастващите.

Игровото обучение – същност

Игровото обучение по същество е форма на учебен процес с използването на интерактивни модели на обучение чрез моделиране на ситуации, целящи пресъздаване и усвояване на установения обществен опит във всички негови проявления: знания, навици, умения, емоционално-оценъчна дейност. Игровият метод, фокусиран и реализиран чрез увлечение, индивидуални преживявания, подпомага общуването в хода на обучението, стимулира развитието, самостоятелното мислене и творческото въображение, което допринася и за формиране на съответни организационни навици. Този метод развива още саморегулацията, самоконтрола и самооценката при обучаемите. Отдавна е известно, че хората най-добре запомнят това, което правят, чувстват и разбират. До 90 % от информацията се усвоява, ако обучаемите се включват в такава организация на обучението, в която освен предаването на знания се предлагат и дейности (ситуации), в които информацията се преживява, осмисля емоционално и апробира в практически план.

Чрез активното привличане на учащите се в образователния процес игровият формат на обучение позволява формирането и развитието на творческата личност, както и чрез целенасочено и последователно усвояване на предаваните методология и опит на творческа дейност - създаване на собствен творчески опит. В този смисъл е способ и метод, форма на креативно образование. Това е и основанието за избора на едютейнмънт като предпочитан похват вместо традиционните методи за работа в образователната среда.

Признаци и особености на игровата методика

На игровото обучение са присъщи всички черти, характерни за играта: добре известна, привична и любима форма на дейност на хората от всяка възраст; самодейна и протичаща св-бодно, без странична намеса и контрол, творческа и активна по своя характер дейност; едно от най-ефективните средства за

активизация за учащите на база на съдържателната природа на самата игрова ситуация, извикваща високо емоционално и физическо напрежение; дейност, несвързана с оценка или постигане на полза или облага, с преобладаваща първична мотивация, т.е. мотивационна по своята природа; емоционално приповдигната, напрегната, състезателна, конкурентна дейност; колективна дейност, протичаща в рамките на преки и косвени правила, отразяващи в хода си елементи на съществуващия обществен опит; дейност с имитиращ характер, моделираща професионалната или обществена среда с обособено конкретно местодействие и продължителност, при осъзнати и определени пространство и време. При това към най-важните свойства на играта се отнася и фактът, че в нея и децата и възрастните действат така, както биха действали и в реалните ситуации – активно и динамично, с желание и упорство, доброволно и с удоволствие от процеса. Високата активност и емоционалната украса, психическата натовареност поражда и висока степен на откритост у участниците. Човек престава да бъде нащрек и понижава бдителността, сменя психологическата си защита, отваря се и показва самия себе си. Обяснението за това е, че участникът в играта решава определени задачи и увлечен в нея, не е готов да противодейства, което и позволява по-лесно да бъде убеден в промяна на позицията си. Вероятно това е възможност, позволяваща високата продуктивност и резултатност на обучаващото въздействие при играта. С нея значително по-лесно се преодоляват трудности, препятствия, психически бариери. По отношение на познавателната дейност тя изисква и буди у участниците инициатива, настойчивост, творчески подход, въображение, устременост. Позволява решаване на задачите по предаване на знания, навици и умения, постигане на задълбочено личностно осъзнаване от участниците на законите на природата и обществото, позволява оказването на възпитателно въздействие над тях, помага да се увлекат, да бъдат убедени, а в някои случаи и лекувани. Тя е многофункционална и влиянието ѝ не може да се ограничи само в едно направление, като при това всички нейни възможни въздействия се актуализират едновременно. Преимуществено е колективна, групова форма на дейност, която в основата си има съревнователен аспект. При това съперник може да е не само някой друг, но и обстоятелствата,

или самият човек (преодоляване на самия себе си, своя резултат). Нивелира значението на крайния резултат, като в игровата дейност участникът може да получава различни видове поощрения и награди: материални, морални (поощрение, благодарност, грамота), психологически (самоутвърждаване, потвърждаване на самооценката) и други. При това в рамките на груповата дейност резултатът се възприема като общ успех, собственост на групата (екипа). В процеса на обучение се отличава с ясно поставена ситуационна цел и съответстващият ѝ педагогически емоционално-делови резултат.

Специфика на edutainment

Особеностите на този тип обучение се явяват:

- Акцентът на увлечение. Важна част в образователния процес, с чиято помощ при правилна и грамотна употреба могат да се натрупват достатъчно знания.

- Мотивация чрез развлечение или създаване на мотивация чрез развлечение или забава. Удоволствието, получавано в процеса на обучение, става помощник за формиране на интерес и желание за участие в учебния процес.

- Играта като феномен и „първична човешка функция”, най-важен принцип и „един от фундаменталните духовни елементи на живота”. Следвайки концепцията на холандския историк Йохан Хьойзинха, изложена в „Homo ludens” (1938 г.), ключово понятие на edutainment се явява играта като базов принцип. Той е универсален както за възрастни, така и за деца.

Днес тази форма на обучение е особено популярна сред подрастващите и младежите предвид възможността за използване на актуалните аудио- и видеоизточници, дидактични игри, образователни програми, реализирани с продуктите на ИКТ. Тя е нов способ за обмен на знания, имащ сериозно влияние в изменение на социално-педагогическите функции на училището и другите образователни институти. Тази технология предполага реализация на познавателния процес не във формална обстановка, а като интересно и полезно развлечение, съчетано с получаването на знания. За ради това занятията и мероприятията с използване на средствата на технологията едютейнмънт могат да се провеждат освен в учебните заведения, но и на други места, където да бъде предоставена информация по конкретна познавателна тема в непринудена атмосфера.

Реализацията на технологията едютейнмънт представлява използване и внедряване в системата на традиционните учебни занятия на художествени книги, телевизионни и радио-програми, музика, настолни, компютърни и видео игри, уебсайтове, мултимедийни програми, блогове, форуми, видеоконференции и др. Или с други думи, едютейнмънт е възможен и осъществим при взаимодействие между информативно-развлекателния обект и активния в обучението субект, в резултат на което у обучаваните се развиват знания, умения, навици плюс индивидуален опит и субективни емоции.

Следователно можем да заключим, че едютейнмънт е интегративна методика, съчетала най-доброто от областите на: педагогиката (например, педагогическите принципи); психологията (комуникативните теории); информатиката (съвременните информационни и комуникационни технологии).

При това като самостоятелна образователна технология едютейнмънт използва следните педагогически принципи:

- принцип на единство и взаимовръзка на теорията с практиката, тъй като правилно установеното обучение и възпитание съответства на изискванията на живота и е обвързано с него както като източник на знания, така и чрез резултатите си;

- принцип на последователност, системност, представляващ закономерност на придобиване на осведоменост и знания в съответствие с формирането и развитието на знания на ниво система от взаимосвързани категории и понятия, последователността на които се определя от вътрешната логика на учебния материал и познавателните възможности на обучаемите;

- принцип на съзнателност и активност, означаващ съчетаване на осъзнаване изучаваното учебно съдържание с практически действия;

- принцип на нагледност, чиято същност се състои в получаване на конкретни впечатления, образи и представи, допринася за трайно овладяване на знанията;

- принцип на достъпност, определящ възрастовите и индивидуални особености на обучаемите, организацията на учебния процес, използваните методи на обучение и др. относно съдържанието и сложността на материала;

- принцип на трайност на резултатите на обучение и развитие на познавателните сили и способности на обучаемите;

- принцип на ефективност или на връзка между целите и задачите на обучение;

- принцип на рационалното съчетаване на колективните и индивидуални форми на работа;

- принцип на конструктивизма, съгласно който знанието се добива, допълва, развива и утвърждава на основа на усвоеното и запомненото, както и на практическия опит. Конструктивизмът придава ново значение на субекта на образование след тестиране и оценка. С други думи, ако не бъде осъзната нуждата нещо да се знае и помни, то преносът на резултата от обучението в живота може да не се състои и обучаемият да не може да го използва на практика за решаването на даден проблем.

В качеството на специфична характеристика на едютейнмънт следва да обърнем внимание на успешното реабилитиране прилагането на безсъзнателните механизми на обучение като дидактична иновация сред останалите нововъведения в съвременното образование. Обяснението за това е отказът от осъзнаване на мотивите, механизмите, правилата в процеса на обучението и преобладаващият стремеж към потребление и възможността за получаване на удоволствие. В този смисъл, едютейнмънт е много близък до предишните активни методи на обучение, целящи енергичното и действено привличане на обучаемите към учебно-познавателната дейност, активизиране овладяването от тях на знания в самостоятелна форма и апробацията им в практиката. Същността на указаните методи се свързва не толкова с формирането на академични знания, а концентрира вниманието върху изграждане на професионални компетенции, даващи възможности за самостоятелно и творческо, нестандартно решаване на задачите, генериране на уникални идеи за постигане на желаните резултати – т.е. „учене чрез откриване”. При това водещият ги преподавател изпълнява в тях роля на ръководител, експерт, съветник, опекун, наставник и мотиватор (понятия, заменени с по-благозвучното днес английско тютюр) със задачата не толкова предаване на конкретни знания, а по-скоро създаване и развитие на способности и мотивация за самостоятелно мислене, изследване и намиране на необходимата информация, създаване на

свои подходи и решения на ситуацията или проблема. В този смисъл, близки до едютейнмънт са следните методи за активно обучение

1. Решаване на ситуационни задачи. Имитация на реално събитие, проблем. Учебният материал се поднася във вид на реална проблемна ситуация, а знанията се получават в резултат на активната и творческа работа (индивидуална или групово).

2. Тренингови технологии. Обучението е ориентирано към създаване и развитие на опеределени компетенции, значими за конкретна професионална област.

3. Творчески задания, изискващи не просто възпроизводство на информация, а своеобразен „свой, необичаен” подход и усилия за решаване на задачи с елемент на неизвестност и наличие на алтернативи за действие.

4. Работа в група (в сътрудничество). Една от популярните стратегии, даваща възможност на всички обучаеми да участват в работата, да практикуват навиците на сътрудничество, междуличностно общуване (умение за активно слушане, диалог, изработване на общо мнение, разрешаване на разногласия и т.н.), което е невъзможно в голям колектив.

5. Кооперативен (проектен) подход. За този метод е характерна постановката на задачи, чиито решения индивидуално са достатъчно трудни и изискват обединяването и сътрудничество на обучаемите с разпределение на ролите в групи, съвместно формулиране на цели и задачи на работа, колективно планиране и организиране на осъществяването ѝ, събиране, анализ и оценка на информацията, обсъждане и приемане, проиграване и оценка на варианта за решаване на проблема. При това в хода на разработката на проекта се създават и развиват навици и умения за общуване, сътрудничество, анализ и критично мислене, валидиране, презентирание, рефлексия.

Едютейнмънт подобно на упоменатите методи за активно обучение позволява повишаване ефективността на процеса на учене чрез новите форми на представяне на информацията, нейното възприемане, обсъждане, анализ и осмисляне. С това днес се създават необходимите условия за развитие на умения за самостоятелно мислене, ориентиране в нова ситуация, намиране на подходящи подходи за решаване на проблемите, въздействия се по-силно за професионалната подготовка и развитието на творческите способности на

студентите – бъдещи педагози. При това особена роля има развитието на ценностната ориентация на професионално мислене на бъдещия учител като значим елемент на технологията едютейнмънт. Затова важно условие за разпространението на технологията едютейнмънт е научно-теоретичното усвояване и включването на бъдещите учители в рефлексия на собствения опит, получен при ползването ѝ в многообразните учебни и житейски ситуации. Последното безусловно ще съдейства за повишаване на педагогическата им култура, качеството и резултатите на работа, което е и основание на избора на технологията едютейнмънт като средство за обучение.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василева, Р. Защо да обучаваме, играейки. С., Фабер, 2002. <https://educationaltheater.files.wordpress.com/2013/03/zashto-da-obuchavame-igraeiki1.pdf>
2. Делибалтова, В. Играта в образованието – известното и неизвестното. - *Списание на Софийския университет за електронно обучение*, 2010, кн. 4.
3. Есенен научно-образователен форум „Учителят: призвание, компетентност, признание”, 18-20.11.2011, http://www.diuu.bg/ispisanie/Esenen_forum/DIUU_Esenen_nauchno-obrazovaten_forumdokladi.pdf
4. <http://www.diuu.bg/ispisanie/broi39/39dpp/39dpp2.pdf>
5. Иванова, Г. Игровите технологии при подготовката на студентите за професионална реализация. - Хуманизация и демократизация на университетското образование. София, СУ „Св. Климент Охридски”, Педагогически факултет, ЕКС-ПРЕС, 2008 .

REFERENCES

1. Vasileva, R. *Zashto da obuchavame, igraeyki*. S., Faber, 2002. **(monograph)** <https://educationaltheater.files.wordpress.com/2013/03/zashto-da-obuchavame-igraeiki1.pdf>
2. Delibaltova, V. *Igrata v obrazovaniето – известното i neizvestното*. - *Spisanie na Sofiiskiya Universitet za elektronno obuchenie*, 2010/4. **(article)**
3. Esenen nauchno-obrazovaten forum „Uchi-telyat: prizvanie, kompetentnost, priznanie”, 18-20.11.2011, - http://www.diuu.-/ispisanie/-Esenen_forum/DIUU_Esenen_nauchno-obrazovaten_forumdokladi.pdf **(Proceedings)**
4. <http://www.diuu.bg/ispisanie/broi39/39dpp/39dpp2.pdf> **(article)**
5. Ivanova, G. *Igrovite tehnologii pri podgotov- kata na studentite za profesionalna realizaciya*. -*Humanizacia i demokratizacia na universitetskoto obrazovanie*”. Sofia, SU „Sv. Kliment Ohridski”, Pedagogicheski Fakultet, EKS-PRES, 2008. **(Proceedings)**

ДОБРОВОЛЧЕСКАТА ДЕЙНОСТ НА СТУДЕНТИТЕ-ПЕДАГОЗИ
КАТО ВЪЗМОЖНОСТ ЗА ФОРМИРАНЕ НА ОПИТ В ОБЛАСТТА
НА ПЕДАГОГИЧЕСКАТА РАБОТА

Елена Дичева

PEDAGOGY STUDENTS' VOLUNTARY WORK AS A POTENTIAL
TO GAIN EXPERIENCE IN THE AREA OF PEDAGOGY

Elena Dicheva

E-mail: di4_el@abv.bg

ABSTRACT

This article focuses on the theoretical foundations of volunteerism in the context of ongoing training socio-pedagogical practice of the students-educators. It defines the significance and role of the volunteering, its potential for shaping the experience of future teachers in their work with children. It puts forward the idea of creating a faculty club "students-educators – volunteers".

Key words: *volunteering, basis, socio-pedagogical practice, events, work with children, experience in the pedagogical work,*

Съвременната образователна политика на висшите училища у нас е свързана с усилия за хуманизиране съдържанието на обучение и преход към личностно-ориентирана подготовка. Извършва се на основата на подходи към съвременния човек като към многоаспектна, комплексна и автономна фигура, поемаща инициативата и отговорността за собственото си развитие. В тази връзка подготовката на студентите все повече се фокусира върху технологии и начини за влияние върху личността, осигуряващи баланс между обществените и индивидуалните потребности и способни да задействат механизмите на саморазвитие, на готовност личността да реализира своята индивидуалност в променящото се общество. Тази промяна изисква преориентиране към активно и действено включване на студентите именно в придобиване на професия, а не просто получаване на диплома. И аналогично на това както познавателно-културната дейност на детето започва с неговите първи действия и постъпки, следва да приемем, че и образователната дейност на студента е логично и необходимо да се съпровожда с набиране на опит в различни видове професионален труд. Подобно схващане ни позволява да разглеждаме тази дейност като интегративна форма на битие на студента, която той сам организира и изгражда. И това е особено важно в контекста на потвърждаване на

водещата роля на субекта на образователна дейност, т.е. на самия студент, който неизбежно ще създава в нея свой образ на професионално „Аз” и ще определя границите на професионалните перспективи, ще намира и утвърждава професионално-личностни ценности, ще формира собствена педагогическа позиция.

С признание и висока оценка за традиционните аудиторни и извънаудиторни форми на обучение и свързването чрез тях на студентите в практическото усвояване на професията – семинари-дискусии, делови игри, практикуми, тренинги, педагогически практики, считаме обаче, че нов, ефективен способ, интегриращ личностното и професионално развитие, се явява включването им в доброволческата дейност. Основание за идеята е сходството и близостта им като мисия за възпитание и развитие на човека, убедителен пример за реално въплъщение на високите нравствени и морални ценности. Днес Доброволчеството е една сравнително нова обществена практика, развивана с цел насърчаване и развитие на гражданското самосъзнание на младите хора у нас през последните години. Същевременно то е един от приоритетите на европейската и на националната младежка политика. [4]

По принцип терминът „доброволчество“ означава всяко извършване на труд и предоставяне на услуги без оглед на финансова изгода; разглежда се като форма на участие в обществено-полезни дейности, способ на колективно взаимодействие, като опит за социално-педагогическа работа. Според обществените представи Доброволството е социална дейност, при която водеща роля имат хуманистичните нагласи и активната социална позиция. Това с други думи означава да бъдеш човек, зачитащ мнението и желанието на другите, помагаш на хората, и не защото трябва, а защото това ще ти достави удоволствие. За разбиране на особената роля на доброволческата дейност в професионалното развитие на студентите са полезни и важни оценките и споделените мнения на участниците в общественото обсъждане на внесения в Народното събрание от Министерството на младежта и спорта проект на Закон за доброволството (в началото на 2015 г.) „... В съвременния комерсиален свят това е една от съхранените ценности, форма на социално служене, осъществявана по силата на свободно изразяване на волята на гражданите, ...участва в разрешаване на обществените проблеми: социални, образователни, екологични, здравни, младежки, ... спомага за развитието и издигане на личностния потенциал на изпълняващите тази дейност граждани-доброволци”. [2-4] И в същото време, за съжаление, се прави констатацията, че „...Тези възможности за развитие на младите хора, които доброволството предоставя, са чужди на нашите образователни институции.” [3] В отговор на което проучването и анализът на международния опит и сравнението му с натрупания у нас в различните сфери на дейност, разглеждането на проблема в социален и педагогически аспект ни заставят към разбиране, приемане и активна подкрепа на доброволческата дейност на студентите като особена форма на извънаудиторна работа, осигуряваща им реализацията на личностна позиция, формирането у тях на система от ценности, професионални компетенции и социално-педагогически опит. Такова разбиране и отношение към доброволческата дейност на студентите дават възможност за демонстриране и разгръщане на потенциала ѝ за издигане качеството на образователните резултати в подготовката на бъдещите педагози. Основанията за подкрепата на идеята са следните: Педагогическото (образователното) добро-

волчество е способно да разреши основното противоречие на професионалното образование – сблъсъкът между думи и дела, между абстрактния предмет на учебно-познавателното дело и реалните проблеми, отговорности и ангажименти на бъдещата професионална дейност, преодоляване на разрыва между формално придобитите и обективно необходимите за практиката знания. При това не става дума за пренебрегване или омаловажаване значението на поднасяния в академична среда теоретичен курс и осведоменост. Напротив, акцентираме и приоритизираме истинността на превърналото се в клише от повторение в различни документи схващане за „учене чрез правене” или „повишаване на качеството на образование чрез връзка с бизнеса и практиката” и т.н., като считаме, че реалната социално-педагогическа работа под формата на участие в доброволчески инициативи, събития и мероприятия само ще съдейства и спомогне за пълноценното обобщаване и систематизиране на знанията, получени при изучаване на психолого-педагогическите дисциплини, ще разшири и задълбочи разбирането за отговорностите и задълженията на учителя, възпитателя, педагогическия съветник в хода на обучението и възпитанието на подрастващите. Именно включването на студентите в активно професионално взаимодействие със субектите на педагогическия процес ще им позволи да почувстват и осъзнаят, преживеят и осмислят педагогическите ситуации и отношения, благодарение на което ще изградят и формират подход и опит, самочувствие и увереност за успешно решаване на традиционните социално-педагогически задачи. И в подкрепа на тезата си като аналог ще посочим подготовката на студентите по медицина, работещи с пациенти още в хода на обучението си в университета. В този смисъл ще си позволим да очертаем основните характеристики на феномена „практика”, разбиран най-общо като превърнато в действие знание. И още, според Алфред Шмит, „практическото действие е:

- умение за целеполагане, детерминирано от отчитането на множество вътрешни и външни фактори;
- умение за съгласуване на наличните средства и цели;
- умение за ефективно мисловно обслужване в качеството му на инструмент сред другите инструменти” [1]

В контекста на гореказаното считаме, че преди всичко практическата дейност представява ефективен механизъм за решаване на актуални социално-педагогически проблеми и заедно с това средство за формиране на умения и навици за преодоляването им.

Обосновава се с логиката, че: първо, реалната педагогическа практика неизбежно ще създаде множество достатъчно сложни, трудни и проблемни ситуации, с чиито решаване студентът ще се формира, укрепва и съвършенства като специалист. Освен това, на следващо място, изисква задължително осмисляне и анализ, оценка и избор на решение, мислено сравняване на алтернативите за изход от проблемната ситуация, т.е. гарантира позитивно усвояване и акумулиране на ново знание. Или другояче казано, действителната практика развива процесите на мислене и разбиране на субекта, а не действието „по образец, шаблон или шампа”. На трето място, по време на практическата работа човек реализира себе си, своите навици и умения, контролира и оценява знанията, определя качествата и позициите си, т.е. развива рефлексивните си умения, което е признак за освободеност от емоционално-субективна пристрастеност и проява на интелектуална и социална зрялост, сериозност и готовност за самоусъвършенстване.[1]

Подобно схващане за същността на доброволческата практика създава насоки и препоръки за необходимост от въвеждане и разпространението ѝ в образователната среда на ВУЗ. С логиката и ползата на сентенцията „В изпитанията на живота ние опознаваме себе си”! Към което ще допълним, че чрез доброволческата дейност студентите получават възможност да практикуват, експериментират, разумно и обективно да анализират своите съждения и постъпки от гледна точка на съответствието им със замисъла и целите, условията на средата и обстоятелствата, да откриват и разбират себе си, своите потребности, способности, възможности не на база симулативна учебно-професионална дейност, а на основата на дейност, която впоследствие може да стане дело на живота им. По този начин педагогическото доброволчество дава възможност на бъдещите специалисти да се запознаят реално с професията и представителите ѝ, което да създаде препоръки за активизация на процеса на самопознание и самооценка, на професионална идентификация и формиране на своя профе-

сионален профил. За разлика от традиционната учебна дейност, в която студентът като обучаван е в пасивната роля на „отговарящ” и с активна позиция само под управляващото въздействие на преподавателя, то при доброволческата дейност той сам определя целите, съдържанието и формите ѝ на реализация, изхождайки от собствените интереси и потребности. Вариативността на съдържанието и формите на осъществяване на доброволческата служба позволява на студентите да участват и усвояват различни видове социално-педагогически практики – организацията на дейност и труд, свободно време, спорт, развлечение, хоби, тяхното познавателно, интелектуално, физическо, културно и художествено-техническо творческо развитие, здравословен и безопасен начин на живот, социално-педагогическо подпомагане и интеграция на лица с увреждане, както и тези от уязвимите групи в риск. Присъединяването и включването на студента непосредствено в естествения житейски кръговрат на другите хора, приемането на отговорност за своите професионални действия, натоварването с изпълнение на професионални функции и задачи, съставени от множество реални детайли и условия, обстоятелства и фактори, за които дори не се упоменава в лекционния курс, изискват интензивна работа от бъдещия педагог.

Също в защита на тезата е разумно да обърнем внимание и на факта, че основните принципи на доброволчеството: хуманност и милосърдие, състрадание и безкористност, лична мотивация и свобода на избора на дейност, социална и личностна значимост, са водещи фактори и условия за професионалното самоопределение и творческата самореализация, в чийто процес на изграждане у бъдещите учители се формират професионално важните качества – инициативност, активност, самостоятелност и отговорност. Освен повишаването на професионалните качества у студентите се наблюдава личностно развитие и подем, преосмисляне на съществуващата система от ценности в посока на хуманни, позитивни очаквания и стремежи. Контактите с другите и особено общуването с децата и подрастващите разкриват творческия потенциал на бъдещите педагози, заставят ги да бъдат оригинални и нестандартни, различни и неповторими, „по-добри от вчера”. Това емоционално подбужда и мотивира студентите,

заставя ги съзнателно да се променят и развиват, модернизират и усъвършенстват .

В практическата значимост на педагогическото доброволчество и неговата действеност и резултатност за създаване и разширяване на социално-педагогическия опит у студентите сме се убедили от впечатленията и наблюденията, натрупани през годините при участието и изявите им в провежданите благотворителни акции и мероприятия, инициативи и събития по различни поводи и насоки. За ефикасността на въздействие съдим и от резултатите на кратките и епизодични, но вълнуващи и интересни техни прояви в хода на хоспитиране и текуща педагогическа практика в посещаваните социални институции и звена, когато те самите организират и провеждат разнообразни полезни и социално значими дела и начинания:

- проучване и диагностициране на проблемни деца и семейства, взаимодействие с институциите за социална защита и опека;

- оказване на помощ на деца в риск, подпомагане на рехабилитацията и интеграцията им в обществото.

- интелектуално-познавателни и развлекателни игри, спортни състезания;

- обучение и създаване на навици за самообслужване, хигиенни и здравни навици, за възпитаване на безопасен и здравословен начин на живот, профилактика на зависимостите от алкохол, тютюнопушене и наркотици;

- групови занятия за стимулиране на четенето и обогатяване на речниковия запас от думи;

- запознаване и упражняване на умения за справяне в проблемни ситуации и преодоляване на конфликти с връстници и възрастни в различни обстоятелства;

- организиране на посещения в музей, театър, изложби, екскурзии за запознаване с местни културни забележителности и паметници;

- организиране и провеждане на извънкласни занимания, ролеви игри и драматизации с деца с девиантно и делинквентно поведение;

- тренинги с деца и родители за усвояване на неагресивни модели на поведение, толерантност и асертивност, упражняване от възрастните на ефективно възпитателно въздействие;

- занятия по запознаване с фолклора и традициите на етносите, провеждане на ромско коледно тържество;

- организиране на ателиета и клубове по интереси, работилница „Майстори”, „От нищо нещо” за придобиване и упражняване на умения и техники на труд;

- участие в осигуряване на материални помощи и дарения за деца от специализирани институции с оглед на подпомагането процеса на адаптация и реадaptацията им в социума, и др. подобни.

Игровите форми, състезанията, ателиетата, посещенията и обиколките по градските забележителности и културни обекти извикваха възторзи и радост за участниците в мероприятията, а от това - задоволство и удовлетворение за организаторите им – бъдещите педагози, което никак не е маловажно за оценка на подхода и усилията им. Защото провеждането на тематично представените събития е предшествано от сериозна и продължителна подготовка, по време на която всеки студент е избирал интересувашото го направление. Самостоятелно е подготвял необходимите справки, документи и материали, изучавал и моделирал, оценявал и сравнявал ползите от възможните варианти за провеждане на събитието. В резултат е получавал грамотно подготвено и осигурено мероприятие за обучение, социализиране и подпомагане, интегриране на децата, с чието провеждане той едновременно е получил морално удовлетворение, както и придобил ценен опит за работа, така необходим за по-нататъшната професионална дейност.

Така взаимодействието на бъдещите професионалисти с потребителите и субекти на техния труд им позволява добиване на опит в решаване на педагогически проблеми с различен характер. Първо - комуникативен. Следван от организационно-административен и изпълнителски - с организацията и реализирането на акциите и мероприятията. По-редното преимущество е, че се научават да намират подходящи начини и средства, пътища за справяне с конфликтни ситуации, възникващи в работната среда, т.е. развиват конфликтологична култура. Придобиват опит на положително взаимодействие с хора от различни възрасти и статус, т.е. развиват социалното си позициониране. Получават навици за успешно взаимодействие с колеги и сътрудници от администрациите на институции, заведения и звена, което актуализира практическите им умения за организиране и нормативно устройство на работата. Фактически са апробирали в практиката получените

лекционни знания и са ги адаптирали полезно смислово-целево в работата с децата, което им дава право на удовлетворение и самочувствие, на компетентност и личностно развитие.

В хода на описание на ползите от създаване на благоприятна среда за развитие на уникалната и притегателна култура за доброволчество и привличането към служене на каузата му чрез хоспитирането и текущата практика като важно условие следва да отбележим, че студентите преодоляват и заобикалят „негативния“ опит. Не коригират и променят своето мнение за избраната професия. Положителният опит от извършената работа ги стимулира за по-нататъшно развитие. Допуснатите и осмислени пропуски и грешки в дейността ги насочат към корекция и допълване в процеса на самообразование, както и под ръководството на преподавател в аудиторна и извънаудиторна работа.

В заключение, с представянето и теоретичното обобщение на същността и ролята на доброволческата дейност при съпоставяне и сравняване с провежданата по водените учебни дисциплини практика можем да направим извод, че съзнателното и безкористно участие на студентите в социално-педагогическата практика с идеята да вършат дела и постъпки за благо на другите, за създаване на условия за диалог и сътрудничество между индивидите и социалните групи в обществото, без търсенето на изгоди за себе си, е равносилно на педагогическо доброволчество. Последното, освен като пример за въплъщение в живота на традиционните ценности, е и важен етап в системата на професионална подготовка на висококачествени специалисти в областта на образованието, тъй като потенциалът му е сериозно условие и свързващо звено между получаваните теоретични знания и опита на непосредственото им прилагане в социално-педагогическата работа.

ЛИТЕРАТУРА

1. Практиката. Сборник. С., УИ „Св. Климент Охридски“, 1990 252 с.
2. Проект на закона за доброволството - <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1587>.
3. Венева-Паунчева, Р. Доброволството е възможност активно да участваш в пормяната на общността, средата, организацията, взаимоотношенията. - http://www.dfbulgaria.org/2011/dobrovolchestvo_vuzmojnost_promiana_obshtnostta/.
4. Преглед и анализ на нормативното законодателство, програма и стратегии в областта на доброволството в седем европейски държави – партньори по проект VERSO,S., 2014, p.33. - http://invest.sofia.bg/uf/File/Proekti/Verso/VERSO-Sravnitelno_pravno_prouchvane_bg.pdf

REFERENCES

1. Praktikata. Sbornik. S., Univ.Izd. „Sv. Kliment Ohridski“, 1990, 252 p.
2. Proekt na Zakona za dobrovolchestvoto. - <http://www.strategy.bg/PublicConsultations/View.aspx?lang=bg-BG&Id=1587> (посетен 14.10.2016 г.)
3. Veneva-Pauncheva, R. Dobrovolchestvoto e vuzmojnost aktivno da uchastvash v promyanata na obshtnostta, sredata, organizaciyata, vzaimootnosheniyata. - http://www.dfbulgaria.org/2011/dobrovolchestvo_vuzmojnost_promiana_obshtnostta/
- 4.Pregled i analiz na normativnoto zakonodatelstvo, programi i strategii v oblastta na dobrovolchestvoto v sedem evropeyski dyrzhavi – partnyori po proekt VERSO,S., 2014, p.33. - http://invest.sofia.bg/uf/File/Proekti/Verso/VERSO-Sravnitelno_pravno_prouchvane_bg.pdf

КАКВО ОЧАКВА СЪВРЕМЕННИЯТ СТУДЕНТ ОТ ПРЕПОДАВАТЕЛИТЕ В УНИВЕРСИТЕТА

Мария Дишкова

MODERN STUDENTS' EXPECTATIONS OF UNIVERSITY TEACHERS

Maria Dishkova

E-mail: mariadishkova@abv.bg

ABSTRACT

Education at university is a basis for professional development of every student. That is why it should respond adequately to every single point of requirements coming from environment (including labor market). In the pedagogical disciplines students are supposed to work with children and/or people with different kinds of problems. So, students should be prepared not only theoretically how to achieve positive changes, but also they have to be prepared practically how to communicate with children and people. One of the most important things in this area is the personal example, given to them by university educators. In this statue are published some results from a research about university educator in the eyes of the students. It should be double underlined that most of today students put emphasis on tolerance, humanity, understanding and good attitude much more than quality of teaching. There are no two opinions that educator in pedagogical disciplines should be an example for interaction between people.

Key words: university, education, educator, students, pedagogical disciplines, humanity, tolerance, quality of teaching

ВЪВЕДЕНИЕ

Факт е, че съвременният студент е с поведение на активен субект в процеса на своето лично университетско образование. Възможностите на съвременното висше образование се увеличили многократно и продължават да се увеличават, като предоставят на студента много по-широко поле за изява. В наши дни, когато обществото има много изисквания към личността, когато се подчертава индивидуалността на всеки, когато хората знаят правата си и не се страхуват да ги защитават, студентът се намира в позиция, която му позволява да бъде личност, индивидуалност, да изпълнява задълженията си и да защитава правата си. Изискванията към преподавателите от страна на студентите се завишават непрекъснато. Готов ли е всъщност съвременният преподавател в университета да отговори адекватно на предизвикателството? Може ли той да даде личен пример и чрез него да научи студента на човешки взаимоотношения? Редно ли

е да проявява толерантност и разбиране на всеки един етап и във всеки един аспект от поведението на студента?

Както отбелязва в свое емпирично проучване Хр. Жечева: „овладяването на знания, умения и отношение към извършваната дейност в конкретна ситуация и контекст води до преобразуване на мотивационната, интелектуалната, афективната и поведенческа структура на личността и до формиране на ключови компетентности, необходими за успешната реализация в съвременното общество” [3, с. 161]. Следователно, проучването на студентското отношение би било от значение във връзка с въпросите: „Какво вижда съвременният студент в лицето на преподавателите в университета и одобрява ли техните методи на преподаване?”, които провокираха провеждането на анкетно изследване. Негова основна цел е да се проучи мнението на студента за университетския преподавател, да се оценят различни гледни точки и да се направят съответните изводи.

Анкетирани са 186 студенти от различни специалности (педагогически и други) от Университет „Проф. д-р Асен Златаров” – гр. Бургас. Анкетата се състои от 23 въпроса, част от които са отворени. В този доклад ще бъдат разгледани и анализирани само една малка част от получените отговори на студентите. Това са отговорите, които се отнасят до виждането на студента за университетския преподавател и до изброяването на тези форми, методи и средства, които преподавателите използват, за да оптимизират хуманизацията в процеса на взаимодействие между преподавател и студент. Следва анализ на резултати, получени от проведеното изследване.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Анкетираните студенти са в различна степен на обучение, както следва: първи – 64 студенти (34,4%); втори – 43 (23,1%); трети – 51 (27,4%); четвърти курс – 28 (15,1%).

Анализът на резултатите е въз основа на общата им бройка, без да се съблюдава никакъв друг признак (пол, възраст, курс, изучава на специалност и т.н.).

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ

В текущия анализ на получените резултати ще бъдат визирани само два от въпросите в проведената анкета. Тези въпроси са отворени и засягат гледната точка на студента относно образа на съвременния университетски преподавател и начина на преподаване и взаимодействие със студентите като цяло. Отворените въпроси предоставят по-добра възможност на анкетирания за споделяне на личното мнение. Разбира се, анкетата е абсолютно анонимна, а резултатите от нея се използват единствено с научна цел. Част от резултатите, получени от проведената анкета, вече са били обект на разглеждане в други научни публикации. Някои от получените отговори са обобщени и категоризирани, когато съвпадат с отговорите на други студенти. Повечето получени резултати обаче са цитирани съвсем дословно, за да визират по-успешно личното мнение на студентите. Поради тази причина се наблюдават някои повторения, които не могат да бъдат избегнати, когато се цели максимална обективност.

Направено е условно разделение само между отговорите, които имат: общ; напълно

негативен; изцяло положителен; разнообразен характер.

Виждането на студента за университетския преподавател – общи мнения:

- знаещ, с много добра теоретична и практическа подготовка, интелигентен, на високо ниво, добър преподавател, компетентен и добре обучен, с голям набор от знания, специалист и реален професионалист, високообразован, квалифициран, компетентен в своята област, знаещ, разбиращ, можещ, информиран: – 21 студенти (11,29%);
- винаги толерантен и с винаги еднакво отношение (нагласа) към абсолютно всички студенти – 15 студенти (8,06%);
- добър човек, приятел, приятелски настроен, дружелюбен, доброжелателен, мил и добър; да бъдат хора с главно „х“ – 12 студенти (6,45%);
- отговорен към работата си – 10 (5,38%);
- отговорен и към студентите – 10 (5,38%);
- дава възможност на студентите да изкажат личното си мнение и уважава тяхното мнение – 5 студенти (2,69%);
- създава приятна атмосфера на общуване със и между студентите – 5 (2,69%);
- възискателен и изискващ – 5 (2,69%);
- отговаря на въпросите на студентите, на всички въпроси, които ги засягат – 4 студенти (2,15%);
- да се отнася с уважение към студентите и да ги напътства – 4 студенти (2,15%);
- добронамерен – 4 студенти (2,15%);
- изслушва студентите и им влиза в положение, проявява разбиране към тях и ги уважава – 4 (2,15%);
- иновативен по отношение на методите на обучение – 4 (2,15%);
- мотивиран и мотивиращ – 3 (1,61%);
- спокоен, уравновесен, емоционално интелигентен, уверен – 3 студенти (1,61%);
- представя нужната теоретична и практическа информация по възможно най-достъпния и увлекателен начин – 3 (1,61%);
- вдъхва респект, авторитетен – 3 (1,61%);
- да развива възможностите и силните страни на студентите; да развива техния потенциал – 3 студенти (1,61%);
- подхожда с разбиране към студентите – 3 студенти (1,61%);
- целенасочен – 2 студенти (1,08%);
- дава възможност на студентите да задават въпроси – 2 студенти (1,08%);
- държи на присъствието на студентите и изисква отговорно отношение – 2 (1,08%);

- креативен – 2 студенти (1,08%);
- сериозен – 2 студенти (1,08%);
- да е разбран и да е компетентен по дисциплината, която преподава. Да е приятелски настроен и отворен към въпроси от страна на студентите – 2 студенти (1,08%);
- коректен, както към работата си, така и към студентите – 2 студенти (1,08%);
- точен – 2 студенти (1,08%);
- обективен и безпристрастен – 2 (1,08%);
- съпричастен – 2 студенти (1,08%);
- стреми се да преподаде всичко, което знае; изисква от нас знания и развитие; загрижен е за нашите знания и умения – 2 (1,08%);

Прави впечатление, че студентите искат да бъдат изслушвани. Модел на преподаване, който не е основан на взаимодействието между студент и преподавател, очевидно няма да сработи и да доведе до изпълнението на поставените цели, както и до постигането на добри и трайни резултати.

Следва поредица от отговори, които идват само от по един студент (0,54%). Въпреки това, те са подробно цитирани, за да бъдат подчертани адекватно абсолютно всички аспекти в очакванията на съвременния студент във връзка с преподаването в университета. Може би тук е мястото да се отбележи, че студентите не посочиха единно мнение, около което да се обединят всички. Налице са допирни точки, но всеки посочва личните си приоритети или добавя своето мнение.

- вслушва се в идеите на студентите;
- преподава преди всички ефективно;
- свеж и гъвкав;
- справедлив;
- винаги на разположение на студентите;
- спазва учебния график;
- предразполага студентите;
- да се интересува активно доколко е усвоен вече предаденият материал;
- да има правилен подход към студентите;
- да не е суеверен и религиозно зависим;
- осъзнат;
- непрекъснато да се развива в професионално отношение;
- принципен;
- с ясни изисквания към всички студенти;
- дава на студентите знания, които ще им бъдат необходими в бъдещата професия;
- преподава с истинско желание;
- поддържа стабилна, спокойна и приятна атмосфера по време на лекции;
- стриктен;
- широко скроена личност и мироглед;

- отдаден на професията си;
- адекватен;
- учи студентите да мислят и действително да изразяват личното си мнение;
- комуникативен;
- да вдъхва доверие; трябва да говори свободно със студентите; да дискутират заедно проблеми и учебното съдържание; той трябва да е в помощ на студентите;
- с желание да научи студентите на отговорност и на всичко, свързано с дисциплината;
- обяснява трудностите в дисциплината;
- да обучи студентите и да ги насочва към професията, която са си избрали;
- да се стреми да ни научи, а не само да си предаде информацията по програма;
- да е отворен за мнения и препоръки;
- въздействащ;
- да преподава точно и ясно всичко, което е необходимо за придобиване на нови знания у студента;
- ерудирани и положително настроени към студентите;
- трябва да е в помощ на студента; да бъде отзивчив; дружелюбен; да не показва превъзходство; да умее да изважда от студентите най-добрите им способности, да стимулира развитието им, да им предоставя поле за изява в бъдещата им професия;
- чрез простички начини да може да обясни сложни неща, а не да ги усложнява.

Факт е, че някои от мненията на студентите се прекриват. Въпреки това, те са включени в статията дословно, за да се запази тяхната автентичност. Запазени и цитирани са дори препинателните знаци, които са показателни за емоциите на анкетиранияте.

- този тип преподавател не трябва да се влияе от социалното и финансовото състояние на студента. Трябва да оценява студента спрямо възможностите му като знания и умения, а не като имащ или нямащ парична възможност. Трябва да умее да преподава и да дава само нужна информация! Нас не ни интересува личния и семейния му живот! Мнението, което изказва трябва да е свързано с темата на лекцията – 1 студент (0,54%);
- взаимно уважение със студентите – 1 студент (0,54%);
- човек, който има високи знания за предмета и областта, в която преподава. Да умее да обяснява и разисква материала така, че студентите да го разбират. Да преподава само това, което е необходимо. Да има ясни

изисквания към студентите. Да дава възможност за участие и лично мнение на студентите – 1 студент (0,54%);

- трябва преди всичко да се отнася с уважение и много, много разбиране към студентите; както да дава своето мнение, така и да иска да чуе нашата гледна точка по даден въпрос или проблем – 1 студент (0,54%);

- преподавател е професия, упражнявана на първо място от хора, които обичат и знаят как да се отнасят с всички деца или студенти. Те трябва да ни уважават така, както ние ги уважаваме. Трябва да ни разбират. Трябва да се иска мнението на студента по различни въпроси и теми – 1 студент (0,54%);

- сдържан, смирен, строг, а когато се налага, изискващ, взискателен – 1 студент (0,54%);

- да бъде дружелюбен; да бъде отзивчив; да съпреживява; да съчувства на другите; да проявява разбиране; да бъде добър и същевременно строг; да предизвиква уважение и страхопочитание – 1 студент (0,54%);

- трябва да създава атмосфера в общуването със студента; да бъде комфортно на студента; да му дава право да изказва мнението си; да го стимулира да прави правилните неща за живота и за неговата по-нататъшна професионална реализация – 1 (0,54%);

- трябва да е добър, но в същото време строг и отговорен към професията си и начина на обучение на студентите; да може да ги предразположи в учебната атмосфера – 1 студент (0,54%);

- да усъвършенства своите преподавателски умения, да търси нови форми на работа със студентите, да приема работата със студенти като призвание, която носи удоволствие – 1 студент (0,54%);

- да е заинтересуван от знанията на своите студенти – 1 студент (0,54%);

- да се старее да предостави максимални знания на студентите от своята практика – 1 студент (0,54%);

- да проявява търпение и разбиране – 1 студент (0,54%);

- знаещ и можещ да предаде знанията си – 1 студент (0,54%);

- да е много търпелив и да има желание да преподава – 1 студент (0,54%);

- личност, специалист, иноватор, чиято задача е качествено образование – 1 (0,54%);

- обективен, креативен и себеотдаен, стремящ се да изгради у всички нас стойностни и добри педагози – 1 (0,54%);

- интелигентен, добре подготвен и отлично

познаващ предмета си; добре разбиращ проблемите на студентите си; достъпен – 1 студент (0,54%);

- човек, вдъхващ уважение – 1 (0,54%);

- човечен, интересен, заинтригуващ – 1 студент (0,54%);

- добродетелен, вълнуващ; да не е надменен („къде съм аз, къде сте вие?”); да има уважение към студентите – 1 (0,54%);

Мнението на студента за университетския преподавател – изцяло положителни мнения:

- мнението ми е много добро – 1 студент (0,54%);

- всички преподаватели са с голям авторитет в представите на студентите и в моите представи – 1 студент (0,54%);

- всички преподаватели са много добри и винаги са готови да помогнат с каквото могат – 1 студент (0,54%);

- има някои много дружелюбни и учтиви преподаватели – 1 студент (0,54%);

- много съм доволен от всички преподаватели – 1 студент (0,54%);

- повечето преподаватели са усмихнати – 1 студент (0,54%);

- контактът между преподавателите и студентите е добър. Хубаво е да се изучават силните и слаби страни на всеки преподавател и да се учим от техния опит – 1 (0,54%);

- преподавателите в университета са специалисти, които се стремят да ни обучат качествено – 1 студент (0,54%);

- добри специалисти са – 1 студент (0,54%).

Мнението на студента за университетския преподавател – напълно негативни мнения:

- много малко преподаватели комуникират със студентите – 2 студенти (1,08%);

- липсва добро отношение към студента и разбиране – 2 студенти (1,08%);

- има върху какво да работят – отношение към студентите; има какво да се желае – 2 студенти (1,08%).

Всички следващи отговори са от по един студент (0,54%).

- много преподаватели са с фалшив морал;

- рядко проявяват толерантност; не оценяват знанията на студентите безпристрастно; някои преподаватели се държат неуважително към студентите; някои преподаватели претрупват лекциите за 2-3 часа, нищо, че по програма имат много повече;

- искам да се съобразяват с възможностите на студентите – да не преподават набързо, например 50 теми за един ден. За един ден

няма как да разберем целия материал и да го научим за изпита;

- предимно гледа възможно по-скоро да свърши часът;

- често не дава право на изразяване на лично мнение;

- има преподаватели, които не спират да показват позицията си и дори не намират за необходимо да влизат в часовете си;

- половината от преподавателите се интересуват от гледната точка на студента, а другата половина не смятат за нужно дори да влизат в час;

- университетски преподавател е наистина много обширно понятие. Някои преподаватели са отлични, стремят се да ни дават възможно най-богата информация, дават всичко от себе си, поправят нашите грешки. Други преподаватели не отделят достатъчно време за учебния процес; информацията, която ни дават не е актуална, а напълно безполезна. Има и такива, които са с неприемливо грубо отношение към студентите;

- повечето от преподавателите преподават по достъпен за студентите начин, но има и такива, които не изпълняват задълженията си;

- някои преподаватели не са много толерантни;

- да е разбран, добре подготвен теоретично и практически, да дава право на изказване на мнението на студентите; но не е такъв сред по-голямата част от университетските преподаватели;

- някои преподаватели претрупват материала за по-малко часове от предвидените;

- някои от тях са прекалено възискателни;

- мисля, че университетският преподавател в наши дни не се води по оппределения план на обучение на студентите, а по-скоро по свой собствен (този, който си мисли, че е добър).

Мнението на студента за университетския преподавател – други мнения (1 студент – 0,54%):

- в моите очи всеки преподавател е различен и ми е трудно да ги поставя под общ знаменател;

- мнението ми е раздвоено, защото има преподаватели, които са компетентни и други, които не са;

- всичко е до човека – някои преподаватели дават всичко от себе си, а други – не;

- имаме преподаватели, които дават всичко от себе си, за да допринесат за знанията на студентите, а други не го правят изобщо;

- има такива, които си вършат отлично рабо-

тата и такива, които – не;

- няма типичен;

- нямам мнение.

Разбира се, има и анкетирани студенти, които не са отговорили на този въпрос. Това са общо 58 студенти (31,18%). Бройката е особено показателна и трябва да бъде обективно отчетена. Причините за липсата на отговор могат да бъдат различни, например нежелание да се отговори на въпроса; липса на категорично мнение; затрудняване да се отговаря на отворени въпроси или неохота за попълване на анкетата. В устен разговор много студенти споделят, че на практика нищо не се променя, независимо колко анкети на различни теми ще попълнят. Други студенти допълват, че не могат да посочат еднозначно какъв трябва да бъде университетския преподавател. Вероятно от него се очаква да е събирателен образ, който съчетава уменията си така, че да е едновременно човек, професионалист и аниматор. В известен смисъл има разминаване между хипотетичната представа на студента и действителния облик на университетския преподавател.

На въпроса от анкетната карта, който засяга използваните от преподавателите методи, с които те се стремят да утвърждават реални хуманни взаимоотношения (топли, дружески, основани на взаимно уважение) със студентите, отговорите също никак не са еднозначни. Студентите споделят, че това се случва чрез:

- разговори със студентите – 23 (12,37%);

- диалог и комуникация – 11 (5,91%);

- беседи – 10 студенти (5,38%);

- разбиране, както и приятелско отношение към студентите – 8 студенти (4,30%);

- консултации – 6 студенти (3,22%);

- общуване – 6 студенти (3,22%);

- толерантност – 5 студенти (2,69%);

- въпроси – 5 студенти (2,69%);

- уважение към личността на студента – 5 студенти (2,69%);

- извън учебни занимания: организиране на много събития извън университета; разходки в извън учебна среда – 4 студенти (2,15%);

- изслушване – 4 студенти (2,15%);

- възможност за беседа – 3 студенти (1,61%);

- разбирателство – 2 студенти (1,08%);

- създаване на приятна атмосфера – 2 (1,08%);

- помощ при затруднения – 2 студенти (1,08%);

- семинари, събори, благотворителни акции,

- конференции – 2 студенти (1,08%);
- добро отношение – 2 студенти (1,08%);
- примери – 2 студенти (1,08%);
- съвети, препоръки и насоки – 2 (1,08%);
- мимики и жестове – 2 студенти (1,08%);
- дискутиране по различни теми – 2 (1,08%);
- задаване на въпроси за това как студентите прекарват свободното си време в опит да се доближат преподавателите повече до тях – 2 студенти (1,08%);
- харесвам начина на преподаване – 2 (1,08%);
- диалог – 2 студенти (1,08%).

Следващите отговори важат за един респондент (0,54%).

- взаимни задачи;
- реално взаимодействие между преподавател и студент;
- постоянен контакт; приятелско общуване;
- разбирателство от двете страни;
- разкази за конкретни случки от техния живот, независимо дали са свързани пряко или не с предмета: това сближава преподавателя със студента;
- зачитане на мнението на студентите;
- готовност на преподавателя да помогне на студента при определен проблем;
- предразполагане за по-лесна адаптация;
- показване на доверие към студентите и техните възможности;
- изслушва се мнението на студента;
- чрез начина на провеждане на семинарните и лекциите;
- топли взаимоотношения чрез дискутиране и обясняване на това, което студентите не са разбрали;
- винаги, чрез заинтересованост;
- за жалост, не всички се държат добре със студентите си;
- презентации;
- винаги, чрез себераздаване от страна на преподавателя;
- споделяне; своите лекции и консултации;
- препоръки;
- взаимодействие;
- това изглежда, че зависи от степента им на квалификация;
- създават приятна атмосфера на работното място и дават възможност на студентите да задават въпроси;
- професионализъм и всеотдайност;
- участие в различни проекти в различни градове и с различни институции;
- влизане в положението на студента;
- споделяне;
- възможност за по-добри резултати;

- заедно пушене на цигари през почивката;
- обменяне на житейски опит;
- зачитане на личното пространство, солидарност, безпристрастност;
- дейно участие в гражданския ни процес като общество;
- работа в екип;
- преподавателите ни уважават, стимулират ни и ни предоставят реални решения;
- забавни закачки и приятелска обстановка, а не надменно държание на преподавателите;
- хумор;
- да са на нивото на студентите;
- всички преподаватели се стараят да се отнасят наистина много добре със студентите си;
- внимание;
- помощ, когато е необходима и заслужена;
- създават наистина приятна атмосфера в общуването; предоставят свобода на изказване на личните мисли на студентите;
- организиране на съвместни мероприятия; да се дават повече възможности на студентите да се изявяват и да не ги карат да се чувстват на най-ниско ниво в обучителната йерархия!;
- добро и възпитано държание;
- предразполагане на студенти в процес на обучение, като показва мнение по темите;
- разговори извън лекторския материал;
- предоставяне на свобода на студента относно неограничено изказване на личните мисли;
- допитване до студентите за личните им мнения по дадения въпрос;
- всяване на респект, но понякога и страх сред студентите;
- отношения, основани на взаимно уважение;
- много приятно общуване и поддържане на контакти;
- разбиране и взаимно уважение при възникнала ситуация и не само, а и чрез опознаване на личността и темперамента на своя студент;
- да им дават възможност за изява; да се държат с тях учтиво (естествено, ако получават нужното уважение и от другото лице), да мотитвират студентите, че са готови да се реализират професионално;
- много е важно, за да се предразположат студентите към атмосферата за обучение;
- отношения, основани на взаимно уважение;
- разбиране на съществуващите проблеми и ангажираност на студентите;
- някои преподаватели изграждат дори по-

приятелски отношение, разбира се с препоръчителна дистанция. Те поправят нашите грешки по време на учебния процес и наистина ни стимулират да се стремим всички към самоусъвършенстване. Други преподаватели не се стремят към такива отношения;

- няма такъв стремеж;
- само някои от тях;
- начинът на общуване, но не всички преподаватели го правят;
- много рядко преподавателите утвърждават хуманни отношения със студентите!;
- искам преподавателите да са компромисни и толерантни към пътуващите студенти!!!;
- почти никога;
- нямам мнение;
- не отговорили.

Отново прави впечатление големият брой анкетираните, които не са отговорили на този въпрос. Както вече беше подчертано причините за празен отговор в анкетната карта могат да бъдат различни, но най-често студентите споделят, че нямат мнение на въпроса. Те смятат, че единствено и изцяло преподавателят носи отговорност за качеството на тяхното висше образование. Не могат да посочат какво точно харесват, но изискват от преподавателя да ги накара да го харесат.

На базата на получените от проведеното изследване резултати могат да се направят някои основни изводи.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Поради факта, че не малка част от получените резултати са публикувани в други научни трудове, изводите и заключенията ще бъдат направени на базата само на тези два въпроса от анкетната карта: „моето виждане за преподавател в университета” и „как той допринася за реално утвърждаване на хуманните взаимоотношения между преподавател и студент”. Направените изводи могат да се формулират по следния начин:

1. Голям е процентът на анкетираните студенти, които не са отговорили на зададените им въпроси, респективно 58 студенти (31,18%) не са споделили виждането си за университетския преподавател и 65 студенти (34,95%) не са посочили методите и средствата, които според тях сработват за постигане на хуманизация във взаимоотношението му със студентите. Повечето от тях споделят, че не могат да отговорят еднозначно на зададените им въпроси.
2. Често студентите изразяват недоволство от

някои преподаватели в университета. Не харесват начините на преподаване и не одобряват отношението към тях, особено, когато не им се дава възможност да изразят личното си мнение [1, р. 547].

3. Няма единно мнение за реалния облик на съвременния университетски преподавател. Някои от получените отговори се препокриват, но по-голямата част от анкетираните подхождат съвсем субективно при попълване на анкетата. Това идва да покаже, че не е налице конкретно изискване за проява на професионализъм, което означава, че преподавателят може също да подхожда субективно към дадена ситуация.

4. Причините за неефективното общуване между студент и преподавател са комплексни. Те могат да се търсят, както в личностните особености на преподавателя, така и в липса на призвание да бъде преподавател. Възможно е добрият изследовател да не е добър преподавател и не винаги да е в състояние да предаде на студентите дори онова, което сам е създал [2, р. 447].

5. По-голяма част от студентите обръщат повече внимание на отношението на преподавателите към тях, отколкото на качеството на обучението. Излиза, че за тях не е достатъчно да се създава научна атмосфера. Те настояват за атмосфера на топли, дори приятелски взаимоотношения. Тук се измества акцента от крайната цел на висшето образование.

6. Все повече студентът желае да получава разбиране и толерантност. Той иска да изразява личното си мнение; да получава отговори на въпросите си; да бъде уважаван; да комуникира с преподавателите на различни теми, в това число и теми от ежедневието; да общува активно и да получава информация. Тук, обаче, стои отворен въпросът, дали студентът е склонен да проявява толерантност към преподавателя.

7. От изключително голямо значение е личният пример на преподавателя.

Преподавателят е преди всичко човек, който въздейства на студентите и невербално, чрез движения, думи и действия. Студентите трябва да получат знания и да придобият умения, но най-важното е радостта, красивият жест, разговорът и приятелската атмосфера, която се създава от преподавателя... Преподавателят трябва да развива определени черти у студентите. Това важи особено много за педагогическите факулте-

ти, защото преподавателите там са пример за студентите. Изследване на цитираните автори доказва, че преподавателите внушават уважение у студентите към потребностите на другите хора, отговорност и инициатива, както развиват и други полезни качества в тях [4, стр. 485-492].

Същото се отнася и за специалността „Социална педагогика”. Освен усвояването на определен обем от теоретичен материал, студентът – бъдещ социален педагог трябва да придобие умения за социално-педагогическа интервенция, чийто обект са деца и хора с конкретни проблеми и трудности. Тук понятия като толерантност, емпатия, разбиране, общуване, диалог, доверие и взаимодействие са задължителни. Да ги демонстрира на практика във взаимоотношенията си със студентите е със сигурност работещ метод на преподавателя за научаването им от студентите. С други думи, атмосферата, създавана и поддържана в социално-педагогическите дисциплини трябва да дава възможност за утвърждаване на именно такъв диалог, който стимулира проявата на човешки взаимоотношения. Това не трябва да е за сметка на учебния процес. Чрез проява на доверие университетския преподавател трябва да повиши самоувереността на студента и доверието в личните му възможности и да го стимулира за постигането на все по-високи и по-високи върхове. Нали именно това е целта на помагачите професии?!

ЛИТЕРАТУРА

1. Дишкова, М. Студентът и неговата оценка за преподаването в университета. Сборник с научни доклади „Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета”. Габрово, 2016г., с. 547-552.

2. Рангелова, Е. Университетският преподавател в очите на студента. Сборник с научни доклади „Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета”. Габрово, 2016г., с. 445-448.

3. Жечева, Хр. Конструктивизмът при компетентностноориентираното обучение на студентите – бъдещи учители по природни науки. Сборник с научни доклади „Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета”. Габрово, 2016г., с. 160-164.

4. Wiśniewska, M. & A. Niewęłowska. Преподаватели университета естественных и гуманитарных наук в Седльце глазами студентов. Сборник с научни доклади „Теория и практика на психолого-педагогическата подготовка на специалиста в университета”. Габрово, 2016г., с. 485-492.

REFERENCES

1. Dishkova, M. Studentat I negovata otsenka za prepodavaneto v universiteta. Sbornik s nauchni dokladi “Teoriya I praktika na psihologo-pedagogicheskata podgotovka na spetsialista v universiteta”. Gabrovo, 2016g., s. 547-552.

2. Rangelova, E. Universitetskiyat prepodavatel v ochite na studenta. Sbornik s nauchni dokladi “Teoriya I praktika na psihologo-pedagogicheskata podgotovka na spetsialista v universiteta”. Gabrovo, 2016g., s. 445-448.

3. Zhecheva, Hr. Konstruktivizmat pri kompetentnostnoorientiranoto obuchenie na studentite – badeshti uchiteli po prirodni nauki. Sbornik s nauchni dokladi “Teoriya I praktika na psihologo-pedagogicheskata podgotovka na spetsialista v universiteta”. Gabrovo, 2016g., s. 160-164.

4. Wiśniewska, M. & A. Niewęłowska. Prepodavатели v universiteta estestvenih I gumanitarnih nauk v Sedltse glazami studentov. Sbornik s nauchni dokladi “Teoriya I praktika na psihologo-pedagogicheskata podgotovka na spetsialista v universiteta”. Gabrovo, 2016g., s. 485-492.

КАКВО ЗНАЕМ ЗА ТРАФИКА НА ХОРА

Мария Дишкова

WHAT DO WE KNOW ABOUT HUMAN TRAFFICKING

Maria Dishkova

E-mail: mariadishkova@abv.bg

ABSTRACT

What does human trafficking mean? It is a concept with more criminal sound that makes people think about action movie. In addition, it is a phenomenon, which exists and takes many victims. There is no matter if the victim is a child, a woman or a man. However, it is important to say that there are reasons for people to be involved in trafficking. There are economical, social, regional, personal, pedagogical reasons. Moreover, reasons are problem of the society. Some people say: “It couldn’t happen to me”! And they are quite wrong. This statue is about society’s opinion about human trafficking and nonconsensual exploitation. And more: it is about how changing society’s opinion will definitely approve fighting with human trafficking. Programs should be created that include preventive social-pedagogical work with children and people at risk. Interventions with victims and their families should be approved as well. Some results are included in this paper. They are achieved from research that is a proof of the thesis that the whole society’s attitude about human trafficking is basic for the success in fighting with human trafficking.

Key words: social-pedagogical, human trafficking, criminal, law, children and people at risk, victims, tolerance, preventive, intervention.

ВЪВЕДЕНИЕ

Трафикът на хора, за съжаление, не е само филмов сценарий. Това е явление, което реално съществува и взима своите жертви: деца, жени и мъже. Борбата с трафика на хора има предимно криминално звучене, защото това е престъпление, наказуемо от закона. Но трафика на хора има и много голям обществен отзвук: това се отнася както до жертвите и тяхната ресоциализация, така и до хората в риск, които по един или друг начин са били подтикнати да се превърнат в жертви. Няма как обществото да следи явлението задочно и да поддържа мнението, че това е проблем на една определена група от хора, които се намират от другата страна на социалния живот. Не е редно обществото да смята, че тези хора сами са си виновни. Не е правилно да смятаме, че не може да им се помогне. Напротив, освен проблем на закона, трафикът на хора е и обществен проблем и трябва да бъде зачитан като такъв.

По смисъла на Закона за борба с трафика на хора (обн. ДВ, бр. 46 от 20 май 2003 г.) поня-

тията:

- **"трафик на хора"** е набирането, транспортирането, прехвърлянето, укриването или приемането на хора, независимо от изразената от тях воля, когато се извършва с цел експлоатация;

- **"експлоатация"** е противозаконно използване на хора за разврат, за отнемане на телесен орган, тъкан, клетка или телесна течност от пострадалия, за осъществяване на принудителен труд, за прося или за държане в принудително подчинение, за поставяне в робство или в положение, сходно с робството;

- **"дете"** е всяко физическо лице до навършването на 18 години;

- **"жертва"** е всяко лице, което е било обект на трафика на хора;

- **"рискова група"** е група от лица, които поради възрастта си, пола, социалния статус или разположението на района, в който живеят, са потенциални жертви на трафик;

- **"рисков район"** е район, в който са съсредоточени рискови групи [2, § 1, т. 1-7].

Термините, които се използват, когато се говори за трафик на хора, могат да бъдат различни, но смисълът е един и същ. Трафикът може да включва движение като акт на реално преместване, но това не е задължително. Хора могат да бъдат жертви на трафик, независимо от това дали са родени на мястото на събитие, или са били транспортирани до там. Мястото не е от значение, когато те работят за трафикант или са въвлечени в някакво престъпление, което е пряко свързано с това, че са обект на трафик.

В основата на явлениято „трафик на хора“ винаги стои крайната цел на трафиканта. Включва и методите, които той използва за постигането ѝ.

Освен това, съвременният трафик на хора има различни лица, които много често се съчетават:

Набавяне на секс-робини, включително жени, мъже и деца.

Трафик с цел насилствен труд.

Принудителен труд.

Изплащане на дългове.

Домашна прислужница.

Насилствен детски труд.

Незаконно набиране и използване на деца за войници [7, с. 7-8]

Жертвите на трафик могат да бъдат от различни сфери на живота. Жертва може да стане наистина всеки, независимо от: расата; цвета на кожата; произхода; религията; възрастта; пола; сексуалната ориентация; социално-икономическото или общественото си положение [5, с. 6].

Не е от значение дали жертвата има физически/ психически увреждания, или няма. Поради факта, че не съществуват точно определени и общи характеристики, които всички жертви да притежават, трафикантът често разчита на хора, които са: бедни; уязвими; с ниско самочувствие; без самочувствие; без образование; живеят в рискова среда или търсят подобър начин на живот [5, с. 6].

Жертвите биват подмамани от фалшиви обещания за любов; добра работа или живот в охолство. В крайна сметка те се оказват въвлечени в ситуации, в които работят при изключително тежки условия, в замяна на което получават много малко пари или изобщо не им се плаща. Независимо дали работят на полето, в завод, в публичен дом или в къща като домашна прислужница, тези хора се разпознават от

закона като жертви на трафик. Трафикантите често не разчитат само на физическото насилие, за да принудят някого да изпълни поставената от тях цел. Те използват доказани методи на психологическо насилие, който правят жертвите им **особено уязвими и неохотни да избягат**.

За да постигне това, трафикантът внушава: страх (от насилие, от арест, от депортиране); заплашва, че ще нарани член на семейството на жертвата; разчита на срама или чувството на вина у жертвата заради това, което е направила; заплашва с финансов колапс.

Всички тези преживявания са особено травмиращи за жертвата и водят до психологическа дезориентация. Като допълнение, трафикантите на хора често стимулират наркотична и алкохолна зависимост у жертвите си. Това още задълбочава процеса на травмиране, затруднява разследването и усложнява последващата социално-педагогическа интервенция [5, с. 6].

Никой не знае какъв е реалният брой на деца, жени и мъже, които биват въвлечени в трафик на хора извън граница всяка година. Много по-голям е броят на тези, които са въвлечени в трафик против волята си в собствената си страна; които работят по принуда при ужасни условия на опасен труд; които са задържани чрез физически, психологически или финансови заплахи [6, с. 3].

Трафикът на хора е най-модерната форма на робството. Всъщност трафикът на хора е жестокият външен вид на един много по-голям проблем – това е експлоатацията. Докато транснационалният трафик на хора получава по-голямата част от общественото внимание, експлоатацията като явление бива подценявана, а тя включва: детски труд; насилствен труд; изключително ниско заплащане; липса на заплащане; проституция; тежък труд и т.н.

Това означава, че жертвите на трафик получават много повече разбиране от страна на обществото, отколкото хората, които биват експлоатирани [6, с. 3].

Понятието „трафик на хора“ е дефинирано в международното законодателство и включва абсолютно всички форми на експлоатация без съгласието на експлоатирания. Това е, когато хората са принудени насилствено или привлечени по някакъв начин да извършват принудителен труд, независимо дали са напуснали мястото, на което жи-

веят, или не. Тъй като принудителната експлоатация е незаконна, трафикът на хора попада най-вече в областта на криминалното правосъдие. Обаче има и социално-икономически аспект, който доминира, когато хора приемат неблагоприятни условия на труд, защото са принудени да го направят от бедност [6, с. 3].

„Един от начините трафикът на хора да бъде прекъснат е, ако: общественото мнение относно този проблем бъде променено; хората започнат да третират жените и децата, които са застрашени от попадане трафик, като част от обществото ни.

Без да ги заклеяват и маргинализират, като се научат да проявяват разбиране към специфичните потребности на тази група от хора, българските граждани ще допринесат много и за повишаване на информираността по проблема, а оттам и предотвратяване на риск от попадане в трафик. Докато нас не ни интересува, докато това не се случва на нашето семейство и с наши близки, ние изтласкваме проблема встрани от нашето ежедневие. Знаем, че трафикът съществува... Никой от нас не си дава ясна сметка ..., че трафикът е като игра на руска ролетка – попаднеш ли веднъж в играта, излизането е трудно и остават травми за цял живот” [1, стр. 8-9].

Има някои водещи принципи на работа, които се съблюдават при реализирането на социално-педагогическа работа с жертви на трафик на хора. Те са:

Безусловна подкрепа за жертвите на трафик

Лицата, станали жертви на трафик, имат право да бъдат подпомогнати от момента, в който бъдат неформално идентифицирани като такива. Независимо от желанието и готовността им да сътрудничат за разкриване на престъплението, те получават право на достъп до центрове за настаняване, до медицинска, правна, социална и психологическа подкрепа.

Сигурност и безопасност

Трафикът се осъществява от международни престъпни мрежи, което предполага наличието на потенциален риск както за пострадалите, така и за служителите, които ги подпомагат. Всички мерки за подкрепа се осъществяват след внимателна оценка на риска. Сигурността и безопасността на жертвите и служителите е приоритетна задача, към която се подхожда с особено голямо внимание.

Конфиденциалност и защита на личната информация

Мерките за подкрепа се осъществяват при стриктно спазване на правилата за конфиденциалност, определящи начините на съхранение и предоставяне на информация по случаите на трафик на деца и хора.

Недискриминативно отношение

Жертвите на трафик се третират равностойно, без значение на тяхната расова или етническа принадлежност, пол, сексуална ориентация, възраст, религиозни вярвания и практики, политическа ориентация, социална и културна принадлежност, както и без предразсъдъци заради това, че са били експлоатирани, унижавани, принуждавани да извършват нелегални дейности или че са работили в сексуалната индустрия.

Защита на интересите на пострадалото лице

При прилагането на стандартните оперативни процедури се преценява с предимство интересът на жертвите на трафик над този на грижещите се за тях служители или институции. Мерките за подкрепа се прилагат по начин, по който не вредят на благосъстоянието на засегнатите лица. Мерките се ограничават или се отлагат, ако има данни, че прилагането им ще доведе до риск за сигурността и здравето на жертвите или повторното им травмиране.

Участие на пострадалите във вземането на всички решения, свързани с тях

Право на пълнолетните лица, жертви на трафик, е да преценяват сами кое е най-добро за тях ...

Пострадалите лица познават най-добре належащите си потребности и житейски обстоятелства. Мерките предвиждат оказване на подкрепа при вземането на решения и договаряне на план за действие при пълно зачитане на избора на пострадалите лица.

Информирано съгласие

Всички мерки се прилагат със съгласието на жертвите на трафик, след като са информирани за правата им, за възможните действия в тяхна подкрепа и евентуалните последици за тях и близките им. Информацията се предоставя по начин, по който да бъде разбрана и осъзната от пострадалите лица.

Обективност при представяне на информация

Информацията, която се предоставя на жертвите на трафик за техните права и за възможностите за подкрепа, е обективна и отговаря на реалността.

Не се създават фалшиви очаквания и не се дават обещания, надвишаващи правомощията на подкрепящите институции.

Индивидуален подход

Към всяко лице, жертва на трафик, се подхожда строго индивидуално, според конкретните му интереси, потребности и обстоятелства.

Емоционална подкрепа

Емоционалното състояние на хората, преживели трафик, има пряко въздействие върху поведението и способността им да взимат решения и да планират.

Емоционална подкрепа за пострадалите се осъществява във всеки момент от работата с тях. Тя включва: отношение на приемане; разбиране; уважение и зачитане на личността; зачитане на достойнството; валидизиране на преживяванията; изграждане на чувство за устойчивост и сигурност; подкрепа на силните страни; уважение на правото на избор; стимулиране автономността и др.

Необвинително отношение

Жертвите на трафик не са виновни за това, което са преживели. Те не са „провокирали“ по никакъв начин престъпните действия, на които са били подложени [4, с. 8-9].

Съгласно Конвенцията на Съвета на Европа за борба с трафика на хора (чл. 26) „всяка страна по конвенцията в съответствие с основните принципи на своята правна система предвижда възможност да не се налагат наказания на жертвите за тяхното участие в незаконни дейности, доколкото те са били принудени да правят това“ [3].

Уважение към страданието

Отношението към жертвите на трафик се основава на разбиране за ефектите на преживяно насилие върху живота и личността им. Реакциите на психичната травма за всяко лице са различни и могат да включват усещане за: интензивен страх; гняв; безпомощност; депресия; объркване; загуба на доверие в хората; чести промени както в настроението, така и в поведението.

Служителите, подпомагащи жертвите на трафик, се отнасят с толерантност и разбиране към тези прояви.

Върховенство на интересите и благосъстоянието на детето

В случаите с деца интересът на детето е водещ и е с предимство пред интереса на подпомагащите го служители или институции.

Децата трябва да получат адекватна информация и възможност да изразят своите желания, нагласи и отношения на всеки етап на процеса на закрила по начин, съответен на тяхната възраст и разбиране на ситуацията” [4, с. 8-9].

Следва описание на изследването, направено по темата.

ИЗСЛЕДВАНЕ

Липсата на обществена ангажираност по посока на проблема за трафика на хора е основната причина, която провокира това анкетно проучване. Неговата цел всъщност е да се изследват обществените нагласи спрямо потенциалните и действителните жертви на трафик.

Хипотезата на изследването гласи, че **ангажираността на обществото по проблема за трафика на хора е задължително условие за постигането на оптимални резултати в борбата срещу него.**

Обект на изследването са 54 души от двата пола с някои общи характеристики, между които: 30-40-годишна възраст; финансово независими; добро социално положение; висше образование; семейни, с деца; обществено значими професии; живеят в големи населени места; не са били жертви на трафик; не са попадали в рискована група; не познават жертви на трафик.

Предмет на изследването е тяхното реално мнение за разглеждания проблем - „трафик на хора”.

При реализиране на изследването бяха изпълнени следните задачи:

Проучване на теоретичните аспекти на проблема

Провеждане на анкетно проучване

Анализ на получените отговори

Провеждане на тематична дискусия с анкетиранията лица

Повторно провеждане на анкетното проучване

Анализ на получените отговори

Сравнителен анализ между отговорите, получени преди и след провеждането на дискусията

Изводи и заключения.

Анкетната карта включва 25 въпроси, всички от които са затворени. Първата част на анкетата предвижда получаване на повече статистическа информация за анкетираното лице: пол, възраст, образование, социално-икономически статус, семейно положение, професия. Всички останали въпроси проучват мнението на лицата по проблема за трафика на хора.

Проведената дискусия включва различни аспекти на разглежданата тема. Първоначално изследваните лица се запознават теоретично с явлениято „трафик на хора“: същност; причини; измерения; последици; потенциални жертви; действителни жертви.

После им се раздават тематични помощни материали, включително разкази на хора, които са били въввлечени в трафик. Следва дискусия, водена от социален педагог, който дава възможност на всички участници да изкажат мнение.

Изследването приключва с повторно попълване на същите анкетни карти.

В статията ще бъдат разгледани само част от получените отговори, като паралелно ще се сравняват отговорите, получени преди дискусията и отговорите, получени след проведената дискусия.

Въпрос: **„Какво знаете за трафика на хора“?**

39 от анкетираните (72,2%) са на мнение, че трафикът на хора означава „изпращане на проститутки в чужбина“. Едва 5 от тях (9,3%) допускат други видове експлоатация, а само двама (3,7%) знаят, че обект на трафик могат да бъдат и деца. След проведената дискусия процентите рязко се променят:

- 0% от анкетираните посочват, че трафикът на хора означава единствено набиране на проститутки за чужбина;
- 54 души (100%) подчертават, че трафикът включва както различни видове насилствена експлоатация, така и различни възрастови групи.

Въпрос: **„Кои са жертвите на трафик, кои могат да бъдат такива или кой става жертва на трафик“?**

Почти дискриминативно и определено с предразсъдъци анкетираните отговарят:

- жени без образование – 15 души (27,8%);
- жени от малцинствата – 31 души (57,4%);
- това е наследствена професия – 8 души (14,8%).

Определено подобни предразсъдъци не могат се изкоренят само с една тематична беседа, но даването на информация е стъпка напред. Процентите се запазват почти същите и след проведената дискусия, но вече 9 от анкетираните (16,7%) допускат, че жертва на трафик може да стане всеки човек, без значение от расата; цвета на кожата; произхода; религията; региона; възрастта; пола; сексуалната ориентация; социално-икономическото или общественото си положение.

Въпрос: **„Откъде знаете за трафика на хора“?** 31 от анкетираните лица (57,4%) познават понятието „трафик на хора“ само от американските филми; 11 (20,4%) – от Интернет мрежата; 5 (9,2%) – от новинарските емисии. По време на дискусията изследваните лица споделят мнение, че като цяло в общественото пространство има много малко информация за разглеждания проблем, което е само една от основните причини за липсата на интерес от страна на обществото. Не можеш да се интересуваш от нещо, за чието съществуване не знаеш.

На въпроса **„Какво според Вас се случва с жертвите на трафик?“**, 48 души (88,9%) отговарят, че не знаят. По време на дискусията те признават, че за първи път чуват за социално-педагогическа и психологическа подкрепа, както и за съответните институции, които я реализират. Това, което знаят от филмите, включва по-скоро криминалните измерения на проблема (издирване на извършителите, укриване на свидетели, смяна на личността, много екшън), но не предполагат, че жертвите имат нужда от реална помощ, за да се завърнат като членове на обществото, за да водят сравнително пълноценен живот и за да избегнат повторното въвличане в трафик.

Следва въпросът: **„Какво според Вас се случва със семействата и роднините на жертвите на трафик“?** 26 от анкетираните лица (48,1%) отговарят, че трафикът на хора в известен смисъл е „семеен бизнес“, т.е. семействата и роднините са част от събитието.

След проведената дискусия анкетираните лица разбират, че в много от случаите, дори когато жертвите на трафик успяват да се освободят от принудителната експлоатация и да заживеят съвсем нов живот, те не получават лукса да възстановят отново загубената връзка със семейството си. Причините за

това могат да са различни, но най-основно се срещат следните: правят го, за да осигурят безопасността на близките си; срамуват се от всичко това, което са били принуждавани да извършват, от външния си вид, от алкохолна или наркотична зависимост; близките им се срамуват от тях и не желаят да ги приемат обратно; действителните трафиканти са членове на семейството и жертвата не желае да попадне отново в трафик.

Въпрос: **„Какво може да направи обществото за борба с трафика на хора“?**

41 от анкетираните лица (75,9%) са на мнение, че това е работа на полицията, законодателната система, правителството, специалните служби и транснационалното сътрудничество. По време на дискусиата анкетираните осъзнават, че отговорността е и тяхна като членове на обществото. При повторното попълване на анкетната карта 100% от експерименталната група посочват, че всеки член на обществото трябва да се ангажира с преодоляването на проблема по един или друг начин.

Въпрос: **„Смятате ли, че могат да се извършват превантивни дейности при борбата с трафика на хора“?** По-голямата част от анкетираните лица смятат, че да се предоставя информация е достатъчно като превантивна дейност. На въпроса кой и къде трябва да пласира информацията, те определено се затрудняват да отговорят. Някои смятат, че няма смисъл това да се прави в училище, защото:

- децата са много малки и няма да разберат правилно – 13 анкетирани лица (24,1%);
- темата е прекалено деликатна за детските уши – 13 анкетирани лица (24,1%);
- на родителите няма да им е приятно – 7 анкетирани лица (38,9%);
- застрашените от трафик деца и без това не ходят на училище – 21 анкетирани лица (38,9%).

Много от изследваните са на мнение, че превантивната дейност трябва основно да се съсредоточи сред младите хора и студенти, които имат планове да напускат страната (екскурзии, студентски бригади и др.).

След проведената тематична дискусия участниците в изследването се съгласяват, че превантивната дейност трябва да засегне всички рискови групи, при това от възможно най-ранна възраст. Нещо повече, те вече се разпознават като промоутъри на идеята – чувстват се ангажирани с проблема и дават съгласие да разпространяват информацията, която да го

превърне от тема „табу“ в обществен ангажимент.

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЯ

Проблемът „трафик на хора“ изисква много голям обем обществена ангажираност. Информираността на обществото ще подобри: качеството на превантивната социално-педагогическа работа; интервенциите с жертви, на които предстои да се ресоциализират.

Има жертви на трафик, които всъщност не знаят, че са жертви на трафик и имат право на защита от закона, и това важи не само за децата под 18-годишна възраст.

Хората асоциират трафика на хора с американските филми и не си дават сметка, че той съществува осезаемо и в българските градове и села.

Обществото смята, че има един определен контингент от хора, които не са толкова жертви на трафик, а по-скоро това е начин на живот за тях. Дори да се отчете този факт като потенциално възможен, не бива да се забравя, че тези хора в никакъв случай не са доброволни жертви. Те са били подтикнати да правят това, което правят. А ако са избрали този начин на живот, това означава, че: не са имали право на избор; не са имали друга възможност; не им предложена друга опция; не познават друг живот.

Това не е нещо, което се случва на „другите“. Това не е повод за проява на различни предразсъдъци. Това не е проблем на някой друг, а на обществото като цяло. Затова трябва да се работи интензивно по отношение както на информираността, така и на промяна на съществуващите нагласи, които граничат с етикетиране на жертвите на трафик на хора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аз не се продавам. Наръчник по превенция на трафика сред ромските момичета. Бургас, Фондация „Областен Ромски Съюз“, 2009, с. 8.

2. Закон за борба с трафика на хора, обн. ДВ, бр. 46 от 20 май 2003 г.

3. Конвенция на Съвета на Европа за борба с трафика на хора. Ратифицирана със закон, приет от 40-то Народно събрание на 7 март 2007 г. - ДВ, бр. 24 от 2007 г. В сила за Република България от 18 юни 2007 г., обн. ДВ, бр. 63 от 2007 г.

4. Национален механизъм за насочване и подпомагане на жертви на трафик. Национална комисия за борба с трафика на хора, София, 2010, с. 21-23.

5. Coordination, Collaboration, Capacity. Federal Strategic Action Plan on Services for Victims of Human Trafficking in the United States 2013-2017, designed and printed by A/GIS/GPS, January 2014, p. 6.

6. Koettl, Johannes. Human trafficking, Modern Day Slavery and Economic Exploitation. Special Protection & Labor, The World Bank, SP Discussion Paper No 0911, May, 2009, p. 3.

7. Trafficking in Persons Report. US Department of State Publication, Office of the Under Secretary for Civilian Security, Democracy, and Human Rights. Designed and Printed by A/GIS/GPS, July, 2015, pp. 7-8.

REFERENCES

1. Az ne se prodavam. Narachnik po preventsiya na trafika sred romskite momicheta. Burgas, fondatsiya "Oblasten Romski Sayuz", 2009, s. 8.

2. Zakon za borba s trafika na hora, obn. DV, br. 46 ot 20 May 2003g.

3. Konventsiya na Saveta na Evropa za borba s trafika na hora. Ratifitsirana sas zakon, priet ot 40-to Narodno sabranie na 7 mart 2007g. – DV, br. 24 ot 2007g. V sila za Republika Bulgaria ot 18 juni 2007g., obn. DV, br. 63 ot 2007g.

4. Natsionalen mehanizam za nasochvane i podpomagane na zhertvi na trafik. Natsionalna komisiya za borba s trafika na hora, Sofia, 2010, s. 21-23.

5. Coordination, Collaboration, Capacity. Federal Strategic Action Plan on Services for Victims of Human Trafficking in the United States 2013-2017, designed and printed by A/GIS/GPS, January 2014.

6. Koettl, Johannes. Human trafficking, Modern Day Slavery and Economic Exploitation. Special Protection & Labor, The World Bank, SP Discussion Paper No 0911, May, 2009, p. 3.

7. Trafficking in Persons Report. US Department of State Publication, Office of the Under Secretary for Civilian Security, Democracy, and Human Rights. Designed and Printed by A/GIS/GPS, July, 2015, pp. 7-8.

МЕДИИТЕ И ОБРАЗОВАНИЕТО НА ДЕЦАТА

Марияна Тодорова

MEDIA AND EDUCATION OF CHILDREN

Mariana Todorova
mstancheva111@abv.bg

ABSTRACT

This article points out the importance of media as a source of information, a means of communicating the opportunity for education, training and entertainment even in preschool. The introduction of tablets in the preparatory group / class provides an opportunity for education through media. The paper proposes an exemplary model applicable in all educational fields in kindergarten, which includes balancing educational and recreational activities.

Key words: media, education, tablets, educational website

ВЪВЕДЕНИЕ

Днес представата за света, придобита от екрана, е много по-силна и по-въздействаща отколкото личният опит [4]. Родените в съвременния символен свят, не могат да избегнат въздействието на неговите модели, лансирани многократно, всеки ден от масмедийните [3]. Индивидуалните особености са тези, от които зависи насочеността към определен медиен материал, неговото осмисляне, възникващите преживявания и поведенчески ефекти [5]. В случая умението за преработка на медийна информация с помощта на евристична или систематична стратегия се отразява върху култивиращия ефект, именно следствие влиянието от медийните излъчвания [6].

Медиите, в качеството си на източник на информация, посредник в осъществяването на контакти, път за себеизява, възможност за възпитание, обучение, развлечение, още в предучилищна възраст осигуряват възможност за:

- интерактивност – самооценка на детето, без участието на учителя;
- мултимедийност – представяне на изучаваните обекти и явления не чрез традиционно описание, а с помощта на снимки, видео, фотографии, анимация, звук и др., което предоставя психологически условия за по-добро възприемане и запомняне на информацията [2].

Приоритетно място сред дейностите в живота на децата от доучилищна възраст заемат тези, свързани с различните медии. Предлагащите филми, предавания, игри и други медийни продукти отразяват околния свят и всичко, интересуващо детето. Никаква учебна институция, дисциплина или учител не е в състояние да предаде така интересно, нагледно, детайлизирано за тази възраст дадена информация, както това успяват да осъществяват масмедийните. В случая е необходимо осъществяване на наставническа и контролираща функция от страна на учителя относно медийната ангажираност на децата. Не е възможно да се налагат преки ограничения на детето в това отношение, но е необходимо да бъде осъществено наблюдение с цел установяване доколко то е повлияно от медийните излъчвания; съобразно това да се приложи нужния в случая подход. Дори и косвена, ролята на педагога не трябва да се подценява. В детската институция детето трябва да бъде мотивирано да разглежда книжки, да разказва приказки и разкази и др.; нещо, което в хода на свръхтехнологизацията се случва рядко. Въпреки това, проблемът относно липсата на желание за четене и слушане на книги у децата не е непреодолим. Важното е да се търсят начини за справяне с него.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Медиите са константа в съвременното

ежедневие и надежен начин за информиране в най-кратки срокове. В днешната дигитална ера от съвсем ранна възраст децата се сблъскват с редица медийни представители, затова още в детската градина са значително информирани в тази област. Запознават се с видовете медии, разликите между тях, предимствата и недостатъците. Това е особено важно, тъй като до голяма степен за осъществяване на образователния процес на децата и не само в предучилищна възраст се използват медийните ресурси - телевизия, интернет, списания, книги, фотографии и др. Важно е да се наблегне върху разликата между различните, близки по същност медии като: вестник - списание, телевизионно предаване - филми, шоу програми и др., и такива, записани на твърд носител, радиомузикални носители и др. Това е в отговор на често питащите се деца: защо предаване, което се излъчва на телевизионния екран, не може да бъде пуснато повторно, и др. По разбираем за тях начин е нужно да се обяснят различните понятия - що е компютър, интернет, телевизор, кино и киноекран, радио, поредица от книги, брой на списание или вестник и всички останали.

В образователния процес на децата се използват разнообразни медийни продукти. Най-често това са книжки, фотографии, в определени случаи списания и радио. Добра идея би било включването на тематични книжки, представящи медиите. В предучилищна възраст се използват основно мултимедийни материали, които се различават от медийните. Във връзка с вторите добър вариант е в различните педагогически ситуации да се предоставят на децата разнообразни образователни уеб-страници със занимателно съдържание и познавателна цел. Ефективен подход е да им се предложи и те да изработват самостоятелно аналогични. Това е във връзка с иновацията, свързана с въвеждането на планшети в предучилищните институции в подготвителната група/клас. Като пример може да се посочи следното задание за деца от IV възрастова група:

Изготвяне на страничка от списание

Задачата на децата е да изготвят страничка за детско списание съобразно строго определена от педагога поредност. Предоставя им се картонен лист с подходящи размери, на който е изписано заглавието на страничката и има номерирани обособени полета за декорация: Какво знаем за зайчето? (Приложение 1) Страничката включва: фотография на зайче,

която е в 4 варианта, текст към снимката на картонче, информация за заека на картонче, изображение за оцветяване, стикери за декорация. (Приложение 2)

Дидактичен материал: фотографии със зайчета, стикери за декорация, бланка за страничката, лепило, цветни моливи, ножички, картончета с информация. (Фиг.1) Заданието може да завърши с разглеждане на илюстрации от книжките (поредица) „Зайчето Питър“ на Биатрикс Потър и кратък прочит (Фиг. 2)

Мама Зайка, рунтавелка,
най-обича сладка зелка.

Зайчето се храни с морковчета, зеленце и прясна тревица.
То има дълги ушички и пухкава опашка.
Обича да подскача и живее в хралупи по земята.



Фигура 2.

Въвеждането на планшети в детската градина предоставя възможност за широко приложение на медиите в образователния процес. Използването на уеб-страници, както и самостоятелното им изработване от децата в предучилищна възраст, може да бъде осъществено по всички образователни направления, включително и чужд език. Включвайки подобни дейности, учителят в още по-голяма степен би се превърнал в авторитет за децата, предвид факта, че линията му на поведение би се доближила до детските интереси, желания, инициативи. Подхождайки по този начин, негативното влияние на средствата за масова информация може да бъде трансформирано в позитивно.


Предвид все по-налагащите се съвременни медийни продукти, отношението „индивид – медия” е доста сложно. Резултатът от изобразяваната от медиите реалност е конкретна субективна представа за съществуващата реалност, в която детето живее. Индивидуалните му особености определят личната му интерпретация относно медийно пространство и възприемане или не на отделните медийни продукти, както и оценка и предпочитания към определен тип излъчвания.

Категорично е мнението относно многобройните функции на модерните масмедии, а именно информационна, възпитателна, образователна и не на последно място - развлекателна [1]. Още в предучилищна възраст масмедията са определящ фактор за изграждане у детето на персонална представа за света, за формиране на неговото поведение и цялостно развитие. Това налага оптимално използване на ресурсите на различните медии в образователния процес, които са среда, език, стил на новия тип деца. Ефективността на образованието в бъдеще, а и днес зависи единствено от промяната, която вече се осъществява съобразно новата медийна реалност, определяща начина на живот на съвременния човек.

ПРИЛОЖЕНИЯ

Приложение 1

1.

ПОЛЕ ЗА ИЗОБРАЖЕНИЕ


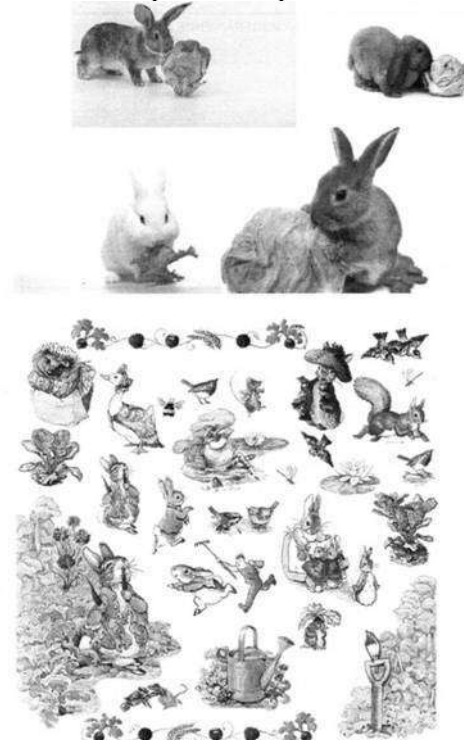
2.

ПОЛЕ ЗА ТЕКСТ КЪМ СНИМКА

3.

ПОЛЕ ЗА ИНФОРМАЦИЯ

Фотографии на зайчета и стикери за декорация



ЛИТЕРАТУРА

1. Димитров, Л. (2005). Теория на възпитанието, София.
2. Протопопова, В., (2008). Эффективное использование электронных медиа в образовании. - В: Модернизация системы профессионального образования на основе регулируемого эволюционирования, изд. „Образование”, с. 192-199.
3. Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli N., Shanahan J., (2002). Growing up with television: Cultivation processes In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), Media effects: Advances in theory and research (43-67). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
4. Gerbner G., Gross., L., Morgan, M., Signorielli, N. (1994). Growing up with television: the cultivation perspective. In: Bryant J & D. Zillmann, (Eds). Media Effects: Advances in Theory and Research. Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum Associates Inc., 17-42.
5. Oliver, M. B. (2002). Individual differences in media effects. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), Media effects (2nd ed.) (pp. 507-524). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

6. Shrum L. J. (2001) Processing strategy moderates the cultivation effect. *Human communication research*, 27, 187-215.

REFERENCES

1. Dimitrov, L. (2005). *Teoriya na vazpitaniето*, Sofia.

2. Protopopova, V. (2008). *Efektivnoe ispol'zovanie elektronnykh media v obrazovanii. - V: Modernizatsiya sistemi professional'nogo obrazovaniya na osnove reguliruemogo evolyutsionirovaniya*, izd. „Obrazovanie”, s. 192-199.

3. Gerbner, G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli N., Shanahan J., (2002). Growing up with television: Cultivation processes In J. Bry-

ant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects: Advances in theory and research* (43-67). Hillsdale, NJ: Erlbaum.

4. Gerbner G., Gross, L., Morgan, M., Signorielli, N. (1994). Growing up with television: the cultivation perspective. In: Bryant J & D. Zillmann, (Eds). *Media Effects: Advances in Theory and Research*. Hillsdale, N.J., Lawrence Erlbaum Associates Inc., 17-42.

5. Oliver, M. B. (2002). Individual differences in media effects. In J. Bryant & D. Zillmann (Eds.), *Media effects* (2nd ed.) (pp. 507-524). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

6. Shrum L. J. (2001) Processing strategy moderates the cultivation effect. *Human communication research*, 27, 187-215.

ДЕЦАТА В СВЕТА НА АНИМАЦИЯТА

Марияна Тодорова

CHILDREN IN THE WORLD OF ANIMATION

Mariana Todorova
mstancheva111@abv.bg

ABSTRACT

The article refers to the importance of cartoons in the modern world, according to their nature, content and application in the lives of children of preschool age. The most popular and preferred animations for children have been examined and identified. The focus is on their specifics, characteristics and their importance for the formation of the child's personality.

Key words: cartoons, feature films, animations tales feature films

ВЪВЕДЕНИЕ

Киноиндустрията изцяло завладя света. Медийната и технологичната реалност изместват книгата като основен източник на информация и образование на децата. Всички книжни издания за деца имат филмов аналог. В различни формати, по изключително интересен начин, те са средство за развлечение и развитие. В предучилищна възраст най-актуални са анимационните филми, които отразяват фантастичния свят и превръщат детето в техен най-истинен почитател. Преживявайки интересни приключения, опознавайки различни същества, детето развива своето въображение, мислене, памет. Филмовият свят стимулира максимално емоционалната част на мозъка чрез комбинацията от анимация, гласове, музика, видеообрази, цветове и разнообразни изненадващи ефекти. Силно провокира детското въображение и стимулира творчеството у децата. Колкото и силен да е положителният аспект, гледането на анимационни филми без прецизиране в съдържателно отношение, както и несъобразяването с допустимото за този вид занимание време има своите отрицателни последици.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Многообразието от стимули в съвременния свят предоставя възможност на децата за избирателно отношение към източниците на

информация, образование, забавление. Предпочитанията им безспорно са насочени към онези от тях, които по най-интригуващ начин предизвикват тяхното любопитство и интерес и в които знанието е поднесено оригинално и достъпно. Това са електронните медии, които всекидневно провокират познавателните детски интереси със своята атрактивност. В тази връзка, анимационните филми са много предпочитани от децата и са добро допълнение към книжните издания с цел образование и възпитание. Д-р Хорст Опашовски [3] представя понятието анимация като „дидактическа анимация”, която е свързана с приложението на занимателни игри и дейности в процеса на обучение [6].

Създател на анимационните филми е французинът Emile Reynaud, който през 1877 създава първия рисуван филм с помощта на предшественика на кинематографията - Praxinoskops. „Детските анимационни филми с образователно съдържание са готови медийни продукти (Da Vinci-Learning). Те са с високо качество. Всяко филмче е създадено по алгоритъма за „учене чрез малка случка” [4]. Представяват важно средство за развиване на креативните способности у децата от предучилищна възраст, предизвиквайки фантазията им с богати на цветове картини, приятна музика и движения, интригуващи персонажи, бляскави ефекти, заемащи високо творческо ниво. Те предоставят удовлетворение на детските сетива, на мозъка, което е комплексен процес. С лекота децата се адап-

тират към нещо много интересно, ангажиращо различните анализатори. Осъществява се бързо превключване на вниманието, което постепенно се автоматизира. Активизира се когнитивният компонент и се формират модели на поведение и начини на мислене. Масово е твърдението, че най-мощните източници на модели на поведение, убеждения, естетически идеали и морални ценности са именно визуалните – клипове, филми, записи от репортажи и др. [1]. По запомнящ се и увлекателен начин се осигурява овладяване на категориите „добър и лош“, „безстрашен и страхлив“, „щастлив и нещастен“, „справедлив и несправедлив“. Според И. Миленски сюжетите на филмите са ограничени в рамките на преследване и битки между „добрите“ и „лошите“. В много случаи отношенията между персонажите са примитивни и се изчерпват с поредица от елементарни действия и фрази [5]. Анимационните герои демонстрират пред децата различни възможности за взаимодействие със света, разнообразни морални норми, посочват начини за справяне с проблемите и страховете, варианти за вземане на решения в различни житейски ситуации. Героите, възплаващи положителни качества, винаги се сблъскват с трудности, но накрая осъзнават и оценяват ключовите ценности – приятелство, взаимопомощ, смелост, честност, благородство.

Съпоставимо с книгите, анимациите не предоставят свобода на детето самостоятелно да изгражда образите на героите и представите си за конкретните места, където се извършва действието. Разшифроването на образа изисква много по-малко усилия, отколкото разшифроването на напечатаната дума [2].

Филмите предизвикват значително по-голямо емоционално преживяване, но не провокират интелектуалната активност, необходима при четенето на книга. Ето защо в познавателно отношение са нужни много повече книги, визиращи факти от естествения свят в сравнение с любимите приказни и анимаци-

онни герои. Сцените в анимациите се редуват толкова бързо, че в случай на привикване от страна на детето към подобно скоростно разчитане на информация, много вероятно е то да изгуби интерес, когато настъпи момент да използва по-детайлно и методично изучаваната информация в училище. Отрицателен аспект на анимациите са и честите сцени на насилие от страна на определени герои, построени по начини, които, макар и забавни, са лош пример на детето, което все още не може да направи точно разграничение между фантазия и реалност. Измамното чувство за реалност подхранва желанието му да изпълнява всичко, което любимият му герой прави. То започва да подражава и да копира агресивното поведение на тези персонажи.

Предвид горепосоченото, възниква въпросът: Кои са най-любимите анимационни филми на децата? В тази връзка е и **целта** на проучването – да се констатира кои са най-популярните и предпочитани анимации сред децата от предучилищна възраст

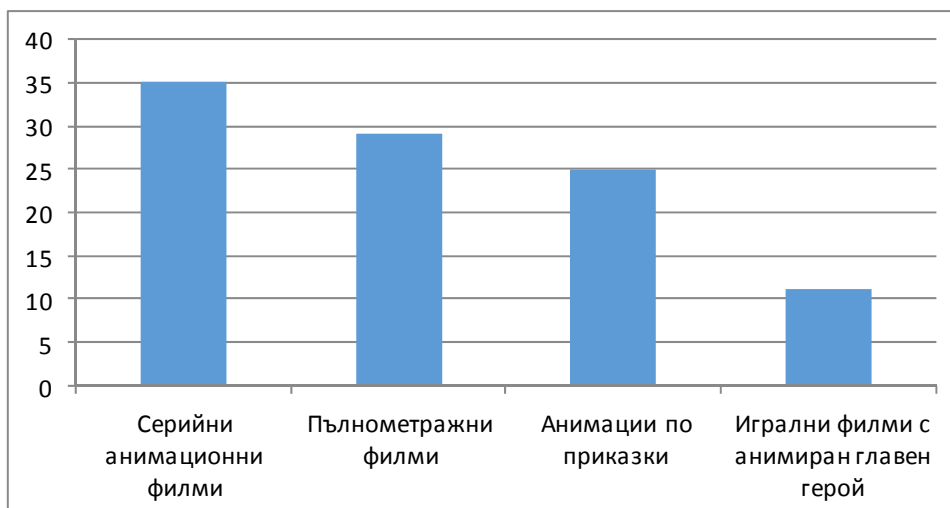
Задачите са следните:

1. Установяване на предпочитаните видове рисувани филми при децата от предучилищна възраст.

2. Идентифициране и класификация по степен на гледаемост на видовете и подвидовете анимационни филми.

За осъществяване на целта са изследвани 87 деца на 5-7 - годишна възраст от няколко детски градини в гр. Бургас. В хода на индивидуална беседа интервю от децата се изисква да отговорят на въпроса кои са най-любимите им анимационни филми?

Анализът на получените отговори индикира най-гледаните от тях видове анимации. Според предпочитанията им първо място заемат серийните анимационни филми – 35%, второ място – пълнометражни филми – 29%, на трето място са анимациите по приказки – 25%, четвъртото място е за игралните филми с анимиран главен герой – 11%.

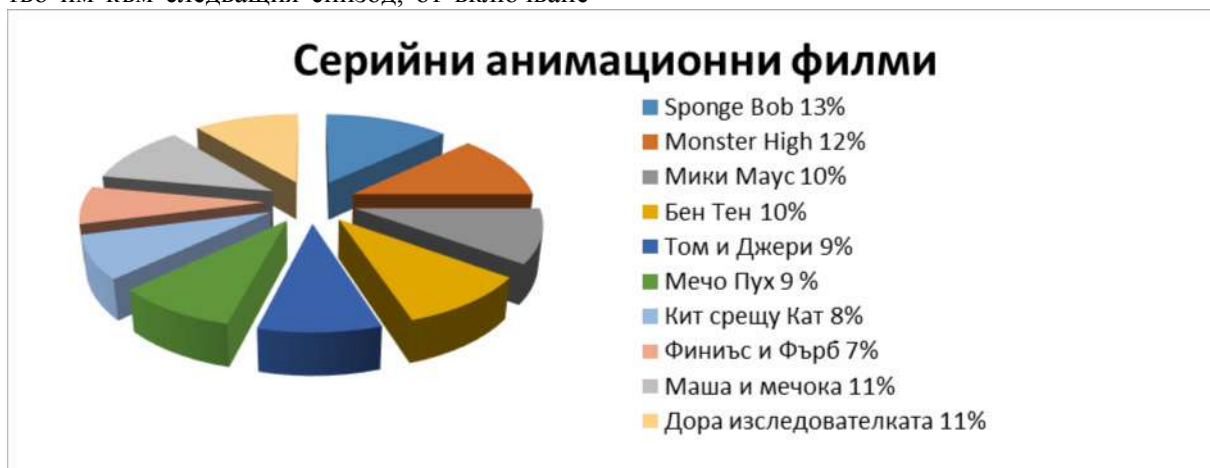


Диаграма 1.

В категория *серийни анимационни филми* заглавията, които посочват децата, са многобройни, като най-популярни са: „Sponge Bob”, „Kid Vs Kat”, „Monster High”, „Phineas and Ferb”, „Ben Ten”, „Маша и мечокът”, „Мечо Пух”, „Том и Джери”, „Мики Маус”, „Дора изследователката”. Серийните филмчета имат най-голяма достъпност до децата, защото се излъчват по специализираните телевизионни детски канали. Изключителният интерес към тях се предизвиква от любопитство им към следващия епизод, от включване

на нов герой, от нови предстоящи приключения за любимия персонаж и др.

С най-голяма популярност в тази категория е анимацията „Sponge Bob” – 13%. Американският анимационен сериал разказва много смешни и забавни истории за едноименния герой и приятелите му, които живеят в Атлантическия океан – град Бикини Ботъм. Sponge Bob е квадратна гъба, която живее в морски ананас и е изключително интересен и любим на децата персонаж.



Диаграма 2.

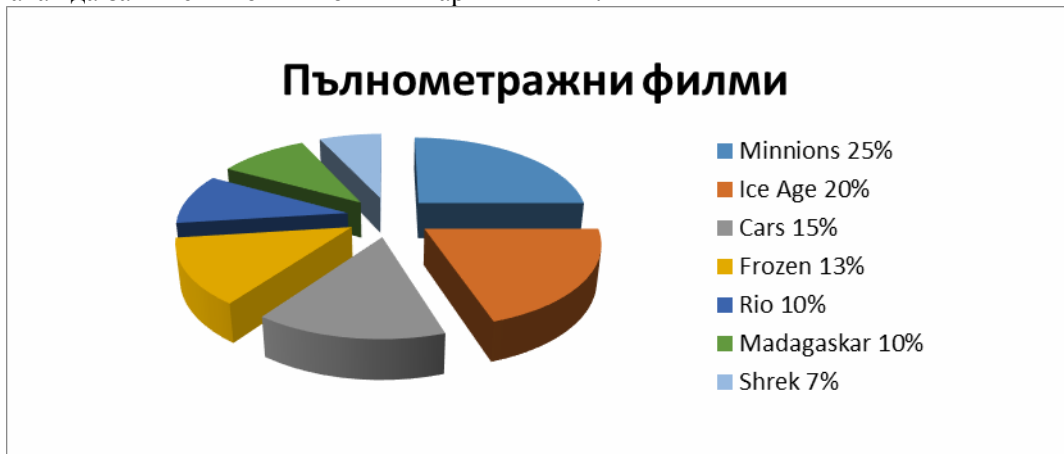
Най-известните *пълнометражни филми* сред подрастващите са: „Minnions”, „Hotel Transylvania”, „Cloudy with a chance of meatballs”, „Ice Age”, „Cars”, „Frozen”, „Rio”, „Madagascar”, „Shrek”. Пълнометражните филми, които се излъчват по кината, са много актуални в днешно време. Световните филмови режисьори представят интересни истории за малките на големия екран. Героите са озвучени от най-известните професионални

актьори, което ги прави още по-забавни и интересни. Децата се потапят в рисувания свят пред големия екран, понякога и на 3D кино, което е още по-вълнуващо и реално за тях.

Най-гледаният анимационен пълнометражен филм е „Minnions” – 25%. Това са малки жълти създания, които обитават Земята много преди хората. Еволюирали са от едноклетъчни същества и целта им в живота е да служат

на най-лошите господари в историята. След инцидент унищожават всички свои господари и решават да заживеят нов живот в Антаркти-

ка. Тези малки, забавни човечета са любими персонажи не само на деца, но и на възрастни.

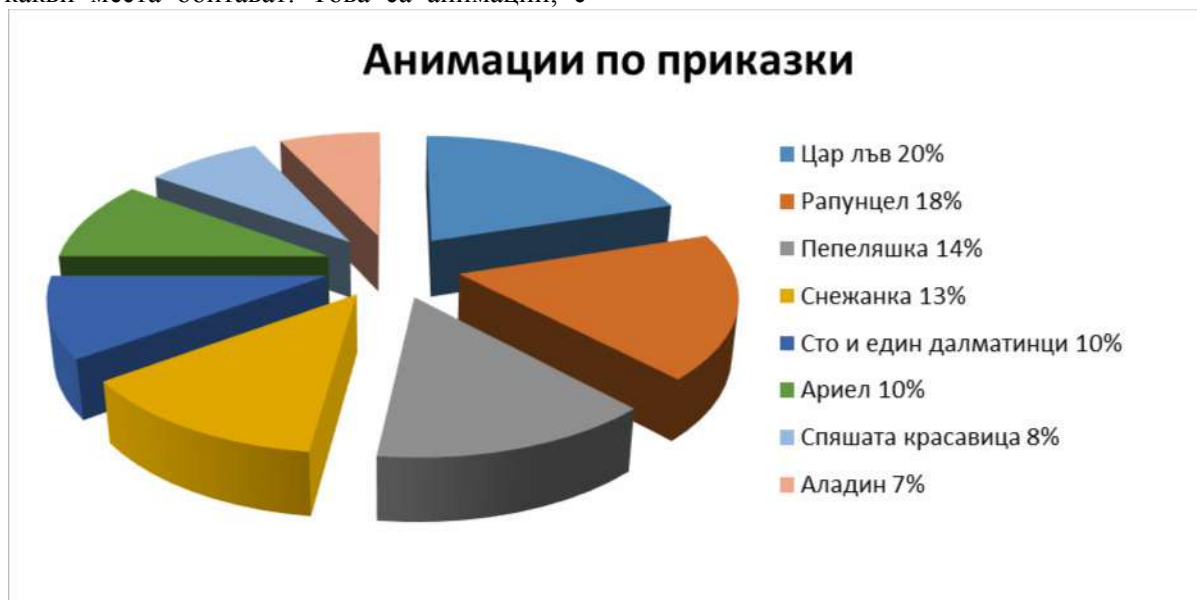


Диаграма 3.

Анимациите, продуцирани по приказки, се класират на трето място според изследваните деца. Към най-популярните заглавия спадат: „Цар Лъв”, „Рапунцел”, „Пепеляшка”, „Снежанка”, „Сто и един далматинци”, „Ариел”, „Спящата красавица”, „Аладин”. Интересът на децата към тази категория също е огромен. От малки те слушат приказки за най-известните принцеси и принцове. В съзнанието си имат нарисувани картини как изглеждат те и какви места обитават. Това са анимации, с

които са израснали няколко поколения; те са класика за рисуваните филми.

На първо място – с 20%, децата са посочили анимацията „Цар Лъв” (американски анимационен филм на компанията „Уолт Дисни“). Историята е силно повлияна от пиесата „Хамлет” на Шекспир, развива се в кралство на животни в Африка. „Цар Лъв” все още държи рекорда за най-печеливша традиционна информация в историята.



Диаграма 4.

Последната категория, заемаща четвърто място сред най-гледаните филмчета, съдържа четири най-популярни заглавия: „Гарфилд”, „Алвин и катеричоците”, „Смърфовете”, „Стюърт Литъл”. Това също е категория много известна и интересна за всички възрасти.

Филмите в нея се излъчват на големия и малкия екран и са достъпни за децата. Те са игрални, с участието на реални актьори, както и декори, като нововъведението в тях е главният герой, който е анимиран. Той е озвучен от

професионален актьор, винаги е изключително забавен, щастлив и запомнящ се.

Най-предпочитан в тази група филми е „Гарфилд” – с 41% гледаемост. Това е американски компютърно-анимиран филм. Главният герой Гарфилд е дебеличък, рижав и хитър котарак, чийто любимо занимание е да си

хапва лазаня и да гледа телевизия. След него се нарежда филмът „Алвин и катеричоците”. Приключенията им са предизвикателство за малки и големи. Малко по-задни позиции заемат и следващите посочени от децата филми. (Диаграма)



Диаграма 5.

Резултатите показват, че с най-голяма популярност сред децата от предучилищна възраст са серийните анимационни филми. В категорията влизат заглавия, доказани във времето, гледани от няколко поколения и предизвикващи интереса и на съвременните деца („Мики Маус”, „Том и Джери”, „Мечо Пух”). С голяма актуалност са и новите анимации. В момента с много голям успех се отличават пълнометражните анимации, които са известни сред всички възрасти. Те се нареждат на второ място по популярност при изследваната група. Екранизацията на приказките, които се четат на децата в най-ранна детска възраст, са на трето място по гледаемост. Това е показателно, че те предпочитат филми със съвременни герои, а не толкова персонажите от класическите приказки като „Снежанка”, „Пепеляшка” и др. Последно място по предпочитания заемат игралните филми, при които главният герой е анимиран. Дължи се на факта, че те са по-трудно достъпни за децата от тази възраст и затова те предпочитат чиста анимация.

Въпреки видовото диференциране на филмите по предпочитание, като цяло те си остават най-любимата и желана медия от децата. Огромният интерес към тях гарантира максимална активност и възприемчивост. Важен момент в случая, да им бъде обяснено, че в голяма степен първоизточници на филмите са детските книжки, които е добре да бъдат прочетени, преди да бъдат гледани техните ани-

мационни аналози. Това предоставя възможност на децата да се запознаят със силата и красотата на образите чрез най-стойностния подход - четенето. По този начин ще се игнорират много несъответствия, които се получават между книгата и нейния анимационен еквивалент. От друга страна, „от плоската телевизионна картина децата никога не научават и не разбират нещо наистина, а способностите им реално да опитат, вкусат, почувстват и пресъздадат са редуцирани” [7]. В случая обаче, предвид възрастта и индивидуалните им характеристики, и съобразно факта, че анимационните филми са продукт на медиите, ключовата им образователна и възпитателна цел е развиване на уменията за възприемчивост на медийни текстове, разбиране на езика им при активизиране на въображението и зрителната памет, изграждане на умения за разбиране на образи, идеи, проблеми, развиване на мисленето, като акцентът е върху критичното мислене.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Добрата анимация се идентифицира по своята изключителна забавност и високо качество на образователност. В развлекателна и познавателна форма тя претворява всичко, случващо се в света. В основата винаги стои удоволствието и удовлетворението. Когато детето се забавлява, се задейства опиоидната система в мозъка, предоставяща усещане за

еуфория и екстаз. Този процес се утвърждава във времето и съществува опасност, ако се премине границата и се стигне до зависимост.

В много случаи анимационните филми поощряват неравенството и като цяло формират у децата нереалистични представи за света. Когато насилието е реалистично, често повтарящо се или ненаказано, има голяма вероятност децата да започнат да имитират това, което наблюдават. Този факт говори за впечатлителния дух на малките деца, които се учат да контролират своя ум и тяло и които могат да копират това, което виждат, приемайки го за съвсем нормално. В тази връзка са много важни селекцията, контролът и ограниченията във връзка с гледането на анимации от децата. Нужно е до детската аудитория да се допускат само съдържащите градивен ефект филми и да се игнорират разрушаващите.

Чрез анимацията детето прави опит да анализира съдържание, да сравнява факти, да установява причинно-следствени връзки, да обобщава информация, да опознава света. От друга страна, има възможност да се учи да чете, да говори чужд език, да усвоява математически знания, да получава различни енциклопедични познания. Като вид забавление, тя представлява бягство от реалния свят, игнориране на емоционалните проблеми, водещи до стрес, психическа натовареност, безпокойство от трудностите в ежедневието, свързани с различни фактори.

Анимационните филми като част от медийния свят представляват ефективен възпитателен и образователен инструмент, средство за разтоварване, отмора и развлечение. Те са отговор на необходимостта в ранния етап от своето развитие децата да получат достатъчно позитивни усещания, интелектуални стимули, забавления и удоволствия, които да се превърнат в ценна мотивация за овладяване на нужните знания, умения, стил на поведение. „Анимационните образи и процеси провокират развитието на когнитивните компетенции и мотивират детето да търси и открива научните истини за света” [4].

ЛИТЕРАТУРА

1. Амбарева, Х. (2006) Медийна грамотност: За моралното възпитание в условията на

имидж-културата. - Сб. Морал и социализация на децата и младежите в България, София.

2. Ангелов, Б. (2005). Педагогически аспекти на масовата комуникация, София

3. Гюрова, В. (2007). Игровата култура и нейната анимация в игрово-образователното пространство на XXI в. - Предучилищно възпитание, кн. 3.

4. Каракехайова, С. (2011). Когнитивни компетенции при ориентиране в природата чрез видео- и компютърна анимация. – Предучилищно възпитание кн. 8.

5. Миленски, И. (2012). Съвременно развитие и особености на детската игра. - Педагогика кн. 1.

6. Петров, Ф. Анимация и обучение чрез забавление. - - <http://www.cphpvb.net/metodos/6383>.

7. Zoepfl, H. (2002). Gut gelaunt erziehen. – Korneuburg: Ueberreuter Buchproduktion GmbH.

REFERENCE

1. Ambareva, H. (2006) Mediyna gramotnost: Za moralnoto vazpitanie v usloviyata na imidzh-kulturata. - Sb. Moral i sotsializatsiya na detsata i mladezhite v Balgariya. Sofia.

2. Angelov, B. (2005). Pedagogicheski aspekti na masovata komunikatsiya. Sofia.

3. Gyurova, V. (2007). Igrovatata kultura i neynata animatsiya v igrovo-obrazovatelnoto prostranstvo na XXI v. - Preduchilishtno vazpitanie, kn. 3.

4. Karakehayova, S. (2011). Kognitivni kompetentsii pri orientirane v prirodata chrez video- i kompyutarna animatsiya. – Preduchilishtno vazpitanie, kn. 8.

5. Milenski, I. (2012). Savremenno razvitie i osobenosti na detskata igra. – Pedagogika, kn. 1.

6. Petrov, F. Animatsiya i obuchenie chrez zabavlenie <http://www.cphpvb.net/metodos/6383>.

7. Zoepfl, H. (2002). Gut gelaunt erziehen. – Korneuburg: Ueberreuter Buchproduktion GmbH.

THE FIRST RUSSIAN NEWSPAPER "VEDOMOSTI" AND THE MODERN PRESS

Lyudmila Ivanova*, Olga Verbitskaya**, Nelya Ivanova

**Moscow State Technical University of Civil Aviation – Irkutsk Branch, Russia,*

***Irkutsk State University – Irkutsk, Russia.*

E-mail: nelya_ivanova@yahoo.com

ABSTRACT

The article explores the historical roots of formation and functioning of Peter's the Great newspaper "Vedomosti". The article raises the question of "Vedomosti"'s place in the socio-political and cultural life of the Russian people.

Key words: *press, newspaper "Vedomosti", editorial, Russian press*

INTRODUCTION

It should be noted that the history of formation and functioning of Peter's "Vedomosti" is an integral part of the history of the Russian state. First Russian printed newspaper is undoubtedly useful for specialists in the history of the media, professional journalists, teachers and students of journalism by its published material, the level of its understanding and, figuratively speaking, "applicability" to the current conditions. One has to keep in mind that a fairly complete representation of the contribution of the first Russian printed newspapers to the development of the Russian press is provided by numerous news stories ("Arguments and Facts", "News", "East-Siberian Pravda", "Rossiyskaya Gazeta", "Labour", "St. Petersburg Vedomosti" and others.). In addition, when writing this article, a good deal of archive materials, references, and trade publications, official statistics and publishing industry Internet portals have been used by the authors.

EXPOSITION

In their numerous articles journalism explorers note that since 1621, since the reign of Mikhail, the first tsar of the Romanov dynasty, up to 1701 the newspaper of the Russian state "Kuranti" had been published. But it was handwritten, and therefore had a very limited circulation. In the times of a handwritten newspaper there wasn't such a notion as an "impersonal reader." The newspaper «Kuranti" was rewritten exactly for the quantity of known customers. This greatly

facilitated the work of journalists, because they knew in advance, for whom it was written. The archival materials witness about an interesting history of formation and development which has the first Russian printed newspaper founded by Peter the Great. On January 13, 1702 in Moscow under the decree of Peter the Great was published the first Russian printed newspaper "Vedomosti" which told about the military and governmental matters "worthy of knowledge and memory that occurred in Muscovite region and in other neighboring countries". Though, it should be noted that the first copies of «Vedomosti" according to historians were also handwritten. We can rightly say that among a great deal of acts of the tsar Peter I was the creation of the printed newspaper that could significantly be replicated and distributed to many parts of Russia and abroad. It is no exaggeration to say that with the birth of printed Peter's "Vedomosti" a new era in journalism started. From now on, the newspaper was sent not only to those who ordered it directly, but also it acted in free sale. And so, a new type of reader emerged, whose tastes and preferences were to be anticipated. Previously, the readers were the representatives of the upper social layers. Now the newspaper could be read by every educated citizen. And it put forward new requirements before newspapermen.

As for Europe, the press in the period under consideration, was developed and based by market mechanisms. It must be emphasized that the first Western newspapers were originated from the trade sheets, in other words, collections of

news and announcements. Then they became a handwritten summary of the latest news. Initially, "Vedomosti" was considered to be as an imitation of the German newspaper "Nordischer Merkur", but soon our newspaper found its own face, its distinctive style of presenting the material to the reader. In contrast to the overly strict German press our newspaper used the entire breadth of all the inexhaustible riches of the Great Russian language.

One thing is clear, "Vedomosti" from its first steps defined its place in the socio-political and cultural life of the Russian people, became conductor of the progressive ideas of Peter I. The unique first issue of "Vedomosti" released in circulation of one thousand copies, consisted of four pages, 27 lines each. They contained Moscow news about the state of schools, the number of births in the city of Kazan, brief news about Lvov and Siberia. The first "Vedomosti" determined the fate of the Russian press for centuries. Russian newspaper was namely the statutory one, established by the Tsar Peter I, who used to be its principal editor and censor. One may say with a certain degree of certainty that the first Russian emperor created the newspaper, pursuing the following objectives: to form in Russia public opinion, to make popular the transformations of the state and public life, to report on military successes and explain the reasons for the possible losses and failures, as well as to influence the political mood of European society through newspapers. The design of the newspaper was a sort of the so-called business card of the edition. Let's pick up an issue of Peter's "Vedomosti" on January 2, 1703. It represents the first page. It's amusing that at first there was a header, then a comma, and then the text itself came. That's how it looked like then:

"Vedomosti,

In Moscow again copper cannons and howitzers and mortars were cast in number of 400. Those guns with cannon balls of 24 to 52 and 120 poods, howitzers with the weight of one pood and half-pood. The copper now is laying on cannon's yard, which is prepared the new casting".

In Europe, since the XVth century a simpler, so-called Arab system of writing numbers started to be used. Soon it will be introduced by Peter in Russia, but in the first issues of "Vedomosti" we see a lot of old Russian digital letters.

"On Moscow ..." - is a forgotten and sweet expression. Until very recently, the Muscovites have not spoken "in Moscow" - namely, "on Moscow." In the same way - "on Uglich", "on

Pskov." Moreover in the XIX century it was widely used. "What is heard on Moscow?" - asked the merchants in Ostrovsky's plays.

While reading the passage the question arises: Why is the editorial of the first issue of "Vedomosti" in 1703 devoted to the cast of new howitzers and mortars? The answer can be found in the works of researchers: because this matter was then the most important, the state matter. It was a time when in the hearts of Russians there still was a bleeding wound inflicted on us by the Swedes in the battle of Narva in 1700, when the Russian army's artillery was completely lost. That's why the first issue of the first printed newspaper immediately calms citizens down: there, many new guns were produced, won, as copper is prepared to cast new guns, you know the same - the loss of Narva fully reimbursed.

It is universally known that a rising nation, can even turn defeat into an instrument of victory. Narva disaster proved to be useful for Russia, and later in the Northern War, Peter and his companions won victories one after the other [4]. The analysis showed that "Vedomosti" constantly devoted its pages to describing the progress of this long war, which led to exaltation for all who considered Russia and Sweden to be among the mightiest military powers.

After analyzing the first issue, we have come to the conclusion that it reflects all the activities of Peter. The editorial is also read with interest - a major war with the Swedes for access to the northern seas. Quite rightly, in our view, is the next article - about science, because the emperor was the most ardent patron of the sciences: "His commandments Majesty Moscow schools multiplied, and 45 people listen to the philosophy and dialectic already completed. In mathematical shtyurmanski school more than three hundred people learn and accept the good science. "

The third article reports on population growth: "In Moscow, November 24 to December 24, the number of born male and female sex 356 people."

The fourth article - is about international relations. "From Persia they write. Indian king sent the gifts to our great sovereign - an elephant and many other things. From city Shamakhi an elephant was sent to Astrakhan by land. "

And finally the fifth article - is about successes in extracting useful fossils "from Kazan they write that on the river Soku a lot of oil and copper ore was found, thus bringing a great profit to the Moscow state".

And so on and so forth – Peter's strong era is felt in every area. In contrast to nowadays mass media constantly speaking about private lives of public people "Vedomosti" spoke only about the most important things in social life in a powerful Russian state, anticipated to become fearful to the enemies, cover itself by loud and unfading glory on the banks of the Neva River, to build a brilliant capital, to become a powerful empire.

Further results of the study revealed [1] that Peter's "Vedomosti" newspaper devoted a significant proportion of the area and the foreign media. The foreign events covered Russian ambassadors: Shafirov from Turkey, Bestuzhev of Prussia, Dolgorukov from Denmark, etc. All news was "filtered" from the point of view of state interests of Russia. Everything able potentially to discredit the government, its army and allies was withdrawn from print by Peter.

Newspapers of the time in Europe were very different from today's editions and "Vedomosti" was no exception. They were published as booklets smaller than quarters. Only since 1713 it began to appear issued in the form of expanded sheet of paper.

Usually one issue consisted of four pages, sometimes - of eight, ten, at least - of sixteen or more. And sometimes the newspaper was published on one page, the text of which was printed only on one side. Later scientists realized their purpose – it was supposed to be glued to the walls, fences and lampposts.

For some time, the newspaper was published in both capitals. After three years, the publishing center of the newspaper finally migrates to the new capital, and in Moscow only the most interesting issues are reprinted. However, in 1722, shortly before its closure, "Vedomosti" again moved to Moscow. And on the first page now it shows a view of the Kremlin - the battlements, Ivan the Great Bell tower, crowned with double-headed eagles.

Editor in chief from 1703 to 1714 was Fedor Polikarpovich Polikarpov, the typical person of Peter's time - like Menshikov, Makarov, and many other "birds from Peter's nest", he came from ordinary family, but thanks to Peter he received the desired education and was considered to be one of the most educated people of Russia of those times. He was a historian, poet, interpreter, and the author of the well-known at the time "Trilingual Lexicon." It's possible to confirm that thanks to Polikarpov the Russian newspaper business emerged and really developed. After him, the chief editor of "Vedomosti"

was another person, no less-educated journalist Mikhail Avramov, an adherent of antiquity. Peter revered Avramov so much that forgave his attacks on the excessive love of the emperor to the innovations in Russian life and customs.

As sources allowed [2,3], we found that the first Russian printed newspaper was administered by Monastery Bureau, but the control of the "Vedomosti" was also in charged with the College of Foreign Affairs. Articles in the newspaper delivered by such famous figures of the time of Peter, as G. Golovin, P. Tolstoy, Shafirov A. Dolgoruky, B.Kurakin, Volkov, N. Musin-Pushkin, F. Golovin. Yes, and Peter Alekseevich would directly take part in the publication of their offspring.

We have already noted that the printing of the newspaper contributed to its replication. It is interesting to observe which was the circulation of the "Vedomosti"? Unfortunately, the information is only kept in some of the copies, but they give an idea. The record circulation of "Vedomosti" issues was on March 22, 1703. The Emperor ordered to print more copies, and about four thousand copies were released. Even a half of them wasn't sold, and in April of the same year the optimal circulation was established – one thousand. But sometimes the newspaper was published in very small quantities – one hundred, four hundred, and then three hundred copies.

And how many issues were produced during the years of the first Russian printed newspaper? We tried to find the answer to this question. "Vedomosti" were published from 1703 to 1724. You could say they went along with their founder - after Peter died in early 1725. During these more than twenty years, 509 issues came out.

It is important to note that since 1725 the main state newspaper was published again in St. Petersburg. It was called the "Russian Vedomosti" and became a worthy successor to the first Russian printed newspaper. However, we can say that not everything was cloudless in the history of the "Russian Vedomosti". Later, it lost its number of copies and its readers, it somehow lasted until the decree of September 4, 1727, according to which, the newspaper together with the St. Petersburg printing house was transferred under the rule of the newly-founded Russian Academy of Sciences. It seems that it is a quite remarkable milestone in the history of the Russian press. "St. Petersburg Vedomosti" which replaced Peter's newspaper exist today. They were published before 1917, then it was renamed

"Leningradskaya Pravda", and since September 1991 returned back to its old name.

CONCLUSION

It seems indisputable that Peter's "Vedomosti" played an important role in the development of the Russian press, its role can't be underestimated.

In addition, the deep conviction of the authors of the present article is that Peter's "Vedomosti" represents a great interest not only within the boundaries of historiography subject field of the Russian press, but also of Russia as a whole.

REFERENCES

1. Zasurski Y.N. Petrovskie "Vedomosti" – agenda for ages // Moscow University's Annals. Series 10: Journalism. 2010. № 1. P.3-5.
2. Ivanova L.A. Petrovskie "Vedomosti" – considerable contribution to the historiography of the Russian press // in collection of works "Informative field of modern Russia: practices and effects. Materials of the Sixth International Research and Practice Conference. Kazan State University, Journalism and Sociology Faculty, edited by V.Z.Garifullina, executive editor R.P.Bakanov. 2009. P.26-33.
3. Toshev A.I. Petrovskie "Vedomosti" as a type of edition // XVIII century. 1989. Volume 16. P.184-199.
4. Marlinskiy S.Y. P.N. Berkova // XVIII century. 1975. Volume 10. P.292-296

BULGARIAN-ENGLISH PARALLELS IN THE TRANSLATION OF STRUCTURES WITH THE MODAL PARTICLE *СИ* (SI)

Galina Petrova, Ivan Sokolov
E-mail: galyapetro@abv.bg

ABSTRACT

The subject of the present study is the modal function of the reflexive particle си (si) in modern Bulgarian. The paper expounds on the specific morphological, syntactic and semantic status of the clitic si as well as its role to modify the meaning of the whole sentence in different aspects. Our task has been to present the main semantic characteristics of the usage of си (si) in Bulgarian, such as continuance, unchanged nature or character, refutation of a statement or expectation, habitual state or action, inherency, subjective determination, and elimination of subjectivity with regards to opinion or judgment, etc. and their possible translation into English with the aim of contributing to comparative linguistic research in this area and foreign language teaching and translation practices.

Key words: reflexive particle si, modal functions, comparative linguistics, translation

INTRODUCTION

One of the specific characteristics of modern Bulgarian is the presence of homonymy of the short reflexive form *си* (si): it can be a personal pronoun, a possessive determiner or a particle with different functions. This heterogeneous morphological status and the consequent poly-functionality often create problems in the differentiation of their uses in comparative or typological research as well as in their presentation and explanation in teaching Bulgarian as a foreign language. The aim of our study is to present only one of the specific uses of the *си* clitic, namely as a particle with modal meaning. In this use, *си* can be freely added to different predicates, thus modifying the meaning of the whole sentence in a variety of ways. Foreigners find these nuances difficult to grasp; moreover, understanding is impeded by the homonymy of the clitic.

Our task has been to present the main semantic characteristics of the usage of *си* in Bulgarian and their corresponding translation into English. The translation is as faithful as the target language permits, bearing in mind the grammatical and lexico-semantic differences between the two languages. Since literal translation of sentences where *си* is used with a modal meaning is impossible, a variety of oblique translation techniques, such as transposition, modulation, reformulation, etc., have been applied.

MORPHOLOGICAL AND SEMANTIC SPECIFICITY OF THE BULGARIAN REFLEXIVE CLITIC *СИ* (SI)

What differs modern Bulgarian from other Slavic languages is not only the presence of long (stressed) forms of accusative and dative pronouns but also of short (unstressed) forms, or clitics. This applies both to non-reflexive and reflexive pronouns. Unlike the accusative, short dative forms (*ми, ти, му, ѝ, ни, ви, им, си*) have the function of possessive determiners too. Evidence of this process of morphological transformation can be found in Old Bulgarian (9th-14th centuries) (Mirchev 1978: 189, 272). As a result of these changes the reflexive clitic *си* also functions both as a reflexive personal pronoun (e.g. *Той си купи кола* – He has bought a car (for himself)) and a possessive determiner (*Той си мие колата си* – He is washing his car). In both uses the clitics have a common morphological status, that of pronouns, and from a semantic point of view, they are autosemantic units, with a full lexical meaning, having the function of relating to an entity in general (Petrova 2006: 20-21). This semantic specialization allows both homonymic forms to function as sentence parts, i.e. to act as phrase constituents. The difference is that in some cases *си* is part of the verb phrase (VP) and takes an argument position, while in other cases it is part of the noun phrase (NP) and expresses a possessive relation between entities. In

traditional syntax their roles are defined as indirect (dative) object and attribute, respectively.

The clitic *si* underwent another morphological transformation too. It began to be used also as a particle, i.e. as a desemanticized and degrammaticalized element. As a result, it again appears in contact position with the verb, but is either part of an analytically formed verb lexeme when it has a word-formation function, e.g. *отивам си* (*go – go home*), *представям си* (*present – imagine*), or is freely added to the predicate as an adjunct when it has a modal function, e.g. *чакам си*, *радвам си се*, *питам си се*, *купувам си си*, *помагам си му*, *студено си е*, *студено си ми е*, etc (these will be discussed below).

FUNCTIONS OF THE CLITIC *СИ* (*SI*) AS A MODAL PARTICLE

The use of *si* as a modal particle is distinctive for the Bulgarian language. As it has already been mentioned, it is related to the possibility to freely add the clitic to different predicates. As a result, the meaning of the whole sentence is modified, specified or nuanced in a variety of aspects. These nuances are of diverse nature and sometimes overlapping or superimposing, therefore difficult to differentiate. There are also cases where the use of the modal *si* with the same predicate can be interpreted in different ways depending on the broader context (see 3 and 5).

The problem of the semantic nuances of the modal particle *si* is not new in linguistic literature, but it has not been resolved completely. This is partially due to the fact that the possibility to add *si* is practically unlimited. Besides, it is typical mainly of informal language, which makes it difficult to describe the whole range of its uses.

We will briefly mention here that the first to pay special attention to this usage was Bulgarian linguist Aleksandar Teodorov-Balan (Teodorov-Balan 1959: 55-58). He referred to *usebni glagoli* (“self” verbs), where the action “is limited for self-contentment” (Teodorov-Balan 1959: 58). G. Tagamlitska relates the additional nuances of *si* to the meaning of a certain type of verbs, namely those denoting durability (unchanged action) or state (continuation) (Tagamlitska 1971). Russian linguist B. Yu. Norman thinks that the main modal nuance in the uses of *si* is that the action is performed irrespective of any circumstances (Norman 1972: 191). According to K. Tsankov, uses such as *ханвам си*, *пийвам*

си exhibit the modal nuance of “with pleasure” (Tsankov 1986: 137). Kr. Cholakova thinks that in this optional use the clitic increases the expressivity of the phrase, adding emotional connotations of intimacy, pleasure or content (Cholakova 1986: 10). As a result, she defines the function of the clitic as pragmatic and relates it to the so-called *dativus ethicus*. In our view, however, in the uses of *si* there is no expression of the speaker’s attitude to anybody’s action (including his or her own), but rather an indication of the mode of its performance (with pleasure), continuation, etc. Hence, an analogy could be made with the role of the adverbial modifier to specify the predicate in some aspect. Besides, adverbial modifiers are also non-compulsory modifiers (adjuncts), which is the case with the particle *si* as a phrase constituent as well. These facts prove the specificity of the uses of *si* and give reasons to define their function as modal rather than pragmatic (Petrova 2008: 123).

In her work about the functions of the clitics *se* and *si*, G. Petrova has summed up the semantic potential of the particle *si* in its modal function, adding new semantic characteristics (Petrova 2008: 118 – 140). Some further empirical data allow for new generalizations about the role of the clitic *si* to bring additional information and modify the meaning of the whole sentence.

MAIN SEMANTIC CHARACTERISTICS OF THE USAGE OF *СИ* (*SI*)

1. Continuance, unchanged state or action

To clarify the change of meaning, we will compare the uses with and without *si*:

(1-a) *Чешмата капе.*
'The tap is leaking.'

(1-b) *Чешмата си капе.*
'The tap is **still** leaking.'

(2-a) *Стои там и гледа към входа.*
'He is standing there and looking at the entrance.'

(2-b) *Стои си там и гледа към входа.*
'He **keeps on** standing there and looking at the entrance.'

(3-a) *Вали.*
'It is raining.'

(3-b) *Вали си.*

*'It is **still** raining.'* / *'It **keeps on** raining.'*

(4-a) Трудно ми е да говоря английски.
'I find it difficult to speak English.'

(4-b) Трудно **си** ми е да говоря английски.
*'I **still** find it difficult to speak English.'*

Sentences (a) state a fact, action or state that may be happening at the time of speaking or has been happening for a long time. The addition of the clitic *si* in sentences (b) introduces the limitation that a certain action or state lasts in time, is still performed or is present. The role of *si* to carry this nuance can be proved by the unacceptability of sentences such as: *В момента чешмата **си** капе, *В момента **си** вали, unlike В момента чешмата капе, В момента вали. The additional semantic information can be expressed by the phase verb **продължава да** (continue, go on, keep on) (капе, стои, вали, да ми е трудно) or with the adverbial modifiers of time **от дълго време** (for a long time) or **все още** (still).

2. Refutation of a statement or expectation

(5) Чух, че тя била болна. – Не, добре **си** е.
*'I heard she's sick. – No, she's **always** been OK.'*

(6) Мария не е ли излизала? – Не, въкщи **си** е.
*'Maria is out, isn't she? – No, she's **not** been out **at all**.'*

(7) Крим **си** е наш.
*'Crimea has **always** been ours.'*

The addition of *si* in (5) indicates that she has never been ill and she is OK now just like she has been before. The use without *si* (Добре е) can mean that she is already well or that she is well in general. The role of *si* in (6) is to clarify that the person has never left his or her home unlike somebody else's expectations or assumptions. The use of (8) without *si* (Крим е наш) results in ambiguity: Crimea is ours, because we have annexed or conquered it, or it has always been ours, or it is our territory by right. The addition of *si* introduces the limitation **always** in order to disallow the opposite meaning. The semantic information brought in by *si* can be expressed with the adverbials **винаги** (always), **изобщо** (not at all, never), for example *Тя вина-*

ги е била добре, Мария изобщо не е излизала, Крим винаги е бил наш.

3. Habitual state or action

(8) Как е сестра ти? – Седи **си** пред компютъра и четете във форумите.

*'How are things with your sister? – She is sitting at the computer, **as usual**, and reading the forums.'*

(9) Вчера го видях и той **си** беше весел и усмихнат.

*'I met him yesterday and he was happy and smiling, **as usual**.'*

(10) Тук **си** е студено.
*'It is cold here, **as usual**.'*

The function of *si* in (8) is to indicate that sitting in front of the computer is the person's habitual or customary behaviour. The sentence without *si* (*Седи пред компютъра* – 'She is sitting at the computer.') contains no information whether this is a temporary or habitual action. In another context *Седи си пред компютъра* may also denote continuance or unchanged action: she goes on sitting there ('She is **still** sitting at the computer.'). The addition of *si* in (9) conveys the fact that being happy and smiling is the typical rather than a momentary state for the person. In (10) the presence of *si* denotes that it is something common to feel cold in that place. To refer to the actual temperature of the environment at a particular moment, a sentence without *si* has to be used: *Тук е студено* ('It is cold here'). Another way to express this additional information in Bulgarian is by adding phrases such as **както обикновено** (as usual), **както винаги** (as always), or **винаги** (always).

4. Inherency

(11) Тя **си** е мълчалива.
*'She **tends to** be quiet.'*

(12) Тези чушки **си** налютяват.
*'These peppers **tend to** taste a bit hot.'*

(13) Децата са **си** деца / Жената **си** е жена.
*'Children **will be** children.' / 'Women **will be** women.'*

(14) Не се смей, тя така **си** се облича.
*'Stop laughing, she **tends to** dress like that.'*

Sentence (11) is about a personal trait, i.e. somebody's permanent characteristic. The corresponding sentence without *si* (*Тя е мълчалива – 'She is quiet. / She is being quiet.'*) is not unambiguous because it may mean that she is quiet at the present moment or that she is such in general. In this respect, the use of *si* introduces a limitation and indicates a person's inherent quality. This is also proved by the unacceptability of the phrase **Днес тя си е мълчалива ('Today she is tending to be quiet.'*). The use of (12) without *si* (*Тези чушки налютяват – 'These peppers taste a bit hot.'*) denotes the ascertainment of a certain taste. When adding *si*, it becomes clear that this particular quality is typical of the variety discussed. In (13) the use of *si* is motivated by the necessity to stress that children do what is typical for their age and that women are true to their nature. The English translation is analogous to the saying "Boys will be boys". In (14) the function of *si* is to show that the clothing style is specific, common or inherent for the person.

5. Contentment or self-gratification

(15) *Седим си на брега, ханваме си риба и пием бира.*

'We are happily sitting on the beach, eating fish and drinking beer.'

(16) *Слушаш си музика, а аз трябва да работя.*

'You're enjoying yourself listening to music while I have to be working.'

(17) *Довечера ще си потанцуваме.*

'We're going to have some good dancing tonight.'

In all three sentences (15-17) the addition of *si* denotes that the actions are performed gladly or with pleasure by the doer. All three examples emphasize the experience of a pleasant feeling related to the realization of personal interests, preferences, desires, etc. In another context (for example, *Лежи си на дивана и си слуша музика – 'He is lying on the sofa and listening to music, as usual.'*), the use with *si* may also denote customary behaviour. This is so because habitual actions are often motivated by experiencing something pleasant or contentment.

6. Subjective determination

(18) *Тя си е виновна за катастрофата.*

'She alone was to blame for the accident.'

(19) *Помолих го да се откаже, но той си знае.*

'I've asked him to give up but he knows better.'

(20) *Мене ли чакате? – А не, ние си чакаме.*

'Are you waiting for me? – Oh, no, we're just waiting.'

The use of *si* in (18) aims to emphasize the fact that the blame for the accident is entirely personal, thus categorically rejecting any attempts to look for external reasons. In (19) the role of the clitic is to stress that somebody has his personal reasons, views or motives to take a particular decision. In (20) the addition of *si* denotes that the wait is determined subjectively and bears no relation to the other speaker.

7. Elimination of subjectivity with regards to opinion or judgment

(21) *Това си е терористичен акт.*

'This is apparently a terrorist act.'

(22) *Трудно си е да следваш медицина.*

'It is undoubtedly difficult to study medicine.'

(23) *Това си е наглост.*

'This was obviously impudent.'

The role of *si* in sentences (21 – 23) is to eliminate the possible interpretation of the presented opinions or views as subjective or biased by the reader or hearer. Therefore, the role of the clitic is to bring a nuance of objectivity, undoubtedness or obviousness so that the judgment is presented as such that could be shared by everybody. This information can be expressed with the adverbials **очевидно** (obviously, clearly, apparently) and **безспорно** (undoubtedly), for example: *Това безспорно е терористичен акт; Безспорно е, че да следваш медицина, е трудно; Очевидно е, че това е наглост* (i.e. there is typical evidence giving reasons to define certain behaviour as impudent). Other adverbials that can be used in the English translations are understandably, recognizably, actually, etc.

CONCLUSION

As a result of the analyzed data, it can be concluded that in the above uses the particle *si* functions as a sentence modifier (it modifies the

meaning of the whole sentence) as well as an adverbial modifier. One proof of this is the observed correspondence with the translated examples, where the different additional meanings introduced by the clitic *si* are expressed in English mainly by means of adverbs of manner or time or modal adverbials.

Since the modal uses of *si* often pose problems for foreign students of Bulgarian or a source of difficulty (and sometimes errors) in translation, a more detailed taxonomic and comparative study is obviously needed.

REFERENCES

1. Cholakova, Kr. 1986. Glagolni leksemi s dvuchlenna formalna struktura (glagol + si) i leksikografskoto im predstaviane. In *Vaprozi na savremennata balgarska leksikologiya*, Sofia: BAN, 7-22.
2. Mirchev, K. 1978. Istoricheska gramatika na balgarskiya ezik. III izd. Sofia: Nauka i izkustvo.
3. Norman, B.Yu. 1972. Funktsii elementa *si* v glagolnah konstruktsiyah bolgarskova yazika // *Lingvistichniya dasledavani*. Minsk: Belaruskii dzyarzhavniy universitet imya Lenina, 184-189.
4. Petrova, G. 2006. Semantichni roli na kratkite datelni mestoimeniya. Burgas: Dimant.
5. Petrova, G. 2008. Funktsii na klitikite *se* i *si* v savremenniya balgarski ezik. Burgas: Dimant.
6. Tagamlitska, G. 1971. Chastitsata *si* v savremenniya balgarski ezik // *Izvestiya na institute za balgarski ezik*. Kn. XIX, 177-187.
7. Teodorov-Balan, Al. 1959. Vazvratni glagoli i usebni // *Balgarski ezik*, № 1, 55-58.
8. Tsankov, K. 1986. Kam slovoobrasuvatelnata i semantichna karakteristika na glagolite s element *si*. In *Vaprozi na savremennata balgarska leksikologiya*. Sofia: BAN, 134-141.

**АВТОМАТИЗАЦИЯТА НА БИЗНЕС ПРОЦЕСИТЕ КАТО СРЕДСТВО
НА ИКОНОМИКАТА НА ЗНАНИЕТО ЗА ПРЕОБРАЗУВАНЕ
НА БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕДПРИЯТИЯ**

*Николай Милев, Розалина Милева
e-mail: nikolaymbs@abv.bg*

**AUTOMATION OF BUSINESS PROCESSES AS A KNOWLEDGE-BASED ECONOMY
INSTRUMENT FOR TRANSFORMATION OF BULGARIAN COMPANIES**

*Nikolay Milev, Rozalina Mileva
E-mail: nikolaymbs@abv.bg*

ABSTRACT

In the beginning of 21-st century the knowledge –based economy is a global phenomenon both in theory and practice of corporate sector. A key element of corporate digitalization is the automation of both business positions and business activities. This process essentially dynamic during the current decade and is to change entirely the productivity, structure, effectiveness and competitiveness of each sector of economy. Therefore this is a relevant factor for each and every of Bulgarian companies and industries, as national economy is to high extent related to foreign markets, especially the Single Market of European Union. The presented paper is focused on the assessment of automation processes and their influence on the policies and the process of digital transformation of companies and sectors and the domestic market.

Key words: *knowledge –based economy, automation of business positions and business activities, implementation of noncurrent assets, productivity of corporate assets, digital transformation of companies.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на 21-ви век дигиталното пространство се обособи като нова среда и реалност за стопанската дейност на потребители, производители и търговци, като в това си качество това пространство въздейства върху всички фази на възпроизводствения цикъл и на практика обхваща всички географски райони и сектори на глобалната икономика. Процесите на дигитализация на стопанството, наричани още четвърта индустриална революция, по своята значимост са съизмерими с напредъка на глобализацията и се предпоставят от нямащия аналог в историята на цивилизацията напредък на технологиите – информационните и комуникационни технологии (ИКТ), информатиката, роботизацията на производствените процеси, средствата за комуникация, базирани на мобилните техноло-

гии, енергоспестяващите и високоточните технологии, визуализация на данни, машинно самообучение (machine learning), фармацевтиката, нанотехнологиите, химията, биотехнологията, космическите технологии в синергична комбинация с новите и различни методи за съхраняване и боравене с информацията.

Дигиталната икономика е феномен, обект на анализи от водещи научни центрове и автори и определян още като „икономика на знанието“ (Knowledge-Based Economy, по дефиницията на Питър Дракър, известен като „гуру на мениджмънта“) и „информационна икономика“. Според водещи автори тази икономика бележи качествен скок в развитието на индустриите, при което услугите и нематериалните и по-малко осезаеми активи във все по-голяма степен изместват производството и употребата на материални активи и „хартиени носители“. Според дефиницията на Световна-

та банка, „икономиката на знанието“ е движена от следните фактори:

- благоприятна институционална среда, включваща политики за мотивиране и развитие на предприемачеството и бизнес инициативите;
- съзидателен и добре обучен човешки капитал, който системно усъвършенства своите знания;
- национална иновационна система, способна да реализира продукти с високо съдържание на знание, включваща предприятия, университети, научноизследователски центрове, консултантите и др.;
- добре развита информационна инфраструктура, която подпомага разпространението на информацията и знанията [1].

Като следствие от развитието и разширяването на обхвата на „икономиката на знанието“ в наши дни се наблюдава преход от индустриална икономика и „иновационно обусловен етап на развитието на индустриите“, по определението на Майкъл Портър, към дигитално обусловен етап на развитието им, вследствие на което предприятията, движени от знания, имат устойчиво конкурентно предимство, а отраслите ползват информация във все по-голяма степен, което корелира в значима степен с техния растеж. Това е икономика, в която информацията и знанието са основен продукт и ресурс.

Глобалните стопански процеси и промени пряко въздействат върху икономиката у нас благодарение на значимата степен на нейната интегрираност в единния пазар на Европейския съюз и световното стопанство като цяло. Показателна е една от основните характеристики на националното стопанство в началото на текущото столетие, а именно нейната „отвореност“ и значима зависимост от износа на стоки и услуги и следователно от процесите на международните пазари като цяло. Измерител на тази характеристика е индексът „Отвореност на икономиката“ (Open Economy), чиято величина за 2015 г., измерена на база износ, е 66.4% [2]. За предходните няколко години тази величина има сходно с посоченото значение, което би могло да се интерпретира като устойчива тенденция.

В контекста на развиващото се обвързване и зависимост на българските стопански организации от международните пазари нараства ролята на дигиталната икономика като релевантен фактор на националната и международната бизнес среда. На дневен ред на

мениджмънта в национален мащаб е дигиталното преобразуване на предприятията и в частност автоматизацията на работните дейности и позиции в бизнеса.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Сред основните инструменти на икономиката на знанието са използването на дигитални платформи, автоматизацията (автоматиката) и в частност роботизацията и машинното самообучение (превърщането на данни в знание). Тези инструменти в съвкупност могат да бъдат разглеждани като градивни елементи на Автоматизирана система за управление (АСУ). Гореспоменатите технологии играят все по-значима роля както в различните индустриални сектори, така и в ежедневието, като потенциалният им ефект върху работното място на човека се превърна в наши дни в основен фокус на научноизследователската и развойна дейност (НИРД) и средоточие на обществен интерес и дебати. Процесът на автоматизация надхвърли рутинните производствени операции и се разпростира все по-осезаемо върху сфери като финанси и здравеопазване. Като цяло основният потенциал не е свързан с намалението на разходи за труд, а по-скоро с ръста на производителността на труда, подобреното качество, сигурността и бързината на обслужването. В по-различен контекст възходът на автоматизацията поставя въпроса кои човешки дейности в краткосрочен и средносрочен времеви хоризонт ще бъдат заменени от машини и кои не, като практиката изобилства от примери. Най-голямата холандска компания за финансови услуги ING Groep планира да съкрати 7000 работни места и да инвестира по-сериозно в цифровите си платформи в опит да постигне годишни икономии от 900 млн. евро до 2021 г. Съкращенията съставляват 12% от 52-те хил. служители. Почти 1000 от съкращенията се очаква да засегнат различни доставчици на дружеството и се дължат отчасти на комбинирането на технологичните й платформи и центровете за управление на риска. По същество това е организационен отговор на регулаторните тежести и ниските лихви по кредитите. Предстои инвестиция в размер на 800 млн. евро в технологична платформа, която ще се разпространява през следващите 5 години на пазарите в Испания, Италия, Франция, Австрия и Чехия. Успехът на банката в Германия е следствие от поддържа-

нето на минимално физическо присъствие и осъществяване бизнеса „на дребно“ изцяло онлайн. Други водещи банки също обявиха масови съкращения в офисите си, в опит да увеличат рентабилността си [3].

Същност и ефекти от автоматизацията

По-конкретно роботизацията и машинното самообучение се определят като прилагане на съвкупност от методи и средства, извършване на кибернетично управление (самоуправление) на технологичните процеси без непосредствено участие на човек или с човешко участие при ключовите мениджърски решения. Процесът се материализира посредством направляване на информационни, материални, енергийни и транспортни потоци на база предварително зададен комплекс от критерии. Резултатът от автоматизацията е по-бързо, ефективно, качествено и икономично изпълнение на дейностите и работните позиции при по-висока природосъобразност, ергономичност и безопасност. Сред различните подходи за реализация се открояват автоматизацията на непрекъснати технологични процеси (ProcessAutomation), дискретните технологични процеси (FactoryAutomation), хибридните технологични процеси (HybridAutomation), автоматизацията на проектирането на електронни системи (ElectronicDesignAutomation), използвани за проектиране, печатни платки (ПП) и интегрални схеми (ИС) и автоматизация на дома. Автоматизацията на дома представлява контролиране на домашните уреди от разстояние или автоматично на база интернет и е известна още като „Интернет на нещата“ (Internet of Things).

Потенциалът за автоматизация се различава значително при различните стопански и в частност индустриални сектори. Преобладаващата част от работните позиции и дейност все още не са обхванати от процесите на автоматизация, предвид наличните технически възможности, потенциала за автоматизация, стойността на преобразуването и др. Решенията, вземани от човека относно разпознаване и общуване и оценката на възприеманите сигнали от средата, надхвърлят в много случаи възможностите за автоматизация. Този потенциал е динамична величина - развитието на технологиите го променя непрекъснато в различните сектори.

Сред измеренията на автоматизацията са:

- прилагането на технологични иновации, които са по-високо ефективни от когато и да било в историята;

- адаптацията към тези промени на клиенти, партньори, конкуренти и различни заинтересовани групи;

- потребителско поведение и потребности, което като фактор не винаги има връзка с технологията;

- установената екосреда, включваща стопански промени, изискванията на бизнес партньорите за адаптиране към потребностите им, регулаторни рамки и др.

Ключов момент и значим изследователски проблем е начинът, по който автоматизацията трансформира различните работни дейности. В резултат на проведено авторитетно проучване са анализирани детайлно 2000 работни дейности от 800 работни позиции в САЩ и е направена оценка на възможността за автоматизация на тези дейности. Констатира се, че посредством съществуващите технологии 45% от дейностите, извършвани срещу заплащане, могат да се автоматизират, а 60% от работните позиции могат да бъдат обхванати от процесите на автоматизация, като 30% от работните дейности на тези позиции бъдат автоматизирани посредством роботи или други машини [4]. Всяка цялостна работна позиция включва набор от работни дейности с различна техническа сложност. Например продажбите на дребно включват събиране и обработка на данни, взаимодействие с клиенти и представяне на стоката, което може да се квалифицира като физическо движение в предвидима среда. Това са дейности с различен потенциал за автоматизация. В контекста на тематиката на изследването работните дейности могат да бъдат разделени на три категории:

- дейности, позволяващи висока степен на автоматизация;

- дейности с ограничен потенциал за автоматизация;

- дейности, позволяващи много ниска степен на автоматизация (Таблица 1).

Таблица 1. Параметри на автоматизацията на основни човешки дейности

	Вид работна дейност	Потенциал за автоматизация	Отн. дял на дейността от общия обем дейности (в %)	Автоматизираност на дейности (в %)
1	Събиране на информация	висок	17	64
2	Обработка на информация	висок	16	69
3	Предвидима физическа работа	висок	18	78
4	Услуги	среден	16	20
5	Непредвидима физическа работа	среден	12	25
6	Експертна работа	много нисък	14	18
7	Ръководене на хора	много нисък	7	9

При оценката на възможностите за автоматизация на работните дейности и позиции се открояват следните основни условия и предпоставки за провеждане на автоматизацията:

1. Техническа възможност за изпълнение.
2. Стойност на извършване на автоматизацията.
3. Наличие на умения и възнаграждение на изпълняващите неавтоматизирани дейности.
4. Ползи и изгоди (повишено качество, намален брак и грешки, по-висока производителност и др.).

5. Регулаторни норми и приемане от обществото [5].

Що се касае стойността на автоматизацията, тя включва разходите за хардуер и софтуер и се съизмерва с възнаграждението на изпълняващите дейности, за които се планира да бъдат автоматизирани. В случай, че има изобилно предлагане на нископлатен труд, характерно за трудовия пазар у нас, това би било силен аргумент срещу автоматизацията. Като аргументи за автоматизация изгодите от повишеното качество, намаленият брак и греш-

ки, по-високата производителност, биха могли да имат по-силен ефект от фактора цена на труда. Регулаторните норми и приемането от обществото на машините зависи от конкретната дейност – например робот, изпълняващ някои от функциите на администратор в заведение за настаняване, би могъл да не се възприеме от туристите във връзка с естеството на тази услуга. Следователно приложимостта на роботи и други машини може да се оцени вследствие на измерване на комплекс от фактори и аргументи.

Въвеждането на автоматизирани дейности може да разшири пазара на произвеждания продукт в резултат на по-ефективно производство. Така например въвеждането на системата на барковете на стоки в САЩ през 80-те год. на миналия век е довело до спад на разходите на труд с около 4.5 % и ръст на продажбите с 1.4% и е предпоставка за въвеждане на иновации и промоции. При това броят на касиерите се увеличава със средно 2% за периода 1980-2013 г. Изследването показва също, че приблизително 20% от работните места на САЩ включват изпълнение на физически дейности или опериране на машини в предвидима обстановка, като те имат 78% потенциал за автоматизация. Примери за такива дейности са заваряване, запояване, сервизиране на оборудване, металообработка, струговане, пакетиране, производство на храни. За специалисти, работещи с клиенти, потенциалът за автоматизация се оценява на 30%. Относно физическите дейности в непредвидима среда като строителство, горско стопанство и животновъдство, потенциалът се оценява на 28%. В мините се внедряват автоматични транспортни ленти с цел заместването на човешкия труд от работата в тях. Различни подходи се изпробват и в ресторантьорството като самообслужване или дори обслужване от работи, но при цена на труда 10 щ.д. на час потенциалът за въвеждане на автоматизация не е висок. При продажбите на дребно и логистиката потенциалът се оценява на 53%, с уговорката, че са необходими експертни познания и социални умения и емоционална интелигентност (например консултирането на клиенти при продажби на обувки). Търговците онлайн прилагат както автоматизация на складовете, така и обслужване чрез алгоритми за предлагане на стоки на клиентите. При счетоводството и одита потенциалът за автоматизация достига 86%. Тези професии изискват обучение, но не и значителни инвести-

ции, а основно компютър и софтуер. Това е валидно за използване на съвременни технологии, като с оглед развитието им може да се очаква повишаване на гореспоменатите показатели. Оценката на потенциала за автоматизация в някои други сектори е като при дейности, свързани със събиране на информация (изготвяне на разплащателни ведомости и фактури, определяне на обем на необходимите материално-технически редури, проследяване на потоците от материали чрез баркодове, обработка на заеми) - 60%. Що се касае до сектори „Финанси“ и „Застраховане“, измереният потенциал е 43%. Най-трудно се автоматизира посредством съществуващите технологии управлението и развитието на екипи с потенциал от 9% за автоматизация [6].

Бизнес преобразуването чрез автоматизация е в ход в практиката на водещи компании. Така например DivergentMicrofactories и Local Motors в стремежа си да променят автомобилния бизнес предвиждат отварянето на микрофабрики в различни части на света, които чрез 3D принтери бързо да принтират и сглобяват автомобили. Потенциалът пред тези нови производствени стратегии, предвиждащи малък обем и гъвкав дизайн, води до икономия от мащаба Scale economy.

Хранителната индустрия започва своята автоматизация с модернизирани процесите при обслужване на клиентите: McDonald's са въвели сензорен екран за система за поръчки и плащания в голяма част от ресторантите си, намалявайки нуждата от наемането на касиери. Множество супермаркети и малки магазини въвеждат системи за самообслужване, намалявайки нуждата от наемането на обслужващ персонал. Широко приложение намира автоматизирането на програмата за визуално следене и мониторинг [7].

Компаниите BMW Group, Mobileye, Intel, лидери съответно в автомобилната сфера, компютърното зрение и информационните технологии, обявиха план за създаване на автономно превозно средство. Целта е постигане на серийно производство на автономен автомобил с автоматизирано шофиране в серийно производство до 2021 г. Intel ще осигури оборудване за връзка на милиарди интелигентни и свързани устройства, в това число и автомобили.

Купуването през интернет (онлайн търговията) е форма на автоматизирана търговия, тъй като плащането и получаването на поръч-

ката се осъществяват посредством автоматизирана онлайн система. Този сектор се превръща във все по-важен работодател в Европейския съюз и у нас. По последни данни общият брой на работните места, свързани с бранша в Европа, е достигнал 2 500 000 бр. По данни на EcommerceEurope, броят на новосъздадените онлайн бизнеси на континента е достигнал 750 000, като относителният дял на бранша се равнява на 2,59% от brutния вътрешен продукт на Европейския съюз, което е индикатор за ръста на дигиталната икономика и потенциала ѝ за увеличаването на заетостта особено сред младите хора [8]. През 2016 г. в сравнение с предходната година броят на инсталациите на платформи за електронна търговия, включително и готови решения, се е увеличил с близо 20% в сравнение с предходната 2015 г. [9].

Възможни подходи за автоматизация на предприятията у нас

През последните години се наблюдава динамизиране и разрастване на секторите, свързани с ИКТ и софтуерно инженерство в България. Така например ръстът на сектор „Информационни услуги“ у нас през второто тримесечие на 2016 г., в сравнение със същия период на 2015 г., е 25%, което го нарежда на второ място след сектор „Административни офис дейности“, отбелязал ръст в размер на 54.5%. В същото време ръстът на сектор „Дейности, свързани с информационни технологии“, е 7.8%. Освен това през текущата 2016 г. с близо 7% растат заетите в сектора ИКТ, като техният брой вече достигна 81 хил. души на трудов договор [10]. На секторно ниво се наблюдават системни индикации за оживление в браншовете, свързани с икономиката на знанието. Налице е интерес от страна на автомобилни производители от Великобритания, които прехвърлят научно-развойните си центрове в Източна Европа, предимно България, Румъния и Украйна, и търсят специалисти по дизайн на продукти и компоненти за автомобили, софтуерни инженери и експерти по човешки ресурси, финанси и мениджмънт. През 2016 г. София попадна в престижна класация на притегателни центрове за инвестиции в областта на информационните технологии, а Пловдив се превръща в предпочитано място за инвестиции от страна на ИТ и аутсорсинг индустрията за все повече фирми. Водещите компании в сектора разчитат на университетския профил на града, който генерира доста-

тъчно квалифицирани кадри, като там функционираат офиси на утвърдени на международния пазар компании като Telus International, Aii Data Pro, Scale Focus, Unify, 60K, Questers Group, Sibiz, Programista, Sofica Group, SBTech, RewardGateway, Speed-flow и други. През следващата година се очаква да бъдат разкрити нови 5000 работни места. Една от предпоставките за това е обстоятелството, че България е втора в ЕС след Германия по относителен дял на специалисти, завършили инженерни науки [11]. В Бургас оперира друг водещ представител на гореспоменатия бранш - „Съдърланд“, която обяви кампания за привличане на специалисти на работа в месеците извън туристическия сезон.

По отношение на сектор „Автомобилостроене“ предприятия като Jaguar, Renault и Audi вече имат фабрики в Източна Европа и се очаква към тях да се присъединят доста конкуренти от бранша, целящи да се възползват от големия брой квалифицирани специалисти в региона.

Споменатите постижения на предприемачеството са значима предпоставка за стартиране и развитие на дейност в този бранш. Един холистичен подход към направленията на дигитален бизнес и трансформация откроява следните корпоративни бизнес области в този контекст:

- прилагане на инструментариума на дигиталния маркетинг, в това число Enterprise Resource Planning (ERP), Customer Relationship Management (CRM) и платформи за маркетингова автоматизация. Въвеждане на продукти за идентификация и поведенческо профилиране на клиента, маркетинг чрез електронна поща, динамичен „маркетинг на съдържанието“, мобилни приложения и използване на социални медии. Маркетингът на съдържание става все по-доминиращ в дигиталното пространство, тъй като потребителите получават все по-високи стандарти в съдържанието. Средният потребител вижда над 5000 маркетингови послания на всеки 24 часа и често е по-осведомен от предлагания стоката. Желанието му е да направи своя избор въз основа на проучванията си и тяхното емоционална връзка с марката. За успеха на тази тези маркетингови средства „... е най-важно приемането на новите процеси в стопанската организация от страна на служителите, следвано от разбиране на същността на новостите. Следва промяна в поведението на служителите, която

се изразява в съобразяване и прилагане на промените“ [12];

- внедряване на платформи за управление на човешки ресурси и администрация;

- автоматизация на бизнес процесите в и извън пределите на бизнес организацията;

- акцент върху по-малко осезаемите активи, сред които информация и клиенти и смяна на парадигмата от приоритизиране на машините и оборудването към приоритет на иновациите и дигиталните решения;

- преход от използването на информационните технологии за подпомагане на бизнеса към широкообхватна дигитализация на бизнеса, при което предприятията изменят бизнес модела си и стават изцяло дигитални;

- използване на решения на база контекстуални данни и дигитални асистенти;

- оперативен модел за използване на дигитални връзки между продуктите, услугите, активите, търговските партньори, клиентите и т.н. за повишаване на адаптивността и ефективността на бизнес операциите. Подобен подход позволява прецизно дефиниране на предпочитаните модели със съответните екстри в автомобилния сектор;

- сегментиране на имейл базата данни и идентифициране на потребителските пътеки и най-заинтересованите и перспективните аудитории, с оглед постигане на лоялност и повишаване на тази основа на коефициентите на доставяемост и интеракция.

Като цяло електронните канали за дистрибуция отговарят в значителна степен на предпочитанията на потребителите. Като израз на тази констатация е високата степен на удовлетвореност от възможностите за достъп до информация, пестене на време и финансови средства, възможност за сравняване на цени и постигане на най-добро ценово равнище [13].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В контекста на казаното, в наши дни знанието и образованието във все по-голяма степен се разглеждат като образователни и иновативни интелектуални продукти и услуги с висок относителен дял на добавена стойност и фактор на производството, който може интензивно да произвежда стойност. В процеса на автоматизация се прилагат икономико-математически методи, които освобождават човека от участие в процесите на получаване, преобразуване, предаване и използване на енергия, материали или информация. В перспек-

тива през следващите няколко години се очаква автоматизацията да замени изцяло значителен брой човешки операции, като едновременно с това засегне в определена степен почти всички човешки дейности.

С оглед на изложеното автоматизацията може да се определи като валидна парадигма за развитието националното стопанство в средносрочен и дългосрочен времеви хоризонт. Предвид сравнително по-ниската цена на фактора труд в преобладаващия брой сектори и дейности у нас, потенциалът за автоматизация е сравнително по-нисък, отколкото в страните с развита пазарна икономика, и ще е необходимо повече време за тези процеси. Възможно е това да осигури повече времеви ресурс на националните индустрии за адаптация към новите реалности на дигиталната икономика. Поради това автоматизацията ще бъде движена по-скоро от ускоряването и сигурността на работните дейности, повишаването на производителността на труда и качеството, намаляване на количеството бракувани изделия.

Като цяло, в резултат на развитието и прилагането на автоматизацията, се наблюдава преход от теми от футурологията и утопични теории към реалния живот и стопански дейности, при което посредством автоматиката се създават продукти като предпоставка за висока степен на удовлетворяване на потребностите на всички социални групи на обществото.

ЛИТЕРАТУРА

1. Derek H., C. Chen and, C. J. Dahlman. The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations The World Bank Washington 2016.
2. Национален статистически институт на Република България, 2016 г., www.nsi.bg
3. www.economic.bg 03.10.2016 г. CNBC.
4. Michael Chui McKinsey's, Американско бюро по трудова статистика.
5. Michael Chui, James Manyika; Mehdi Miremadi McKinsey's, Юли 2016.
6. Пак там.
7. Javed, O, & Shah, M. Visual surveillance and monitoring – VSAM, Automated multi-camera surveillance, (2008). City of Publication: Springer-Verlag New York Inc. DC 20433 October 19, 2005, p. 4.

Springer-Verlag New York Inc. DC 20433 October 19, 2005, p.4.

8. Дреновски, М. Супер Хостинг, www.superhosting.bg.
9. Ecommerce Europe, www.ecommerce.eu.
10. www.nsi.bg, НСИ, м.юли 2016 г.
11. www.economic.bg 03.10.2016 г.
12. Караджова, Зл., Ст. Петкова-Георгиева, Я. Вангелова. Подходи и методи за вземането на решения в условията на криза, промяна и стопански риск в туризма. - Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, Бургас, 2014, т. XLIII (2).
13. Атанасова-Георгиева, В. Дистрибуционни практики и решения по примера на хотелите в гр. Бургас. - Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров“, 2015, в. XLIV.

REFERENCES

1. Derek H. C. Chen, C. J. Dahlman. The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations The World Bank Washington 2016.
2. Natsionalen Statisticheski Institut na Republika Bulgaria, 2016, www.nsi.bg
3. www.economic.bg 03.10.2016 г. CNBC.
4. Michael Chui McKinsey's, Amerikansko buro po trudva statistika.
5. Michael Chui, James Manyika; Mehdi Miremadi McKinsey's, Юли 2016.
6. Pak tam.
7. Javed, O, & Shah, M. Visual surveillance and monitoring – VSAM, Automated multi-camera surveillance, (2008). City of Publication: Springer-Verlag New York Inc. DC 20433 October 19, 2005, p. 4.
8. Drenovski, M., Super Hosting, www.superhosting.bg.
9. Ecommerce Europe, www.ecommerce.eu
10. www.nsi.bg, НСИ, м.юли 2016 г.
11. www.economic.bg 03.10.2016 г.
12. Karadzhova, Zl., St. Petkova-Georgieva, Y. Vangelova. Podhodi i metodi za vzemaneto na reheniya v usloviyata na kriza, stopanski risk i promyana v turizma. - Godishnik na Universitet Prof. d-r Asen Zlatarov, Burgas, XLIII (2).
13. Atanasova-Georgieva, V. Distribucionni praktiki po primera na hotelite v Burgas. – Godishnik na Universitet Prof. d-r Asen Zlatarov, Burgas, Balgariya, XLIV (2).

CHALLENGES OF INDUSTRY 4.0 CONCEPT FOR BULGARIAN ENTERPRISES IN THE AUTOMOTIVE SECTOR

Nikolay MILEV, Svetlana KMETSKA
nikolaymbs@abv.bg

ABSTRACT

A key element both of theory and practice of corporate digitization within the current decade is Industry 4.0 concept. This phenomenon is marking processes, that are essentially dynamic during the current decade and is about to change entirely the yields, productivity, structure, effectiveness and competitiveness of industrial sector of economy. Therefore this is a relevant factor for each and every of Bulgarian companies and industries, as national economy is to high extent related to foreign markets, especially the Single Market of European Union. The present paper is focused on the assessment of possibilities of Industry 4.0 concept introduction in Bulgarian corporate sector and the influence of this on the process of digital transformation of Bulgarian companies and sectors.

Key words: *fourth industrial revolution, Industry 4.0 concept, digital economy, information revolution, automation of business, approaches for Industry 4.0 transformation of Bulgarian companies*

INTRODUCTION

Basic characteristic feature of business environment of enterprises is its transition to massive digitization. The well known factors of the business environment, such as consumer demand and selling force of suppliers are modified by the digital dimension, as businesses are increasingly dependent on digital channels and digitization, which plays a significant economic, technological and social role in the various economic sectors and the public sector. Mediated by digitization, the impact of environmental factors is fast and direct and energises this environment with all the consequences. These changes suggest a qualitative leap in the productivity of assets and the role of the person who takes decisions as part of the closed cybernetic system now. In this context PCs, digital marketing tools, cloud computing, networks (Internet) and digital communication tools are becoming key business needs, manufacturers and consumers and supports the digital economy. Recently, for the first time in history it is found that the five largest business organizations in the field of Digital Economy [1].

In view of these processes vast number of companies, not only big, but also Small and Medium sized are introducing equipment and technologies to automate and streamline

manufacturing processes, administration, customer relationships and thus improve rentability and competitiveness and yields and create more effective business models. The widely used term "entrepreneurial ecosystem" focuses on possibilities for technology business based on technology and knowledge-based economy in general. Thus the leaders of digital domain have become leaders in sales and turnover.

As the manufacturing industry is concerned the digitization, known also as Industry 4.0, has begun and is effectively driven by innovative companies, like Bosch, Rexroth and Siemens and representatives of policy. The concept of Industry 4.0 is constantly referred to by the German chancellor Angela Merkel, when speaking on economic topics. An example of this is her appeal Europe to accept this Industry 4.0 concept when addressing the World Economic Forum in Davos in January 2016[2]. Actually the Fourth technological revolution was a leading item of discussion on this forum.

EXPOSITION

The use of modern technologies holds a lot of potential for the all industries broadly and automotive and machine building industries in particular. Digital transformation towards Industry 4.0 is a strategic approach, focused on business activities, processes, qualification,

expertise and business models. Developing a Digital Strategy managers are aiming at full leverage of instruments and opportunities of digital technologies and their impact on business and society. New and different methods of storing and handling of information, especially after the emergence of new concepts such as information theory, cybernetics, Internet of Things, digital marketing, e-services and trade etc. The rise of computer, information and communication technologies (ICTs), cognitive computing, nanochemistry, precision technology, nanohimiyata, logistics and automation of production processes, alternative energy, electric vehicles, the synthesis of food and 3D printing in the early 21st century are a prerequisite for comprehensive penetration of digital processes and economy as a whole. Whether they involve digital planning methods (virtual reality), 3D printing, or lightweight robots, new technologies for Industrie 4.0 are already a reality. Siemens' plant for industrial controls in the Bavarian city of Amberg is already considered to be the company's most state-of-the-art plant worldwide. There, products and machines communicate with each other, enabling the products themselves to control their production. One result is that in the same amount of production space and with a workforce that has changed only slightly in number, the plant has increased its production volume eightfold in the past 20 years[3].

In the context of the mentioned above we can define the Fourth industrial revolution-Industry 4.0 as a fusion of the Internet dimension and the reality of industrial production, as a result of which manufacturing processes are digitized by means of the above mentioned technologies and which affects the entire value chain and is embracing all business aspects and production phases. In broader sense we can define this phenomenon as the next phase in the digitization of the manufacturing sector, driven by four elements:

- the astonishing rise in data volumes, computational power, and connectivity, especially new low-power wide-area networks;
- the emergence of analytics and business-intelligence capabilities;
- new forms of human-machine interaction such as touch interfaces and augmented-reality systems;
- improvements in transferring digital instructions to the physical world, such as advanced robotics and 3-D printing[4].

The emerging new digital technologies are developing, providing greater reliability and lower cost. We surveyed 300 manufacturing leaders in January 2015; only 48 percent of manufacturers consider themselves ready for Industry 4.0. Seventy-eight percent of suppliers say they are prepared. To capture the potential, manufacturers can consider three moves. Primarily, companies can gather more information and make better use of it. An oil-exploration company collected more than 30,000 pieces of data from each of its drilling rigs—yet 99 percent of that data was lost due to problems of data transmission, storage, and architecture. The tiny trickle of data it did capture was incredibly useful for managers. But so much more can be done. The executives we surveyed said that correcting these data inefficiencies should improve productivity by about 25 percent. With production data now available, executives rightly wonder about how to begin. Which data would be most beneficial? Which data leakages are causing the most pain? Which technologies would deliver the biggest return on investment for a company, given its unique circumstances? To sort through the choices, manufacturing leaders can use a “digital compass” (exhibit). The compass consists of eight basic value drivers and 26 practical Industry 4.0 levers. Cross-functional discussions that will help companies find the levers that are best suited to solve their particular problems. The power of Industry 4.0 is now becoming real – Information technology, telecommunications, and manufacturing are merging, as the means of production becomes increasingly autonomous. Yet it is impossible to say exactly what smart factories will look like in the future. One possible scenario: In the factory of the future, the machines will organize themselves to a great extent, delivery chains will automatically assemble themselves, and orders will transform directly into production information and flow into the production process.

table 1. industrial revolutions

Industrial Revolution(IR)	Year of beginning	Basis	Tools
First IR	1784	Mechanical production based on water and steam	Mechanical loom

Second IR	1869	Mass production, division of labor, electricity	Conveyor belt
Third IR	1970	Electronics and IT, Outsourcing	Programmable logic controller
Fourth IR	2010	Digitization of processes, Cyber-physical systems, Automation	Automation systems and machines

The third followed in more recent decades as a result of the use of electronics and computer technology for manufacturing and production automation. The real and virtual worlds are now beginning to merge in production, which is why we're talking about "Industrie 4.0" – the Siemens term for fourth Industrial Revolution. If we try to upgrade the Michael Porters definition about three stages of development of industries - resources conditioned, investment conditioned and innovation conditioned now we witness a digitization condition stage of industry.

Effects of Industry 4.0

The introduction of Industry 4.0 approach to manufacturing on the example of a market leader in the sector of machine drive and control Bosch Rexroth leads to connected automation in manufacturing leads to a faster and more flexible production process, greater efficiency of material, and reduction of complexity and downtime. A breakdown of the reached results is as follows:

- Organisation and control across entire value chain & product life cycle
- Individualised mass production to customer wishes
 - Encompassing all phases from idea to order
 - Horizontal integration via value-added networks
 - End-to-end engineering across the entire value chain
 - Vertical integration and networked production systems
 - Shorter innovation cycles
 - More complex products
 - Shorter Time to Market – zero prototyping
 - Highly Flexible Manufacturing
 - Increased productivity[5]

The effects can be measured quantitatively. Transition from Big Data to Smart Data, based on increasing digitalization and networking is changing the entire industrial production chain, and the volume of data worldwide is exploding. The total amount of data worldwide in 2005 was 130 exabytes, and that amount had grown to 462 exabytes by 2012. As Data-Driven Manufacturing is concerned, market researchers anticipate that thanks to industrial automation, global sales in this area will increase from around €160 billion in 2013 to approximately €195 billion by 2018. The Faster, more Flexible and Efficient Production as a result of Industrie 4.0 means, that in the future billions of machines, systems, and sensors worldwide will communicate with each other and share information. As an example of implementation of the Industry 4.0 approach the quality result at a Siemens' PLC manufacturing plant is a reported 99.99885 percent "perfect" production quality rate[6]. Industry 4.0 offers new tools such as:

- Smarter energy consumption, greater information storage in products and pallets (so-called intelligent lots), and real-time yield optimization. Swiss giant ABB used the latter in an Australian cement kiln. The company found that the new tools boosted throughput by up to 5 percent.
 - "Platforms," in which products, services, and information can be exchanged via predefined streams. Customers can submit their orders to a virtual broker platform run by Atos. Orders are then allocated to SLM's decentralized network of production sites, and subsequently produced and shipped to the customer.
 - Pay-by-use and subscription-based services, turning machinery from capex to opex for manufacturers. Rolls-Royce pioneered this approach in its jet-engine business; other manufacturers have followed suit.
 - Businesses that license intellectual property. SAP offers consulting services that build on its software.
 - Businesses that monetize data.
 - Data management and cybersecurity will be critical problems to solve. Many companies will find that a "two speed" data architecture can help them deploy new technologies at the speed required, while also preserving mission-critical applications[6].
- Industrie 4.0 will also result in new ways of creating value and novel business models. In particular, it will provide start-ups and small businesses with the opportunity to develop and

provide downstream services. In addition, Industrie 4.0 will address and solve some of the challenges facing the world today such as resource and energy efficiency, urban production and demographic change. Recommendations for implementing the strategic initiative INDUSTRIE 4.0 Final report of the Industrie 4.0[7].

Possibilities for Bulgarian industry

In the context of the above mentioned we could assess the status of Bulgarian industry, especially the machine building subsectors, as well as the existing ecosystem for digitization and introduction of Industry 4.0 concept. The study of the existing ecosystem for Industry 4.0 development in the Bulgaria identifies a number of preconditions and challenges. One of the noted indicators of availability of necessary conditions for digitization of business is the Digital Economy and Society Index, (DESI) of the European Commission. According to it Bulgaria is in the group of lagging, and its index of 0.37 is below the EU average of 0.52. Leaders in the integration of digital technology are Denmark, the Netherlands, Sweden and Finland, which topped the index[8]. According to a survey of Bulgarian based IT company Progress, 2/3 of the companies in the country believe that they have an year to transform digitally their businesses or will suffer negative consequences[9]. Businesses in Bulgaria have to use effectively online marketing and social networks. The share of companies that exchange information electronically is only 28 percent, social media are also little known to the business (only 7.3 percent use them) and the use of cloud services is among the lowest in Europe - 6.3%. Only 5.5% of small and medium sized companies sold by Online Trading and 2.1% of them traded online with other European countries. Even for those who use the technology, it is of minor importance because bears only 1.4% of their incomes[10].

Referring to the growth of Industrial sector in Bulgaria in July 2016, compared to the same period of 2015 it is 2.3 %, which is comparable to the growth of GDP of Bulgaria and the average value of this indicator in the European Union for year 2015. As an example of the role of machine building can be stated, that export (calculated on FOB basis) of sector Machines equipment and vehicles amounts to 8 392.0 million BGN in year 2014 and 9 400.8 million BGN in year 2015. Thus the estimated yearly increase is 12 percents, and the share of this

sector in the overall volume of exported goods of Bulgaria is about 25 percent. What is more Bulgaria has attracted investors in the sector of automotive parts building from all over the world, especially Germany, France, Belgium, Japan, Turkey, UK, Sweden, Switzerland, South Africa, Israel, Greece, Phillipines. The sector is marked by the activity of Automotive Cluster Bulgaria and big foreign investors like IMI, Witte Automotive, Montupet which only has invested 36 mln BGN. According to the Agency for investments in the country currently employs about 50 companies in this sector - 27 of them are foreign companies and 22 - Bulgarian companies[11]. In their factories in our country make different types of auto parts for brands like BMW, "Mercedes", "Audi", "Ford", "Volvo", "Peugeot", "Renault", "Dacia" and others. Bulgaria produces upholstery, seats, cables, parts for air conditioning and engine microchips, rubber seals, glass, spring, electronics, filters, aluminum profiles, belts, etc. And not just for the middle class cars, but also for luxury.

Referring to the status of the Automotive parts sector the existing advantages are:

- Industrial infrastructure, comprising of network of export orientated enterprises like M+S, HES, Caproni in hydraulic components sector.
- Qualified human resources- as the share of engineers that graduate technical universities is concerned Bulgaria is second after Germany in the European Union.
- Existing tradition in sectors like production of forklift trucks and equipment.
- Low labor costs – the average cost of labour in Bulgaria is 3.70 euro per hour, compared to Poland 7.20 euro per hour (more than twice higher), Slovakia 8.60 euro and Hungary 7.90 euro per hour[12].

Based on these preconditions we can define a model for implementation of Industry 4.0 concept in the local Automotive parts sector (Fig.1):

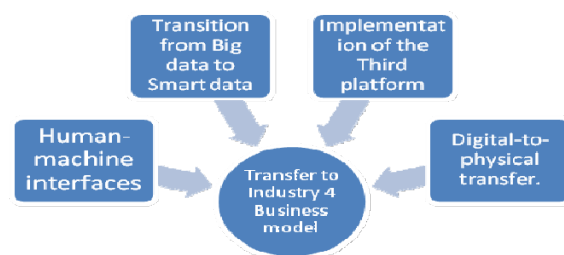


Fig.1 Approach to Industry 4.0

We can expect, that implementation of the Third platform (mobile applications, big data, Internet of things) will bring about to boosting the implementation of concept by incorporating more robotic assistance and augmented-reality technology at production sites, machine learning and data analytics data-driven insights to inform autonomous-driving initiatives. One of the challenges for the sector is the prognosed increase sales of autonomous vehicles - up to 15 percent of all new vehicles sold by 2030 could be fully autonomous[13].

CONCLUSION

The growth of Industry 4.0 would affect any area whatsoever – production processes, business models, customer behavior, regulatory frameworks, technologies etc. Yet people will remain essential in an Industrie 4.0 world – as the creative leaders and thinkers who will use their intelligence to conceive of all the processes and procedures in advance and who will write software to convey that information to machines. These trends can be defined as a challenge to Bulgarian automotive parts sector to use its strengths as well as existing and potential

competitive advantages and core competences to bring about to digital transition of local companies and enhance Bulgarian economy growth.

REFERENCES

1. <http://www.rbc.ru>
2. <http://www.weforum.org/events>, *World economic forum annual meeting, 20-23 January 2016*.
3. <http://www.siemens.com>
4. <http://www.mckinsey.com>
5. <http://www.boschrexroth.com>
6. <http://www.siemens.com>
7. <http://www.acatech.de>, *National Academy of Science and Engineering of Germany, April 2013*.
8. <http://www.capital.bg>, 28 Apr 2015, digital-agenda-data.eu
9. <https://www.progress.com>.
10. <https://www.economy.bg>
11. <https://www.investbg.government.bg>
12. <https://www.glassdoor.com>, *AlixPartners Consultancy*
13. www.mckinsey.com

ПРОУЧВАНЕ И АНАЛИЗ НА НАГЛАСИТЕ И ОЦЕНКИТЕ НА ОРГАНИЗАЦИОННИТЕ ПОТРЕБИТЕЛИ НА МОБИЛНИ ТЕЛЕФОННИ УСЛУГИ НА БЪЛГАРСКИЯ ПАЗАР

Христо Георгиев

RESEARCH AND ANALYSIS OF THE ATTITUDE AND EVALUATIONS OF ORGANIZATIONAL USERS OF MOBILE TELEPHONY SERVICES ON THE BULGARIAN MARKET

Hristo Georgiev

E-mail: hristo_g_g@abv.bg

ABSTRACT

During the last decade the mobile telephony services have entered in a rapid pace the Bulgarian market and have established themselves as an essential and integral part of the communication environment in the country, that is characterized by highly competitive and diverse technological, communication and media market, distinguished by a high infiltration into the mobile communication.

Key words: *research, analysis, attitude, evaluations, organizational users, mobile telephony services, Bulgarian, market*

ВЪВЕДЕНИЕ

Интензивната конкуренция на мобилни телефонни услуги в България налага използването и прилагането на обхватни измервания, анализи и оценки на пазара. За осъществяване на подобен тип изследвания се използва набор от „твърди“ и „меки“ показатели, чрез които се определя наситеността на пазара, възможностите за проникване и инвестиции, както и конкурентни предимства. Обект на настоящото изследване са основните мобилни оператори в България и предлаганите от тях мобилни телефонни услуги. Ситуацията на олигопол и динамичното развитие на разглежданите области изискват повишено внимание от страна на доставчиците, желаещи да запазят текущите си позиции. Предмет на изследване са нагласите и оценките на организационните потребители на мобилни телефонни услуги. Проучването и анализа на нагласите и оценките на организационните потребители на мобилни телефонни услуги на българския пазар има ключово значение както за пазарния дял, така и за цялостния успех на мобилните оператори. „Броят и структурата на организационните купувачи зависи от организацията и пазарното положение, стоки и обемите им, а от тук и от стратегията на

фирмата, определяща кои ще са нейни клиенти.” [5]

МЕТОДОЛОГИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Периодът на провеждане на настоящото изследване е от юни 2015 г. до септември 2015 г. Обект на изследване са трите мобилни оператора, действащи на територията на България – Мтел, Глобул (Теленор) и Виваком. Поставени са следните изследователски **цели**: да се определят факторите, влияещи върху избора на мобилен оператор; да се определи доверието в източниците на информация за мобилни услуги. За по-прецизен анализ са поставени и съответните **задачи**: да се определи честотата на използване на различните мобилни услуги от организационни потребители; да се определи равнището на качество на обслужване от акаунт мениджърите.

В посочения по-горе период са посетени и изследвани 39 предприятия, използващи мобилни бизнес планове. Данните са събрани чрез анкетни карти, попълвани на място в посетените обекти. Събраните данни са въведени и обработени със софтуерния продукт SPSS 19.0.

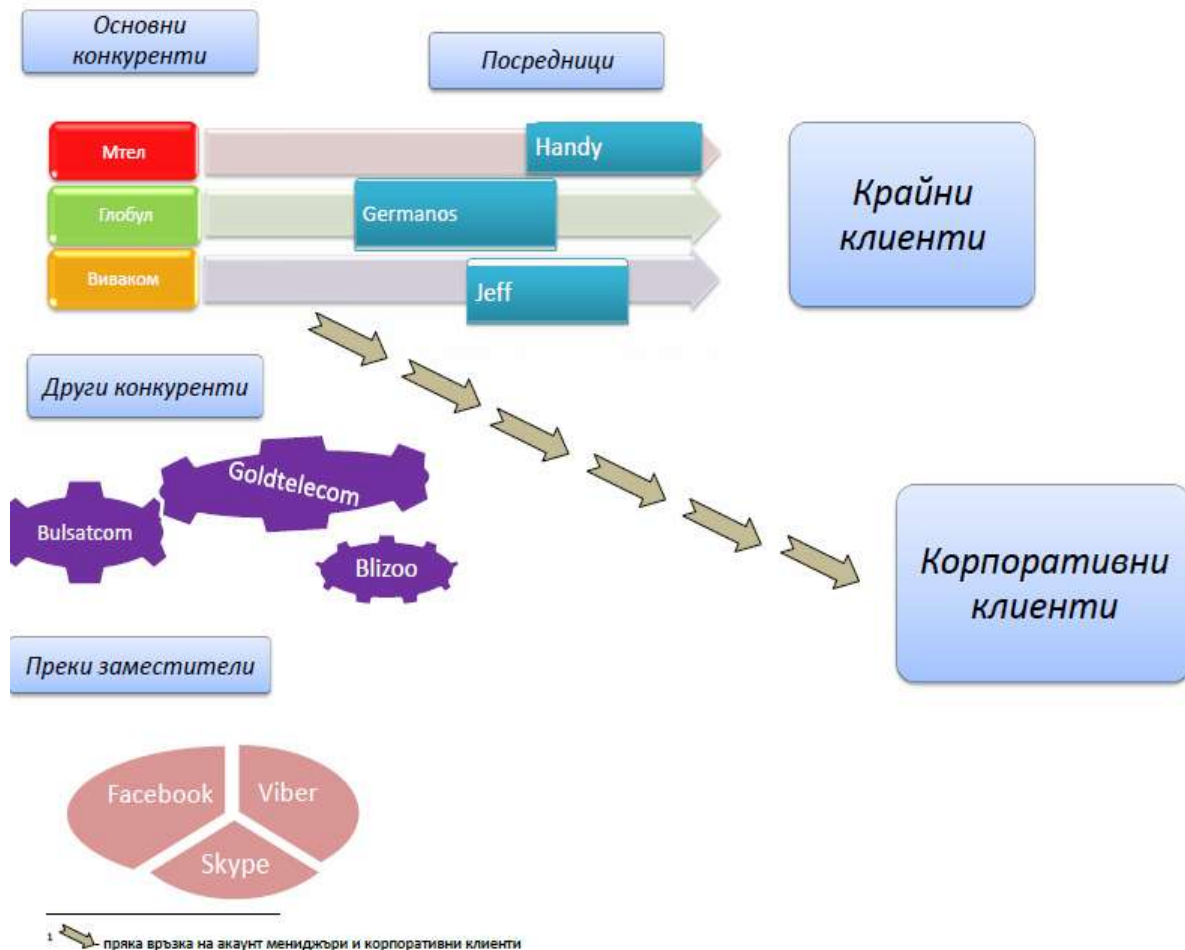
Въпросникът съдържа 5 блока: Блок А – Общи въпроси; Блок Б – Параметри на

услугите; Блок В - Мобилни оператори; Блок Г – Комуникации; Блок Д - Демографски блок. Блоковете обхващат съответно въпроси за:

- фактори, оказващи влияние при избора на мобилен оператор;
- оценка на ползите и характеристиките на ползваните абонаментни планове;

- склонност за превключване от един на друг оператор и оценка на акаунт мениджъри;
- равнище на разпознаване на мобилните услуги, предлагани от операторите;
- демографски характеристики.

За целите на изследването на пазара на мобилни услуги в България е разработен концептуален модел.



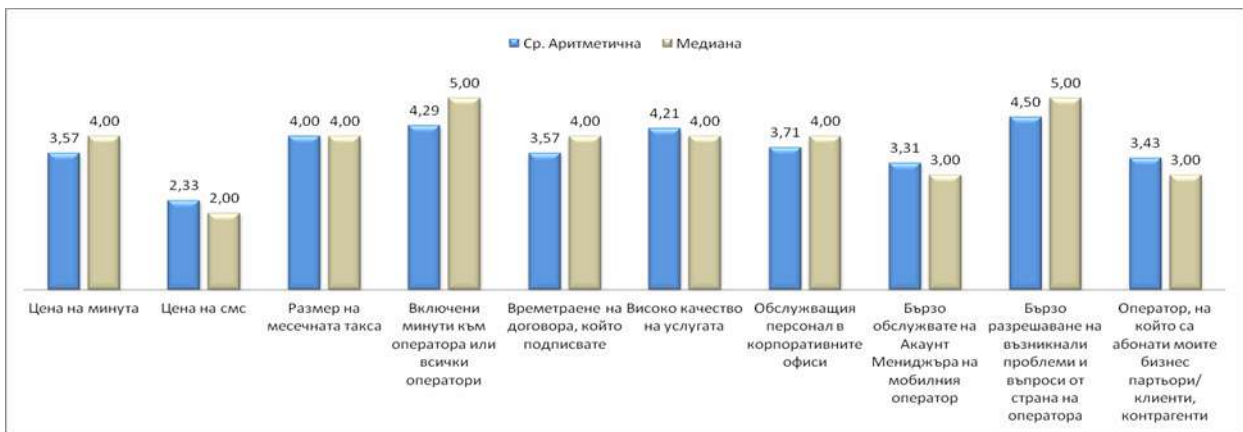
Фиг. 1 Концептуален модел на изследването

Анализът на събраните данни е извършен чрез едномерни разпределения и дескриптивни статистически величини.

-Анализ и оценка на факторите, оказващи влияние при избора на мобилен оператор

Анализът и оценката на факторите, оказващи влияние при избора на мобилен оператор, се извършват въз основа на десет клю-

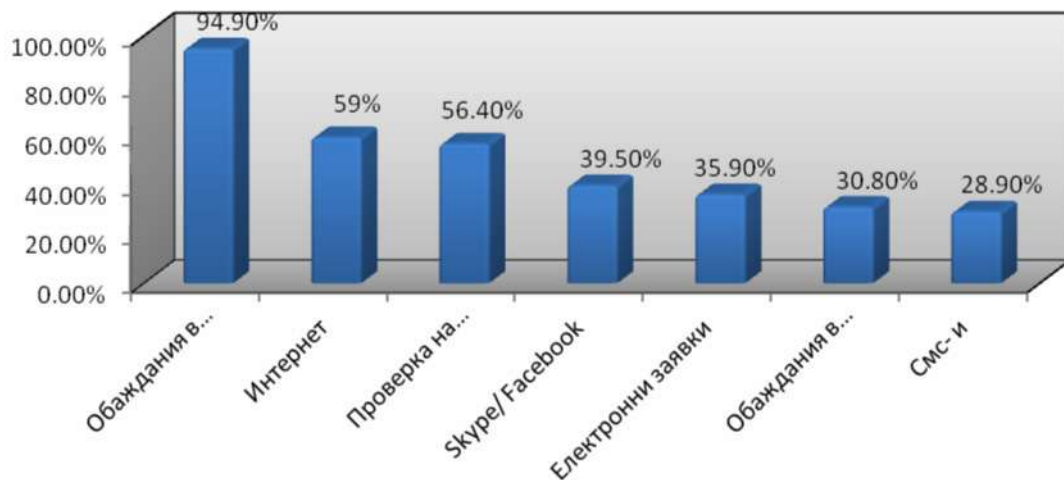
чови показатели, които са изведени вследствие обработка на информация от вторични източници и индивидуални дълбочинни интервюта с експерти в бранша. Показателите са подбрани по начин, по който да отразяват най-добре потребителските нужди и желания. Посочените показатели са представени графично на Фигура 2



Фиг. 2 Ключови показатели за анализ и оценка на факторите, оказващи влияние при избора на мобилен оператор

От данните на Фигура 2 се вижда, че „бързото разрешаване на възникнали проблеми и въпроси от страна на оператора” е основният фактор, оказващ влияние при избора на мобилен оператор в България. Високото качество на услугата е вторият значим фактор за организационните потребители, като разликата между него и първия е 2.6 пункта.

Разликата в двата показателя сочи, че дори да се понижи качеството на услугата, тя ще бъде компенсирана, ако се запази нивото на бързо разрешаване на проблемите. 87.2% от респондентите са посочили като трети по значимост фактор „Включени минути към оператор или всички оператори”.



Фиг. 3 Ежедневно използвани мобилни услуги

Като фактор, оказващ най-малко влияние при избора на мобилен оператор, се отличава „цената на sms”. Това се потвърждава и от Фигура 3, където едва 28.9% от организационните потребители посочват, че ползват sms-и всеки ден във връзка със служебните си задължения.

-Анализ и оценка на честотата на ползване на мобилни услуги

За да се определи честотата на използване на предлаганите мобилни услуги, са посочени

седем от тях, като респондентите трябва да отбележат честотата на използване на всяка отделна услуга. На фигура3 са представени отговорите на респондентите по отношение на ежедневно използвани услуги.

Данните от фигурата показват, че 94.9% от респондентите използват всеки или почти всеки ден служебните си телефони за обажданията в страната. Предвид навлизането на интернет в ежедневието ни, не е изненада, че ползването му се нарежда на втора позиция с

59% като най-често ползвана мобилна услуга. С разлика от 2.6 пункта по-надолу стои услугата „Проверка на пощата” (56.4%). Малката разлика в отговорите за двете услуги се обосновава от фактите, че проверката се осъществява посредством мобилен интернет, а онлайн пощата е един от основните канали за комуникация при организационните потребители.

- Сравнителен анализ между доверието в източниците и източниците на информация за мобилни услуги

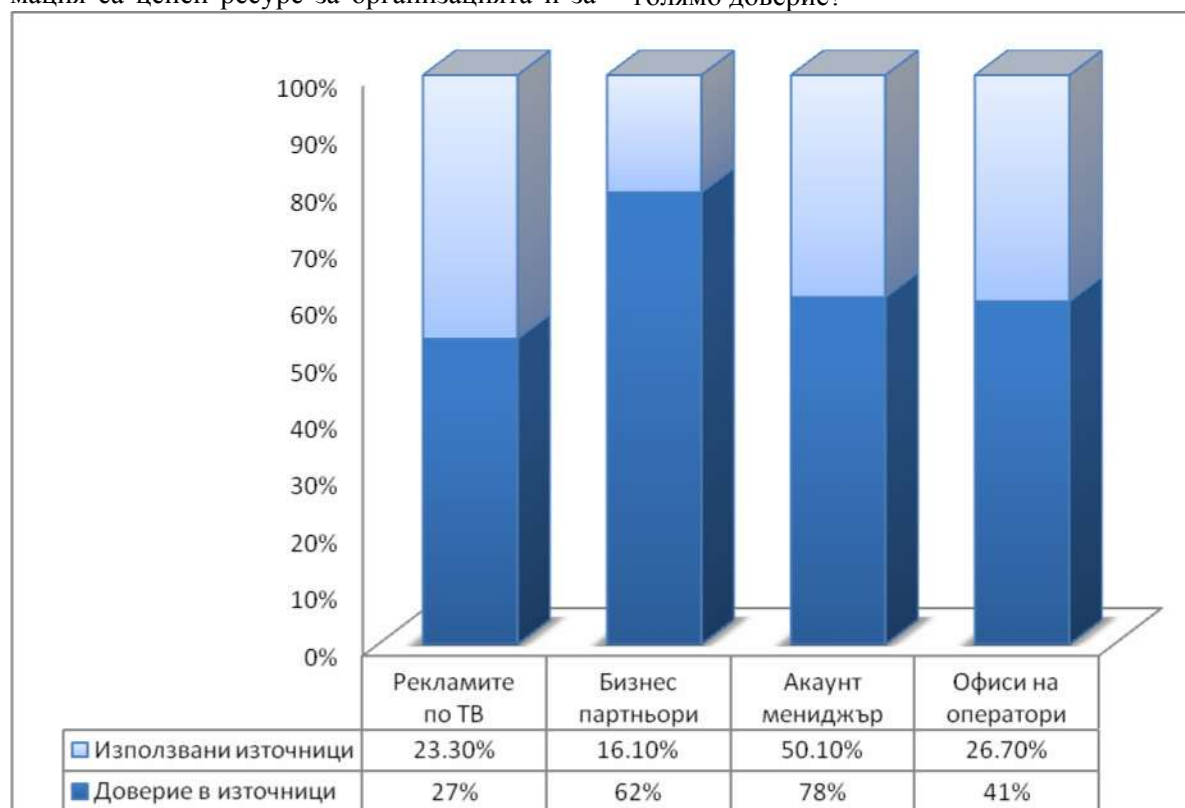
Информацията и източниците на информация са ценен ресурс за организацията и за

нейното развитие. За ефективното ѝ функциониране е необходимо да имаме високо доверие в източниците, които използваме. За целта на сравнителния анализ се разглеждат отговорите, които респондентите дават на два основни въпроса, показващи връзката между използваните източници и доверието в тях.

На фигура 4 са представени отговорите на респондентите на въпросите:

- „Кои са източниците, които използвате за получаване на информацията относно мобилните услуги?”;

- „В кои източници на информацията имате най-голямо доверие?”



Фиг. 4 Доверие в източниците и източниците на информацията за мобилни услуги

От многобройните методи, които съществуват за набиране на информация, телевизионните реклами, бизнес партньорите, акаунт мениджърите и офис операторите са четирите основни източника за организационните пазари.

Забелязват се значителни несъответствия между източниците на информация, които използват потребителите, и равнището на доверие, което имат във всеки от тях.

Най-съществена е разликата между доверието в бизнес партньорите и използването им като източници на информация - 45.5 пункта.

Като най-използван и доверен източник за получаване на информация по отношение на мобилните услуги е посочен акаунт мениджърът. Интересното в случая е, че той бива използван в 50% от случаите при набиране и използване на информация, но доверието, което потребителите имат в него като обслужващ техните интереси, е близо 80%.

Като източник с най-ниско равнище на доверие и използване за получаване на информация се отличават рекламите по телевизията. В 21 век рекламите по телевизията вече не са дотам ефективен комуникационен канал,

затова и ниските равнища на горепосочените фактори не са изненада.



Фиг. 5 Net Promoter Score

- Анализ и оценка равнището на качество на обслужване от акаунт мениджърите

Въпреки големия брой клиенти, за които отговаря всеки акаунт мениджър, те успяват адекватно да реагират при възникване на проблем или въпрос от страна на потребителите. Също така съумяват да обърнат внимание на момента в същия работен ден или в най-неблагоприятната ситуация - до три дни.

По-голямата част от респондентите отговарят, че техните акаунт мениджъри са компетентни по всеки въпрос и при всяка възникнала ситуация. Близко 55% от участващите организационни потребители оценят високи своите мобилни посредници.

Едва 12.6% оценят ниско обслужващия ги специалист. Като причина за оценка се посочват бавно обслужване и натрапване на промоционални оферти.

В анкетата е включен и въпрос, на основа на който се изчислява т.нар. NSP. Това е скала за определяне на удовлетвореността на клиентите, която се измерва чрез тяхната готовност да препоръчат компанията или услугите на компанията на своето близко обкръжение.

Основният въпрос, който NSP поставя пред тях, е: „До колко са склонни да препоръчат

мобилната услуга/плана, който ползват в момента, на свои близки и роднини”. На база на оценката, която дават за компанията, клиентите се разделят на три групи – доброжелатели, пасивни и негативно настроени. Разликата между процента доброжелатели и процента негативни клиенти представлява количествен измерител на удовлетвореността. Огромният смисъл на NPS обаче са последващите действия, които компанията предприема, с цел решаване на проблемите, споделени от клиентите. Всяка обратна връзка се разглежда индивидуално, като се предприемат мерки за отстраняване на слабостите в обслужването. Според отговорите на въпроса в анкетата и последвалите изчисления, следва, че 35% от респондентите са доброжелателите, които биха препоръчали услугата, която ползват; негативно настроените са 45%, а пасивните – 20% (Фигура 5) Общата оценка на потребителите за качеството на услугите на операторите, промоциите, компетентността и отношението на служителите в офис-центровете е много висока – средно 65% от клиентите дават висока положителна оценка по тези фактори. Но едва 55% оценяват с положителна оценка съдействието, което служителите оказват при възникнали проблеми (Фигура 6).



Фиг. 6 Net Promoter Score: положителни оценки



Фиг. 7 Net Promoter Score: негативни оценки

ИЗВОДИ

Реализирането на конкурентно предимство е непосилно за фирмите без поддържането на постоянно високо качество на обслужване на клиентите. Това може да се постигне чрез тивация на персонала в процеса на на потребителските нужди.

системни изследвания на удовлетвореността на потребителите. За целта в бъдещи проучвания могат да се използват методите „таен“ клиент, дълбочинни интервюта, фокус групи и проучвания в call-център. Съответните подходи са ефективни средства за контрол и мо-

ЛИТЕРАТУРА

1. Желев, С. *Маркетингови изследвания*. София, Стопанство, 2008
2. Желев, С. *Маркетингови изследвания за маркетингови решения*. София, Тракия М, 2000
3. Желев, С. *Маркетингови изследвания*. Кратък курс. София, Тракия М, 2002
4. Vassileva, B. *Building brand identity in IT markets: a conceptual model*, *International Journal of Economic Practices and Theories*, Vol 4, No 5 (2014), Special issue on Marketing and Business Development, pp. 943-951
5. Михалева Хр. *Потребителско поведение*. учебни записки, Бургас, Божич, 2013.

REFERENCES

1. Zhelev, S. *Marketingovi izsledvaniya*. Sofia, Stopanstvo, 2008
2. Zhelev, S. *Marketingovi izsledvaniya Za marketingovi resheniya*. Sofia, Trakiya M 2000
3. Zhelev, S. *Marketingovi izsledvaniya kratak kurs*. Sofia, Trakiya M 2002
4. Mihaleva, Hr. *Potrebitelsko povedenie uchebni zapiski*, Burgas, Bozhich, 2013
5. Vassileva, B. *Building brand identity in IT markets: a conceptual model*, *International Journal of Economic Practices and Theories*, Vol 4, No 5 (2014), Special issue on Marketing and Business Development, pp. 943-951

ЕФЕКТИВНОТО ОРГАНИЗАЦИОННО СТРУКТУРИРАНЕ – РЕШЕНИЕ ПРИ ФОРМИРАНЕТО НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

Евгений Н. Стоянов

EFFECTIVE ORGANIZATION STRUCTURING: A DECISION IN THE FORMATION OF HUMAN CAPITAL

Evgeniy N. Stoyanov

E-mail: evg_stojanov@abv.bg

ABSTRACT:

This paper focuses on the analysis of the modern organization. The aim of the study is to examine the organization as a control object. The tasks arising from the defined goal are associated with the perception of the organization as a key structure that creates conditions for targeted staff development. The multispectral nature of the object implies the use of analytical methods.

Keywords: organization, control, object.

Динамиката на икономическата действителност и сложните ситуации, в които протичат и социални и икономически процеси, провокират субектите, които оперират в тази среда да приемат и реализират все по-често странни модели на поведение. И все пак в процеса на промени винаги съществува поддинамична и съответно по-статична част от системата която реализира всичко това.

Римската сентенция “Forma ad solemnitate – „Формата дава битие на съдържанието”[1], продължава да бъде актуална, въпреки, че много е писано и продължава да се пише по повод на разискването на дилемата за водещата роля на съдържанието или формата. Без значение на мащабите, се появяват и продължават да се търсят решения и като проектни организации, и като матрични структури. Всеки следващ анализ доказва, че удачното архитектурното решение оптимизира възможността за ефективно реализиране на заложените цели и стратегии, а от друга гледна точка легитимира заявените интереси, провокиращи създаването на организационна конфигурация, създаваща суверенна зона за тяхното материализиране.

Реално се счита, че този акт е с подчертана двойственост, разглеждана като иманентна същност – наличие на творческо и на рационално начало от една страна, а от друга – като процес, протичащ вътре в самата организация, но и като тенденции, развиващи се навън

- при взаимодействието с останалите икономически субекти.

Във вътрешноорганизационен аспект изборът се извършва в диапазона от класическа бюрокрация до почти деструктурирани организационни конструкции.

От друга страна факторът, който поставя този процес на огромен натиск, е и стилът на управление. Тук може да се говори за взаимозависимост с висока плътност, защото стилът на управление се обуславя от размера на организацията и от нейния капацитет да се адаптира, като същевременно и подлежи на управление. Разглеждана част от този процес е известна като моделиране на вътрешната структура на организацията.

В противоположна, т.е. във външна, посока архитектурното решение за изграждане на организация намира възможност, където да се консолидира структурната конфигурация със стратегиите на организацията за вписване в икономическата система и като пазарно присъствие, и като взаимодействие с другите икономически субекти на всички възможни нива – от операции до създаване на стратегически партньорства [2].

Най-общо се счита, че организационната структура е формален израз на организацията, възприемана като основен вид социална система, където елементите са достатъчни за достигане на максимална плътност и балансирано единство в своето взаимодействие за

гарантиране на оптимално функционално съответствие със заявените стратегии и възникналите ситуации [3].

Принципно структурата е необходимо да бъде проектирана по такъв начин, за да предоставя на организацията възможност да владее и управлява системите от операции, като сама структурира взаимоотношенията между отделните си части и елементи. Редно е да се уточни, че съвкупността от дейности и системите от операции и взаимозависимостите между тях не могат да бъдат тълкувани като линейни (еднопосочни) по форма поради това, че логиката на дейността изисква конкретна последователност. Този факт се обяснява с присъствието на формални и неформални връзки на взаимодействие, които реално вменят на всяка организационна структура уникална идентичност, т.е фактор с нематериален характер, понякога генериращ висока стойност [4].

И все пак, уповавайки се на теоретичните разработки на Минцбърг, се налага мнението, че структурата на организационния дизайн принципно обхваща 5 основни части: операционно ядро, стратегически апекс, средна линия, техноструктура и спомагателен персонал. Анализът върху мнението на Минцбърг показва, че реално структурата организира и администрира най-динамичната част от съвременната организация - човешкият фактор [5].

Въпреки наличието на структурни елементи, задвижването на организационната дейност е свързано с утвърждаването на конкретни механизми, които провокират взаимодействието между структурните елементи и трансформират идеята и наличните ресурси, като ги материализират в краен продукт или услуга. Анализът на трудовият процес припознава като ключови механизми, посредством които се осъществява цялостната трансформация, пет: взаимно съгласуване, прав контрол, стандартизиране на операциите, стандартизиране на производството и структуриране на знания и умения под формата на квалификация [6].

Изложените теоретични разбирания на школата на Минцбърг създават възможност формалната и структурната страна на съвременната организация да бъдат припознати в своето плътно взаимодействие като специфичен контролен механизъм и по-конкретно като единна система поради това, че се разграничават класическите елементи на конт-

ролната система, от една страна, а от друга поради това, че контролът е оптимизиран от въведените на стандарти. В този контекст може да се добави, че се създават условия и за ефективно провеждане на одит в различни форми, включително и на персонала. Реално в този смисъл може да се добави, че ефектът от удачния избор на организационно-архитектурен модел е доказателство за възприемане на конкретни форми на управление и релевантен контрол.

Все по-често при нашите условия изборът е свързан с конфигурация, известна като „проста структура”. Характеристиката на това практически доказано архитектурно решение може да се осъществи, като се изброи това, което е игнорирано в сравнение с архитектурата на почти всяка съществуваща съвременна организация.

В простата структура терминът „сложност” е реално пропуснат във всички аспекти. За нея е типична неразвитата техноструктура, сведен е до минимум или липсва спомагателен персонал, почти е невъзможно да се говори за разделение на труда, липсва диференциране на структурни звена и управленската йерархия е относително ниска. Формализацията на поведението при простата структура е незначителна. Планирането, обучението и инструментите на взаимодействие се използват в много ограничени мащаби. Уникалното е, че именно споменатите дефицити създават органически единно и монолитно организационно решение. Твърде съществено е да се отбележи, че в простата структура като водещ координационен механизъм се прилага правият контрол. Изборът е предопределен от преимущественото съсредоточаване на властовият ресурс в ръцете на владелеца.

Анализът от изследванията върху приложението на простата структура в икономическата система предоставя данни, че ефектът на това организационно решение се свързва с няколко условия.

На първо място може да се отбележи, че външната среда, предразполагаща към създаване на проста структура, е едновременно и прозрачна и достатъчно динамична. Тази ситуация предразполага всяка нова организация като първоначално решение да прибегне към създаване на проста структура.

Въпреки че много малки структури се разрастват, анализите доказват, че същевременно много малки структури никога не се разделят

с този тип решение за организация и структуриране на бизнеса. Причините на няколко.

1. За тези мащаби неформалните комуникации са удобни и ефективни.

2. Ограниченият размер предполага свободни решения и трудно подлежи на стандартизация.

3. Маломерният и ограничен състав предполага лесно координиране и ефективно съгласуване, а не императивен прав контрол.

4. Латерантните комуникативни канали развиват адхократични отношения и предполагат свобода на архитектурни, организационни решения

На второ място, кризисните ситуации трансформират простата структура в синтетична, т.е адхократичните отношения се заменят от висока и плътна централизация.

Третото съществено условие е това, че в простата структура лесно и бързо съобразно създадени ситуации може да вземе превес предприемаческото начало.

Решенията, обосновани от изграждането на простата структура в условията предимно на малкия бизнес, макар в повечето случаи да генерират добри резултати, доста често са съпътствани и от някои специфични проблеми.

Основно място заема проблемът с централизацията. Обективно съсредоточаването на властовия ресурс предопределя единствено в правомощията на конкретна личност възможността да взема отношение към правенето на стратегия и вземането на решения. Положителният ефект от централизацията е възможността за бърза реакция при висока гъвкавост и адаптивност. Недобрата част на този вариант е, че обикновено съществува дисбаланс или се регистрират предпочитания към стратегическия или оперативния аспект на развитие поради дефицит на когнитивно или емоционално личностно равнище.

Разглеждан от друг ъгъл, връзката проста структура - централизация създава условия организационната мисия да се превърща много ефективно в основен мотив на действие, като тук прозират двете начала - индивидуалното и обективното.

Краткият анализ на това структурно решение създава представата, че въпреки своята висока приложимост така наречената проста структура парадоксално е може би най-рисковата като приложимост организационна конфигурация [7].

Изложените факти и направеният анализ създават условия въпреки високорисковата среда в българската икономика да се наблюдават нови и различни архитектурни решения, които формално се налагат като по-ефективни и ефикасни и по-удачни конфигурации.

Анализът на бизнеса в България, и най-вече на така наречения малък бизнес, за последните години предоставя обобщени данни, че част от икономическите субекти придобиват нови характеристики. Констатираните промени не могат да бъдат тълкувани като патология или малформации конкретно при идеята за малък бизнес поради това, че реално те са релевантна реакция на целия сектор, провокирана от нуждите на потребителя, трусовете на пазара, динамиката в развитието на световната икономическа система и възникващите кризисни ситуации.

Новите икономически субекти притежават променена същностна характеристика, предопределена от зададените функционални очаквания. Новият тип български организации, възникващи през последното десетилетие, съчетават особеностите на малкото предприятие и спецификата на многопрофилните, бързо развиващи се модерни компании. Изследователи на новите структури ги наричат „малки многопрофилни предприятия” [8].

Най-общо се счита, че тези полифункционални структурни единици възникват в резултат на усложняването и огромния брой противоречия, създаващи разнородни по характер и интензитет икономически ситуации. В този контекст самите те се характеризират с „нестабилното си поведение, въпреки което генерират впечатляващи резултати”. Малкото многопрофилно предприятие се дефинира като целесъобразно създадено формирование, свързано с реализация на повече от една профилирана дейност, съсредоточена в организация с малък или достатъчно ограничен мащаб.

Връзката с българския бизнес и приоритетно с малкия може да се осмисли при наличието на следните признаци:

Първо. Числеността на персонала е целесъобразно ограничена.

Второ. Организацията поддържа локално то си значение и същественост.

Трето. Организацията е ограничено по мащаби предприятие откъдето следват: дефицит на ресурси, единство на властови право-

мощия и свързаните с тях неформални връзки.

Наред с това е редно да се отбележи, че организациите от този нов тип не е редно в пълния смисъл на израза да се възприемат като „малки”. Основание за това дават голямата номенклатура от произвеждани изделия, както и системата за управление, в която все по-често е ангажиран немалко управленски персонал.

За разлика обаче от големите структури, в управлението се привличат специалисти от „средна категория”, т.е. които по-лесно се адаптират към малкия бизнес, като същевременно предявяват скромни ограничения.

Специфичните особености на разглежданите нововъзникнали икономически субекти създават възможности в повечето случаи като правова форма на съществуване да се възприема основно ЕТ или ЕООД. Макар че в някои отношения всички споменати особености придобиват водеща роля, интересно е да се разгледа процесът по моделиране на конкретна организационна конфигурация. Счита се, че подобни малки многопрофилни организации възникват на базата на една или няколко организации, където владелците, управлявайки, по-точно съблюдавайки собствените си интереси, се опитват да гарантират стабилност на основната дейност, създават или по-скоро я допълват с нови направления.

По тази логика процесът на трансформиране при голяма част от българските икономически субекти в малки многопрофилни предприятия е дълъг и труден процес. Практиката доказва, че е голяма рядкост да се реализира сериозно обмисляне и разчет на икономическата ефективност. В този смисъл на базата на разходи основно се анализират възникналите направления и конкретно по тази причина относително рядко новите дейности и направления придобиват юридическа и финансова самостоятелност. Наблюдения, проведени от редица организации, предоставят данни, че за детайлен и подробен анализ на икономически съществени показатели и дори за поведението на финансови индикатори се заговаря само когато представителите на българския бизнес и неговите субекти стават обект на внимание на сериозни инвестиционни намерения, т.е. при условие, че не ползват друг методологичен апарат и само подробният анализ може да даде отговори на възникналите в самата ситуация въпроси.

Както вече бе отбелязано, продуктите и услугите, които се появяват като резултат от работата на подразделенията от малките многопрофилни организации, присъстват на различни пазари. Именно това позволява минимизиране на разходите и преживяване на сезонните колебания, тъй като в почти всяка многопрофилна структура като правило присъстват продукти без сезонно влияние. В този ред на мисли може да се добави, че независимо дали са импортиращи или експортиращи своите потенциал и ресурси, малките организации компенсират дефицита, създаван от непредсказуемата икономическа и законодателна среда.

Изложението предоставя набор доказателства, обосноваващи формирането на няколко извода.

Първо. Модерната българска организация доказва своята жизнеспособност, която често се извява като многопрофилно предприятие.

Второ. Възприемането на организацията като задължително условие за протичането на постоянен и ефективен контрол е една активна възможност да се оказва контролно влияние приоритетно върху най-динамичната част - човешкият фактор.

Трето. Възприемането на нови архитектурни решения от модерните икономически субекти е доказателство за търсенето и съпричастността към промяната.

В заключение може да се каже, че модерната организация е формална и съдържателна заявка за създаване и утвърждаване на нови условия, при които е реално изпълним процесът по преобразуването на човешките ресурси в човешки капитал. Съобразно процесните потребности и нуждите на обществото, все по-често в основен механизъм на трансформация се превръща формалната изява на икономическите субекти като неголеми, но ефективно работещи многопрофилни структури, които, променяйки своите възможности, обособяват нарасналите социални очаквания.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бойчев, Г. Речник на латински термини и изрази, С., Юристпрес, 1995, с. 27.
2. Senge P. The fifth discipline: The art and practice of the learning organization, NY, Doubleday, 1991, p.9
3. Mintzberg, H. Structuring Organizations: A Synthesis of the Research, Prentice-Hall, 1979, p.276

4. Стоянов, Е. Една успешна идея в стратегическия контрол, Б., Антей-ТН., 2005, с. 43-48.

5. Mintzberg, H. Structure in Fives – Designing Effective Organizations, McGill University, PHI, 2004, p.29

6. Mintzberg, H. The Nature Managerial Work, NY, Harper&Row, 1973, p.37

7. Стоянов, Е. Теория на финансово-стопанския анализ, Б., Либра Скорп, 2012, с. 172.

8. Стоянов Е., Малкият бизнес – организация, анализ и оценка, Б., Либра Скорп, 2014, с.56.

REFERENCES

1. Boychev, G. Rechnik na latinski termini i izrazi. S., Yuristpres, 1995, p. 27.

2. Senge, P. The fifth discipline: The art and practice of the learning organization, NY, Doubleday, 1991, p.9

3. Mintzberg, H. Structuring Organizations: A Synthesis of the Research, Prentice-Hall, 1979, p.276

4. Stoyanov, E. Edna uspehna ideya v strategicheskiya control. B., Antey-TN, 2005, p. 43-48.

5. Mintzberg, H. Structure in Fives – Designing Effective Organizations, McGill University, PHI, 2004, p.29

6. Mintzberg, H. The Nature Managerial Work, NY, Harper & Row, 1973, p.37

7. Stoyanov, E. Teopiya na finansovostopanskiya analiz. B., Libra skorp, 2012, p.172.

8. Stoyanov, E. Malkiyat biznes – organizatsiya, analiz i otsenka, Libra skorp, 2014, p. 56.

КОНЦЕПТУАЛНИ ПРЕДПОСТАВКИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ПРИ УСЪВЪРШЕНСТВАНЕ НА ЧОВЕШКИЯ ФАКТОР

Евгений Н. Стоянов

CONCEPTUAL PREREQUISITES AND OPPORTUNITIES IN IMPROVING THE HUMAN FACTOR

Evgeniy N. Stoyanov

E-mail: evg_stojanov@abv.bg

ABSTRACT:

The paper focuses on the process of development of the organization staff. The aim of the work is to analyse the theoretical base decisive to the success of the process. The analysis is targeted to specific concepts. The tasks arising from the decomposition of the goal are associated with the modern organization and certain key concepts related to the process of its improvement.

Keywords: *object, concept.*

Анализът на всички известни социално значими системи доказва по безспорен начин, че тяхната еволюция е неизменно свързана с присъствието и активното участие на личностни формирания. Дали те притежават формален характер, т.е. са обособени структури, или имат неформален характер и демонстрират относително свободно поведение, не е толкова съществено, водещото тук е, че винаги само и единствено хората са създавали историята и са предопределяли развитието и усъвършенстването на обществото и неговите системи. В този контекст всяка следваща криза е провокирала създаването на нови концептуални модели, които са обосновавали утвърждаването на „добри практики”. По тази логика именно разбиранията за развитието на организационния персонал се свързват в последните години с все повече концепции, при които е реално възможно развитието на човешкия фактор, като се прибегва до адекватни на нуждите иновации, предопределящи реализация на моделна еkleктика.

В специализираната литература към понятието „персонал” са приобщени две понятия – човешки ресурси и човешки капитал, които се налагат по различно време. Макар и това да са етимологично и съдържателно различни понятия, тяхното единство и приемственост се базират на общия творчески процес, който съпътства и организационния производствен

процес, а именно: създаването на човешки капитал въз основа на усъвършенстване и развитие на човешките ресурси, възприемани като персонал, инициращ и реализиращ организационната дейност.

Според единната теория на управлението процесът на развитие на всяка система може да бъде възприеман като обект на управление. В общ план, обосновавайки се на тази база и в частност на теорията на контрола, развитието на човешките ресурси може да бъде възприето като резултат на едно обществено значимо, целесъобразно и най-вече контролирано управление.

Разбиранията за човешките ресурси търпят развитие в последните години. По тези причини и подходите за неговия критичен анализ търпят промени. До края на 80-те години на XX век човешките ресурси се разглеждат на базата на поведението на определени класически параметри, обхващащи численост, работно време и производителност. Критичният преглед на получените резултати от аналитични процедури доказват, че в един момент разминаванията между регистрираните резултати и осъзнатите нужди на социума стават толкова значими, че търсенето на нови методи за измерване става просто неизбежно. Всичкото това, като се добави към развитието на концепцията за модерната организация, работеща при нови условия, доказва, че чо-

вешките ресурси придобиват нов смисъл и различно съдържание.

На съвременния етап фокусът на внимание при анализа и търсенето на пътища за усъвършенстване на човешкия фактор се поставя вече върху професионалните качества, профил на компетентност, готовност за обучение, желание за развитие. Всичко това доказва, че съвременната организация работи резултатно, когато развива и усъвършенства нематериални фактори за своя успех.

Прегледът на масовата най-често срещана структура на активите дава сведения, че средният размер на материалните активи, или чистата счетоводна стойност без задълженията, формира по-малко от 25% от пазарната стойност на организациите. И на макро-, и на микроикономическо равнище, нематериалните активи играят решаваща роля в процеса по създаване на дългосрочна стойност.

Най-общо за същността на нематериалните активи може да се каже, че тя не подлежи на физическо измерване, но същевременно тази нова категория активи генерира изгоди и ползи. По повод на техните характеристики са създадени редица определения, като всяко третира само някои черти на тези „невидими“ активи.

Съгласно Международните счетоводни стандарти (IAS) и българското счетоводно отчитане, нематериалните активи представляват сами по себе си извъноборотни, нематериални средства, участващи в производствения процес и принадлежащи на предприятието по право на собственост. Те нямат физически характеристики, но представляват особена ценност от гледна точка на обосноваването върху тях приоритети, права и привилегии в производствения процес. Нематериалните активи се утвърждават като ключов източник в съвременното формиране на стойност. Тяхното състояние предопределя нивото на ефективност в сферата на вътрешните бизнес процеси, на финансовото състояние и на партньорството с клиенти и доставчици.

Модерната организационна теория се базира на постулати, според които съвременната организация притежава доказана стратегическа насоченост, базирана върху преимущественото развитие на собствените си нематериални активи [1]. За самата структура на активите е утвърдено разбирането, че те са монолитно триединство от следните основни категории [2]:

I. Човешки капитал, структуриран от уменията, талант и познания.

II. Информационен капитал, включващ мрежи, база данни, информационни системи и технологична инфраструктура.

III. Организационен капитал, обхващащ култура, имидж, лидерство, синхрон на служителите, работа в екип и управление на познанието.

Уникалното за споменатото триединство е придобитото свойство на всеки от трите компонента да може да бъде разглеждан като резултат на другите два и същевременно всеки от тях да бъде задължително условие и ключов фактор за проявата и развитието на другите. Коментиранията особеност на групата нематериални активи създава допълнително затруднение в процеса на тяхното управление и развитие, защото задължителната близост и достатъчната адекватност със и на организационната стратегия на практика ги прави неизчерпаем генератор на стойност, вграждана в създавания продукт. В този смисъл именно това създава почти непреодолима бариера за тяхното прецизно измерване и оказването на ефективен контрол.

Краткият анализ на процеса по управление и развитие на човешкия фактор показва, че в неговата структура се обособяват достатъчно много и като обем, и като значимост проблеми. По тази причина реално съществуват управленски концепции, които имат възможност и потенциал да окажат ползотворно влияние върху развитието на човешките ресурси и най-вече при трансформирането им в специфичен човешки капитал.

Една от тези концепции е контролинговата. Утвърдено е мнението, че контролингът притежава по същество особеностите на социално-исторически продукт, който акцентира върху специфичен кръг актуални фактори на успеха и съответните им управленски аспекти. В този смисъл той има частичен характер, дори в строго определен исторически момент не изчерпва цялата предметна област на управлението и неговата теория. Обхванатите от контролинга ключови фактори на успеха обаче имат дотолкова фундаментално значение в условията на развита пазарна икономика, че обуславят продължителната актуалност и решаващата роля на концепцията за развитието на стопанската организация.

Фундаменталната изходна предпоставка на контролинга се съдържа в установяването на пазарното стопанство и утвърждаването на

стопанската организация като субект на стоково-парични отношения. В тези условия излизат на преден план и получават приоритет монетарните цели на стопанската организация. В различна, но достатъчно значителна степен, в тяхно подчинение се оказват материално-веществените и социални цели, всички сфери на нейното функциониране. Монетарните цели и обуславящите тяхното постигане финансово-икономически аспекти на всички организационни дейности придобиват критериална роля за съществуването и развитието му [3].

Контролингът, като управленска концепция изпълнява важната роля да целеустремява дейността към желаните финансови резултати. Контролингът като управленска дейност функционално и съдържателно еволюира, надстройвайки определени базисни позиции на контрола като управленска функция, поставяйки ги на по-високо равнище под влияние на допълнителни и непосредствени предпоставки. Концептуалният акцент е поставен върху желанието да бъдат максимално доближени функциите на планирането и контрола в структурата на управленския процес.

Реално, ако бъдат адаптирани особеностите на контролинга към процеса по управление и развитие на човешките ресурси, могат да бъдат направени няколко констатации. Първо. Контролингът продължава да търси възможност да бъде легитимиран като самостоятелна учебна дисциплина. Второ. Контролингът се намира на етап на доразработване, където съществува доказана емпирична недостатъчност. Трето. Обособената област на изследване е частично заета от други дисциплини като управленско счетоводство, информационни системи, планиране и други и по този начин това частично я отдалечава от реална възможност при структуризацията в модерното управление.

Общото заключение за мястото и ролята на контролинга е, че въпреки че съществуват още много неизвестни, включително и липсата на законово регламентиране, неговата същност като концепция създава възможност той да бъде реалната и гъвкава връзка между процеса на управление на човешките ресурси и усъвършенстването им, предопределено от промените на социално-икономическата среда.

В този смисъл може би другата концепция, която притежава различни, но полезни за развитието на човешкия фактор черти, е одитът.

На съвременния етап, на базата на степента на зрелост на самото общество и на нивото на развитие на схващанията за одит, се разграничават няколко водещи мнения, придобили статут на дефиниции, които се свързват с работата на определени институти, регулиращи нормативната база и обобщаващи в методологията доказани „добри“ одитни практики.

За 90-те години на миналия век водещо е определението, вписано в Американските общоприети стандарти [4], според което одитът е „процес със системен характер, в който компетентен и независим специалист натрупва и обективно оценява доказателства за икономически действия и събития, отразени в натрупаната информация, отразяваща специфична стопанска система, с цел за установяване на степен на съответствие между факти от информацията и зададени критерии“ [5] за представяне на резултатите от проверката на всички заинтересовани страни и потребители. Подробният анализ на изложената дефиниция създава впечатление, че не е отделено внимание на присъщия за одита информационен риск. С други думи казано, провеждането на одит е в известен смисъл предопределено и от желанието за минимизиране на информационния риск [6].

В началото на новия век утвърждаването на системата от МОС в глобален план въвежда в публичното пространство още редица дефиниции. Общата рамка на съдържание на цялата нормативна база, свързана с одита, утвърждава разбирането, че „това е дейност, структурирана в процес, изразяващ независимо мнение“ [7] за „получаване на разумна степен на сигурност за достоверността на натрупаните доказателства“ и възможност за удовлетворяване на „определени заложили критерии“ с цел „оптимизиране на управлението на риска, контрола и управлението“.

Цитираните определения създават възможност понятието „одит“ да бъде ангажирано с широк кръг организационни проблеми, въпреки че на практика са диференцирани три основни направления, където се развива одитът. Реално при новите условия се разширява кръгът от способности за оценка на организационната дейност и по този повод се счита, че именно в съдържанието на управленския одит, подобно на финансовия, се обособява и одит на персонала [8].

За функцията на този одит може да се каже, че е насочена към ефективността на труда

и по-конкретно - към ефективността, проявявана в дейността на човешкия фактор. Накратко, ефективността може да бъде тълкувана като контрапункт на проверката, призван да обоснова философията на конкретния одит, като дообогати методите и технологията в организацията при всеки конкретен случай в одиторската практика. Именно по този повод мисията на одита на персонала е реализирането на системна оценка за ефективността в дейността на ресурсите и функционалното състояние на социално-трудовете отношения на обективно и субективно ниво [9].

Изложението създава обективна възможност да бъдат формулирани няколко обобщаващи извода:

Първо. Критичният преглед на човешкия фактор предоставя доказателства, че факторът притежава качествата, за да бъде възприет като най-значимия и труден обект за управление и контрол. Това го прави едно огромно предизвикателство за научната мисъл. В този контекст всяка итерация за промяна и всяка дори теоретична възможност за неговото развитие е алтернатива пред обществото и пред неговата воля за развитие.

Второ. Анализът на концепцията на контролинга ни убеждава, че дори в своя несъвършен вид и форма тя е възможност чрез консолидиране да се управлява развитието на човешките ресурси и по този начин да се ускори процеса на трансформирането им в човешки капитал.

Трето. Утвърждаването на „Одит на персонала” в теорията и практиката на контрола е доказателство, че човешкият фактор придобива все по-съществено място и роля в процеса на социално развитие. Обособяването и институционализирането на тази специфична одитна форма доказва, че овладяването на човешкия фактор и ефективното му управление са възможни при адекватен контрол и резултатен и целенасочен одит.

В заключение може да се каже, че съществуват, но и продължават да се създават теоретично-концептуални предпоставки, подпомагащи развитието на човешкия фактор. Процесът на усъвършенстване, т.е. превръщането на ресурсите в капитал, е напълно изпълним при въвеждането на конкретни управленски и контролно-одитни концепции в реалната практика. Регистрираната тенденция доказва

наличието на желание у социума да институционализира промяната в тази посока като единствена и вярна алтернатива за добро бъдеще.

ЛИТЕРАТУРА

1. Стоянов, Е. Одит – източници и институционализация, Б., Флат, 2013, с.119.
2. Стоянов, Е. Теория на финансово-стопанския анализ, Б., Либра скорп, 2012, с.168.
3. Симеонов О. Контролинг, С., Тракия М, 1999, с.17.
4. Robertson, J., F. Davis. Auditing, Illinois, Irwin, 1988, p.5-6.
5. Explanatory Foreword \ Auditing Standards and Guidelines \ The Accountants Guide – CAET 1989.
6. O'Reilly, V., and others. Montgomery's Auditing, NY, J. Wiley & sons, 1999.
7. МСВОИ 1003 Указания за финансов одит / Речник на термините, INTOSAI, 2008.
8. Марра, Р., Г. Шмидт. Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики, М., МГУ, 1997.
9. Одегов, Ю. Управленческий аудит: персонал, М., Экзамен, 2002.

REFERENCES

1. Stoyanov, E. Odit – iztochnitsi i institutionalizatsiya, B., Flat, 2013, p.119.
2. Stoyanov, E. Teopiya na finansovostopanskiya analiz, B., Libra skorp, 2012, p.168
3. Simeonov, O. Contrpling, S., Trakiya-M, 1999, p.17
4. Robertson J., F. Davis, Auditing, Illinois, Irwin, 1988, p.5-6
5. Explanatory Foreword \ Auditing Standards and Guidelines \ The Accountants Guide – CAET 1989.
6. O'Reilly V., and others, Montgomery's Auditing, NY, J. Wiley & sons, 1999, p.10
7. MSVOI 1003, Ukazaniya za finansov odit / Rechnik na terminate, INTOSAI, 2008
8. Marra R., G. Shmidt, Upravlenie personalom v usloviyah sotsialnoy ekonomiki, M., MGU, 1997, p.51
9. Odegov Yu., Upravlencheski odit, M., Ekzamen, 2002, p.18

FRAMEWORK OF ECONOMIC QUANTIFICATION OF MARITIME ACCIDENTS AND RISKS CONTROL MEASURES USING AS AN EXAMPLE THE BLACK SEA ACCIDENTS HISTORY

Stoyanka Petkova - Georgieva
E-mail: s.p.petkova@gmail.com

ABSTRACT

The paper focuses on some practical examples of the economic risk at The Black Sea Basin. To give a whole picture of the basic rules and steps in calculating the sea accident costs there are included some data about the average maritime accident costs. Also in this paper are discussed some models on accident consequences and costs. The paper is useful for obtaining practical skills on the necessary economical information that various maritime accident types need to be received.

Key words: Formal safety assessment methodology, maritime history accidents, risk control measures, formalized procedures to quantify maritime risk accidents.

INTRODUCTION

The safety of ships at sea is one of the main concerns of the ships designers, shipbuilders and ship owners. The National Authorities are responsible to look after the penalties to be paid for the lack of safety, in terms of lives lost, damage to the environment and to cargo, which all involved with the maritime industries want to avoid. This has been reflected in the attention given to both to the operation of the ships and the education and training of the ship operators and the design and building activities. The use of formalized approaches to the quantification of risks in probabilistic terms nowadays has lagged somewhat behind other industries, such as energy power and process for example, in which often the very high consequences of accidents have motivated the adoption of these methods. The used of formalized procedures to quantify risk and support decisions based on these quantifications has been changing within the maritime industries. This paper aims at providing an overview of the efforts that have been made in that direction. [3]

The basis of studies based on accident statistics can be estimated for the overall quantification of the risks levels existing in maritime transportation. The identification of the time evolution of the levels of safety in the global activity is allowed in such studies. It is the same and with the differentiation of the safety in the different types of ships, ship sizes, ages and other characteristics.

EXPOSE

1. The types of benefits in terms of avoided accident costs that can be estimated and used in cost benefit analysis or cost effectiveness analysis of risk control measurements initiated by the national administrations.

The International Maritime Organization (IMO) is a body that contributes to the standardization of legislation in the various countries involved in maritime activities including the Black Sea Basin countries. Relatively recently it has recognized the importance of adopting risk assessment procedures in their decision process. They defined The Formal Safety Assessment (FSA) as a structured and systematic methodology aimed at enhancing maritime safety, including protection of life, health, the maritime environment and property by using risk cost-benefit assessments.

Adopting FSA the decision makers at IMO, will be able to appreciate the effect of proposed regulatory changes in terms of benefits (e.g. expected reduction of lives lost or of pollution) and related cost incurred for the industry as a whole and for individual parties affected by the decision. [6]

FSA with the IMO decision-making procedures comprises five steps, which are the classical ones in a risk analyses methodology are applied to any problem on industry (Fig. 1.).

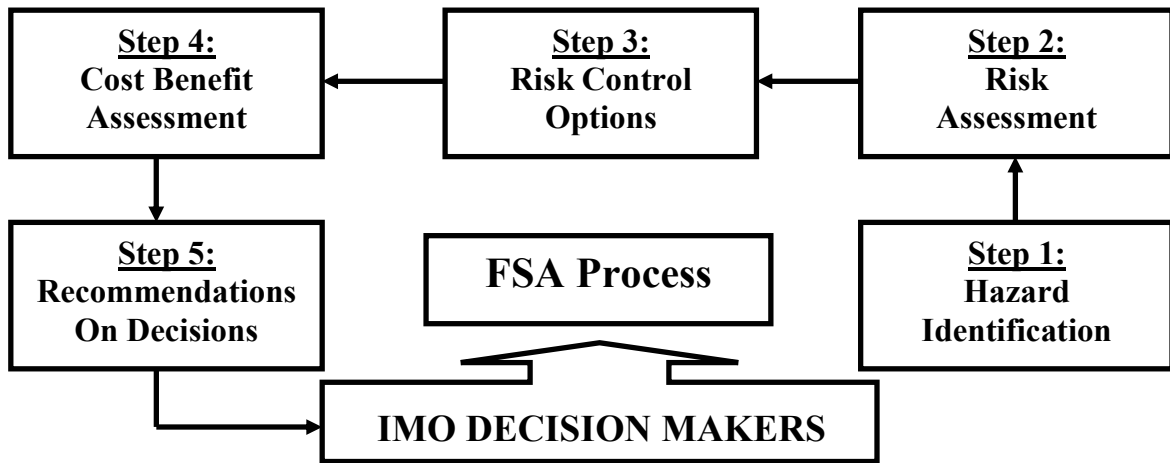


Fig.1. Flow chart of the Formal Safety Assessment methodology

The FSA is not to be applied to a ship in isolation but rather to a collection of systems including organizational, management, operational, human, and hardware, which fulfils specific functions. It recognized that the human element is one of the most important contributory aspects to the causation and avoidance of accidents and thus should be treated systematically in the FSA.

The availability of suitable data necessary for each step of the FSA process is very important. When data are not available, expert judgment, physical models, simulations and analytical models may be used to achieve valuable results.

Data concerning incident reports, near misses and operational failures may be very important for the purposes of making more balanced, proactive and cost-effective legislation. [9] A judgment on the value of data, which can be collected, should be carried out in order to identify uncertainties and limitations, and to assess the degree of reliance that should be placed on the available data.

As concerns risk assessment, the procedure contemplates the so-called regulatory impact diagrams. The regulatory impact diagram can represent, respectively, the influences affecting the "likelihood" of an accident occurring, escalation" of an accident and "mitigation" aspects, such as the evacuation of people from a stricken ship, containment of oil pollution, clean-up and others examples. [9]

Human Reliability Analyses (HRA) is also considered in the IMO procedure, where it is defined as a process that comprises a set of activities and the potential use of number of techniques depending in the overall objective on the analyses. HRA may be performed on a qualitative or quantitative basis depending on the level of FSA being undertaken. If a fully quantitative analysis is required than human error probabili-

ties can be derived in order to fit into quantified system models such as fault event trees. However, in many instances the qualitative analyses may be sufficient. The HRA process usually consist of the stages of identification of key tasks, task analyses of key tasks, human error identification, human error analyses and human reliability quantification. [2]

2. The principles of using the maritime risk assessment and cost benefit analysis or cost effectiveness analysis by the National Agencies for decision making.

Among the different types of accidents there has always been a major concern problem in the Black Sea Basin. It is the foundering of ships, which normally led to the loss of lives of most of the crew and passengers. As the results of capsizing leading to water intake this situation can occur. In addition, collision or other similar type of damage can lead to water intake, which can only be controlled by subdividing the ship in watertight compartments. [4] So that there are always enough affected ones to provide the necessary navigability. The probabilistic assessments of risks of failure were made as a study of the subdivision of ships in watertight compartments. This was probably one of the early ones in which a whole theory of damaged stability based of probabilistic approaches has been developed. It is presently under continued development and implementation into international regulations.

Structural reliability theory has been used for some time to quantify the probability of these failures and the contribution of different components to it. Structural failure is another major cause of failure and loss of integrity of the hull, leading often the total loss of the ships and passengers. In practice, these developments have

been used must often for probabilistic design and code calibration than for quantifying the real overall level of safety. [1] The reason is that many of the contributors for the major part of the accidents are human errors in all phases of the process, i.e. design, construction and operation and not the residual risk inherent in the design decisions.

Watertight integrity was often produced by fatigue cracks that developed during ships life although they would not normally lead to total failure of the ships. However, these structural failures can lead to major cost in repairs and in this area, reliability approaches have been used to quantify the risk of crack growth and to plan maintenance. [5]

The idea that operation is probably the main contributor to the accidents in this activity has given increasingly more attention to the study of these activities and formalized risk assessments have gradually become more common in different areas of this activity.

Recently, concerns about the poor management standards and the contribution of the human error and management shortcomings on marine casualties have motivated the introduction of the International Safety Management (ISM). The ISM code is directly related to personnel and crew competence and general operational aspects of shipping and since there is a clear requirement for the operator to demonstrate that he has an effective safety management system that addresses all identified risks, it follows that this can only be achieved if a risk assessment approach is adopted.

Another interesting development is the increasingly larger adoption by the IMO of these types of approaches as basis of decisions leading to regulation of the maritime transportation activity. This organization has coined as Formal Safety Approach (FSA) the type of studies that use formalized analysis and quantification of risk as basis for rational decisions and has in fact promoted several of this type of studies for problems that were of major concern in the industry.

3. Some advices for how to calculate various accident types in the Black Sea Basin.

The analyses of historical records of ship casualties discussed in the present paper identify the major modes of ship losses as being fire, explosion, grounding, collision and foundering. Frequently collision and grounding are related to human failures in the operation of the ships, as is often the cases operational errors can also be the cause of the ship losses. The ship can be foundering

as a result of lack of enough stability in the intact or in the damaged condition, of large amplitude rolling, which can even be induced by parameter instabilities, or of failure of the structure under extreme loading or due to fatigue. The risk of failure associated with the various mechanisms has been studied by many authors along the years, using different approaches. [1] A detailed account is out of the score of this lecture but a brief reference will be made to them to indicate the type of problems that have been considered.

Ships are expected to float upright in the intact condition a feature that depends on the geometry of their underwater volume and of the distribution of weights. In general weights located high will contribute to the decrease of initial stability but they are not totally avoided because of operational reasons and because very high stability in the intact conditional will also lead to very high (an uncomfortable) acceleration under the effect of waves. When the ships are sailing with sea from astern there are three different mechanisms that can develop pure loss of stability, surf riding in the waves followed by broaching and parametric excitation, although the latter can also occur with head seas. The ships are also expected to have adequate stability even after some limited damages associated with collisions for example. This is the so-called damage stability resistance, which can be assessed with probabilistic approaches. In fact, the IMO has been issued probabilistic based regulations. [9]

Accident reports and accident databases provide information on accident consequences for some of the more direct impacts, as discussed in the following paper text.

One of the model steps is to make a statistical consequence or cost information from the accident investigations. There are several major accidents that have taken place in the Black Sea over the last few decades.

Accident investigation reports have a stated main purpose of improving safety at sea. Although the focus is clarifying the sequence of events, and identifying causes and contributing factors, they also provide information on consequences. Some also provide limited information on costs, or information that may be used to estimate costs. Authorities responsible for accident investigation reports and the type of consequence information included in accident reports for some of the countries can be shown as it is made in the example in Table 1.

Table 1.

Country	Authority	Consequence Information
Bulgaria	Bulgarian Maritime Authority	<ul style="list-style-type: none"> • Human: Fatalities and injuries • Environmental: Description of amount and type of material spilled, response actions • Material Damage: Description of damages
Ukraine	Ukrainian Maritime Authority	<ul style="list-style-type: none"> • Human: Fatalities and injuries • Environmental: Description of amount and type of material spilled, response actions • Material Damage: Detailed description of damages, some reports included estimates of repair costs, others provided information on amount of steel replaced and time required to make the repairs • Other: Examples of "other" consequences reported included amount of time the ship was out of service and costs for repairing damaged navigational markers
Romania	Romanian Maritime Authority	<ul style="list-style-type: none"> • Human: Fatalities and injuries • Environmental: Description of amount and type of material spilled, response actions • Material Damage: Description of damages, in some cases very detailed.
Russia	Russian Maritime Authority	<ul style="list-style-type: none"> • Human: Fatalities and injuries • Environmental: Amount of oil spilled, description of response action, qualitative information on environmental damage. The report for the <i>Crete Cement</i> accident included an estimate of the response action cost. • Material Damage: Description of ship damage, also sometimes mention of cargo damage
Turkey	Turkish Maritime Authority	<ul style="list-style-type: none"> • Human: Fatalities and injuries • Environmental: Description of amount and type of material spilled, response actions • Material Damage: Detailed description of damages, information from surveyor's report

Table 1. Authorities responsible for accident investigations reports in selected Black Sea countries

Another model step is to define the derivate costs from the accident data base. Some accident databases contain brief consequence descriptions which directly or indirectly may be used to roughly estimate the present value of accumulated monetary costs. Costs might also be roughly estimated by combining the state of parameters such as ship size, cargo and accident type. Bottom characteristics are interesting in grounding and collision angles and relative speed in collisions. [8]

The European Maritime Safety Agency has also recently developed a database, the European Marine Casualty Information Platform (EMCIP). EMCIP consists of a database which is managed by EMSA. The data is provided by the competent national authorities. The data is to be used for safety related purposes only. As the database receives input from the national authorities, it has

the same type of consequence information as described above for the national databases. [10] Table 2 below indicates as an example the time period and the parameters that can be registered within identified databases.

According to the model step that describes the environmental costs of accidents a considerable focus must be placed on estimating the costs resulting from an oil spill. The main general categories of costs associated with spills are clean-up/response costs, environmental damage, and socioeconomic effects.

As described the FSA methodology at the beginning of this paper most estimates of environmental damage for The Black Sea studies used clean-up costs based on international average values. Actual historical values show that there can be considerable variation in clean-up costs per cubic meter spilled. Spill clean-up costs

can vary due to a number of parameters. Spills that have reached shore can be much more ex-

pensive to clean up than those that are cleaned up at sea, for example.

Table 2.

Parameter	Bulgaria	Ukraine	Russia	Romania	Turkey
Authority	BMA	UMA	RMA	RMA	TMA
Period	2000 -	2000 -	2000 -	2000 -	2000 -
Ship	Type, IMO number, damage description	Type, size, length, age, damage	Type, vessel, particulars, damage (Y/N)	Type, size and age, damage	Type, size, length, age, damage
Environment	Indicate pollution from cargo or bunkers	Spill volume	Pollution occurred (Y/N)	Pollution (Y/N), type of pollutant, quantity, UN number	Spill volume
Industry	Cargo Ship size	Cargo Ship size	Ship size	Cargo Ship size	Cargo Ship size
Human lives	Injured and deaths	Injured and deaths	Injured and deaths	Separate database	Injured and deaths
Description of event	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes

Table 2. An example of some accident database and the coverage of various categories of accident information.

Accident cost information is important for estimating benefits of risk control measures that reduce accident probability, as required for the cost-benefit step of the Formal Safety Assessment procedure. A basic loss matrix for ship accidents, shown in Table 3, shows the main categories of losses resulting from all ship acci-

dent categories that can be relevant for the estimate. These are main consequences that result directly and that may be reported in historical accident records. They are useful to consider when reviewing historical data and attempting to identify significant accident types for specific ship types or areas.

Table 3.

Ship Accident Loss (EUR per ship year)					
Accident Type	Ship accident cost	Environmental damage and clean up	Risk to life	Risk of injuries and ill health	Total cost
	EUR	EUR/tonne x number of tonnes	Fatalities x EUR x m	DALY x EUR	EUR
Collision Contact Foundered. Fire/explosion Hull damage Machinery damage. War loss Grounding or Other ship accidents or Other oil spills Per- sonal accidents					
TOTAL:					

DALY = Disabled Adjoined Life Years

Table 3. Example loss matrix for ship accidents

When considering the accident categories collision, contact and grounding, consequences can result in impacts on humans (crew, passengers, and third parties), ships, the environment, industry, and the waterways and their future use. Ship owners, government services such as search and rescue providers, spill response agencies, fairway maintenance, and accident investigation services may all incur direct costs as a result of accidents.

If environmental damage occurs, there will be many indirect costs to other users of the resource, including tourism and recreational users. [9]

Some accident costs can be measured directly in monetary terms, e.g. the damage to the ship itself, cargo damages, and fixed structures, losses in productivity, costs of medical treatment and costs of authority services. Other damages can be

measured "indirectly" in monetary terms, but before it is possible, they need to be evaluated by various kinds of methods. These damages are for example human factors, recreational use of shores and effects on nature. [7] Reparation costs for a ship consist of the amount of replaced steel (2,500 EUR per ton), reparation costs of equipment and machinery, and docking costs. A shipwreck results in the highest costs. The costs of cargo damages depend on the amount and quality of cargo.

4. The costs data of the risk control measurements of the Black Sea partner countries

The statistics about the frequency of casualties provide an overall view about the levels of safety involved in the shipping activity. They allow the quantification of the real safety levels for different ship types as well as the main modes of failure.

Since the overall picture has been relatively stable, there is no intention here to carefully review and compare published statistics but solely to present some data that supports the overall characterization of the situation.

We take as an consideration the following categories of accidents: *Foundered* includes the ships that sank as a result of heavy weather, springing of leaks, breaking in two and other causes that do not fit in the other categories. *Fire and explosion* covers the cases in which fire and explosion were the first event reported. *Collision* includes ships

lost as a result of striking or being struck by another ship. *Contact* covers the cases in which the ship collides with another external body, which is not a ship, nor the bottom. *Wrecked or stranded* includes the ships lost as a result of touching the sea bottom. *Hull of machinery damage* includes the accidents that were initiated by one such failure. [8]

It should be noted that this classification applies to the first event that occurred and does not record other consequences that may have occurred in the same accident. The data normally covers ships larger than 100 gross registered tons, which basically cover the world shipping fleet but leaves out a major part of fishing vessels for example.

In addition to the quantification of the total safety levels of ships, the analyses of accident statistics shows how different types of ships are susceptible of the different kind of casualties. This information is illustrated in Fig. 2. – used for tanker bulk carriers and containerships, in the period from 2004 to 2014. It can be seen that grounding and fire/explosion were the most common type of first events in the period. From the analysis of that figure one can also conclude that fire/explosion is by far the most important initial cause of accidents in tankers, while grounding, fire/explosion and hull problems are important initial causes of accidents for bulk carriers.

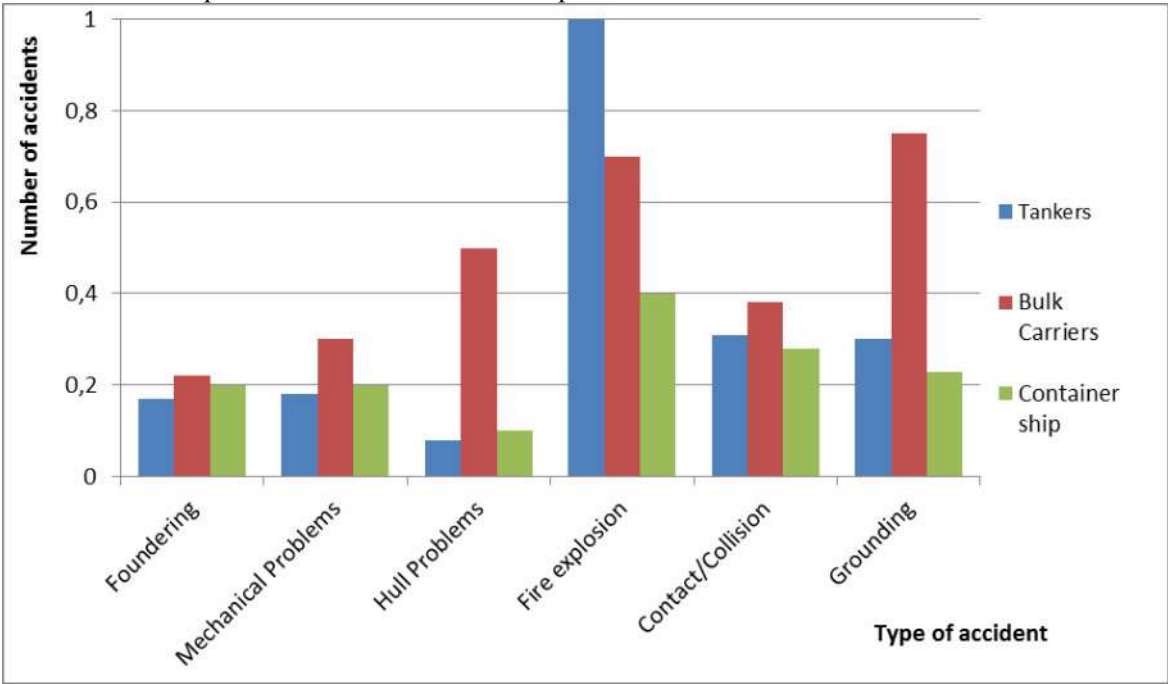


Fig.2. Distribution of annual average rate of the first event by ship type

It should be noted that the annual rate of accidents due to fire/explosion and grounding have decreased from 2004 to 2014. Therefore, the

average annual rate for these two initial causes of accidents can be overestimated when compared to current values. This fact increases the impor-

tance of other initial causes such as contact/collision for all ship types and hull problems especially in bulk carriers.

Often ship accidents are caused by a combination of accidental events or processes, typically by the failure of one or more individual components that are required to function correctly for the successful completion of the

system task. These individual components may include equipment failure, human error (i.e. human action that exceeds some level of acceptability), excessive loads, etc. A classification of the causes of ship accidents is shown in Fig. 3. based on a 10-year survey of insurance claims in the shipping industry between 2004 and 2014.

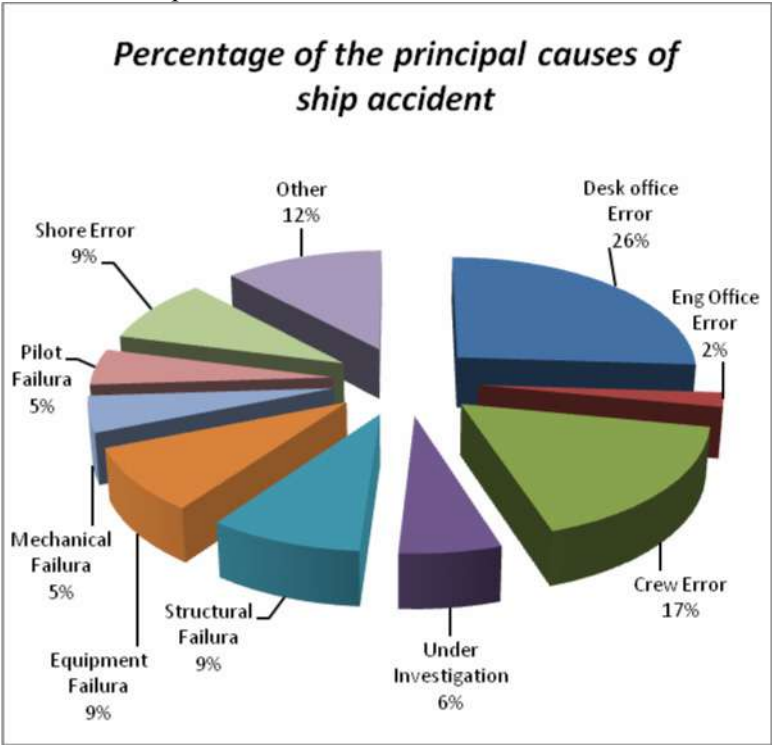


Fig.3. Percentage of the principal causes of ship accident

As one could expect crew and officer errors are the main cause of accidents. It is therefore not surprising that it has been estimated that approximately 80% of shipping accidents are caused by human errors in all phases of the process, i.e. design, construction and operation and not the residual risk inherent in the design decisions. [9] This has motivated interest in developing methodologies and captures the nature of human errors in marine accidents and stores them in databases for further statistical study.

CONCLUSION

In summary, the main categories of consequences covered by the accident investigation reports reviewed in this paper include human (fatalities and injuries), ship damage, and environmental damage. Most do not provide information in economic terms as is the expectation of all the Black Sea Basin countries. There must be made some decisions of how to provide esti-

mates of clean-up costs like the example that exists for a model of providing ship repair costs in most of the maritime accident cases. The necessary documentation of accident costs can be predicted but not definitely characterized because it varies on the specific conditions of the ship accident or any maritime dangerous situation. [8] So far, the practice shows that it is a tough task to make any universal process of how to provide an economical investigation of any maritime accident.

This paper has reviewed some applications of quantified risk assessment within the maritime transportation activity. The early applications addressed the problem of the risk of the ship loss by capsizing or by loss of floatability following a collision or grounding accident.

Reliability theory has been used to assess the risk of structural failure and to serve as a basis for ship structural design, in particular in the derivation of consistent partial safety factors for codified design.

More recently risk analysis is being used to support legislation measures applicable to different areas of international shipping. The need for a formalized approach to safety assessment has been recognized within IMO where risk based decisions making is slowly being accepted.

ЛИТЕРАТУРА

1. Караджова, Зл., Ст. Петкова-Георгиева, *“Икономически риск при морски еко катастрофи в Черно море: последици за Българския туризъм”*, Годишник на Пловдивски Университет „Паисий Хилендарски”, Пловдив, 2014;
2. Петкова – Георгиева Ст., Ж. Панайотов, *“Въздействие на световната икономическа криза върху икономиката на България за периода 2008 – 2011 г.”*, Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, Бургас, том XL, стр. 124 – 128, декември 2011;
3. Forsman, B., *“Socioeconomic impacts of major oil spills - prediction methods and scenario studies”*, Baltic Master. Report. p. 7, 2007;
4. Friis-Hansen, P., IWRAP МК II. *“Basic Modelling principles for prediction of collision and grounding frequencies”*, Technical document, p. 59, 2008;
5. Garda Negro, M.C., Villasante, S., Carballo Penela, A., and G. Rodriguez Rodriguez, *“Estimating the economic impact of the Prestige oil spill on the Death Coast (NW Spain) fisheries”*, Marine Policy: Volume 33, Issue 1, Pages 1-182, January 2009;
6. Graham, P., *“Casualty and World Fleet Statistics as at 31.12.2008”*, IUMI Presentation, p. 33, 2009;
7. Grey, C. J., *“The cost of oil spills from tankers: an analysis of IOPC fund incidents”*, Paper presented at the International Oil Spill Conference 2009, p. 12, 2009.3. Simon, H. A. and Associates. *Decision Making and Problem solving*, Washington DC, National Academy Press, 1986;
8. Petkova, St., *“An Economical analysis and a present state of the primary energy sources”*, Годишник на Технически университет в Киев, Украйна, стр. 115-120, Декември, 2010;
9. Petkova-Georgieva, St., *“The Principles of Economic Risk Management – Relationships, Impact and Consequences with the Black Sea Ecological State”*, basic lectures, Burgas, 2015;
10. Petkova, St., Y. Tasheva, P. Petkov., *“Classification and possibilities of management of primary energy sources”*, Oxidation & Communications, book 2, vol. 33, p.168-172, 2010.

**МЕТОДИКА ЗА ОТЧИТАНЕ И АНАЛИЗ НА СУБЕКТИВНАТА ПРЕДПОСТАВЕНОСТ
КЪМ ВЪЗНИКВАНЕ НА КОНФЛИКТИ В СТОПАНСКАТА ОРГАНИЗАЦИЯ**

Стоян Транев, Енчо Жеков

**METHODOLOGY FOR REPORTING AND ANALYSIS OF SUBJECTIVE
PREDISPOSITION TO THE OCCURRENCE OF CONFLICTS IN THE BUSINESS
ORGANIZATION**

Stoyan Tranev, Encho Zhekov

E-mail: tranev@abv.bg; encho.zhekov@burgas.nssi.bg

ABSTRACT

The article deals with the estimation of the individual predisposition to conflicts and conflict situations in the business organisation. A methodology for the estimation of the predisposition to conflicts is proposed in three stages - a survey of the owners (managers, supervisors) of the business organisation, evaluation of the received responses, and calculation of the individual predisposition to conflict for the specific manager (owner or employee). The results of the presented methodology for the individual predisposition to conflicts and conflict situations for each employee, respectively each manager, are based upon the obtained indicators for subjective predisposition to conflicts.

Key words: *business organization, human factor, conflict susceptibility, measurement*

ВЪВЕДЕНИЕ

Условията за възникването и протичането на конфликта в колектива на стопанската организация обхващат различни по характер фактори, които могат да бъдат наречени „катализатори на конфликта”. Те могат да бъдат обособени в две основни групи [5, с.16-17]: първо – обективни, представляващи обективни фактори от действителността и конкретната дейност на организацията, способни да предизвикат конфликтна ситуация, и второ – субективни, дължащи се на субективните или индивидуални качества на работниците и служителите, потенциални участници в конфликта. Обикновено за възникването на един конфликт е необходимо едновременното проявление и на едната, и на другата група фактори – субективни и обективни [2, с.165]. С други думи, в масовия случай, възникването на един конфликт предполага съчетаването на достатъчно добре изразено проявление и влияние и на двете групи катализатори на конфликта. При това колкото по-силни са факторите от едната група, толкова по-слаба е нуждата от съществуването на фактори от

другата, и обратно. Разбира се, напълно са възможни изключения от това правило, когато конфликтната ситуация може да възникне в резултат само на обективни или само на субективни причини. Така например, в общия случай, дори и личностните качества на служителите на стопанската организация да са такива, че те да са относително склонни към конфликт, т.е. дори и да са налице субективни фактори за възникване на конфликт, ако не са налице обективни фактори, т.е. ако в дейността на бизнес организацията няма никакви трудности и сътресения от финансов, производствен и т.н. характер, конфликт трудно би възникнал. Разбира се, не е невъзможно служителите да притежават толкова конфликтни характери, че в стопанската единица да възникват и съществуват конфликти без никакви видими и реални обективни причини. Обратно, дори и да възникват обективни катализатори на конфликта, т.е. да се появят проблеми в работата, ако не са налице субективните фактори, т.е. ако служителите са неподатливи на конфликти помежду си, конфликтната ситуация е малко възможна. Разбира се, и това е валидно в някакви разумни граници. Колкото

и да не са склонни към конфликти служителите и ръководството на стопанската организация, ако обективните затруднения пред бизнеса са достатъчно сериозни, конфликтите вътре в нея са неминуеми. Евентуалното възникване на една конфликтна ситуация в работния екип е резултат от едновременното и взаимнообвързано действие на обективните и субективните катализатори на конфликта; предвиждането на тази конфликтна ситуация изисква наблюдението, отчитането и анализирането и на двете групи фактори.

Обективните фактори зависят от естеството на бизнес организацията, от нейното състояние и поведение във финансово-икономическата, производствена и търговска среда, в която работи, и не на последно място – от състоянието и влиянието на тази среда. Тези фактори не са постоянни за конкретната стопанска организация, а в зависимост от икономическата ситуация непрекъснато се променят.

Групата на субективните фактори, доколкото персоналят на организацията (особено ръководният), е относително постоянен, остават относително неизменни в определени периоди от време. Това ни дава основание да смятаме, че с успешното им наблюдение може да се предвиди в известна степен тяхното влияние върху евентуалното възникване на конфликтни ситуации.

Целта на публикацията е създаването на методика за отчитането и анализирането на субективните катализатори на конфликта в съответна стопанска организация. Това е отчитане и анализ на субективната предпоставеност към възникване на конфликти в стопанската организация. При определянето на тази субективна предпоставеност трябва да се има предвид, че за да възникне един конфликт или конфликтна ситуация в колектива, най-напред той трябва да възникне в съзнанието на участниците в него. Първите условия за възникването на конфликта се отнасят до психиката [3, с.67] на евентуалните участници в него. Предразположеността, нагласата на личността, която позволява да се схванат и оценят по-бързо и по-пълно причините за конфликта и съответно да се формират мотиви за конфликтно поведение, представляват условия за формиране на конфликтна ситуация. В този смисъл някои от качествата на хипертимния (подвижен, общителен, приказлив, буен, шумен, стремящ се да командва и по-голяма част от времето си в

приповдигнато настроение) и шизотимния (интровертен, привидно студен, но чувствителен) тип хора могат да се разглеждат като по-благоприятни условия за конфликт.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Като условия за възникване на конфликтна ситуация се явяват някои обществени характеристики на личността като чувството за колективизъм, културният статус, индивидуалният социометричен статус и други. При определянето на субективната предпоставеност за възникване на конфликт е необходимо да се спрем по-подробно на качествата на личността, влияещи върху начина, по който тя взаимодейства с останалите членове на колектива, и то на тая страна на тези качества, явяваща се условие за създаване на конфликтна ситуация. Много често условията за конфликта се създават от емоционалната страна на взаимодействията, от това какви емоции предизвикват те у членовете на колектива.

Когато говорим за субективни катализатори на конфликтната ситуация, трябва да имаме предвид преди всичко тези, свързани с ръководството на стопанската организация. Наистина, конфликт може да възникне между всеки двама или повече работници или служители, но за дейността на фирмата и резултатите от нея не е едно и също дали конфликтът е между служители от обслужващия персонал, или между ръководители, или самите управители (собственици). Очевидно, вторият и третият вид конфликт е от много по-съществено значение. В този смисъл е необходимо да се измерват и отчитат субективните нагласи и склонности към конфликт на всички работници и служители, а също и на собствениците на стопанската организация, но при определянето на субективната предпоставеност за възникване на конфликт те да се вземат предвид с различна тежест. Предлагаме следните етапи за определяне на субективната предпоставеност за възникване на конфликт в стопанската организация:

Първи етап – анкетиране на собствениците (управители, ръководители) на стопанската организация.

Анкетирането се извършва посредством тест, определящ склонността на всеки от тях към предизвикване на конфликтна ситуация. За тази цел ще се ползва тестът за изследване

на агресивността, разработен от А. Бюс и А. Дюрке. Предназначен е за възрастни над 14 години. Агресивността според А. Бюс е реакция, изразяваща се в желание за увреждане на другите. Той разглежда няколко вида агресивни реакции - физическа и вербална, а също така и разновидности на агресивното поведение като гняв и враждебност. От факторите, предизвикващи агресивни реакции, Бюс отбелязва три: фрустрацията; атака към личността; физически дразнителни. Въпросникът [6] включва 75 въпроса, разпределени в 8 скали (има и 100 въпросна версия). Отговаря се с „да” и „не” – Приложение 1.

Втори етап – оценяване на получените отговори.

При определянето на степента за склонност към конфликти на отделната личност приемаме, че удовлетворителните отговори на 8-те скали показват склонност към участие в конфликти, а неудовлетворителните – склонност към неучастие. При удовлетворителен отговор се дава по една точка, а при неудовлетворителен – нула точки. Под „удовлетворителни” отговори имаме предвид отговорите, които съответстват на ключа, зададен от А. Бюс, а „неудовлетворителни” – тези, които не съответстват на този ключ. Например, ключът за въпрос № 1 е „+1”. Това означава, че евентуален отговор „да” на този въпрос е удовлетворителен, а отговор „не” – неудовлетворителен. Ключът за въпрос № 75 е „-75”. Това означава, че евентуален отговор „не” на този въпрос е удовлетворителен, а отговор „да” – неудовлетворителен. Освен това, различните скали на теста дават представа за различна степен на склонност към конфликти у анкетирувания. Например, евентуални удовлетворителни отговори на първите скали „физическа агресия”, „косвена агресия” и т.н. означават много по-голяма склонност към конфликти, отколкото евентуални удовлетворителни отговори на последните – „вербална агресия” и „чувство за вина”. Следователно, удовлетворителните отговори на различните скали трябва да се вземат предвид с различна тежест. Ето защо сборът от точки (т.е. общият брой на удовлетворителните отговори) на различните скали трябва да умножим с различен коефициент. Коефициентите са: „Физическа агресия” – 8; „Косвена агресия” – 7; „Агресивна раздразнителност” – 6; „Негативизъм” – 5; „Обида” – 4; „Подозрителност” – 3; „Вербална агресия” – 2; „Чувство за вина” – 1. Казано по друг начин, за

удовлетворителните отговори на различните скали ще даваме по различен брой точки: за тези на „физическа агресия” – 8, за тези на „косвена агресия” – 7, и т.н.

Трети етап – изчисляване на индивидуалната склонност към конфликти на отделния ръководител (собственик или служител).

За изчисляване на индивидуалната склонност към конфликти на всеки от собствениците ще изчислим показателя за склонността към конфликт или показател за субективна предпоставеност към конфликт на едно лице, който има следния вид:

$$K_{\text{инд}} = \frac{\sum_{i=1}^{75} g_i \cdot k_i}{K_{\text{max}}}$$

където:

$K_{\text{инд}}$ – показател за субективна предпоставеност към конфликти на всеки собственик/ръководител или служител на организацията;
 k_i – брой удовлетворителни отговори на съответната скала;

g_i – коефициент на тежест на скалата (от 1 до 8);

K_{max} – максималната стойност, която може да получи коефициентът на конфликтност (когато всички отговори на всички тестове са положителни). В случая този максимален брой е 331 точки. Показателят за субективна предпоставеност към конфликти варира в границите от нула до единица: $0 \leq K_{\text{инд}} \leq 1$. Ако анкетируваният е максимално склонен към конфликти, всички негови отговори биха били удовлетворителни. Тогава би получил за всеки отговор „1” и броят на точките му ще е равен на 331. Тогава коефициентът ще е равен на 1-ца. Ако анкетируваният е минимално склонен към конфликти, всички негови отговори биха били неудовлетворителни. Тогава би получил за всеки отговор „0” и броят на точките му ще е равен на 0. Следователно коефициентът ще е равен на 0.

За хора с висока степен на склонност към конфликти може да се смятат тези, чийто показател за субективна предпоставеност към конфликти е над 0,700. За хора с ниска степен на склонност към конфликти може да се смятат тези с показател за субективна предпоставеност към конфликти под 0,300. Тези с показател между 0,300 и 0,700 могат да се смятат за уравновесени.

Възможността за възникване на конфликт между двама души на едно и също административно ниво в стопанската организация

зависи от склонността към конфликти и на двамата. Ако и двамата са търпеливи и не проявяват склонност към конфликти, вероятността да възникне конфликт е малка. Ако и двамата са избухливи, вероятността е голяма. Ако са с различна склонност към конфликти, вероятността би била по средата. За показател за определяне на възможността от конфликти между двама (собственици, ръководители, служители) можем да се използва средната геометрична [1, с.105] от коефициентите на двамата: $K = \sqrt{K_1 \cdot K_2}$.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Резултатите от представената методика за изчисляване на индивидуалната склонност към конфликти и конфликтни ситуации на всеки служител, респективно ръководител, се базират на получените показатели за субективна предпоставеност към конфликти. Емоционално неустойчивата личност в повечето случаи не е склонна към конструктивно решаване на конфликта [4, с.175].

Установяването на предразположеността към конфликти е много трудно. Все пак предложената методика е алтернатива за откриването на конфликтните личности и на слабостите в тяхно поведение. Може да бъде полезна на изследователи и ръководители за предвиждане и превенция на конфликти в стопанската организация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гатев, К. Въведение в статистиката. София, ЛИЯ, 1995.
2. Йолов, Г. Личността в критични ситуации. София, 1975.
3. Ложкин, Г., Н. Повякель. Практическая психология конфликта. Киев, МАУП, 2002.
4. Сулимова, Т. Социальная работа и конструктивное разрешение конфликтов. М., ИПП, 1996.
5. Транев, С. Една идея за справяне с организационните конфликти. Бургас, Флат, 2014.
6. Siek, S. Wybrane metody badania osobowosci. W., 1983.

REFERENCES

1. Gatev, K. Vavedenie v statistikata. Sofia, LIA, 1995.

2. Iolov, G. Lichnostta v kritichni situacii. Sofia, 1975.
3. Lozhkin, G., N. Poviakel. Prakticheskaya psihologiya konflikta. Kiev, MAUP, 2002.
4. Sulimova, T. Sochialnaya rabota I konstruktivnoe razreshenie konfliktov. M., IPP, 1996.
5. Tranev, S. Edna ideya za spraviane s organizacionnite konflikti. Burgas, Flat, 2014.
6. Siek S. Wybrane metody badania osobowosci. W., 1983.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Въпросник на А. Бюс и А. Дюрке за изследване на агресивността

Скали: 1. ФИЗИЧЕСКА АГРЕСИЯ - използване на физическа сила срещу други хора (не към предмети) чрез собственото тяло или чрез оръжие. Обектът на агресия е някаква бариера за агресора (фрустрат). Тенденция, изразяваща се в симптоми като: губене на контрол над агресивните си импулси; удряне на друг човек; започване на борба с този, който обижда; задържанес ръце и тяло на някого; борба за защита на своите права; предизвикване на болка и нараняване и др. Ключ: +1, -9, -17, +25, +33, +41, +48,+55, +62, +68 - 8 точки; 2. КОСВЕНА АГРЕСИЯ - агресия, косвено насочена към друго лице или не насочена към някого конкретно. Отхвърляне на другите хора чрез злостни клюки, осмиване, говорене зад гърба им, употреба на прякори, зъл хумор, чупене на предмети, удряне по масата и др. подобни. Ключ: +2, +10, +18, -26, +34, +42, -49, +56, +63- 7 точки; 3. АГРЕСИВНА РАЗДРАЗНИТЕЛНОСТ – готовност за проява на негативни чувства при най-малка възбуда (избухливост, грубост). Емоционална реакция, изразяваща се в специфични мими-ка, жест, поза на тялото и пр. Гневът често води до агресивни реакции. Самите агресивни реакции в много случаи (но не винаги) са провокирани от гняв. Ключ: +3, -11, +19, +27, -35, +43, +50, +57, +64, -69, +72- 6 точки; 4. НЕГАТИВИЗЪМ - опозиционно поведение. Проявява се в много разнообразни варианти - от пасивно съпротивление и неприспособяване към изискванията на другите хора до активна борба против установени обичаи и закони, норми и правила за постъпване и разговор. Прояви на негативизъм са неотговаряне на молбите на този, който ни моли; бунт против правила; противопоста-

вяне на поръчения и заповеди; „алергия“ към началници и други ръководители; отхвърляне на авторитетите в живота и др. Ключ: +4, +12, +20, +28, -36 - 5 точки; 5. ОБИДА - завист и ненавист към обкръжаващите за действителни и измислени действия. Готовност за реакциране със силни, агресивни реакции на най-малката провокация. Раздразнение, грубост, невежливост, нетърпение, преживяване на състояние на предстоящо избухване, дребнавост и пр. Ключ: +5, +13, +21, +29, +37, +44, +51, +58 - 4 точки; 6. ПОДОЗРИТЕЛНОСТ - в диапазона от недоверие и предпазливост към хората, до убеждение, че другите планират и нанасят вреда. Прехвърляне на собствената враждебност на други хора. Внимателно следене на поведението на хората; вярване, че другите искат да ни попречат и планират против нас атаки – словесни и физически. Такъв човек счита, че «зад неговите рамене има някой» и очаква удар от там. Силно подозрителен е към тези, които се представят по-приятелски от другите. Удивява се, че някой може да му направи нещо приятно. Не вярва, че хората говорят истина. Към хората, които не харесва е язвителен, надсмива се над тях. Ключ: +6, +14, +22, +30, +38, +45, +52, +59, -65, -70 - 3 точки; 7. ВЕРБАЛНА АГРЕСИЯ – израз на негативни чувства чрез вербални по форма (вик, крясък) и съдържание (проклетия, заплахи) отговори. Стремеж за нараняване на другите и за победа над тях чрез думи и изрази. Спорене, навикване, крясъци, заядлива критика, остър език, заплахи; «казване на истината в очите»; явно предизвикване чрез думи на другите; неотчитане на чуждите аргументи, настояване на своето и др. Ключ: +7, +15, +23, +31, -39, +46, +53, +60, -66, +71, +73, -74, -75 - 2 точки; 8. ЧУВСТВО ЗА ВИНА – изразява възможното убеждение на субекта, че е лош човек, че постъпва лошо, а също усещане на угризения на съвестта. Преживяване на упреци, съвест заради дребни неща. Съмнение в правотата на своите мисли. Убеждение, че хората, които правят нещо зле, чувстват също вината си за това. Преживяване на съжаление заради цената на успехите. Мисли за своите грехове, за възмездие. Мисли, че не се живее правилно. Ключ: +8, +16, +24, +32, +40, +47, +54, +61, +67 - 1 точки; ЛЪЖА (СОЦИАЛНА ЖЕЛАТЕЛНОСТ). Въпросите от скалата „Лъжа“ се интерпретират по следния начин: когато са в дадената скала, отговора „НЕ“ се счита за

проява на агресивност. Когато отговорът е „ДА“, агресивността се изключва, но отговорът се отчита в скалата за лъжата. Ключът: +9, +11, +17, +26, +35, +36, +39, +49, +65, +66, +69, +70, +74, +75. Когато сумата на положителните отговори по дадена скала надвишава 50% се счита, че е налице агресивност по тази скала. При 8 и повече отговори по скалата „Лъжа“, резултатът е недействителен. ИНДЕКСИ. Изчисляват се основни индекси: ИНДЕКС НА ВРАЖДЕБНОСТ - включва 5 и 6 скали; норма - 7 ± 3 (макс. 18); ИНДЕКС НА АГРЕСИВНОСТ - включва 1, 3, 7 скали; норма - 21 ± 4 (макс. 34). На въпросите се отговаря с «ДА» или «НЕ».

Въпросник: 1. На моменти не мога да се справя с желанието да причиня вреда на другите. 2. Понякога клюкарствам за хора, които не обичам. 3. Лесно загубвам спокойствие, но бързо ми минава. 4. Ако не ме помолят любезно за нещо, няма да го направя. 5. Мисля, че не винаги получавам това, което заслужавам. 6. Знам, че хората говорят за мен зад гърба ми. 7. Когато не ми харесва поведението на моите приятели, казвам им го. 8. В случаи, когато съм лъгал, съм страдал от непоносими угризения на съвестта. 9. Струва ми се, че не съм способен да ударя някого. 10. Никога не съм толкова разсърден, че да чупя вещи. 11. Винаги съм снизходителен към чуждите недостатъци. 12. Ако не ми харесва някакво установено правило, иска ми се да го наруша. 13. Другите умеят почти винаги да се възползват от благоприятните обстоятелства. 14. Предпазлив съм с хора, които са по-любезни, отколкото съм очаквал. 15. Често имам по-различно мнение от другите хора. 16. Понякога имам лоши мисли, от които се срамувам. 17. Ако някой ме удари първи, аз няма да му отвърна. 18. Когато съм много ядосан, тряскам вратата. 19. Аз съм много по-често раздразнен, отколкото изглеждам отвън. 20. Ако някой важничи, правя обратното на това, което иска той. 21. Когато си спомням всичко, което ми се е случило, чувствам се обиден от съдбата. 22. Мисля, че има много хора, които не ме обичат. 23. Когато хората не споделят моето мнение, споря с тях. 24. Хора, които клинчат от работа, трябва да се чувстват виновни. 25. Който обижда мен или семейството ми, ще има сериозна разправа с мен. 26. Не съм способен на груби шеги. 27. Стигам до ярост, когато някой си прави шега с мен. 28. Когато някой ми казва какво да

правя, се опитвам да не се съобразявам с това. 29. Почти всяка седмица срещам някого, когото не мога да понасям. 30. Мисля, че има маса хора, които ми завиждат. 31. Искam другите да ме уважават, да зачитат моите права. 32. Потиска ме това, че не съм направил нещо повече за родителите си. 33. Хората, които постоянно ме дразнят, заслужават да получат „един по носа“. 34. Никога не съм мрачен от злоба. 35. Когато някой се отнася с мен несправедливо, не се нервирам от това. 36. Ако някой се опитва да ме изкара от равновесие, не му обръщам внимание. 37. Понякога съм доста завистлив, но не го показвам. 38. Струва ми се, че другите хора ми се присмиват. 39. Даже когато съм много ядосан, не употребявам ругатни. 40. Искa ми се, греховете ми да бъдат опростени. 41. Рядко се бия, дори и когато другият ме е ударил. 42. Когато не става както ми се иска, понякога се обиждам. 43. Понякога хората ме смущават със самото си присъствие. 44. Не познавам някого, когото действително да мразя. 45. Моят девиз е: „Никога не се доверявай на чужд човек“. 46. Ако някой ми досажда, готов съм да му кажа какво мисля за него. 47. Правя много неща, за които след това съжалявам. 48. Ако се нервирам, мога да ударя някого. 49. От детството си насам не съм имал пристъпи на гняв. 50. Често чувствам, че ще избухна. 51. Ако показвах на хората какво чувствам, биха ме считали за човек, с когото трудно се излиза на глава. 52. Обикновено обмислям какви скрити причини може да има някой, който прави нещо в моя полза. 53. Когато

някой ми крещи, крещя му и аз. 54. Неуспехите ме огорчават. 55. Бия се нито по-често, нито по-рядко от другите хора. 56. Мога да си спомня случаи, когато съм бил толкова ядосан, че взех най-близкия предмет и го счупих. 57. Понякога чувствам, че по най-незначителния повод съм готов да вдигна скандал. 58. Понякога мисля, че животът постъпва с мен несправедливо. 59. По-рано винаги съм мислил, че повечето хора казват истината, но сега зная как стоят нещата. 60. Когато се ядосам много, ругая по този повод. 61. Когато постъпвам неправилно, имам угризения на съвестта. 62. Ако за защитата на моите права е необходима физическа сила, ще я приложа. 63. Понякога показвам гнева си като удрям силно по масата. 64. Не мога да променя това, че съм малко нелюбезен с хората, които не харесвам. 65. Аз нямам врагове, които биха могли да ми навредят. 66. Не мога да смърдя някого, дори ако си го заслужава. 67. Често мисля, че съм живял неправилно. 68. Познавам хора, които са способни да ме доведат до сбиване с тях. 69. Не се безпокоя за неща, които не са важни. 70. Рядко имам впечатлението, че хората се опитват да ме ядосат или оскърбят. 71. Често отправям заплахи, които не мисля да изпълня в действителност. 72. В последно време станах доста нервен. 73. Когато споря за нещо съм склонен да говоря по-високо. 74. Старая се да не споделям с хората, когато имам лошо мнение за някого. 75. По-скоро бих отстъпил, отколкото да споря за нещо.

STARTUP ПРЕДПРИЕМАЧЕСТВО

Стоян Транев, Ивелина Желева, Анелия Огнянова, Деница Манолова

STARTUP ENTREPRENEURSHIP

Stoyan Tranev, Ivelina Zheleva, Anelia Ognyanova, Denitsa Manolova

E-mail: tranev@abv.bg; ivelina_sj@mail.bg; anelia_ognyanova@abv.bg; deni__94@abv.bg

ABSTRACT

Startup teamwork cannot exist without the process of sharing of ideas among its members, e.g. brainstorming sessions, new concepts, innovative ideas, Scrum meetings, etc. Behind every success there is a working team. We are witnessing innovative entrepreneurship "bear" innovative teams every day. At the heart of a startup is an interesting, innovative business idea. It is no secret that without ideas there is no business. Although the Internet is full of ideological standards for starting a business, even with developed free business plans, they are not "startups". A startup idea comes from the heart and soul of the initiators who believe without doubt in its exclusivity and are ready to meet the existing high risk, whatever the cost. Startup parties are not interested in the fact that the price of victory may be too high, they are interested in the success and do everything possible to achieve it.

Key words: innovation, entrepreneurship, startup.

ВЪВЕДЕНИЕ

Според Н. Блументал - директор на „Уорби Паркър“, „Стартъп е компания, работеща, за да разреши даден проблем, при който решението не е очевидно и успехът не е гарантиран“ [6]. Startup [2] – „фирми, които ще предлагат на клиентите иновативни продукти и услуги, но в момента са в процес на намиране на подходящи бизнес технологии и финансова подкрепа“. Startup [5] – възможност за иновативен бизнес, основан на иновационно решение, за което има или ще възникне търсене, няма алтернатива на пазара и е с потенциал за разрастване.

В профилираната литература има изключително голям брой дефиниции на понятието. Общото при всички е, че като startup определят организациите, които са в началния етап от процеса на формиране и стартиране на бизнес с потенциал за бързо развитие и израстване.

Startup се популяризира [4] от Forbes през 1976 и Business Week през септември 1977 - с него се назовават новосъздадени иновативни фирми. Корпорации като Google, Wikipedia,

YouTube, Facebook, Microsoft, Apple, също са възникнали като startup. През последните години бизнес явлението е не само популярно, но изключително модерно.

ИЗЛОЖЕНИЕ

Startup и малък бизнес. Според някои „стартъп“ е просто друг термин за „малък бизнес“, но според други има съществени различия. Задвижващата сила зад двата бизнес модела е различна.

Намерението на основателя на стартъп е да размести пазара с мащабируем и въздействащ бизнес модел, докато намерението на собственика на малък бизнес е да ръководи бизнеса си и да се наложи на местния пазар.

Стартъпът може да спре да съществува като независима организация чрез сливане или придобиване, докато за собственика на малък бизнес прехвърлянето на контрола на други лица би осуетило целта на това да има собствен бизнес.

Макар че и основателят на стартъпа, и собственикът на малък бизнес са предприемачи, то намерението, основната функция и финан-

сирането на техните бизнес модели са радикално различни [8].

В обобщение може да се каже, че с малкия бизнес се свързва по-скоро класическото разбиране за предприемачество и бизнес. При startup се проявява иновативното предприемачество и катализиране на преминаването от микро през малък и среден до прехода в корпоративен бизнес.

Характерни черти на Startup и критерии за реализуемост [5].

Иновативна рамка - стартиране на бизнес, който ще се изгражда на база иновативна идея или въз основа на нововъзникваща технология.

Потенциал на иновативната идея – решаване на съвременни проблеми, новите предизвикателства чрез ползване на техническия прогрес - модерни високотехнологични проекти.

Ресурси - недостатъчни финанси и несигурна позиция на пазара. Основни ресурси за създаването на startup са иновативната идея и стартъп екипът.

Човешки капитал - младите иновационно настроени предприемачи (статистиката на средната им възраст е двадесет и пет години), както и техният ентузиазъм за реализацията на иновацията (принципа всичко или нищо).

Критерии: иновативен, повторяем и мащабируем бизнес модел, възпроизводимост и скалируемост.

Startup екип [5]. Startup екипната работа не може да съществува без споделянето на идеи между членовете му – брейнсторминг сесии, нови концепции, иновативни идеи, скръм срещи. Зад всеки успех стои работещ екип.

Най-често startup съоснователите са двама души, а впоследствие се разрастват до 5 отборни играча. Образува се стартъп екип, ръководен от лидер, създаващ единомислие в отбора. Всеки член изпълнява определени функции – един развива обещаваща идея, друг - бизнес план въз основа на нея, трети търси доставчици, клиенти, източници на финансиране. Интересуват се от работата си. Упорито и всеотдайно дават всичко от себе си, вярват във възможността за реализирането на печалба. Оформя се екипен културен феномен – общи ценности за всички членове и чувство за значението на приноса на всеки.

Startup предприемачество [5]. Startup е нов бизнес, който е първи и единствен по рода си. След стартирането му е възможна появата на други, които следват и дори подобряват мо-

дела му, но те вече не са startup предприемачи, а просто предприемачи. Startup предприемачът започва от иновационната идея, осигурява финансирането, стартира бизнеса и се бори за неговия просперитет. Той и екипът му са „вманиачени“ в преследването на иновативната възможност. С други думи, това е иновативно предприемачество - генериране на иновативната идея, проектно-технологичното ѝ оформяне, като в последващите етапи от предприемаческия цикъл се търси споделяне на предприемаческата инициативност и риск.

Видове стартъп предприемачество.

Лайфстайл предприемачество. С. Бланк [7] сравнява това предприемачество със сърфисти, които преподават сърф, за да си плащат сметките и да карат повече сърф. Лайфстайл предприемачите работят това, към което изпитват своята страст, превъплъщават иновативното си хоби в бизнес.

Дръзко предприемачество. Ориентирани са към създаване на скалируем иновативен бизнес модел – създаден да се разрасне. Интересът е към участие в компания, която в крайна сметка ще се търгува публично или ще се придобие от друга компания – генериране на печалба от милиони долари.

Социално предприемачество [7] - те са не по-малко амбицирани, всеотдайни и мотивирани да постигнат даден иновативен ефект от всички други основатели на стартъпи. За разлика от стартъпите, които могат да се мащабират, тяхната цел е да направят света едно по-добро място, а не да вземат пазарни дялове или да генерират богатство за създателите си.

Жизненият цикъл на startup - обобщен модел [5]

Предстартов, зародишен етап. Възниква иновативна идея и ясно разбиране за полезността ѝ спрямо потребителите. Сформира се startup екип. Развиват се техническата страна на идеята и методите за нейното прилагане. Инициативната група извършва пазарен анализ и разработва бизнес план. Създава прототип на продукта и преминава към тестване на версиите: алфа версия на продукта: процес на тестване, внасяне на корекции и подобрения на техническите спецификации; затворена бета версия: продуктът е предоставен на малък брой потребители за разкриване на недостатъци и даване на предложения за подобрения; публична бета версия: окончателната версия на продукта. Уточняват се възможнос-

тите за защита на авторското право (патентоване). Извършват се пазарни проучвания. Търсят се източници за финансиране.

Начален старт - основава се малък бизнес. Инвеститорът е намерен, продуктът може да бъде пуснат на пазара, където трябва да докаже превъзходството си. За победа над конкуренцията е нужен упорит труд, творческо мислене и бизнес нюх. Проектът е изправен пред голям риск – при безразлична целева аудитория настъпва и неговия край.

Спринт – формира се среден бизнес, проектът е оцелял пазарния тест. Постепенно заема пазарната ниша, в която са фокусирани неговите разработчици. Постига се равновесната точка на инвестициите и получаването на печалба.

Разширяване – целите от бизнес плана са постигнати. Организацията се пресъздава в развиващите се пазари. Вече е разпознаваема, продуктите са изключително търсени, приходите се увеличават. Мащабирането на бизнеса увеличава печалбите от други пазари.

Изход - излизане от бизнеса. Инвеститорите продават организацията на по-големите играчи - корпорациите. Сделката може да стане в трети, четвърти, а понякога и от средата на втория етап. Продажбата им носи добра печалба, част от която ще инвестират в нови обещаващи инициативи.

Инвеститори. Startup във всеки етап трябва да демонстрира потенциал, за да бъде привлекателен за инвеститори. Ако един стартап е успешен, той ще получи допълнително финансиране от бизнес ангели, венчърни фондове. С всяка серия финансови инжекции основателите на стартапа се лишават от част от своята компания – това е „дялово инвестиране” – и всички, които са го направили, стават съсобственици на компанията.

Бизнес ангели [9], [10] - частни инвеститори, които се интересуват от участие в разработването на стартапа. Това може да бъде група от хора или по-често един човек, които инвестират в стартапи на ранен етап. Размерът на инвестициите може да варира от 20 хил. до 500 хил. евро. Средствата, които инвестират, са лични. Бизнес ангелът участва в стратегическото управление и активно развитие на стартиращата компания. Направлява и упътва предприемача.

Бизнес ангелът на база включения капитал получава място в Съвета на директорите и правото да блокира решения на учредителите,

които сметне за неоснователни. В този момент startup се разширява, увеличава персонала и завършва работата по първата версия на продукта, за да привлече първите си клиенти – „първите приложения“.

В световен мащаб почти всяка една страна има своя собствена организация, която обединява бизнес ангелите и по този начин улеснява достъпа на търсещите капитал организации до подходящите за тях инвеститори. Освен индивидуалните за всяка страна организации съществуват и: World Business Angels Association, European Association International и Business Angels Europe. Българска мрежа на бизнес ангели е (BBAN). Тя свързва търсещите финансиране стартап предприемачи с частни инвеститори.

Набиране на средства от фондове за рисков капитал - инвестират в компании с потенциал за постигане на бърз растеж и устойчиво конкурентно предимство. Фондовете за рисков капитал, известни още като „венчърни”, взимат дялово участие в компанията за среден период от време, обикновено 5 години, и работят заедно с ръководството, за да се подобри конкурентната пазарна позиция.

Често пъти Фондовете за рисков капитал и Фондовете за частен капитал се бъркат. Приликите и разликите между Фонд за Частен Капитал (Private Equity) и Фонд за Рисков Капитал (Venture Capital) са [9] [10]:

VC инвестира в стартиращи нови компании (стартапи), докато PE инвестира във вече установени компании, които са на пазара от няколко години и имат стабилни приходи; VC прави много на брой рискови инвестиции в по-малък размер от този на PE (над 1 млн. евро, под 10 млн. евро) и ясно се очаква, че не всички компании ще станат успешни, т.е. ще има и загубени пари. PE прави малко на брой, сигурни инвестиции в много по-голям размер (над 100 млн. евро); VC цели инвестиции в компании, които ще се разрастват светкавично бързо в следващите няколко години, PE инвестира в компании с вече установени и изпробвани модели, където разрастването за кратък период от време не е толкова важно; VC е фокусиран върху инвестиции в технологичната и биотехнологичната индустрии, докато PE инвестира в компании от всички индустрии; и двата типа инвеститори се интересуват от частни компании (таква, които не са на фондовата борса).

Ползи за участниците. И startup екипът, и инвеститорът са еднакво заинтересовани от финансовия успех на стартиране - в случай на победа [2] всеки от тях ще получи своята печалба. Стартъпарите и инвеститорите предварително се договорят как ще споделят приходите от проекта. Като правило, инвеститорът получава най-много, и това е съвсем естествено, защото осъществява финансовата подкрепа и поема риска от провала. Стартъпарите получават средно [3] от 10 до 20% от печалбата, но ако стартъп играта е супер успешна тези проценти гарантират комфортна, дългосрочна печалба.

Стратегии за мащабиране на стартъп. Ефективната стратегия за растеж зависи от пазара, в които действа стартъп организацията. Според доклад на Genome [13], преждевременно мащабиране е най-честата причина за провал на стартъпите, което показва важността на времето, когато то трябва да се случи. За стартиращи фирми от класическия вариант на бизнес, стратегията за растеж е по-сложна, отколкото за тези, ангажирани в онлайн продажбите.

Стратегия за растеж на стартъпи от класическия тип бизнес - предприемачите трябва да избягват скорошното мащабиране. Стартъпите, които се стремят към мащабиране преди да са се утвърдили на пазара, поемат голям риск. Опасността е във възможността да настъпи недостиг на финанси, поради по-високите разходи. Целесъобразно е да се мисли за ръст на продажбите, когато стартъпа е утвърдил своя бизнес модел и започне да генерира приходи от продукта си. Стартъпа е мащабируем, когато има бизнес модел, при който се знаете и може да се предскаже как клиентите ще купуват. При тези условия се мащабира съответно по рентабилен начин и вниманието може да се насочи върху растежа и добавянето на ресурси, за постигане на по-голям обем. Стратегията за растеж включва различни аспекти от съответния бизнес. Трябва да се добавят или изградят системи за подпомагане и разрастване на бизнеса.

За стартъпите, които придобиват клиенти чрез онлайн маркетинг и продажби (например, фирми, които продават услуга, базирана на облак или приложение) процесът да се привлекат нови клиенти е автоматизиран и по-предвидим. Стартъпите, които продават продукти или услуги онлайн трябва да се фокусира върху всички разходи (например,

социални медии, SEO, Google AdWords) водещи до повече клиенти, а след това да мащабират, когато разполагат с необходимите ресурси.

Мащабирането е свързано с два аспекта: може да се увеличи качеството (което обикновено означава добавяне на опит или познания) или увеличаване на дейностите (добавяне на повече капацитет и ресурси).

Стартъп и социална отговорност.

Социалната отговорност и готовността за участие в различни проекти, ориентирани към подобряване на жизнения стандарт на хората, както и усилията да се поддържат коректни взаимоотношения с държавната администрация, служителите и партньорите, правят startup стабилен бъдещ партньор във всяко едно начинание. Съвременните бизнес лидери съзнават, че устойчивите, социално отговорни практики са основен елемент в постигането на сполучливо управление и ефективно лидерство. С изграждането на устойчива и взаимнополезна комуникация с всички заинтересовани страни се цели не само повишена икономическа ефективност, но и изграждане на стратегическо, устойчиво и ефективно дългосрочно сътрудничество. Разработването на иновативна, природосъобразна стратегия, която да затвърди позициите на пазара, да превърне продукта в първия избор на клиента и да увеличи приноса на startup по отношение на устойчивото развитие, е в основата на балансираното развитие.

Основните направления са: подобряване на отношенията с органите на местната власт и природозащитните организации, повишаване качеството и условията на труд, иновативност и екологосъобразност в производството, както и изграждане на прозрачни и устойчиви връзки с клиентите.

Иновативност и искреност в отношенията с всички заинтересовани страни е ключ към постигане на целта – startup предприятието да се превърне в предпочитания работодател, партньор и производител [12].

Стартъп сфери с потенциал за финансиране. Индустриите и сферите, които се нуждаят от иновации или тепърва ще се развиват според П. Греъм са [11]:

Енергия - всякакви иновативни стартъп решения свързани с намаляването на производствената цена на енергията, намиране на нови достъпни алтернативни източници и усъвършенстването на вече съществуващите,

са идеи на бъдещето, които биха получили подкрепа.

Искусствен интелект - в тази сфера все още няма голям приложим напредък, но тенденциите сочат натам. Идеята за искусствен интелект е дръзка и внушителна.

Роботи - вече се използват в производството и военните действия. Малко са примерите за роботи, достъпни за масовите потребители. Има голяма нужда както от софтуер, така и от хардуер.

Биотехнологии - възможните посоки за развитие на тази сфера са безбройни – борба с болести, забавяне на стареенето, архивиране и сваляне на памет, генетично програмиране.

Здравеопазване - иновацията трябва да дойде от компании, които го правят по-достъпно, а не по-скъпо. Превантивното справяне със здравословни проблеми би се отплатило многократно – работа със сензори, устройства, данни и т.н.

Фармацевтика - лекарствата трябва да бъдат разработвани, произвеждани и пускани в употреба много по-бързо и евтино. В момента това е скъп процес. Фокусът трябва да е върху лекарства, които предотвратяват появата на болести.

Вода и храна - нарастващата популация на земята изисква наличие на повече питейна вода, производство и отглеждане на повече храна. Стартъп компания, която оптимизира наличните източници на храна или открива нови, ще спаси милиони човешки животи. Същото важи и за водата.

Образование - иновации в образованието, комбинация на скалируеми технологии, обхващащи маса от хора с по-достъпно персонално взаимодействие с лектора.

Интернет инфраструктура - включва всякакви продукти и услуги за онлайн сигурност, подобряване на сървърите, нови начини за съхранение на информация.

Правителство – компаниите, предоставящи софтуер специално за правителствени нужди, не са много. Правителството е голям клиент, който не разполага с добри софтуерни решения, а и там цикълът за подновяване на продуктите е постоянен.

Виртуална реалност и добавена реалност - виждаме приложението на виртуална и добавена реалност в игрите, но приложението ѝ в ежедневни продукти е все още назад.

Наука - сферите, в които науката може да има приложение, са безброй. В днешно време само университети и големи компании могат

да си позволят масивни научни проучвания. Те не винаги са достатъчно ефикасни. Трябва да има начин да бъдат развити независими лаборатории за изследвания.

Транспорт - половината от енергията, която използваме, е за транспорт, а и хората изразходват огромно количество време в пътуване и придвижване. Търсят се по-бързи, ефикасни и зелени начини за придвижване.

„One Million Jobs“ - компании, които имат потенциал да създадат милиони нови работни места. Роботите могат да заместят човека в някои дейности, но човекът винаги ще е нужен на своето работно място.

Програмиране - нови програмни езици, начини за колаборация между програмисти, инструменти за тестване и за придобиване на нови програмни умения. Компютърният свят има нужда от софтуер, а тази нужда има стабилна тенденция да се засилва.

Холивуд 2.0 - филмовата индустрия има нужда от иновации, нови начини за подбор на добри актьори и нови канали за разпространение на филми.

Многообразие - създаване на продукти, услуги и процеси, които да се използват от по-широк спектър хора с различна възраст, етнос, култура - образованието, работната среда или технологични продукти.

Развиващите се страни - много продукти и услуги не са достъпни в развиващите се страни просто заради лоши транспортни и логистични условия или липса на гъвкавост при плащанията. Китай, Индия и Североизточна Азия се развиват светкавично и ръстът на brutния вътрешен продукт в тези страни скоро ще надмине този на САЩ.

Софтуер за предприятия - както при правителствата, софтуерите за големи компании имат нужда от иновация. Автоматизация на процеси, автоматизирана комуникация с клиенти, по-евтини решения, споделяне на опит между служителите на компанията.

Финансови услуги - иновативни начини за инвестиране и спестяване на пари, достъпни за хора от средната класа.

Телекомуникации - да бъдат по-бързи, прости и достъпни.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Интересът на инвеститорите към стартъп продължава да расте [13] въпреки факта, че не повече от 10% от всички проекти получават финансиране. Активното развитие в об-

ластите финансови услуги, технологии за околната среда, медицинско оборудване, биофармацевтични, медийни проекти, социални мрежи, телекомуникации, полупроводници, здравни, потребителски стоки и услуги води до недостиг на свежи иновативни идеи. Споменатите тенденции предизвикват конкуренция между инвеститорите за финансиране на успешни startup. Увеличаващото се търсене на възможности за инвестиции провокира създаването на условия за генериране на иновативни знания и ускоряването на възможностите за тяхното приложение.

Стартъп концепцията ще продължава да се развива и заема ключово значение за иновативното обезпечаване на бизнеса в глобалната икономика.

REFERENCES

1. Henton D., J. Kaiser, K. Held. Silicon Valley Competitiveness and Innovation Project - 2015. Silicon Valley Leadership Group (3 February 2015).
2. Herrmann B. and M. Marmer. The Startup Revolution Series - Part 1: The Great Transition: Industrial to Information Revolution. Startup Compass (9 January 2015).
3. Marmer M., The Startup Revolution Series — Part 2: The Decline of the Blue Chip. Startup Compass (3 February 2015).
4. Simpson J. and E. Weiner. The Oxford English Dictionary. United Kingdom: Oxford University Press, 1989.
5. Tranev S. Startup - modern concept of innovative entrepreneurship // Proceedings of the XV International Academic Congress „Fundamental and Applied Studies in the Modern World“ (United Kingdom, Oxford, 06-08 September 2016). Oxford University Press, 2016.
6. <https://www.facebook.com/EuropartnersAssociation/posts>.
7. <http://www.entrepreneur.bg/6750/nyakolko-vida-startap-vizhte-koi-e-vashiyat/>.
8. <http://www.entrepreneur.bg/8497/malak-biznes-i-startap-ne-e-edno-i-sashto-vizhte-razlikata/>
9. <http://www.entrepreneur.bg/2420/kakvi-sa-razlichnite-vidove-investitsii-za-startirashti-kompanii/>.
10. <http://ogf-sofia.com/novini/2012/12/13>
11. <http://www.entrepreneur.bg/8841/21-startap-idei-za-koito-bihte-poluchili-finansirane/>
12. <http://www.entrepreneur.bg/1995/startap-i-korporativna-sotsialna-otgovornost/>.
13. <https://www.marsdd.com/mars-library/scaling-your-startup-having-an-effective-growth-strategy/>

BUSINESS AND GREEN JOBS: AWARENESS, KNOWLEDGE, PRACTICE

Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova
E-mail: keremidchiev@abv.bg

ABSTRACT

The article presents a study on green jobs among representatives of the real economy. It has found some deficits in the understanding of green jobs but also achievements in the implementation of the rules and standards for sustainable development. The research shows that the companies do not link different environmental aspects with green economy and green jobs – some of them declare that it is not necessary to use EU environmental indicators; others do not have enough information or knowledge. The main suggestion to the business is to prepare plans for greening in which all the aspects of green jobs are provided in correspondence with the EU indicators and ILO program.

Key words: green job, environment, safety

INTRODUCTION

Green jobs as part of a green economy are central to sustainable development and respond to the global challenges of **environmental protection, economic development** and **social inclusion**. The EU is working hard to balance economic growth with the need to protect the environment, and has set itself challenging targets for reducing greenhouse gas emissions, increasing energy efficiency and promoting renewable energy, and reducing waste [1].

This has given rise to a wide range of green jobs — jobs which contribute to preserving the environment, or restoring it to what it was. If they are to be truly sustainable, though, we need to make sure that these jobs provide safe, healthy and decent working conditions. Green jobs need to be good for workers, as well as good for the environment. Green jobs cover a wide range of different jobs in different sectors, and involve a diverse workforce. There are many different definitions of the term, such as the ones, used by the United Nations Environment Programme, the European Commission or Eurostat [2].

In general green jobs can be understood as contributing, in some way, to the preservation or restoration of the environment. They can include jobs that help to protect ecosystems and biodiversity, or reduce consumption of energy and raw materials, reduce waste and pollution as well as protect people.

Green jobs are decent jobs that contribute to preserve or restore the environment, no matter of

the fact, if they are in traditional sectors such as manufacturing and construction, or in new, emerging green sectors such as renewable energy and energy efficiency.

Green jobs help to:

- Improve energy and raw materials efficiency;
- Limit greenhouse gas emissions;
- Minimize waste and pollution;
- Protect and restore ecosystems;
- Support adaptation to the effects of climate change;
- Protect employees in the workplaces;

By engaging workers and employers in promoting the greening of enterprises and in workplace practices and the labour market as a whole it would be possible to achieve positive results for the economy, environment and for the people. These efforts **create decent employment opportunities**, enhance **resource efficiency** and build **low-carbon sustainable societies**. The transformation to a greener and low-carbon economy could generate **additional jobs** across economic sectors. It is of a great importance to implement technologies, which allow fulfilling the requirements of all environmental standards. For this purpose the enterprises need their management teams to be given knowledge, skills and competences for their implementation in order to become a part of green economy.

EXPERIMENT

The goal of this research is to investigate the business responsibility for the green jobs among

the representatives of the real economy. For the research we developed a questionnaire of 35 questions, which was given to representatives and members of the Burgas Chamber of Commerce. Interviews and conversations were also used for the purpose of data collection.

RESULTS AND DISCUSSION

We estimate that the term “green job” as part of the sustainable development of the company is quite unclear for many of representatives of enterprises – figure 1.

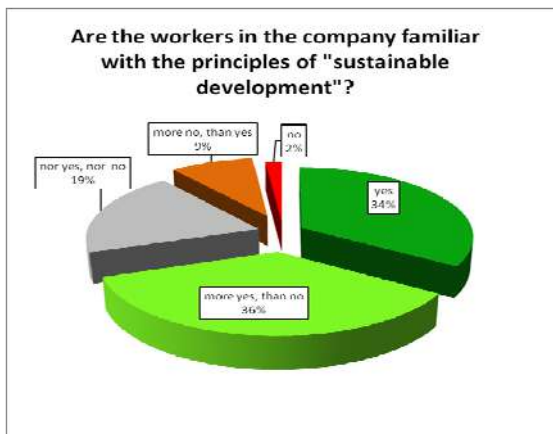


Fig. 1

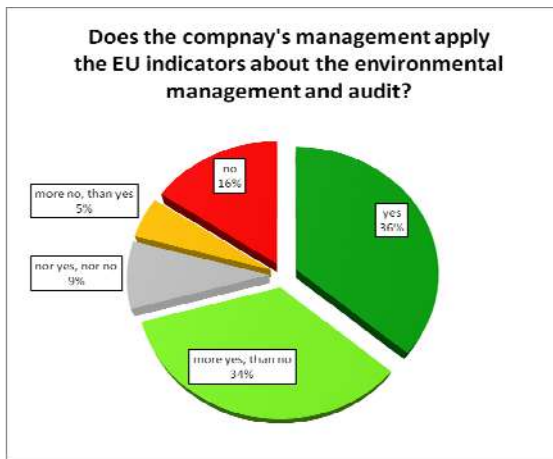


Fig.2

30% or 1/3 of the companies are not informed about the green jobs, respectively about the green economy, which means their employees are not available to do their work in accordance with the principles of sustainable development – figure 2.

The same numbers of companies do not apply the EU environmental rules, much more declare that they do not have any information if the EU environmental rules have been adopted. Obviously, it is important to give information to the business representatives that “Green job” is

not only a job, connected with a renewable energy (as many people think), or an energy resource in general, but with all the environmental and human beings aspects. Quite unexpectedly, to the question “What are the reasons not to use the EU indicators for environmental management and audits” 46 % of the respondents answer that “there is no need to use them”, which confronts with the principles not only of the environmental safety but of the good management. It is quite clear that this principle embraces all sectors and workplaces. 30% declare that they are not acquainted with the system, 5% do not have a basis for comparison. In addition, about 50% are not acquainted with the low carbon emission strategy (figure 3), so they could not link their own responsibility with its implementation.

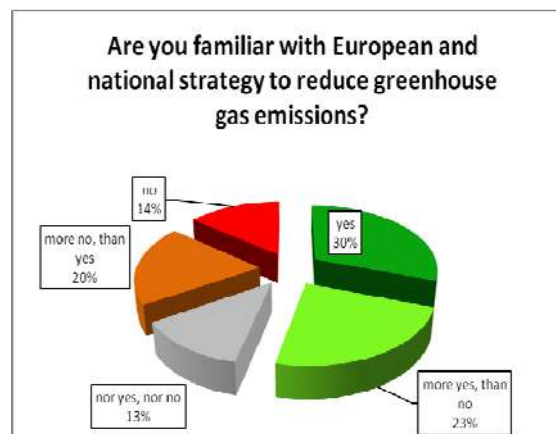


Fig. 3

Such a result will be a reason for low goods quality and low competitive potential of our enterprises on the EU market. This result shows a necessity of additional information and education of the management teams, as well as the executive staff. Since some of the companies-respondents are representatives of the tourist business, it is important to point out that the tourist sector is both a generator of waste and affected by it and for this sector the issue of green jobs and sustainable management is of great importance. There is a small difference in terms of wastes. About 81% of the people asked are informed about their obligations related to the national and EU rules and declare they operate in accordance with the legislation.

It is clear that safety is also closely connected with the environment. The greening process is not just to have green jobs in the narrow sense but to have the right relation with the workplaces

safety both for the workers and the people around, materials and equipment as a whole [3]. In this sphere the enterprises investigated in our research show good management. 89% of the enterprises implement the national legislation, above 50% have not allowed accidents in the last 5 years. 11% have had small or middle range accidents (figures 4 and 5).

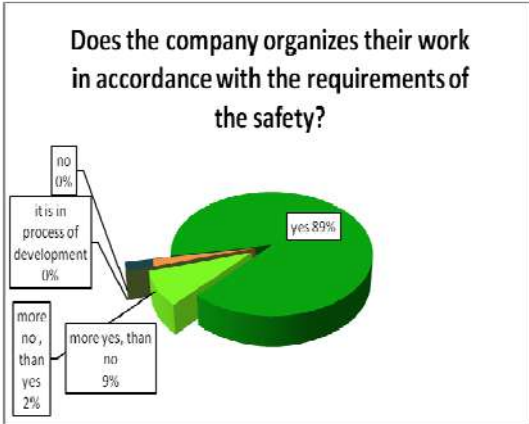


Fig.4

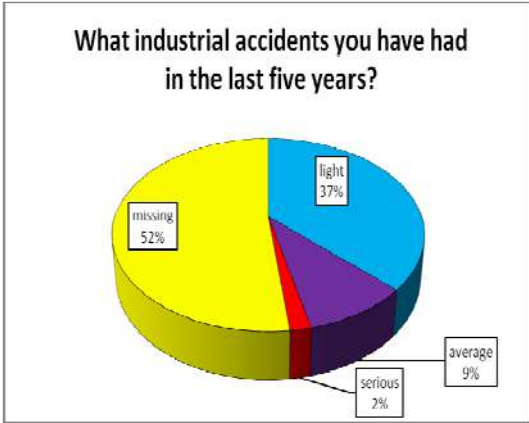


Fig.5

Enterprises are engaged with the risk management and ensure their own investments in improving their capacity (figure 6).

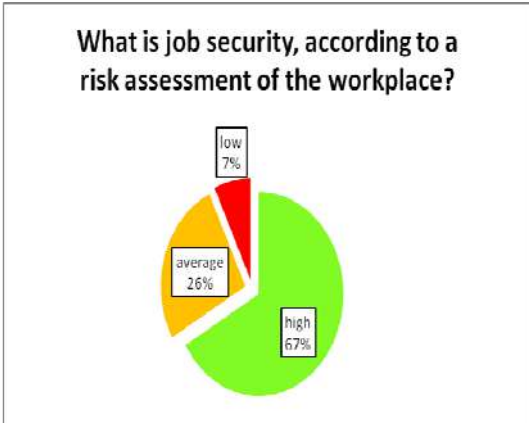


Fig.6

Comparing the enterprises attitude to both problems – green and safety jobs, it is important to mention the differences: green jobs are not a matter connected with a special legislation, excluding waste, the legislation is covered by different laws, not classified as a united one. That is the reason why the management bodies do not have enough knowledge and competence in the different zones and have difficulties with its implementation; jobs safety is a matter included in special legislation with standards and obligations, which employers must follow [4].

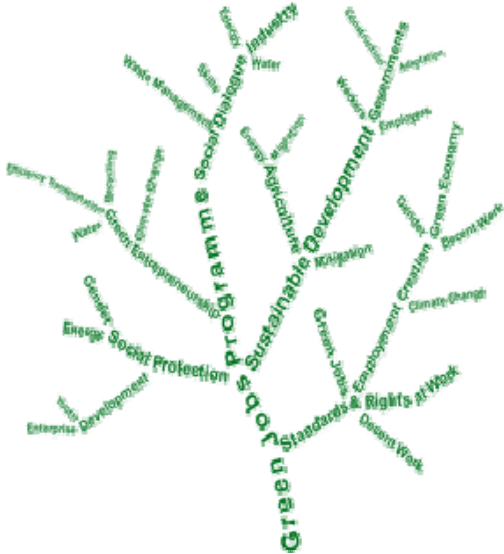


Fig.7- Green jobs programme

The greening process is a complex process embracing green and safety jobs. The greening of the economy is to be a great philosophy of the future development and needs a special model of management to follow. The International labor organization created a special Green Jobs Programme which signals commitment is to act on climate change and to promote resource efficient and low-carbon societies. The program is directed to the business and requires good information, competences and skills for creation of plans for achievements of both the processes of greening and safety in all economy sectors and in all zones of relations in the work place - employee – environment – safety. It looks like a tree with many branches (figure 7). The image is linked with the discussions held in the European commission on a competitive, low carbon and resource efficient economy, which is above all an opportunity to minimise the negative consequences of climate change and resource

depletion for future generations. This is a matter, of great importance in the current recessionary context [5].



Fig.8 - Creation of more and better green jobs

Obviously the managers have to combine these with the knowledge management – the most innovative paradigm of the future development (figure 8).

Our analyses allow to conclude that our business needs more effort to apply the principle of green economy both in enterprise management and in the inclusion of employees in the greening philosophy. This is not just something everyone should know as theory, but something to employ it at any time and everywhere as practice.

REFERENCES

- [1] Green Jobs: Towards decent work in a sustainable, low-carbon world (September 2008), United Nations Environmental Programme.
- [2] Gueye M. K. “Create green jobs to realize the benefits of low emission development, Policy Specialist, Green Jobs Programme, International Labour Organization
- [3]Going Green: Safe and Healthy Jobs. National Institute for Occupational Safety and Health. Accessed July 13, 2009
- [4]Green Jobs: Progress Report 2014-2015 / International Labour Office. - Geneva: ILO, 2016
- [5]EK, ”Exploiting the employment potential of green growth” , COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT, SWD(2012) 92 final, Strasbourg, 18.4.2012

SAFE JOBS

Marusya Lybcheva, Tzanko Ivanov, Doncho Keremidchiev, Sabina Nedkova
E-mail: milyubcheff@gmail.com

ABSTRACT

Safety at work, or the so-called safety jobs, is among the main factors for the development of human resources, ensuring sustainable growth. The widespread understanding of this concept brings it far beyond the boundaries of technical safety and for this reason, in the management program the new models ensuring the development of human resources in order to meet the requirements for building a knowledge economy should have a special place. The research is based on the clarification of what ‘safety jobs’ means for the employees and management team of 48 Bulgarian companies and the level to which people are familiar with this concept.

Key words: *safety, management, human resources*

INTRODUCTION

One of the main factors for the development of human resources to ensure sustainable growth is safety at work. The widespread understanding of this concept brings it far beyond the boundaries of technical safety and for this reason, in the management program the new models ensuring the development of human resources in order to meet the requirements for building a knowledge economy should have a special place.

The term "safety jobs", describes a concept, which includes several elements of the organization of the workplace:

- Safety in terms of employment and law relations;
- Safety in the context of safety measures;
- Safety of the environment;
- Risk-free jobs;

In recent years, were done many attempts all these elements to equate with healthy and safe working conditions, but that does not exhaust the contents completely, especially since many emerging risks that have not yet been sufficiently studied and their impact on workers on work environment and the environment is more complicated and complex.

This paper aims to study the correlation between the different elements of job safety, perception and application of the principles of secure jobs among representatives of Bulgarian

business with a special emphasis on the process of ensuring the full participation of human resources in the sustainable development of enterprises, respectively the economy.

EXPERIMENT

The survey studied the opinion of 48 companies of various size analyzing the configuration of the various components of job safety in plans and prospects for development. It is particularly important in such a study to assess the participation of employees, employers and course of the policies provided for one or other level of the area of safety of jobs.

RESULTS AND DISCUSSION

A good prerequisite for the analysis is almost the even distribution of the workforce in terms of educational performance (Figure 1) between "lower than secondary education" - "secondary education – professional profile", "secondary education – common profile" and "higher education".

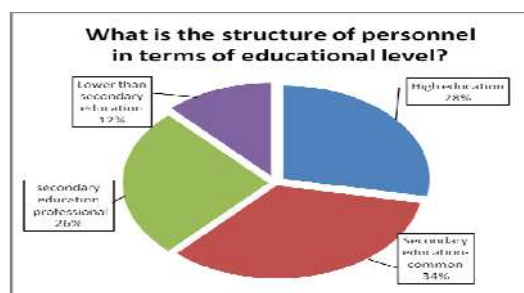


Fig. 1

Thus the burdens on safety can be considered from the perspective of the affiliation of workers and the majority of employees in the studied companies. Close as a result is the age distribution (Figure 2), which is of great importance for the safety of a job. Dealing with a workforce that is growing older is a complex issue for employers, particularly in small businesses with limited resources. Older workforce is, in many ways, an asset for a company, with more experienced and mature workers who are more confident in their positions and are able to transfer their knowledge to the younger members of the workforce. However, a number of issues need to be addressed to ensure the well-being of older workers and, ultimately, to retain their full productivity. If implemented correctly, the measures addressing the well-being, health and safety of the older workforce should create the conditions for sustainable employment in the company [1].

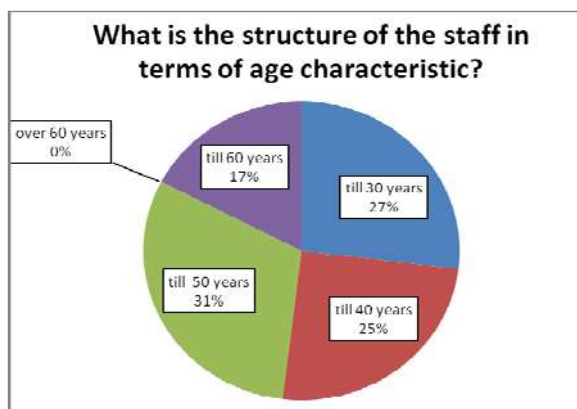


Fig. 2

This is a very serious problem, having an important impact in the safety of a job, because of both the demographic problem in Bulgaria and the fact that young people are either not well-qualified for the job, or not willing to do it. There are many young people who leave the country and find a job somewhere else in the world. Safety is a concept of thinking and behavior which takes a lot of time and effort to be developed; this process would be harder in terms of adaptation to workers at older age, which is the case in most of the companies.

The study shows a traditional organization of the working time, vacations/days off duration and working time control (Figure 3, Figure 4, Figure 5), the flexible time takes quite a little share in the organization, but almost half of the surveyed companies stated that there are

additional agreements for additional days off work.

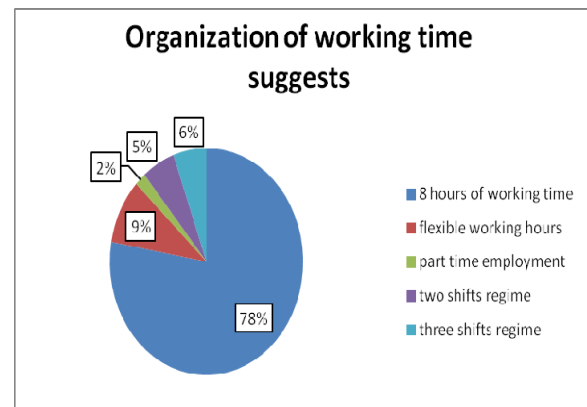


Fig.3

Also, nearly half of the companies do not see a need to control the working time, indicating high levels of trust between workers and employers, a good testimonial of the safety associated with a better psychological and social environment.



Fig.4

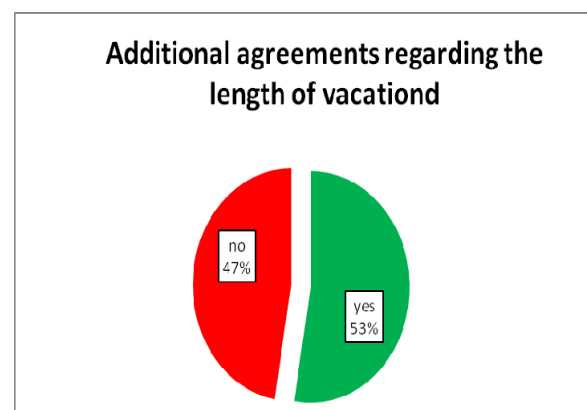


Fig.5

The stimuli for motivation that increase work efficiency and improve team working principle also have a traditional character and are implemented by more than 50% of the companies. Production quality plays a significant role with regards to job safety. It is clear that

quality is quite important for competitiveness, wages, social climate, and it is also considered as a main element of safety. Maintaining quality keeps the companies in the market and therefore provides stable jobs. Over 50% of the companies are ISO certified (Figure 6).



Fig.6

The most common penalty for poor quality work is the fine; while dismissal from work occupies 25% of the whole cases of penalty (Figure 7). This result shows that the quality of work is seriously related to the safety of jobs and is likely to cause an increase in the tension. The educational level is an important determinant of quality of performance of official duties, which should be associated with higher job safety.

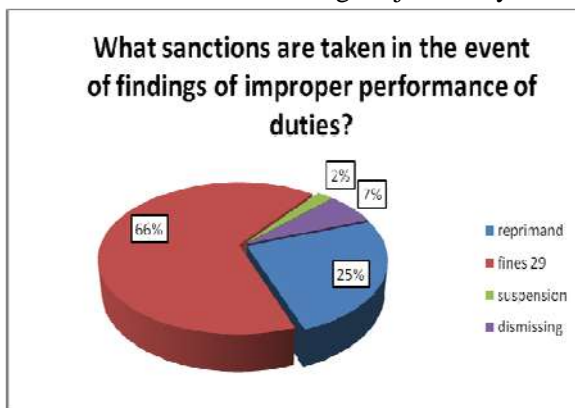


Fig. 7

A serious factor affecting job safety is human reliability.

Many companies assess human reliability (Figure 8), a certain number of the companies are currently introducing the system, but there are still many which are not familiar with the system. Advantageously, the evaluation of the human reliability is carried out by experts of the company, and usually a smaller deal of the process of assessment is awarded to a foreign company.

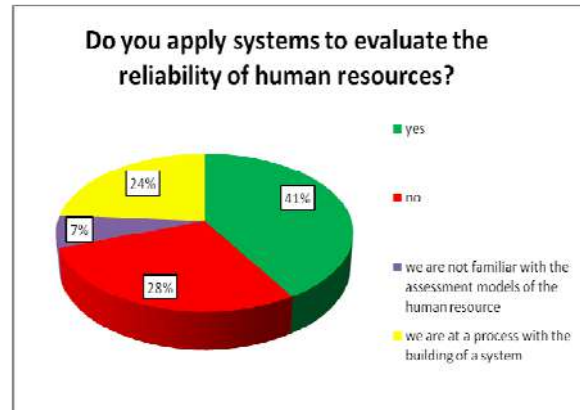


Fig. 8

Similar to these results are the ones, describing the way the companies are organizing the risk assessment, with their own experts. There is 15% of the respondent companies which do not assess risk at all. The risks are a serious source of tension and uncertainty, since they are associated with losses: health, material resources or economic losses. Every realized risk provokes decrease of the stability of the company and therefore increases the uncertainty for employees. That is why it should be taken into consideration and the human reliability assessment is one of the most powerful ways of risk management through prevention.

Human reliability is directly related to the risk of human error, which is a substantial part of the risk management as a whole and has measurable effects on the overall organization of work, condition and efficiency of economic activities in a system. The inversely proportional relationship between human reliability and human error makes the impact of the human reliability on the parameters of the relevant organization very significant. The systems are vulnerable to the human error despite the serious processes of automation, safety locks and all the efforts taken to eliminate human participation for minimization of the risk of human error. The results of our survey proving that the companies are assessing both the risk and the human reliability by themselves instead of hiring other companies for this job can be interpreted in two ways. On the one hand, these companies find this matter not so important to allow external company to deal with the assessment and, on the other, there is lack of culture about the need for this kind of assessment and that is why this service is not popular and not well accepted. For both ways the results show that the matter of human reliability and risk assessment and their place in the concept of safety

jobs should be better studied and more often introduced to the employees.

The International Labour Organization (ILO) defined psychosocial risks, in 1986, in terms of their interactions among job content, work organization and management, and other environmental and organizational conditions, on the one hand; and, on the other, workers' competencies and needs. This interaction can prove to be hazardous to employees' health through their perceptions and experience [2].

The working environment and the nature of work itself are both important influences on the health and well-being of working people. [3]. Psychosocial risks have been identified as one of the key emerging risks facing workers' occupational health and safety today [4]. Linked to psychosocial risks, issues such as work-related stress, workplace violence and harassment are widely recognized as major challenges to occupational health and safety, and, more broadly, public health.

The companies consider psychosocial risks as part of the safety. From our survey it is obvious that the majority of the employees in these companies are informed about these kinds of risks at the workplace (Figure 9). There are also concrete actions implemented to deal with the psychosocial risks such as: change in the organization of the work, reconstruction of the workplace, implementation of individual consultation for employees and workers, development of procedures for conflict solving, amendment of the working time. More than half of the asked companies state that the above-listed measures are implemented successfully in their work.

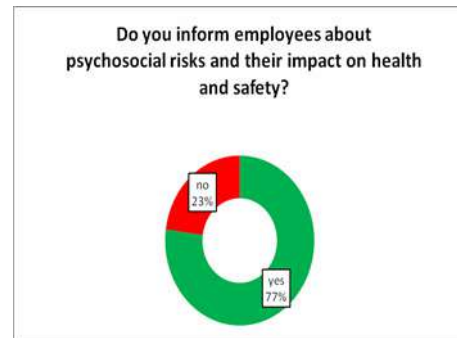


Fig. 9

The obtained results are quite encouraging, nevertheless we assume the types of psychosocial risks in these companies, without being quite sure about them. The clarification of the profile of the psychosocial risk map in the most important professions might be a subject of a future inquiry. These kinds of risks are for sure of great importance for the safety in jobs, especially now, when the fast developing working environment is full of new information, which requires adaptation – knowledge and attitude.

REFERENCES

- 1 Safer and healthier work at any age: Review of resources for workplaces, Authors: Claire Dupont – Alice Benin - Milieu Belgium, Project management: Sarah Copey – (EU-OSHA), European Agency for Safety and Health at Work, 2016.
- 2 Marlen Hupke, Institute for Occupational Safety and Health of the German Social Accident Insurance.
3. Marmot, M., Wilkinson, R.G., Social Determinants of Health, Oxford University Press, Oxford, 2006.
4. EU-OSHA – European Agency for Safety and Health at Work, 'Expert forecast on emerging psychosocial risks related to occupational safety and health', Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg, 2007. Available at: <http://osha.europa.eu/en/publications/reports/7807118>;

СИСТЕМА ОТ ПОКАЗАТЕЛИ ЗА АНАЛИЗ НА БЕЗРАБОТИЦАТА И ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ В БУРГАСКА ОБЛАСТ

Милен Велев

A SYSTEM OF INDICATORS FOR ANALYSIS OF UNEMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH IN BURGAS REGION

Milen Velev

E-mail: milen.velev@gmail.com

ABSTRACT

The main goal of this study is to develop a system of indicators to analyze and forecast the development of unemployment and economic growth at regional level (Burgas region). The research results of the dynamics of economic indicators over time have been presented and discussed. A comparative analysis between Burgas region and the national economy has been made.

Key words: *indicators, unemployment, economic growth, Burgas region*

ВЪВЕДЕНИЕ

Постигането на ниско равнище на безработица и устойчив икономически растеж са едни от основните цели на провежданите макроикономически политики. Тези цели са приложими както на национално, така също и на регионално равнище. В резултат от негативното въздействие на финансово-икономическата криза, равнището на безработица в страната и в Бургаска област значително нарасна, икономическият растеж се забави и достигна до отрицателни темпове на изменение. В настоящия момент икономиката все още бавно и трудно се възстановява от последиците от икономическата криза. Към тези проблеми може да се добави и спецификата на отрасловата структура на икономиката в региона, която предопределя силното влияние на сезонния фактор върху равнището на безработица и върху съвкупното производство. Ето защо проблемите, свързани с динамиката и зависимостта между безработицата и икономическия растеж на регионално равнище, са от изключително важно значение както от теоретична, така и от практическа гледна точка.

Основната цел на настоящото изследване е да се разработи система от показатели, измерители, чрез които е възможно да се анализира, оцени и прогнозира развитието на без-

работицата и икономическия растеж на регионално равнище (Бургаска област).

Основните задачи, които си поставя настоящата разработка, са следните:

1. Въз основа на основните теоретични концепции за безработицата и за икономическия растеж да се посочат съответните икономическите показатели, чрез които най-точно и задълбочено може да се характеризира природата на изследваните обекти.

2. Да се класифицират икономическите показатели, в зависимост от това кое свойство или аспект на изследваните обекти описват (характеризират).

3. Да се представят основните изводи и резултати, които са получени при изследване на динамиката на икономическите показатели във времето, както и направеният сравнителен анализ с националното стопанство.

С оглед по-голяма целенасоченост, настоящото изследване има следните **ограничения**:

1. Периодът, за който е представена информация, основно е от 2003 до 2015 г.

2. Изследването е базирано преди всичко на официална и публично достъпна информация.

За провеждане на изследването е използвана най-актуалната информация и аналитични материали основно от следните институции – Национален статистически институт (НСИ) и Агенция по заетостта (АЗ). Използвани са

годишни данни на национално и на регионално равнище (Бургаска област). Основните методи, които се прилагат, са: сравнителен метод, факторен анализ, графичен метод, метод на експертните оценки.

1. Безработицата в Бургаска област

Съвременната пазарна икономика може да бъде представена като система, която функционира под влияние на взаимно уравновесяващи се сили на търсенето и предлагането на пазара на свободната конкуренция [1]. От тази гледна точка безработицата характеризира нарушеното равновесие на пазара на труда, при което предлагането на работна сила надвишава нейното търсене. Съгласно определението на Международната организация на труда, безработицата е наличност на определена група лица над определена възраст, които в момента нямат работа, но са готови и способни да работят срещу заплащане и са на разположение за работа в момента, както и активно са търсили работа. Различните институции определят и утвърждават основните критерии, съгласно които едно лице се причислява към групата на безработните. Например, съгласно методологията на НСИ ([2] - Наблюдение на работната сила), безработни са лицата на 15 - 74 навършени години, които нямат работа през наблюдавания период, като едновременно с това търсят активно работа през период от четири седмици, включително наблюдаваната седмица, и са на разположение да започнат работа до 2 седмици след края на наблюдавания период. Основният критерий за безработица, който се използва от АЗ, е критерият „регистрация на лицето като безработно в съответното бюро по труда”. Въпреки че статистиката на бюрата по труда е най-малко ефективна и обхваща само част от безработните лица, тя все пак показва основните и важни тенденции в развитието на безработицата.

Множеството показатели, чрез които се анализира, оценя и прогнозира състоянието на безработицата, може да се класифицират в **три основни групи** в зависимост от това кой аспект на изследвания обект описват. В първата група се включват показателите, определящи наличността на безработицата към определен момент от време (т. нар. „*stock variables*”, например брой на безработните лица, коефициент на безработица, търсене и предлагане на работна сила, брой на свободните работни места в определен сектор и др.). Към втората група принадлежат показателите,

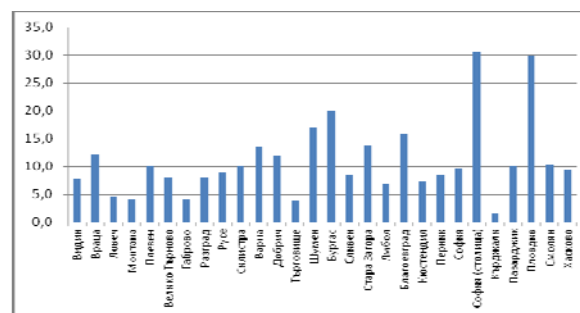
характеризиращи динамиката, развитието на безработицата във времето (например промените в броя и равнището на безработицата, сезонните колебания, продължителност на безработицата, брой на индивидуалните периоди на безработица, входящ и изходящ поток безработни и др.). В третата група са показателите, характеризиращи структурата на безработицата (по пол, по възраст, по образование, по професия, според причините за безработица и др.).

Към тези групи от показатели може да се добавят и други показатели, свързани пряко или непряко с определянето на безработицата:

- заети лица и коефициент на заетост;
- активна работна сила и коефициент на икономическа активност;
- извънработна сила и др.

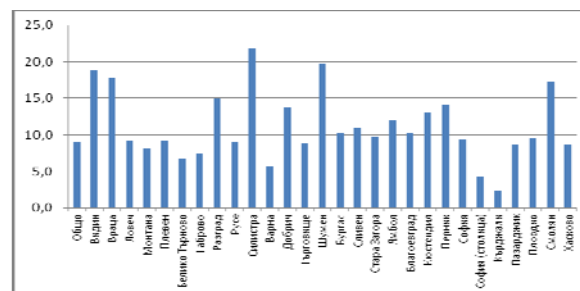
1.1 Равнище на безработицата

На фиг. 1 е представен броят на безработните лица по области за 2015 г. Най-голям е броят в София (столица) - 30,5 хил. души, а най-малък е в област Кърджали - 1,5 хил. души.



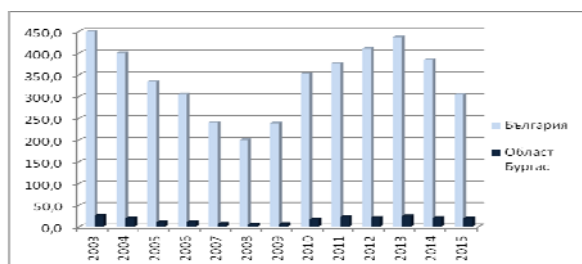
Фиг. 1. Брой на безработните лица (в хил.) по области за 2015 г. Източник: НСИ [2].

Както се вижда от фиг. 2, на територията на България средногодишното равнище на безработица по области през 2015 г. е в изключително широк диапазон.



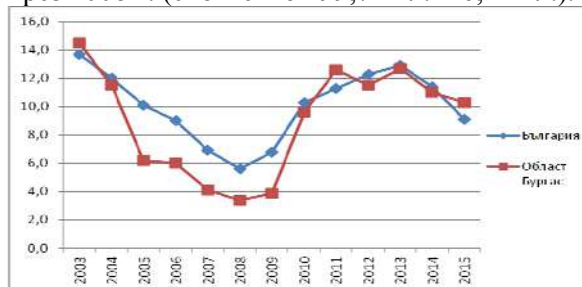
Фиг. 2. Коефициенти на безработица (в %) по области и общо за страната за 2015 г. Източник: НСИ [2].

Съгласно данните от предходните години, налице е тенденция за запазване и задълбочаване на регионалните диспропорции и поляризации. В 10 области средногодишното равнище на безработица е по-ниско от средното за страната. Най-ниското равнище на безработица се отчита в областите Кърджали (2,3%), София-столица (4,3%) и Варна (5,7%), а най-високото равнище се отчита в областите Шумен (19,7%), Видин (18,8%) и Враца (17,7%). Безработицата в Бургаска област (10,3%) е с 1,2 процентни пункта над средното равнище за страната (9,1%). През 2015 г. се отчита леко покачване спрямо 2014 г. (с 0,1 пр. пункта) на вариационния размах в стойностите на равнището на безработица по области. Разликата между максимална и минимална стойност на равнището на безработица в страната през 2014 г. е 17,3 пр. пункта (съответно за област Видин и област Кърджали), а през 2015 г. е 17,4 пр. пункта (съответно за област Шумен и област Кърджали).



Фиг. 3. Брой на безработните лица в Бургаска област и в България за периода 2003 – 2015 г. Източник: НСИ [2].

Съгласно данните от фиг. 6, най-голям е броят на безработните лица в България и в Бургаска област през 2003 г. (съответно 449,1 хил. и 25,6 хил.), а най-малък е броят на безработните в България и в Бургаска област през 2008 г. (съответно 199,7 хил. и 6,1 хил.).



Фиг. 4. Равнище на безработица в Бургаска област и в България за периода 2003 - 2015 г. Източник: НСИ [2].

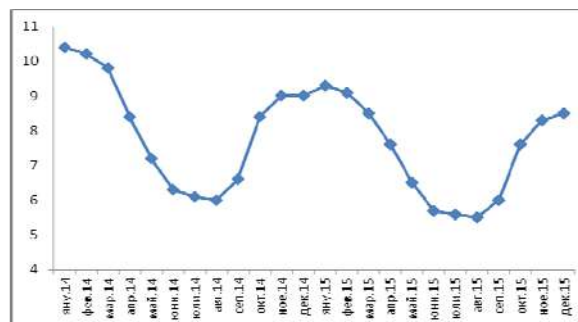
Както се вижда от фиг. 4, равнищата на безработица в Бургаска област и в България за

периода 2003-2015 г. се променят по един и същи начин. В България и в Бургаска област най-ниски стойности на този показател се отчитат през 2008 г. (съответно 5,6% и 3,4%), а най-високи стойности се отчитат през 2003 г. (съответно 13,7% и 14,5%).

Следователно, за периода 2003-2015 г. съществуват сходни тенденции по отношение на броя и на равнището на безработица в България и в Бургаска област, което означава, че те се влияят от едни и същи фактори.

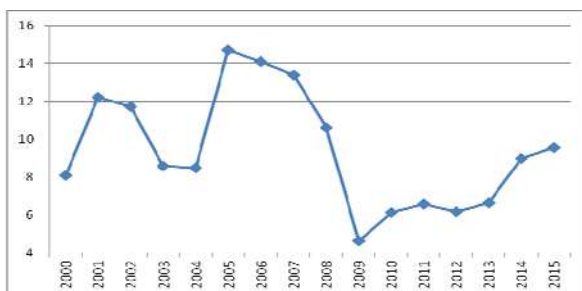
1.2 Динамика на безработицата

Сезонният фактор оказва изключително голямо влияние върху динамиката на равнището на безработица в Бургаска област. Това се вижда и от данните, представени на фиг. 5. Най-високо е равнището на безработица през месеците януари и февруари, а най-ниско - през месеците юли и август. Основната причина за силното влияние на сезонния фактор върху равнището на безработица в региона най-вероятно е свързана с динамиката на заетостта в секторите туризъм, селско стопанство, търговия, операции с недвижими имоти и др.



Фиг. 5. Динамика на равнището на безработица в Бургаска област за периода м. 01. 2014 г.- м. 12. 2015 г. Източник: Агенция по заетостта [3].

Друг показател, чрез който може да се изследва динамиката на безработицата, е средната продължителност на престой на безработните на пазара на труда. Този показател се определя освен от регионалните икономически условия, но и от индивидуалните характеристики на работната сила – пол, възраст, професия, образование.



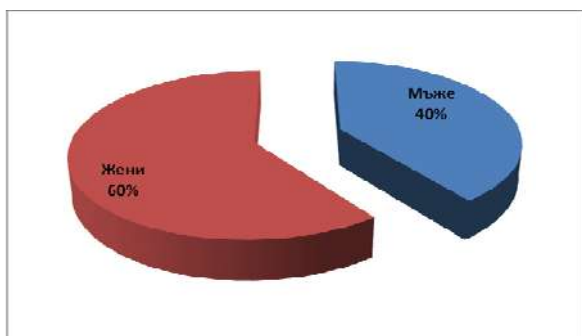
Фиг. 6. Средна продължителност на престой на безработните на пазара на труда (Дирекция „Регионална служба по заетостта” - Бургас, брой месеци). Източник: Агенция по заетостта [3].

Както се вижда от фиг. 6, най-кратък е престоят на безработните на пазара на труда през 2009 г. (4,65 месеца), т.е. тогава те най-бързо са успявали да си намерят работа. Най-продължителен е престоят на безработните на пазара на труда през 2005 г. (14,7 месеца).

1.3 Структура на безработицата

Възрастта, полът, професионалната квалификация и степента на завършеното образование на безработните лица са от изключително важно значение за реализацията им на пазара на труда.

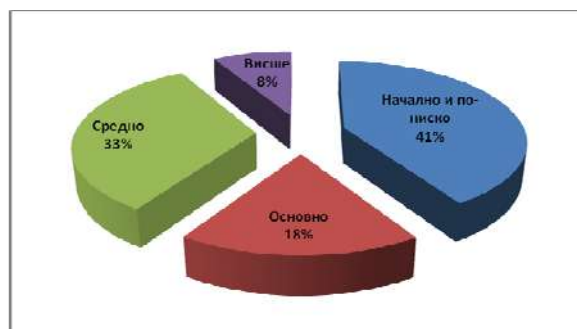
В Бургаска област през 2015 г. относителният дял на безработните жени (60,3%) превишава относителния дял на безработните мъже (39,7%), т.е. проблемът „женска безработица” е актуален за региона. За сравнение, относителният дял на безработните жени средно за страната е по-нисък - 55,1%.



Фиг. 7. Разпределение на безработните лица в Бургаска област през 2015 г. по пол. Източник: Агенция по заетостта [3].

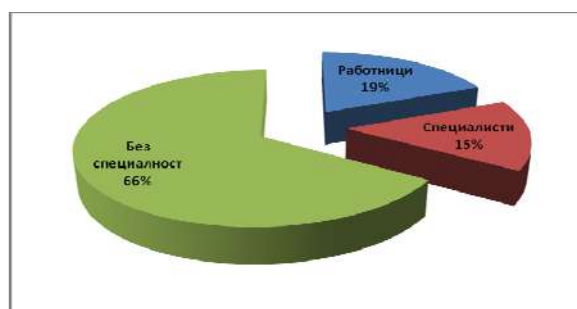
Разпределението на безработните по степен на образование показва, че най-висок е относителният дял на безработните лица с начално и по-ниско образование (41,1%), а най-нисък е дялът на безработните лица с висше образование (8%) (фиг. 8). За сравнение, относителният дял на безработните лица

с висше образование средно за страната е по-висок - 10,4%.



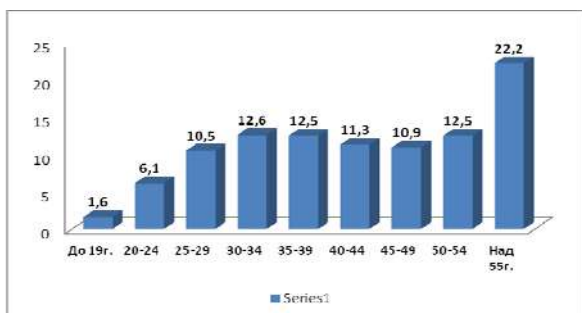
Фиг. 8. Образователна структура на регистрираните безработни лица в Д „РСЗ” - Бургас през 2015 г. Източник: Агенция по заетостта [3].

Разпределението на безработните по професионален признак в Бургаска област показва, че с най-голям относителен дял (съвсем очаквано) са безработните без специалност и професия - около 2/3 от безработните лица. На второ място са безработните с работническа специалност (18,8%), а с най-малък относителен дял са лицата, които притежават определена специалност (15%).



Фиг. 9. Професионална структура на регистрираните безработни лица в Д „РСЗ” - Бургас през 2015 г. Източник: Агенция по заетостта [3].

Както се вижда от фиг. 10, с най-висок относителен дял са безработните лица над 55 г. (22, 2%). С доста по-нисък дял (12,5-12,6 на сто) са групите 30-34 г., 35-39 г. и 50-54 г., а с най-малък относителен дял са най-младите безработни на възраст до 19 г. (1,6%) и от 20 до 24 г. (6,1%).

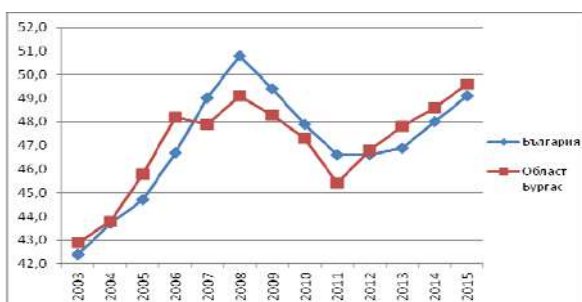


Фиг. 10. Разпределение на регистрираните безработни лица в Д „РСЗ” - Бургас през 2015 г. по възраст. Източник: Агенция по заетостта [3].

1.4 Други показатели

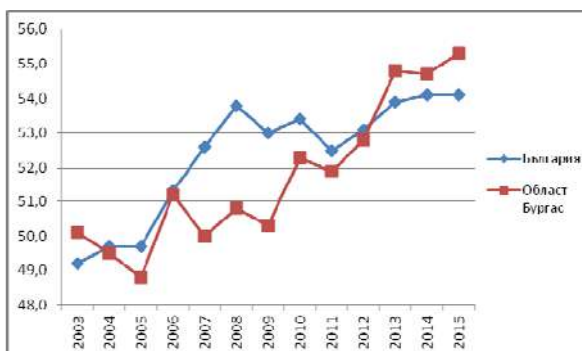
За характеризиране на състоянието на пазара на труда и по-конкретно на съотношението между търсенето и предлагането на работна сила в Бургаска област може да се използват редица други показатели.

Както се вижда от фиг. 11, коефициентът на заетост в Бургаска област е по-висок от средния за страната през периодите 2003-2006 г. и 2012-2015 г.



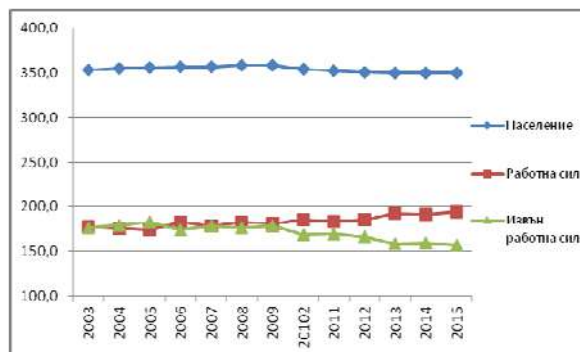
Фиг. 11. Коефициент на заетост. Източник: НСИ [2].

Най-ниска стойност за България и за Бургаска област този показател достига през 2003 г. (съответно 42,4% и 42,9%), а най-висока стойност достига през 2008 г. (съответно 50,8% и 49,1%).



Фиг. 12. Коефициент на икономическа активност. Източник: НСИ [2].

Коефициентът на икономическа активност, който показва степента на използване на трудовия ресурс, има най-ниска стойност за България и за Бургаска област в началото на периода – 2003 г. (съответно 49,2% и 50,1%). Постепенно неговите стойности нарастват и достигат през 2015 г. 55,3% в Бургаска област и 54,1% средно за страната.



Фиг. 13. Население, работна сила, лица извън работната сила в Бургаска област (бр. лица, в хил.). Източник: НСИ [2].

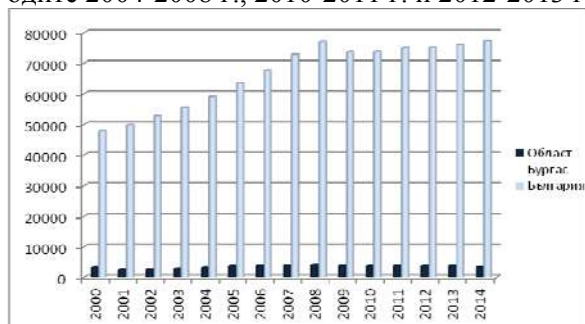
Както се вижда от фиг. 13, за периода 2003 г.- 2015 г. съществуват тенденции за намаляване на броя на населението и извънработната сила и увеличаване на броя на работната сила. През 2015 г. броят на населението в Бургаска област е 350 хил. души (т.е. 5,7% от населението на страната), а броят на работната сила е 193,4 хил. души (т.е. 5,8% от работната сила в България).

2. Икономически растеж в Бургаска област

Най-общо, икономическият растеж представлява процес на последователно увеличаване на реалния обем на съвкупното производство [4]. За характеризиране на икономическия растеж в теорията се използват основно два подхода в зависимост от продължителността на времевия период [4,5]. В настоящата разработка за измерване на икономическия растеж е използван подход, който е приложим в краткосрочен и средносрочен план. Съгласно този подход, икономическият растеж показва промените в действителните стойности на БВП и причините за тяхното нарастване (т. нар. Конюнктурен икономически растеж). Икономическият растеж може да се измери чрез редица показатели: изменение на brutния вътрешен продукт (БВП), БВП на човек от населението, brutната добавена стойност (БДС) и др.

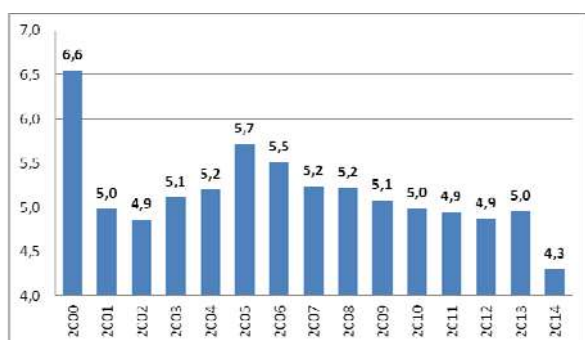
На фиг. 14 е представена динамиката на реалния БВП на България и в Бургаска област за периода 2000-2014 г. БВП на България на-

раства за периодите 2000-2008 г. и 2009-2014 г., а БВП в Бургаска област нараства за периодите 2004-2008 г., 2010-2011 г. и 2012-2013 г.



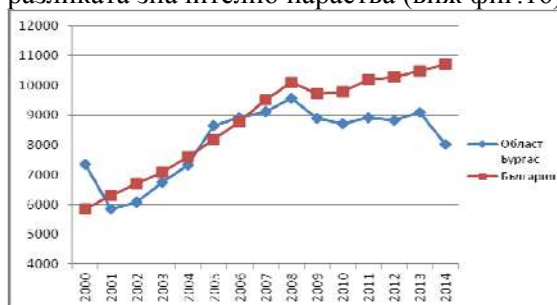
Фиг. 14. Динамика на реалния БВП на България и в Бургаска област (по средногодишни цени на 2010 г., млн. лв.). Източник: НСИ [6].

Съгласно данните, представени на фиг. 15, през 2014 г. реалният БВП, създаден в Бургаска област, е само 4,3% от БВП на страната. За сравнение, през 2000 г. този показател е бил по-висок (6,6% от БВП на България се е създавал в Бургаска област).



Фиг. 15. Реален БВП в Бургаска област като процент от реалния БВП на България. Източник: НСИ [6].

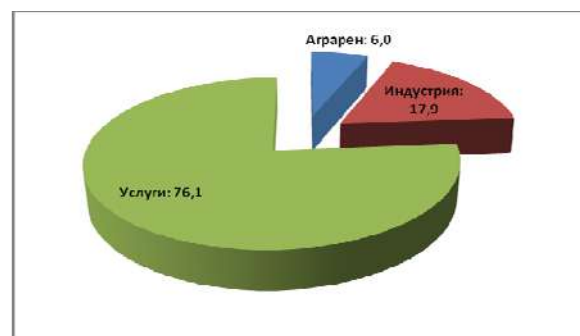
Реалният БВП на човек от населението в Бургаска област е по-нисък от този показател средно за страната за периодите 2001-2004 г. и 2007-2014 г., като през последните години разликата значително нараства (виж фиг. 16).



Фиг. 16. Реален БВП на човек от населението. Източник: НСИ [6].

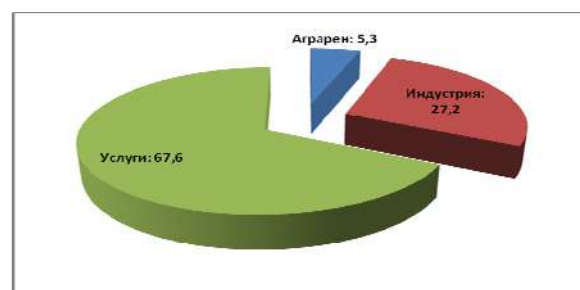
През 2014 г. БВП на човек от населението в Бургаска област е само 75% от средната стойност за страната.

Както се вижда от фиг. 17 и фиг. 18, структурата на създадената БДС през 2014 г. в Бургаска област е подобна на структурата на национално равнище. Най-голям е относителният дял на БДС, създадена в сферата на услугите - 76,1% в Бургаска област и 67,6% в България.



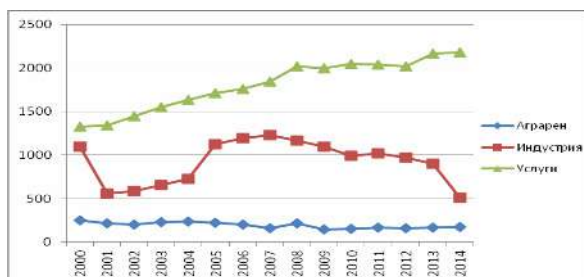
Фиг. 17. БДС в Бургаска област по икономически сектори. Източник: НСИ [6].

На второ място е БДС, създадена в сферата на индустрията - 17,9% в Бургаска област и 27,2% в България. На трето място е БДС, създадена в аграрния сектор - 6% в Бургаска област и 5,3% в България.



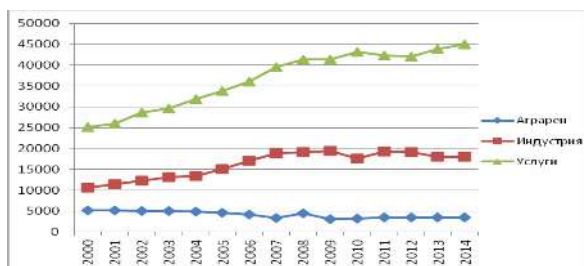
Фиг. 18. БДС на България по икономически сектори. Източник: НСИ [6].

На фиг. 19 и 20 е представена реалната БДС по икономически сектори в Бургаска област и общо за страната. За периода 2000 г.-2014 г. в Бургаска област и в България се наблюдава тенденция за увеличение на БДС в сферата на услугите и намаление на БДС в аграрната сфера.



Фиг. 19. Динамика на реалната БДС в Бургаска област по икономически сектори (млн. лв.). Източник: НСИ [6].

Както се вижда от фиг. 19, реалната БДС в сферата на индустрията в Бургаска област значително намалява - от 1093 млн. лв. през 2000 г. до 512 млн. лв. през 2014 г.



Фиг. 20. Динамика на реалната БДС на България по икономически сектори (млн. лв.). Източник: НСИ [6].

Същевременно, реалната БДС в сферата на индустрията в България нараства за периода 2000- 2014 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение може да се обобщи, че всички показатели (измерители), чрез които се анализира, оценя и прогнозира състоянието на безработицата и икономическия растеж, може да се класифицират в няколко основни групи, в зависимост от това кой аспект на изследвания обект описват. Резултатите от анализа на тези икономически променливи показват, че все още Бургаска област е в процес на бавно възстановяване от негативните последици на финансово-икономическата криза. Върху този

процес на възстановяване влияние оказват специфични фактори, характерни за изследвания регион.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Атанасова, В. Съвременни изменения в маркетинговия инструментариум на туристическото предприятие. - *Академично списание „Управление и образование“*, 2015, XLIV (2), с. 236.
2. Национален статистически институт, Пазар на труда, <http://www.nsi.bg/> [04.09.2016].
3. Агенция по заетостта, Статистика и анализи, 2000-2016г., <https://www.az.government.bg/>.
4. Пиримова, В. Цикличност в икономиката: Форми, източници, механизми. С., Издателски комплекс – УНСС, 2014.
5. Ралева, С. Инфлация и икономически растеж: Теория, методология, емпирика. С., Издателски комплекс – УНСС, 2013.
6. Национален статистически институт, Макроикономическа статистика, <http://www.nsi.bg/> [04.09.2016].

REFERENCES:

1. Atanasova, V. Savremenni izmeneniya v marketingoviya instrumentarium na turisticheskoto predpriyatie. - *Akademichno spisanie „Upravlenie i obrazovanie“*, 2015, XLIV (2), s. 236.
2. Natsionalen statisticheski institut, Pazar na truda, <http://www.nsi.bg/> [04 September 2016]
3. Agentsiya po zаетostta, Statistika i analizi, 2000-2016, <https://www.az.government.bg/>.
4. Pirimova, V. Tsiklichnost v ikonomikata: Formi, iztochnitsi, mehanizmi. Sofia, Izdatelski kompleks - UNSS, 2014.
5. Raleva, S. Inflatsiya i ikonomicheski rastezh: Teoriya, metodologiya, empirika. Sofia, Izdatelski kompleks - UNSS, 2013.
6. Natsionalen statisticheski institut, Makroikoномическа statistika, <http://www.nsi.bg/> [04 September 2016].

ЗАВИСИМОСТ МЕЖДУ БЕЗРАБОТИЦАТА И ИКОНОМИЧЕСКИЯ РАСТЕЖ В БУРГАСКА ОБЛАСТ

Милен Велев

THE RELATIONSHIP BETWEEN UNEMPLOYMENT AND ECONOMIC GROWTH IN BURGAS REGION

Milen Velev

E-mail: milen.velev@gmail.com

ABSTRACT

The main goal of the study is to investigate the relationship between the unemployment rate and economic growth at regional level (Burgas region). This enables the quantification of the effect on output when the unemployment rate changes. A statistical analysis has been performed to study the relationships between the changes in real GDP and the unemployment rate using annual data.

Key words: unemployment, economic growth, Okun's law, Burgas region

ВЪВЕДЕНИЕ

Между промените в равнището на безработицата и промените в реалното съвкупно производство съществува отрицателна зависимост, която е установена от американския икономист Артър Оукън. Тази зависимост е приложима както на национално, така също и на регионално равнище. Икономистите често използват закона на Оукън при разработването на макроикономически политики и прогнози. Уравнението на Оукън се прилага за преобразуване на данните за увеличаване на безработицата в данни за спад в производството и обратно. Поради това познаването на конкретната количествена зависимост между безработицата и икономическия растеж на национално и на регионално равнище е от изключително важно значение за всяка макроикономическа политика.

В класически вид законът на Оукън се изразява чрез следната формула:

$$\frac{(Y_p - Y)}{Y_p} \cdot 100 = \beta(U - U_n)$$

където Y_p е реалното съвкупно производство при пълна заетост (потенциално съвкупно производство); Y е текущото (реално, фактическо) равнище на съвкупното производство; U_n е естественото равнище на безработица, съответстващо на пълната заетост; U е

действителното равнище на безработицата; β е коефициентът на Оукън, изразяващ чувствителността, с която равнището на производството се променя при промяна в равнището на безработица. Това е т. нар. „разривен” модел на закона на Оукън.

Поради трудностите, свързани с прилагането на закона на Оукън в неговия класически (разривен) вид, по-често се използва т. нар. диференчна форма, чрез която се изразява зависимостта между темпа на прираст на съвкупното производство и промяната на равнището на безработица:

$$\frac{\Delta Y}{Y} \cdot 100 \approx \alpha - \beta \Delta U \quad (1),$$

където α е средната стойност на темпа на нарастване на равнището на потенциалното производство ($\Delta Y_p/Y_p$). В настоящото изследване е приложен диференциалният подход, изразяващ се чрез формула (1), при който са изчислени верижни индекси спрямо предходен период (при променлива база). Различните изследвания [1-4], показват, че абсолютната стойност на коефициента на Оукън, която първоначално се е считала близка до три, варира значително с течение на времето и през различните фази на икономическия цикъл, зависи също така от прилаганите модели и може да бъде доста под три.

Основната цел на настоящата разработка е да се изследва зависимостта между безработицата и икономическия растеж на регионално равнище (Бургаска област; Югоизточен район). Изследването има следните ограничения:

1. За провеждане на изследването е използвана най-актуалната информация основно от следните институции – Националният статистически институт (НСИ) и Агенцията по заетостта (АЗ).

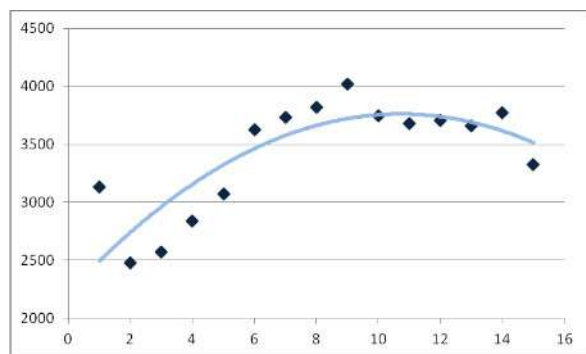
2. Основният период, за който е представена информация, е 2000-2014 г.

3. В анализа не са включени важни моменти, като например провежданите политики за регулиране на пазара на труда, влиянието на демографските процеси, структурните характеристики на националната икономика и др.

Конкретната количествена зависимост между безработицата и икономическия растеж, изразяваща се чрез формула (1), е оценена и анализирана чрез иконометрични модели, приложени на регионално равнище, като са използвани годишни данни. В изследването са приложени също и сравнителен и графичен метод, факторен анализ и метод на експертните оценки.

1. Динамика на икономическия растеж

На фиг. 1 е представена динамиката на реалния БВП в Бургаска област за периода 2000-2014 г.



Фиг. 1. БВП на Бургаска област (квадратичен регресионен модел). Източник: НСИ [5]; собствени изчисления.

Най-голяма стойност този показател достига през 2008 г. (4022 млн. лв.), а най-малка стойност - през 2001 г. (2482 млн. лв.).

За изследвания времеви ред е направена оценка на най-подходящия модел за моделиране на тренда с помощта на процедурата *Curve Estimation* на софтуерния пакет *IBM*

SPSS Statistics. Получените резултати са представени в таблица 1.

Таблица 1. Оценка на различните модели, описващи изменението на БВП в Бургаска област с помощта на статистическия софтуер SPSS.

Model	Model Summary				Parameter Estimates			
	Adjusted R Square	Model	Sum of Squares	df	Mean Square	Std. Error	Statistic	Sig.
Linear	.657	1	1114.7	14	79.621	17.314	4.601	.001
Quadratic	.712	2	754.3	13	57.946	14.670	3.947	.001
Cubic	.747	3	624.8	12	52.067	13.661	3.827	.001
Quartic	.763	4	541.4	11	49.218	13.117	3.747	.001
Quintic	.771	5	477.3	10	47.723	12.715	3.722	.001
Sixth	.774	6	427.5	9	47.500	12.414	3.714	.001
Seventh	.775	7	389.8	8	48.725	12.114	3.718	.001
Eighth	.777	8	355.4	7	50.771	11.815	3.725	.001
Ninth	.778	9	323.5	6	53.917	11.517	3.733	.001
Tenth	.778	10	293.9	5	58.780	11.221	3.742	.001
Eleventh	.778	11	266.5	4	66.625	10.927	3.752	.001
Twelfth	.778	12	241.3	3	80.433	10.635	3.763	.001
Thirteenth	.778	13	218.2	2	109.100	10.345	3.775	.001
Fourteenth	.778	14	197.2	1	197.200	10.057	3.788	.001
Fifteenth	.778	15	178.3	0	178.300	9.772	3.802	.001

Различните модели са сравнени според стойността на коефициента на детерминация (обяснителната част). Съгласно данните от таблица 1, най-голяма е стойността на коефициента на детерминация при кубичния (0,771) и квадратичния модел (0,686). За линейния модел този коефициент е 0,457. F- статистиката показва, че обяснените от тези модели общи вариации са значими (равнищата на значимост са със стойност $Sig.<0,05$). Кубичният модел в случая е отхвърлен като неподходящ, тъй като коефициентът пред третата степен на променливата няма икономически смисъл. Понеже разликата между стойностите на коефициента на детерминация за квадратичния и линейния модел е равна на 0,229, т.е. по-голяма е от 0,1, то като най-адекватен е избран квадратичният модел [6]. Квадратичният модел се описва чрез следното уравнение:

$$Y=2220,697+287,807t-13,436t^2+\varepsilon,$$

където $t=1,2,3,\dots,15$ (брой години), ε -грешка (фиг. 1).

Въз основа на получения модел би могло да се направи прогноза за годишните стойности на реалния БВП в Бургаска област за следващ период. Хоризонтът на прогнозата е 3 години, т.е. 20% от дължината на времеви ред. Получените резултати са представени в таблица 2.

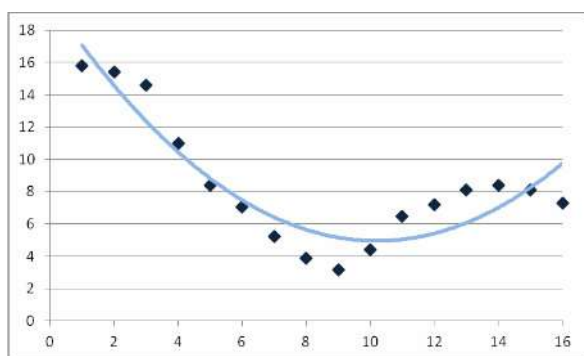
Таблица 2. Прогнозни стойности за реалния БВП на Бургаска област

Година	БВП, млн. лв.
2015	3386
2016	3230
2017	3048

Следователно, ако се допусне, че установените закономерности ще се запазят и през прогнозирания период, то стойността на реалния БВП ще намалее през 2016 г. спрямо 2015 г. със 156 млн. лв., т.е. с 4,6%. Намалението на реалния БВП през 2017 г. спрямо 2016 г. ще бъде със 182 млн. лв., т.е. с 5,6%.

2. Динамика на равнището на безработица

На фиг. 2 е представена динамиката на безработицата в Бургаска област за периода 2000-2015 г. (по данни на Агенцията по заетостта).



Фиг. 2. Равнище на безработица в Бургаска област (квадратичен регресионен модел). Източник: Агенция по заетостта, Дирекция „Регионална служба по заетостта” - Бургас [7]; собствени изчисления.

За изследвания времеви ред е направена оценка на най-подходящия модел за моделиране на тренда (таблица 3).

Таблица 3. Оценка на различните модели, описващи изменението на равнището на безработица в Бургаска област с помощта на статистическия софтуер SPSS.

Model Summary and Parameter Estimates									
Model 1									
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Model	Parameter	Std. Coefficient	Std. Error	Significance
1	.987	.974	.973	1.234	1	(Constant)	15.5	1.234	.000
					2	Year	-.05	0.01	.000
					3	Year Squared	.002	0.001	.000
2	.988	.975	.974	1.233	1	(Constant)	15.5	1.234	.000
					2	Year	-.05	0.01	.000
3	.989	.976	.975	1.232	1	(Constant)	15.5	1.234	.000
					2	Year	-.05	0.01	.000
					3	Year Squared	.002	0.001	.000
4	.990	.977	.976	1.231	1	(Constant)	15.5	1.234	.000
					2	Year	-.05	0.01	.000
					3	Year Squared	.002	0.001	.000
					4	Year Cubed	.000	0.000	.000

Съгласно данните от таблица 3, най-голяма е стойността на коефициента на детерминация при кубичния (0,873) и квадратичния модел (0,852). За линейния модел този

коефициент е 0,348. F- статистиката показва, че трите модела са адекватни. Понеже разликата между стойностите на коефициента на детерминация за квадратичния и линейния модел е равна на 0,504, т.е. по-голяма е от 0,1, то като най-адекватен е избран квадратичният модел. Квадратичният модел се описва чрез следното уравнение:

$$u=19,825-2,916t+0,143t^2+\varepsilon,$$

където $t=1,2,3,\dots,16$ (брой години), ε -грешка (фиг. 2).

Въз основа на получения модел е направена прогноза за годишните стойности на равнището на безработица в Бургаска област за следващ период. Хоризонтът на прогнозата е 3 години, т.е. около 19% от дължината на времевия ред. Получените резултати са представени в таблица 4.

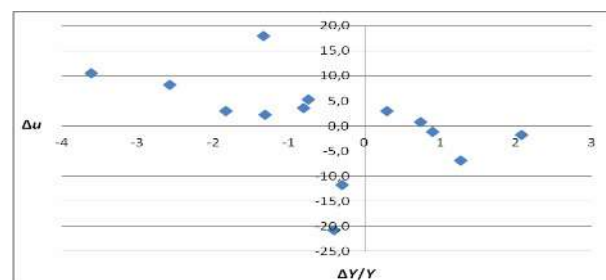
Таблица 4. Прогнозни стойности за равнището на безработица в Бургаска област

Година	Равнище на безработица, %
2016	11,6
2017	13,6
2018	16,0

Следователно, ако се допусне, че установените закономерности ще се запазят и през прогнозирания период, то равнището на безработица ще нараства и през 2017 г. и 2018 г. ще достигне съответно стойности 13,6% и 16%.

3. Зависимост между безработица и икономически растеж

Изследвана е зависимостта между измененията на БВП и измененията на безработицата в Бургаска област, като са използвани годишни данни за периода 2000-2014 г. (промяната Δ е спрямо предходната година).



Фиг. 3. Зависимост между измененията на БВП и на равнището на безработица в Бургаска област.

С помощта на процедурата *Curve Estimation* е направена оценка на различните модели, описващи зависимостта между измененията на БВП и на равнището на безработица в Бургаска област. Най-напред за независима променлива се приема изменението на равнището на безработицата (Δu), а за зависима променлива се приема изменението на БВП ($\Delta Y/Y$). Резултатите са представени в таблица 5.

Таблица 5. Оценка на различните модели, описващи зависимостта между измененията на БВП и на равнището на безработица в Бургаска област. Зависима променлива: $\Delta Y/Y$.

Model	Unrestricted Coefficients					Restricted Coefficients	
	B	Std. Error	t-Statistic	Prob. > t	Lower Bound	Upper Bound	
Constant	-.241	.078	-3.067	.011			
$\Delta Y/Y$	-.002	.003	-.223	.823			
$(\Delta Y/Y)^2$.001	.000	1.053	.297			
$(\Delta Y/Y)^3$	-.002	.000	-3.993	.000			

Както се вижда от таблица 5, нито един от моделите не е статистически значим (равнищата на значимост са със стойност $Sig.>0,05$).

На следващия етап от изследването, променливата ($\Delta Y/Y$) се приема за независима, а променливата (Δu) се приема за зависима. Резултатите са представени в таблица 6.

Таблица 6. Оценка на различните модели, описващи зависимостта между измененията на БВП и на равнището на безработица в Бургаска област. Зависима променлива: Δu .

Model	Unrestricted Coefficients					Restricted Coefficients	
	B	Std. Error	t-Statistic	Prob. > t	Lower Bound	Upper Bound	
Constant	-.241	.078	-3.067	.011			
Δu	-.002	.003	-.223	.823			
$(\Delta u)^2$.001	.000	1.053	.297			
$(\Delta u)^3$	-.002	.000	-3.993	.000			

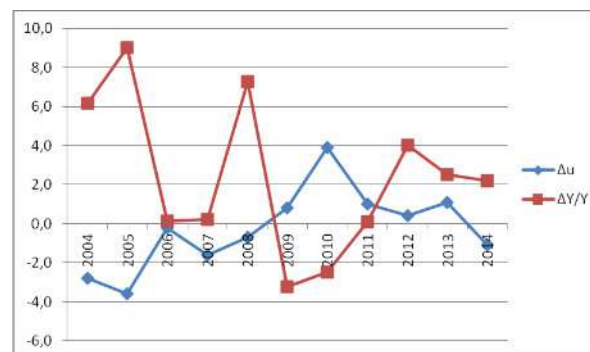
Както се вижда от таблица 6, нито един от моделите не е статистически значим, с изключение на кубичния модел. Той е представен в таблица 7.

Таблица 7. Кубичен регресионен модел, описващ зависимостта между променливите $\Delta Y/Y$ (независима променлива) и Δu (зависима променлива).

	Coefficients			t	Sig.
	Unrestricted Coefficients	Standardized Coefficients	Std. Error		
Constant	-.241	-.176	.078	-3.067	.011
$\Delta Y/Y$	-.002	-.223	.003	-.983	.348
$(\Delta Y/Y)^2$.001	.053	.000	2.149	.057
$(\Delta Y/Y)^3$	-.002	-.393	.000	-3.993	.000

От данните в таблица 7 се вижда, че коефициентите пред $(\Delta Y/Y)^3$, $(\Delta Y/Y)^2$ и пред константата не са статистически значими. Освен това коефициентът пред третата степен на променливата $(\Delta Y/Y)^3$ няма икономически смисъл. Следователно, не можем да приемем, че кубичният регресионен модел описва адекватно зависимостта между измененията на равнището на безработица и на БВП на Бургаска област.

Бургаска област е част от Югоизточния район, в който се включват още областите Сливен, Ямбол и Стара Загора. На фиг. 4 е представено изменението на равнището на безработица (Δu) и изменението на БВП ($\Delta Y.100/Y$) в Югоизточния район за периода 2003-2014 г.



Фиг. 4. Съпоставка между изменението на равнището на безработица (Δu) и на БВП ($\Delta Y.100/Y$) в Югоизточния район, за периода 2003-2014 г. Източник: НСИ [5, 8].

Изследвана е зависимостта между измененията на БВП и измененията на безработицата в Югоизточния район за периода 2003-2014 г. Резултатите от анализа са представени в таблица 8.

Таблица 8. Оценка на различните модели, описващи зависимостта между измененията на БВП и на равнището на безработица в Югоизточния район. Зависима променлива: $\Delta Y/Y$.

Model	Model Summary					Parameter Estimates		
	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson	B	Std. Error	95% CI
1	.723 ^a	.523	.470	2,85763	2,881			

Както се вижда от таблица 5, най-голяма е стойността на коефициента на детерминация при кубичния (0,563), квадратичния (0,545) и линейния модел (0,523). F-статистиката показва, че статистически значими са квадратичният и линейният модел. Понеже разликата между стойностите на коефициента на детерминация за квадратичния и линейния модел е равна на 0,022, т.е. по-малка е от 0,1, то като най-адекватен е избран линейният модел (виж също таблица 9).

Таблица 9. Получени резултати от извършения линеен регресионен анализ за променливите ($\Delta Y.100/Y$) (зависима променлива) и (Δu) (независима променлива).

Model Summary ^a					
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate	Durbin-Watson
1	.723 ^a	.523	.470	2,85763	2,881

ANOVA ^a						
Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.	
1	Regression	80,573	1	80,573	1,003	.012 ^b
	Residual	73,427	9	8,155		
	Total	154,000	10			

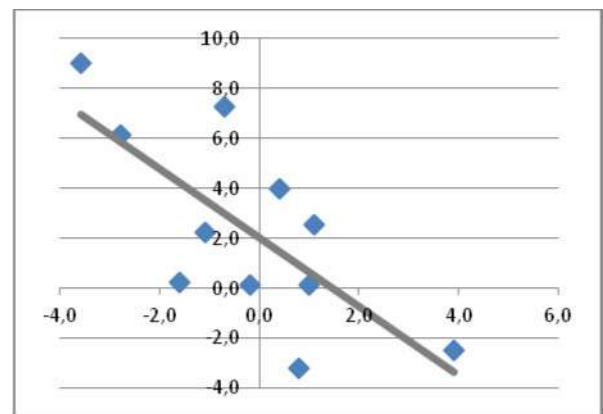
Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients		
		B	Std. Error	Beta	T	
1	(Constant)	2,004	,869		2,307	,046
	u	1,376	,438	,723	3,144	,012

Съгласно данните от таблица 9, обяснителната част на линейния модел (*R Square*) е значителна - 52,3%. Както се вижда от таблица ANOVA, моделът е статистически значим - $Sig.=0,012 < 0,05$. От таблица *Coefficients* (виж таблица 9) е видно, че регресионните коефициенти също са статистически значими, което позволява те да бъдат тълкувани.

На следващия етап от изследването е извършена проверка за наличие на автокорелация в остатъчните компоненти. Понеже дължината на динамичния ред е по-малка от

15 члена, то следва да се използва коефициента на Нойман [6, 2010, с. 216]. Числовата стойност на коефициента на Нойман е равна на $k=N.d/(N-1)=11.2,855/10=0,625$, където d е предоставеният от SPSS коефициент на Дърбин-Уотсън, а N е дължината на реда. При сравнение на емпиричните с теоретичните стойности (при съответна дължина на реда и грешка от първи род 0,05) не се установи наличието на автокорелация, защото $k' < k < k''$, ($k'=1,2725$; $k''=3,3458$).

Графично линейният модел може да се представи по следният начин:



Фиг. 5. Зависимост между безработицата и икономическия растеж в Югоизточния район за периода 2003-2014 г. (линеен регресионен модел).

Линейният регресионен модел за Югоизточния район се описва чрез следното уравнение:

$$\Delta Y.100/Y = 2,004 - 1,376 \cdot \Delta u + \varepsilon \quad (2)$$

Тълкуванието на коефициентите на регресионното уравнение показва, че при увеличаване на безработицата с един процентен пункт, реалният БВП намалява с 1,4% спрямо предходната година. Съгласно получените резултати, за да не се допусне увеличаване на текущата безработица, е необходимо реалният годишен БВП в Югоизточния регион да нараства спрямо предходната година с 2%. (Ако положим $\Delta u=0$, то съгласно полученото регресионно уравнение ще имаме: $\Delta Y.100/Y=2,004$.)

ИЗВОДИ И ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Съгласно формула (2), коефициентът на Оукън (\square) в Югоизточния район е около 1,4. Обикновено, при повечето изследвания, коефициентът на Оукън приема средна стойност около 2,5. Следователно, зависимостта между

равнището на безработица и реалното съвкупно производство в Югоизточния район за разглежданите периоди е по-слабо изразена.

При тези условия, една стимулираща политика за ограничаване на безработицата в Югоизточния район трябва да се съобразява със следните обстоятелства:

Първо, при увеличаване на текущата безработица с 1 процентен пункт, реалното съвкупно производство намалява спрямо предходната година с около 1,4%.

Второ, за поддържане на стабилна заетост и недопускане на безработица, реалното съвкупно производство (БВП) трябва да нараства спрямо предходния период с около 2%.

В Югоизточния район текущото равнище на безработицата за 2015 г. е 10,4%. За да се постигне намаление на безработицата например с 2 процентни пункта, е необходимо да се осигури годишен растеж на реалното съвкупно производство от 4,8%, т.е. 2,8% за намаление на текущата безработица от 10,4% на 8,4% (при съотношение 1,4 : 1) и 2% за поддържане на стабилна заетост.

В бъдещите изследвания обхватът на анализа би могъл да бъде разширен, като се включат и други фактори (освен равнището на безработица), които оказват влияние върху икономическия растеж в Бургаска област.

REFERENCES

1. Ball, L., Leigh, D. and Loungani, P. Okun's law: fit at fifty? (No. w18668). National Bureau of Economic Research, 2013. <http://www.nber.org/papers/w18668> [Accessed 29 August 2016.]
2. Daly, M., Fernald, J., Jordà, Ò. and Nechio, F. Interpreting deviations from Okun's Law. FRBSF Economic Letter, 2014,12.
3. Велев, М. Изследване на зависимостта между реалното съвкупно производство и равнището на безработица в България. - *Икономически изследвания*, 2014, 3, с. 58-91.
(Velev, M. Izsledvane na zavisimostta mejdu realnoto savkupno proizvodstvo i ravnishteto na bezrobotitsa v Bulgaria. - *Ikonomicheski izsledvaniya*, 2014, 3, s. 58-91.)
4. Ball, L., Jalles, J. T. and Loungani, P. Do forecasters believe in Okun's Law? An assessment of unemployment and output forecasts. - *International Journal of Forecasting*, 2015, 31(1), pp. 176-184.
5. Национален статистически институт, Макроикономическа статистика, <http://www.nsi.bg/> [04.09.2016].
(Natsionalen statisticheski institut, Makroikonomicheska statistika, <http://www.nsi.bg/> [04 September 2016].)
6. Мишев, Г., В. Гоев. Статистически анализ на времеви редове. С., „Авангард прима”, 2010.
(Mishev, G., V. Goev. Statisticheski analiz na vremevi redove. S., “Avangard prima”, Sofia, 2010.)
7. Агенция по заетостта, Статистика и анализи, 2000-2016 г., <https://www.az.government.bg/>.
(Agentsiya po zаетostta, Statistika i analizi, 2000-2016 г., <https://www.az.government.bg/>.)
8. Национален статистически институт, Пазар на труда, <http://www.nsi.bg/> [04.09.2016].
(Natsionalen statisticheski institut, Pazar na truda, <http://www.nsi.bg/> [Accessed 04 September 2016].)

УПРАВЛЕНИЕ НА ПРОДАЖБИТЕ НА СПОРТНО – РАЗВЛЕКАТЕЛНИТЕ УСЛУГИ В ТУРИСТИЧЕСКИТЕ ЦЕНТРОВЕ

Георги Димитров
E-mail: dgad@abv.bg

MANAGEMENT OF THE SALES OF SPORTS ENTERTAINMENT SERVICES IN TOURIST CENTERS

George Dimitrov
E-mail: dgad@abv.bg

ABSTRACT

Nowadays the sales management of sports entertainment services in tourist centers is connected with the methods, models, forecasts, techniques and regions of sales as well as the characteristics of the managers. The present work studies the sales management of the sports entertainment services in tourist centers and offers methodological and scientific knowledge of the design, organization, evaluation and control of the sales process. It also discusses the management of sales personnel.

Key words: sales process, sales techniques, forecasting, sales promotion, management of sports personnel

INTRODUCTION

Now, in the times of modern business and marketing, the sales management of sports entertainment services in tourism provides methodological, scientific and practical knowledge of planning and designing, organization, management, evaluation and control of the sales process.

According to Iozoldash, “sales are an interpersonal act in which the sales person finds out the buyer’s necessities and satisfies these on the basis of mutual benefit” [3 p.11]. Today, the marketing research in the sports tourism business is a system of activities. According to Prof. Tsolov “sports marketing is connected with the marketing tactics in the sales of sports services” [5 p.72].

The managers in the field of sports tourism business should be aware of the sales management. According to Breshkov, “the manager has the opportunity to evaluate the necessity of the client, to define the service, to give it those qualities which are expected by the client, to offer the service, to define the client’s attitude to it etc.” [1 p.143]. According to Prof.

Kalaikov, “the sports business in the tourist centers is connected to deals for products that are transformed to goods after they are under the circumstances of demand and supply, respectively under the conditions of sale and trade” [4 p.32].

The sales manager of sports entertainment services in tourist centers should be a resourceful and energetic person. “The management of the sports personnel in the tourist business,” according to Dimitrov, “is motivation, planned and coordinated” [2 p.123].

SUBJECT, GOALS AND TASKS THE RESEARCH

The subject of research for the research team were the summer resorts on the Bulgarian Black Sea Coast and the winter resorts in Bulgaria. These are the following tourist centers: a) summer (maritime) resorts – RC Eleni, RC Sunny Beach, RC Gradina, RC Smokinya, RC Dyuni, RC Primorsko; b) winter (mountain) resorts – RC Pamporovo, RC Borovets, RC Banasko, RC Vitosha.

The aim of the research work is: a study of sales of sports entertainment services in the Bulgarian resorts, contemporary sales management and human resources in the tourist centers.

To achieve the goal the research team has set the following tasks:

1. Research of sales of sports entertainment services supplied in the Bulgarian tourist centers in summer and winter.
2. Research of the motivation of sales of sports services in the tourist industry.
3. A contemporary model of human resource management in the sports tourism business.

ORGANISATION AND METHODS OF THE RESEARCH

The scientific research took place during the Summer 2008 and Winter 2008 seasons. The total number of the participants was 1,356: 992 tourists and 364 sports personnel. By nationality the tourists were classified as follows: German – 18.2%; Russian – 17.1%; British - 16.9%; Balkan countries – 11.6%; Czech and Slovak –

10.1%; Scandinavian – 9.5%; Polish – 9.4%; Bulgarian – 7.2%. The sports personnel also took part in the research: sports managers – 16.6%; sports instructors - 36.5%; sports entertainers – 35.4%; other personnel – 11.5%.

The organization of the research passed through the following stages:

- a) Preparatory (preparation of questionnaires, tables, research plan, etc.);
- b) Research (realization of the research plan using different methods);
- c) Final (mathematical calculations, graphics, conclusions and suggestions).

The scientific research team in their work used the following methods: a) content analysis, b) questionnaire, c) interview, d) observation e) experiment f) mathematical and statistical methods.

RESULTS AND DISCUSSION

The sales management of sports-entertainment services in the resorts is the shortest way for success in the tourist business. The results are shown in Fig. 1 and Fig. 2.

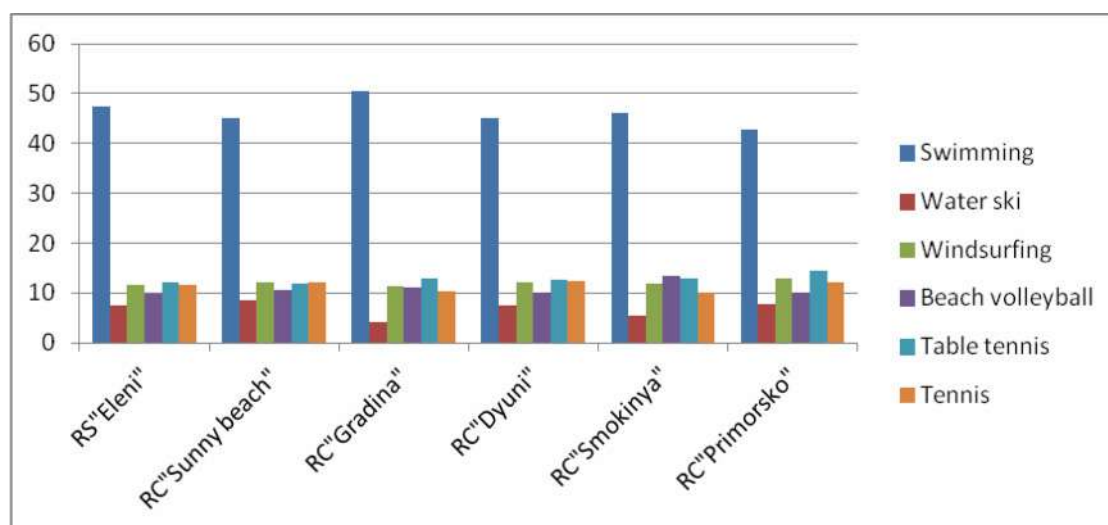


Fig: 1 Sales of sports services in maritime tourist centers (men)

The percentage of sales of sports service in the six resorts ranks them in the following order: I. Sports services (men) – average percentage: a)swimming – 46.2%; b) table tennis – 12.8%; c) windsurfing – 12.0%; d) tennis – 11.4%; e) beach volleyball – 10.8%; f) water skiing – 6.8%. The obtained results show the tourists' greater preferences for swimming and

windsurfing. The sales of these two sports services have the highest values. The desire to play beach volleyball is big but there is not always free space on the beach. Tennis and table tennis are the desired activities by men. Water skiing is difficult to learn and that is why the sales are only 6.8%.

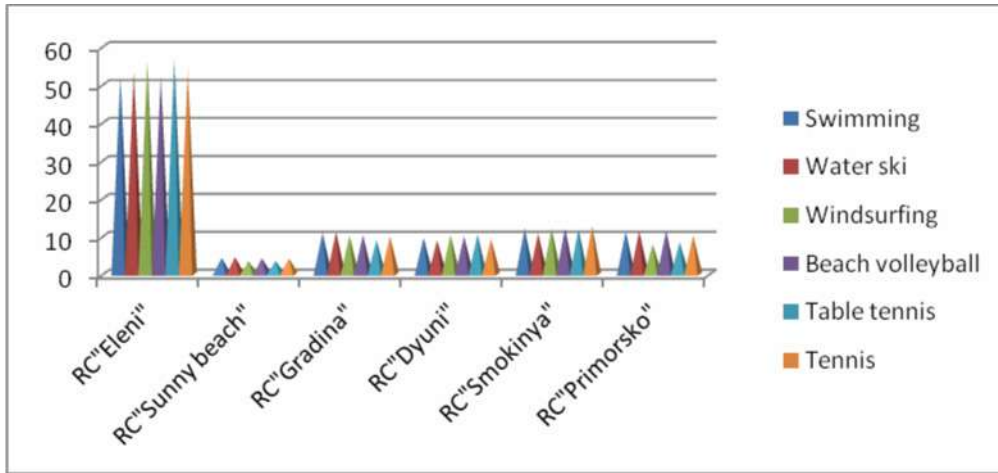


Fig: 2 Sales of sports services in maritime tourist centers (women)

I. Sports services (women) – average percentage:
 a) swimming – 54.0%; b) table tennis – 11.9%; c) windsurfing – 10.2%; d) tennis – 10.1%; e) beach volleyball – 9.8%; f) water skiing – 4.0%.
 With women the sales values of all services are

lower except for swimming – 54.0%. Their purchase is by young tourists (17 to 36 year old). They like to learn new sports or to master their favorite sports.

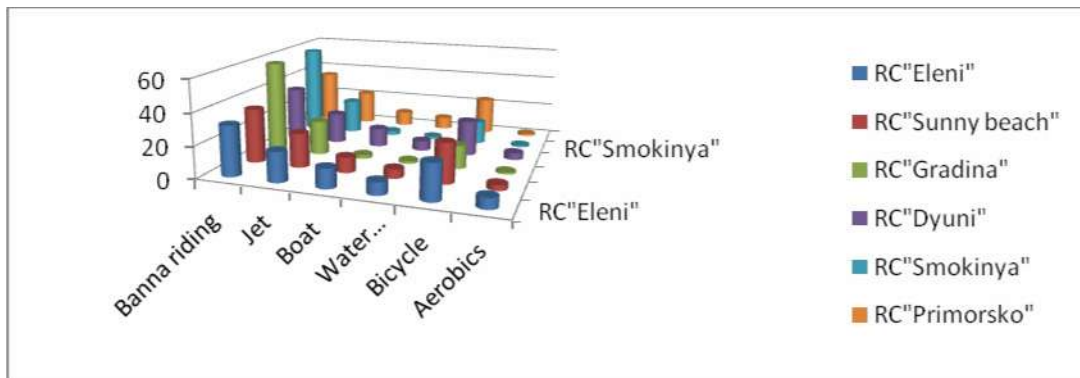


Fig: 3 Sales of sports entertainment services in maritime tourist centers (men)

The research covered the sales of sports entertainment services in winter resorts too. The results are shown in Fig. 3 and Fig. 4. The research covers the sales of the most demanded sports and entertainment services in Bulgarian mountain (winter) resorts.

II. Sports entertainment services for men (average percentage):
 a) banana boat riding – 41.8%; b) jet skiing – 21.0%; c) bicycle – 20.5 %; d) boat – 8.3%; e) water gymnastics – 5.2%; f) aerobics – 3.2%.
 The men's entertainment sales values are higher for banana boat riding and jet skiing.

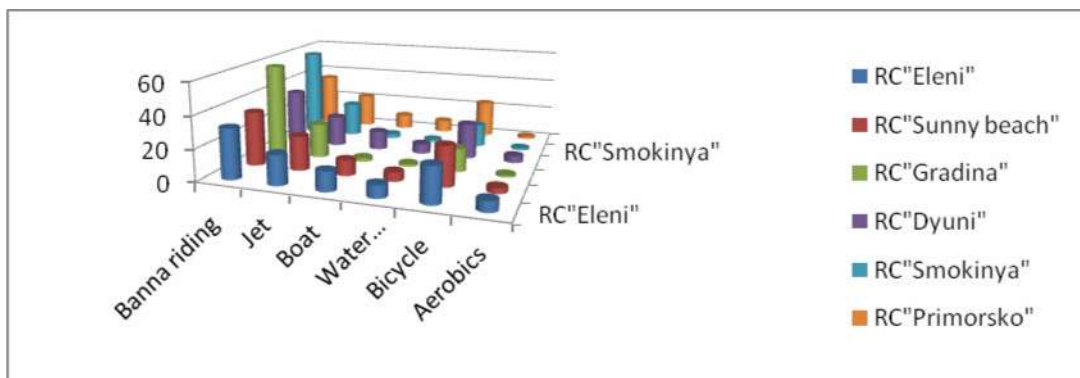


Fig: 3 Sales of sports entertainment services in maritime tourist centers (men)

II. Sports entertainment services for women (average percentage values):

a) water gymnastics – 27.0%; b) aerobics – 24.4%; c) banana boat riding – 20.3%; d) boat –

13.5%; e) bicycle –11.7%; f) jet skiing – 3.1%. The sales are directed to women’s entertainment services in water – water gymnastics, banana riding, etc.

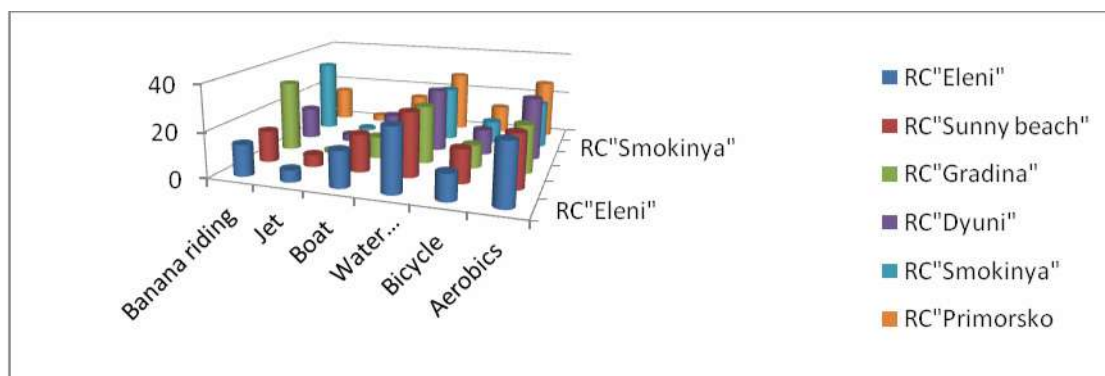


Fig: 4 Sales of sports entertainment services in maritime tourist centers (women)

The percentage of the sales of sports entertainment services in the five winter resorts is the following: the service most in demand is skiing – 38.35% (men – 36.42% and women – 40.28%). The sales by nationality are distributed as following: a) German tourists – 17.1%; b) Russian – 16.8%; c) British – 16.9%; d) Bulgarian – 14.3%; e) Czech and Slovak – 8.2%; f) Polish – 10.4%; g) Balkan countries – 11.3%; h) tourists from other countries – 5.0%. The next sports service in demand is snowboarding – 26.19% (men – 27.52% and women – 24.86%). The picture of the tourist contingent purchasing the service is the following: a) German tourists – 16.9%; b) Russian – 17.7%; c) British – 16.8%; d) Bulgarian – 14.1%; e) Czech and Slovak – 6.3%; f) Polish – 9.4%; g) Balkan countries – 11.2%; h) tourists from other countries – 7.6%. The tourists demand activities for practising or mastering ski disciplines. Snowboarding is

preferred by younger tourists (15 - 30 year-old men/women). Ski running ranks third. This sports service is related to the desire to visit nearby beautiful sites – 9.52% (men 10.34% and women 8.70%).

The sale of the other sports entertainment services is in the following range: a) sledge riding – 11.32% (men 7.88% and women 14.76%); b) swimming – 4.63% (men 5.24% and women 4.02%); c) bowling – 4.84% (men 5.76% and women 3.92%); d) table tennis – 5.35% (men 6.84% and women 3.86%). These sales are additional to the main holiday of the tourists – 26.14%.

The percentages reflect the motives for the purchase of sports entertainment services in the tourist resorts, which are shown in Figure 5. The questionnaire covered 14 motives. Four have a minor importance. It is shown in other reasons for purchase of sports entertainment services.

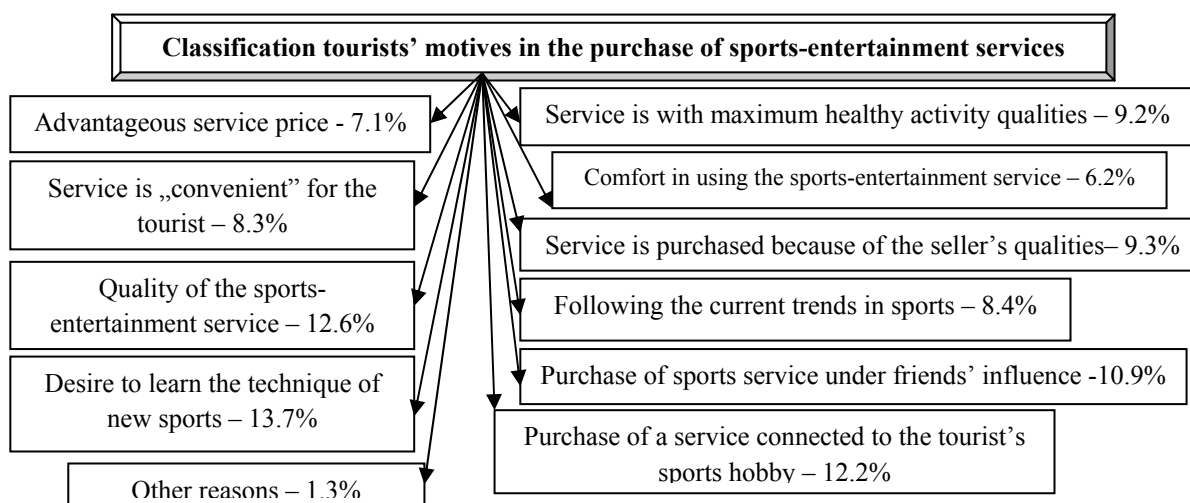


Fig: 5 Classification of tourists’ motives for the purchase of sports entertainment services

The results show the greatest desire to learn the technique of new sports – 13.7%. On the second and third place (close percentage values) are the following motives: 2) quality of the sports entertainment service – 12.6%; 3) purchase of a service connected to the tourist’s sports hobby – 12.2%. The order of the other motives is in the following sequence: 4) purchase of sports service under friends’ influence – 10.9%; 5) the service is purchased because of the seller’s qualities (personal or sports) – 9.5%; 6) the service has the maximum health benefits – 9.2%; 7) following the current trends in sports (new and desired sports) – 8.4%; 8) the service is convenient for the tourist (as a place) – 8.3%; 9) advantageous

service price – 7.1%; 10) comfort in using the sports entertainment service – 6.2%. This means under what conditions the sports service is taking place (the setting, the condition of the sports facilities, the sanitary and hygienic conditions, etc.).

The current model of human resources management in the sports tourist business is shown in Figure 6. The main point in it is that the human resources play a major role in the sports tourist business of the sports firm. The second points are the strategic plans for sports personnel and the flexible policy for their development. The main task is the development of working teams.

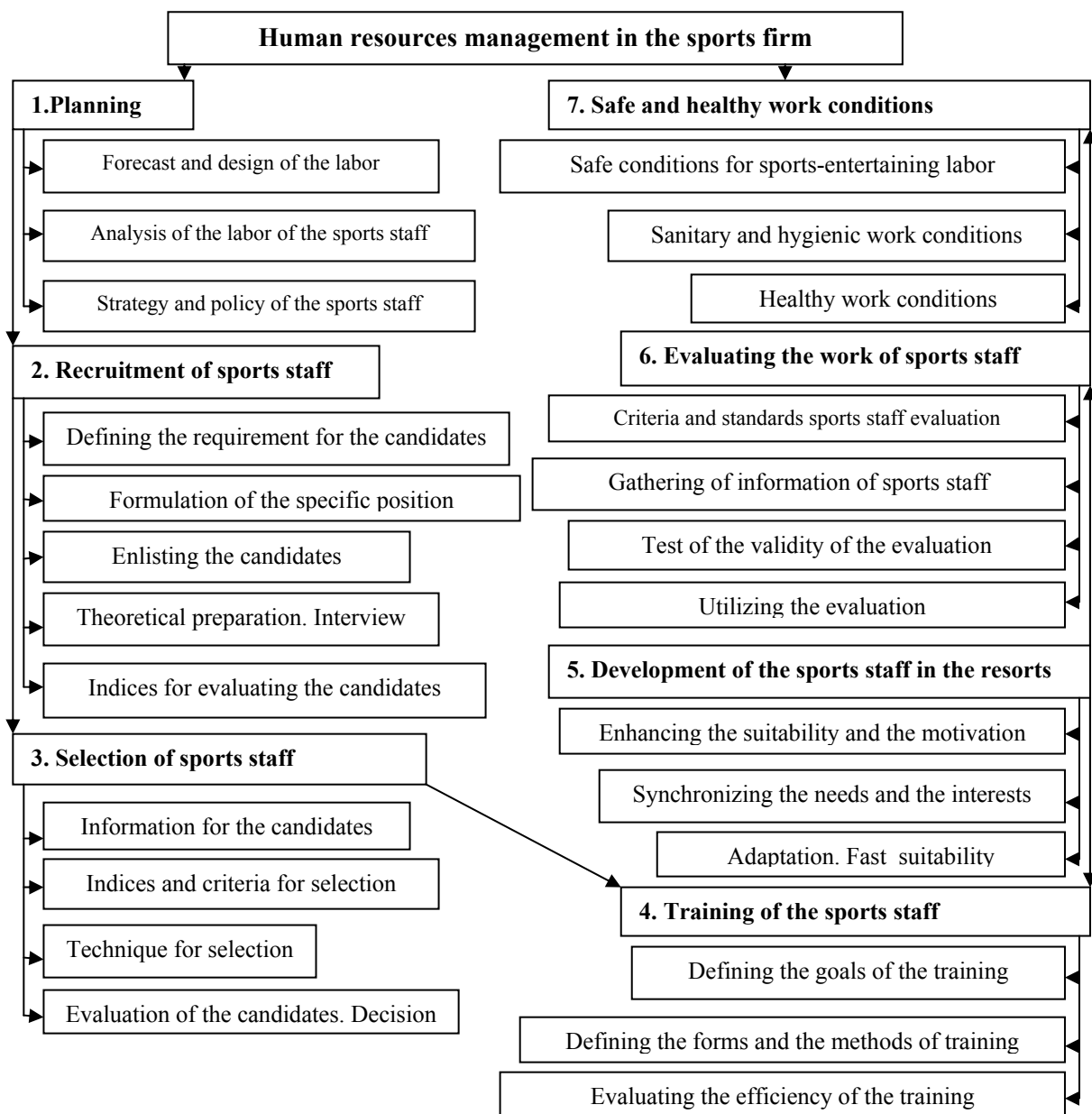


Fig: 6 Human resources management in the sports tourist firm

The model of human resources in the sports tourist business includes five functions (planning of sports staff; forming the staff; development of the sports personnel; evaluation of the staff and remuneration; establishment and keeping the relations). Certain activities are included in every function (for the function of planning of sports staff the activities are: forecast and design of labor, analysis of the labor of the sports personnel, strategy and policy for the sports staff).

The management of the sports staff should be the beginning of the strategic process in the sports tourist business. The effective management requires development and realization of strategy and policy.

CONCLUSIONS

- 1). The results of the sales of sports entertainment services in the tourist centers show that in the time from 9.00 am to 12.30 am on the beach the following increase: a) sports services – swimming, windsurfing, water skiing; b) entertainment services – pedalos, jet skiing, banana boat riding, boating. Very few are away from the beach – tennis, table tennis, cycling, bowling.
- 2). The results of the sales of the sports entertainment services away from the beach have a gradual increase during the time from 2.00 pm to 6.00 pm.. This is expressed in the following: swimming in swimming pool, water gymnastics, water ball, bicycle or rickshaw, tennis, sports game, bowling, etc.
- 3). The results of the research in the Bulgarian winter resorts about the sales of sports services show an increased level of ski disciplines and snowboarding – 65.87%. Tourists make use of the whole day (from 9.00 am to 5.00 pm). The

percentage of the sales of the rest of the services is small. The percentage of the sales of the services on the snow is 85.19%.

4). The sales of sports entertainment services (as an activity) are the shortest way to success in the sports tourist business. The management of the sales is connected to the decisions of the management. The strategic decisions have a direct relation to "the production of sports services", the market, the sales, the placement, the life cycle of the services, the costs, etc.

5). The system of activities (from the planning to the control) for the sports personnel is the content of the personnel policy in the sports tourist business. The proposed contemporary model for human resources management should be the beginning of the strategic process in the sports entertainment enterprise.

REFERENCES:

1. Breshkov, I., M. Botusharova, *Service Marketing*, Sofia, 1999, p.143
2. Dimitrov, G. *Management of the Sports-Animation Business in the Bulgarian Tourist Resorts*, Sofia, 2010, UNWE, p.123
3. Ioziodash, S., *Manual on Sales Management*, University publishing house „St. St. Cyril and Methodius”, V. Tarnovo, 2009, p.11.
4. Kalaikov, I., *Specialized Management in Sports*, Publisher. "Propelet", Sofia, 2000, p.32
5. Tsolov, B., *Manual for Seminar Exercises on Management on Sports*, Sofia, 2002, p.72
6. Futrel, C., *Fundamental of Selling*, London, 1993, p.65
7. Gillian, A., *The Principles and Practice of Selling*, London, 1992, p.48
8. Kurtz, D., L. David, H. Robert, *Fundamentals of Professional Selling*, London, 1989, p.56

ПРОГНОЗИРАНЕ НА ПРОДАЖБИТЕ В ХОТЕЛИЕРСТВОТО

Розалин Янев Иванов

FORECASTING SALES IN THE HOSPITALITY INDUSTRY

Rozalin Yanev Ivanov

ABSTRACT

The aim of every hotel manager is to fill the capacity of the hotel to its maximum, expecting that he will achieve the required revenue to cover the expenses and make a profit. Often this aim is achieved by reducing prices for different types of customers. The sales at lower prices are risky, because the hotel may sell the larger part of its facilities at low prices and be unable to satisfy the demand at higher prices at a later period. This report offers possibilities for demand forecasting and revenue management.

Keywords: sales, prices, demand, booking, revenue management.

Потенциалните клиенти на средствата за настаняване са твърде разнообразни по структура – националност, пол, възраст, мотивация, платежни възможности и др. Като гости на хотела, според целта на пребиваване, те обикновено са групирани на пътуващи за удоволствие и рекреация (организирани и неорганизирани), пътуващи по бизнес, конгресисти, фирмени (корпоративни) заявки, участници в обществени мероприятия, индивидуални и др. За всеки вид гости, чрез намаления на основната цена, са предвидени различни цени по видове стаи, въпреки че ползват приблизително еднакъв продукт (и като себестойност) – като категория, изглед, обслужване и др. Приходите от продажби са резултат от производението на средната цена и заетостта. В следствие на това - всеобщ е стремежът на хотелиерските мениджъри към увеличаване на приходите посредством максимизиране на заетостта и цената. Понякога обаче намаленията крият рискове. Невинаги осигурената максимална заетост и приходи, благодарение на намаленията (каквото е случаят напр. с организираниите развлекателни пътувания), означава висока рентабилност. Понякога високата заетост може да е за сметка на общия принос (сумата на приходите от продажби минус сумата на променливите разходи) и да е по-ниско рента-

билна в сравнение с по-ниската заетост при по-високи цени.

Хотелските ценови тарифи към настоящия момент са изключително разнообразни. Повечето от хотелите договарят преференциални цени с привилигировани клиенти. От голямо значение са разликите в предпочитанията на отделните пазарни сегменти към дължината на срока между записване и пристигане. Груповите резервации на сравнително ниски цени обикновено се правят месеци и дори години предварително, докато повечето индивидуални резервации на цени се правят само няколко дни преди пристигането. Пред хотела това създава риска да избере по-нерентабилната сигурна заетост и да изпадне в невъзможност за удовлетворяване на по-високо рентабилни заявки.

Това обстоятелство налага хотелите да обърнат още по-голямо внимание на своите „комбинации от продажби”, т.е. пропорцията между различните видове записвания, особено при голямото разнообразие от пазарни сегменти и цени в съвременната практика. Евентуално решение на проблема предлага теорията за управление на дохода (йилд мениджмънт).

Подобно на предприятията от пътническият транспорт, хотелите продават базата си с различни намаления за пътнически агенции, компании за кредитни карти, самолетни

компани, асоциации, търговски сдружения, профсъюзни организации, местни фирми и др. Отклоненията на цените от базовата цена са различни и обикновено информацията е кон-фиденциална. Питър Абът предлага следната експертна оценка на ценовите пояси в хотелите на Великобритания [1, с.131]:

- 100% - единична индивидуална и шанс резервация;

- 80-90% - туристически агенти, групи, получаващи намаления и редовни гости на корпоративни цени;

- 60-70% - специални фирмени цени за големи туроператори и големи предприятия;

- 40-50% - много големи национални и международни компании.

Пътуващите с цел ваканция и развлечения по правило правят своите записвания в много по-голям предварителен срок, отколкото пътуващите по бизнес. Причината за това е, че докато почивките се планират предварително, повечето бизнес пътувания се организират в последния момент. Организаторите на групови бизнес пътувания обикновено записват голям контингент стаи, много преди да ги продадат на своите клиенти – понякога две и повече години, в т.нар. „бизнес-дестинации” – панаири, изложения и др. Същото важи и за конферентните пътувания, притежаващи много от характерните черти на пакетния туризъм.

Записванията за пътуване за удоволствие (ваканция) са много по-чувствителни към ценовите промени, отколкото записванията за бизнес пътувания. Причини за това могат да бъдат:

- записванията за пътуване за развлечение обикновено се предплащат от индивидите, а не от техните работодатели;

- крайно седмичното пътуване е по-малко зависимо от локализацията на туристическото място, отколкото бизнес пътуванията. Докато ваканционистът може да избере даден курорт според цената, то бизнес пътуващият отива до точно определена дестинация;

- по-дългият предварителен срок на записванията за развлечение позволява на ваканционистите да ходят на „лов за изгодни покупки”;

- голямото конкурсно (борсово) договаряне на цени е характерно за туроператорите на ваканционни групи и големите организатори на конференции. Предлаганият от тях значителен брой гарантирани бъдещи записвания налага на

хотелите, макар и неохотно, да намалят цените.

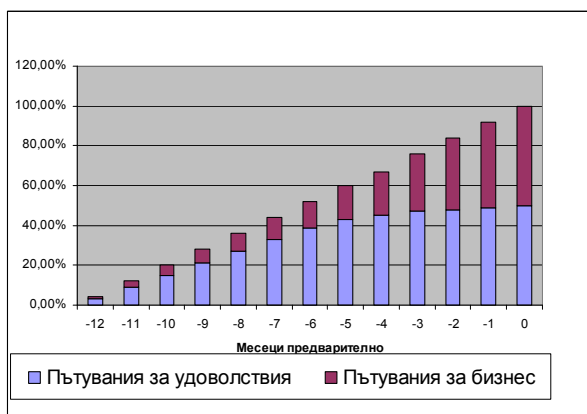
При бизнес пътуващите са налице редица факти, които показват, че те не са така чувствителни към промените на цените, както ваканционистите. Бизнес пътуващите не заплащат сами за настаняването. Въпреки че техните работодатели се стремят да снижат разноските, понякога чрез записвания чрез специализирани туроператори, съществува обратен натиск от страна на пътуващите за лукс, престиж – съответно по-високи цени.

Следователно записванията за пътуване за удоволствие имат като цяло по-ниска доходност за хотела, отколкото бизнес пътуванията. Това означава, че хотел, който запълни капацитета си с предварителни записвания за „свободното време”, поема риска да не може да удовлетвори търсенето на по-високо доходните бизнес клиенти, правещи записвания непосредствено преди пристигането. При това те ще отидат при конкурента, запазил за тях свободен капацитет, и той ще реализира по-високи доходи.

Доказателства за тези твърдения можем да намерим в две таблици, които посочва П. Абът като пример за разликите между записванията за удоволствия и бизнес. В първата таблица е показана структурата на записванията за определена дата. Относителният дял на двата вида записвания с натрупване е към всеки месец, предхождащ датата на пристигане. Изхожда се от предпоставката, че всеки вид записвания разчита на 50% от хотелския капацитет и че няма незадоволено търсене.

Таблица. 1. Разлики при пристигането на резервациите за пътувания за удоволствие и за бизнес [1, с. 132]

Удоволствия	3	9	15	21	27	33
Бизнес	1	3	5	7	9	11
Месеци	-12	-11	-10	-9	-8	-7
Удоволствия	39	43	45	47	48	49
Бизнес	13	17	22	29	36	43
Месеци	-6	-5	-4	-3	-2	-1



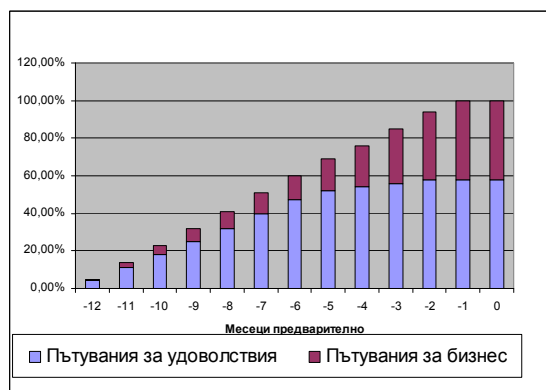
От таблицата се вижда, че над половината от записванията за удоволствие (27% от общите) са направени осем месеца преди датата на пристигане. Същият обем за бизнес записванията се достига едва три месеца преди пристигането. Графиката на записванията нараства в права линия, докато хотелът бъде напълно резервиран в последните дни преди датата на пристигане.

Във втората таблица се изхожда от предположението (каквото е най-често случаят в практиката), че записванията „за удоволствия“ се оказват с 20% по-високи. Причини за това могат да бъдат по-изгодни цени, предстоящи спортни или други събития в туристическото място, и др. В същото време търсенето на бизнес пътувания остава същото.

Таблица 2. Разлики при пристигането на резервациите за пътувания за удоволствие (20% по-високо търсене) и за бизнес [1, с. 133]

Удоволствия	4	11	18	25	32	40
Бизнес	1	3	5	7	9	11
Месеци	-12	-11	-10	-9	-8	-7

Удоволствия	47	52	54	56	58	58
Бизнес	13	17	22	29	36	42
Месеци	-6	-5	-4	-3	-2	-1



Във втория пример записванията „за удоволствия“ нарастват с по-голям темп, отколкото тези „за бизнес“. Хотелът обаче работи по стандартната система – обслужване по ред на пристигане на резервациите, и ще продължава да приема двата типа резервации до втория месец преди датата на пристигане на гостите, когато установи, че вече почти няма свободни стаи. Тогава евентуално ще спре да приема малкото останали записвания за удоволствия, но ще бъде твърде късно да приеме много от последните „бизнес“ записвания. Окончателният относителен дял на тези записвания ще бъде 42%, т.е. с 8% по-малко от примера в таблица 1 (50%). Това е загуба за хотела както на пари, така и на реноме.

Ако хотелът иска да вземе ефективни мерки при тези обстоятелства, той трябва да е в състояние да предвиди крайната структура на резервациите. Единият начин да направи това е да се разгледа последователно всеки пазарен сегмент. Първо може да се направи опит да се прогнозира общият брой на очакваните гости, след което да се разделят по отделни сегменти на база досегашния опит.

Техниката на прогнозиране включва анализ на търсенето в предходни периоди. Неизбежните случайни колебания се елиминират, като се приема, че търсенето е равно на средния брой нощувки от миналото. Обикновено се вземат предвид данните от последните три-четири години, тъй като обстоятелствата се променят толкова много, че още по-предходни примери биха били неуместни.

Уравнението на прогнозата на търсенето за следващата година при анализ на четири годишен период има следния вид:

$$П(\Gamma+1) = \frac{T(\Gamma) + T(\Gamma-1) + T(\Gamma-2) + T(\Gamma-3)}{4}$$

където:

Γ – настояща година

Π – прогноза за търсенето

T – фактическо търсене на съответни видове ношувки в посочената година

Използването на „Средна претеглена” за търсенето има недостатък, че дава еднакво тегло на всяка една година от калкулацията, включително и на най-отдалечената от настоящето. За да се даде повече тежест на най-последните данни, може да се използва „експониращо приравняване” чрез въвеждането на „коригираща константа”. Колкото е по-голяма, толкова повече тежест се дава на тези данни. В такъв случай формулата ще бъде следната:

$$\Pi(\Gamma+1) = \alpha T(\Gamma) + (1-\alpha) \Pi(\Gamma),$$

където:

Γ – настояща година

Π – прогноза за търсенето

T – фактическо търсене на съответни видове ношувки в посочената година

α – коригираща константа между 0 и 1 (напр. 0,1) [1, с. 134]

Съществуват и много други статистически техники, понякога доста сложни, използването на които е въпрос на избор от съответния хотел.

Значителен проблем, пред който са изправени хотелите, е, че търсенето варира не само сезонно, а и пред дните на седмицата. Единствената реална база за сравнение е броят на

ношувките за същата дата на последната, предходната и по-предната година. Всяка дата обаче за всяка година от периода е уникална сама за себе си и могат да настъпят множе-ство промени. Възможна е:

- промяна в икономическата обстановка (пикове и кризи);
- заплахи за сигурността (реални и въображаеми);
- еднократни събития (големи изложения, световни, олимпийски игри);
- провеждане на хотелски маркетингови мероприятия (рекламни кампании, специални промоции);
- промяна на конкурентната среда (откриване в близост на голям хотел) и др.

Тези обстоятелства ограничават ефективността на чисто статистическите техники. Затова техните резултати често се комбинират с т.нар. „експертни оценки” при изготвянето на крайните прогнози. Това обикновено се прави от екип по йилд мениджмънт, съставен от двама или трима специалисти, включващи управителите на рецепцията или резервациите и мениджъра по продажбите. Целта на екипа е да разгледа какви прогнозни резултати са дали използваните статистически техники и да ги нагоди според новите обстоятелства.

ЛИТЕРАТУРА

1. Abbot P. Lewry S. – “Front office”, Butterworth-Heinemann Ltd, Oxford, 1999.

ИКОНОМИКАТА НА СПОДЕЛЯНЕ – НОВОТО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО В ХОТЕЛИЕРСТВОТО

Катя Георгиева

SHARING ECONOMY – THE NEW CHALLENGE FOR THE HOSPITALITY INDUSTRY

Katya Georgieva
kgeo@abv.bg

ABSTRACT

Hoteliers are facing a new challenge – the growing popularity of collaborative consumption. The Internet platforms for shared accommodation attract more and more hosts and travelers, and thus take away the customers of traditional hotels. Some hoteliers are worried, some are protesting against the lack of equality, and others are convinced that the change is temporary. Promising or not, sharing economy is part of the present and it creates not only threats, but also new opportunities for the hospitality industry.

Key words: *sharing economy, collaborative consumption, hospitality, threat, opportunities*

След икономическата криза едно ново явление разтърсва хотелиерския сектор. Икономиката на споделяне възражда стари традиции по нов начин и поставя нови предизвикателства пред бизнеса. Има ирония в това, че все още няма споделяно единно мнение какво точно представлява. Използват се и различни термини: икономика на споделянето (*sharing economy*), съвместно потребление (*collaborative consumption*), икономика на равнопоставени (*peer-to-peer economy – P2P*), икономика на поискване (*on-demand economy*). В основата е заложена идеята, че достъпът е по-важен и по-ценен от притежанието. Хората разменят и наемат помежду си предмети, услуги, информация, знания, които са свободни (с неизползван капацитет). Пренебрегвайки фирмите-производители, собствениците на тези ресурси ги предоставят на други, които имат нужда от тях.

Приеман от някои и отричан от други, този нов социално-икономически модел обхваща все повече сектори – туризъм, транспорт, финансиране, медии и др. Някои изследователи твърдят, че това течение ще породи ефект, подобен на индустриалната революция, и ще преобрази начина, по който работим, търгуваме и живеем [Botsman, R., 2014]. Наред с привличането на все повече съмишленици обаче, възникват дискусии по правни и икономически проблеми, които поставят

под съмнение устойчивостта на този феномен.

Най-често цитираният пример за икономиката на споделянето е Airbnb (наред с Uber). Първоначално замислена като онлайн платформа за краткосрочно настаняване на туристи в свободни от обитателите им къщи, апартаменти и стаи, днес в нея се откриват и ваканционни имоти, хотели, дори замъци. Към настоящия момент има регистрирани над 2 000 000 обяви за настаняване в 191 страни по света (airbnb.com). С този капацитет Airbnb изпреварва Hilton Worldwide, Inter-Continental Hotels Group и всяка друга хотелиерска верига. През 2014 г. основателите ѝ получават награда за най-бързо разрастваща се компания. И докато притежателите на къщи за гости, стаи и апартаменти се радват на възможността да достигнат до милиони потребители чрез толкова популярен посредник, то голяма част от традиционните хотели са по-скоро изненадани и притеснени от такава конкуренция.

Jeremiah Owyang [Owyang, J., 2013] предвижда шест сценария за развитието на икономиката на споделяне в сферата на хотелиерството. Положителните перспективи са свързани с промени в действащото законодателство, което ще превърне споделяното потребление в доминираща тенденция; задълбочаване сегментирането на пазара, разкриване

на нови ниши и повишаване степента на персонализирано предлагане. Сценариите с отрицателен знак се свеждат до победа на лобито на хотелиерските вериги, обявяване на отдаването под наем чрез платформи за споделено настаняване за незаконни, ретроактивно санкциониране на собствениците на ваканционни имоти и постепенно отмиране на споделеното потребление.

В настоящата статия се анализират спорните въпроси по същността на икономиката на споделяне и се разкриват причините за появата ѝ като ново явление. От гледна точка на оптимистичната хипотеза, главната цел е да се открие потенциал за развитие на местата за настаняване в хотелиерството в отговор на новото предизвикателство.

Какво е икономика на споделяне – факти и противоречия

Икономиката на споделяне се разраства непрекъснато, независимо от протестите в засегнатите индустрии и отпора на местните власти в отделни градове и държави, предизвиквайки все повече въпроси и проблеми. Привържениците ѝ също се увеличават и създават организации (The People Who Share), изследователски лаборатории (Collaborative Lab), организират форуми с идеята да се оценят и оползотворят положителните възможности от възприемането ѝ като нов социално-икономически модел. Основните противоречия се пораждаат, от една страна, поради възможността да се заобикалят правни регулаторни рамки, и от друга – от интерпретацията на съществуващи традиционни икономически взаимоотношения в изцяло нов бизнес модел. Като резултат се използват термини с различно съдържание за характеризиране на фирми, които твърдят, че работят на основата на споделяне.

Икономиката на споделяне обединява хора със сходни нужди и интереси, за да споделят и обменят материални и нематериални неща с цел повишаване ефективността на употребата им - време, пространство (Airbnb, Homeaway, Couchsurfing), умения (TaskRabbit), пари (crowdfundig), услуги (GetYourGuide), превозни средства (Uber, car2go) и др. В този тип икономика обектите могат да бъдат със свободен достъп (Freecycle и Kashless), да се разменят (Swap.com), да се продават (eBay) или да се наемат временно без да се налага да се притежават (Airbnb).

Според Benita Matofska* икономиката на споделяне е социално-икономическа екосистема, изградена около споделянето на човешки, физически и интелектуални ресурси. Тя включва споделено създаване, производство, разпределение, търговия и потребление на стоки и услуги от различни хора и организации. Има два съществени елемента в нейното становище. Първо, освен размяната се включва съвместно създаване и производство. Второ – в развиването на дефиницията се подчертава, че сърцевината е в сътрудничеството при използването и достъпа до физически или човешки ресурси и активи, а не в съществуването на парична размяна.

Други автори като Belk считат, че споделяне и икономика са несъвместими в едно понятие, защото споделянето по подразбиране е нестопанска дейност и по-точно акт или процес на обмен и разпределение, а икономиката предполага наличие на паричен поток. Затова въвеждат термина „съвместно потребление“ (collaborative consumption), при което „хора координират придобиването и разпространението на даден ресурс срещу заплащане или друга компенсация“ [Belk 2014].

Създателят на концепцията „икономика на споделяне“ Rachel Botsman* я определя като „икономическа система, основана на споделяне на недостатъчно използвани активи или услуги, безплатно или срещу заплащане, директно от физически лица“ [Botsman, 2016].

Другият често използван термин peer-to-peer (P2P) означава, че лица извършват трансакции директно с други лица чрез интернет платформа, поддържана от трета страна, където се предлагат и закупуват различни продукти и услуги, включително туристически - например настаняване, коли под наем, храна и напитки, екскурзоводство [Pizam 2014, s. 118].

Последните две дефиниции разширяват представата за икономиката на споделяне, като подчертават директната връзка между предлагачите и ползващите, която се осъществява благодарение на съвременните комуникационни технологии.

* Benita Matofska - Chief Sharer, The People Who Share

* Rachel Botsman е основател на Collaborative Lab и автор на книгата „Моето е и твое: Възходът на съвместното потребление“

Така представена, новата реалност всъщност ни връща към древни търговски практики – бартерна размяна, даване под наем, споделяне и заемане, както и кооперирането за използване на общи ресурси. Тогава причината е била недостигът на ресурси и стоки, а сега – свръхпредлагането. Другата очевидна разлика е в обемът. Останалите разлики се коренят в няколко основни фактори, предизвикали появата на новия икономически модел:

Новото е в комбинацията с **онлайн технологиите** - от приложения през социални мрежи и услуги. Технологиите улесняват процеса, намаляват разходите, увеличават мащаба, извеждайки го далеч отвъд взаимоотношенията между приятели. Повишава се доверието и сигурността на онлайн разплащанията. Социалните мрежи за споделяне на мнение и оценки стават определящи за успеха на P2P фирмите, предоставяйки на потребителите прозрачност в бизнес отношенията. Дигиталните средства способстват проверката на идентичността. Ръстът в мобилните технологии, и по-специално на приложенията, позволява на потребителите да извършват сделки от всяка точка на света, както и да имат информация за услугите в реално време.

В новата реалност търговецът и всеки от множеството клиенти на глобалния пазар са в непосредствен контакт, вече не физически, а виртуален. Ключов фактор в този процес е **доверието** - както между потребител и услуга, така и между потребителите като индивиди. Влияние оказва и това, че първото поколение, белязано от дигиталната революция (**Generation Y**), вече участва в работната сила - младите хора не само не се притесняват да споделят, но обичат да го правят.

Глобалната рецесия, както и **повишената загриженост към проблемите на околната среда**, промени мисленето и потребителското поведение. Организациите и хората са по-критични към разходите си и постепенно се отказват от покупки за сметка на алтернативата от повторна употреба, рециклиране, ремонтване. Все повече се осъзнават проблемите, свързани със свръхконсумацията и изчерпването на природните ресурси, както и увеличаването на отпадъците от употребата на вещи с кратък живот.

В основата на споделянето/съвместното потребление стоят икономически причини, но то става все по-социално. След алиенацията, породена от струпането на хора в големите

градове и „дигитализацията“ на отношенията, сега именно технологиите помагат за възвръщане на **вярата в общността** (във виртуалния и реалния свят) и преоценка на чувството за принадлежност. Икономиката на споделянето променя смисъла на думата непознат. Тя размива границите между лична и търговска дейност.

Успехът на компании като Airbnb, Amazon, Apple и Uber според някои специалисти говори за **демократизиране на търговската и икономическа дейност**, т.е. предизвикване на трансформации в определени индустрии отдолу – нагоре. Техният подход е навлизане в нови, привидно несвързани отрасли, възползвайки се от незабележими за останалите „играчи“ възможности. Вместо да използват традиционните подходи и процеси, за да се конкурират, те създават нови правила. В основата на успеха им стои разбирането за основната тенденция, засягаща почти всички индустрии: силата на индивида в интернет, социалните медии, цифровизацията и социалните медии.

Икономиката на споделяне и хотелиерството

Икономиката на споделяне доведе до развитието на нов модел за настаняване – директната размяна на жилища. Подобни концепции като тайм шеър и платформи като HomeLink и HomeExchange съществуват още през миналия век. Благодарение на новите технологии, интернет и развитието на нов бизнес модел чрез икономиката на споделяне, тези компании получават в момента нов тласък. Броят и бизнесът на платформите за споделяне на подслон между потребители се увеличават прогресивно. На върха се конкурират най-големите - Airbnb, CouchSurfing и HomeAway. Airbnb подслонява средно 425 хил. гости на нощ. Обществото на CouchSurfing наброява над 10 млн. потребители по целия свят. Над 1 млн. ваканционни жилища са регистрирани в HomeAway. Могат да се изброят поне още 20 преки конкурента на Airbnb. Някои от тях са насочени към масовия профил, други се специализират в определен сегмент – за бизнес гости или в луксозния клас. Wimdu, 9flats, Roomorama (азиятски вариант на Airbnb), OneFineStay са само някои от мрежите за споделяне настаняване.

Показател за успеха и подкрепата на тези сайтове е нарастващият брой потребители –

собственици на жилища, които ги отдават за временно ползване, и броят на позвателите на този вид места за настаняване. Според проучване на ITB 2015 г. [Conrady, 2015], 73,8% от анкетираните са резервирали частни квартири чрез самостоятелна платформа, най-вече през последните 12 месеца и потвърждават, че ще продължат да ги използват при бъдещи пътувания. Прави впечатление, че относителният дял на привържениците на възраст до 30 години (39.7%) и тези между 30 и 50 години (41,5%) почти се изравнява.

Как се обяснява успехът?

Водещите причини са **икономически**.

В класическото хотелиерство непрекъснато се полагат усилия за справяне с проблема на ограничения капацитет. Икономиката на споделяне предоставя още един инструмент за *повишаване на заетостта и ефективно използване* на свободните активи с цел по-бързо възвръщане на инвестициите. [Ivanova, 2015] За собствениците на къщи, вили, апартаменти и семейни хотели шансовете да получат *допълнителни доходи* от неизползван имот или части от него, както и да достигнат до глобалния пазар, се увеличават многократно. Неслучайно Airbnb процъфтява в засегнатата от кризата Южна Европа.

Удобството и цената са безспорно ключови предимства на платформите за предлагане на подслон, от които клиентите се нуждаят във време на *криза*. Без да се подценява съотношението „стойност за пари”, понижаване на разходите се забелязва както при ваканционните, така и при бизнес пътуванията. Точно в този момент се появяват практичните алтернативи в лицето на Airbnb (2008 г.) и HomeAway (2009 г.) – с цена, доста по-ниска от традиционната и максимално улеснен достъп. Резултатите от споменатото по-горе допитване на ITB 2015 г. [Conrady, 2015] е показателно за предпочитанията на клиентите, базирани на цената. 90% от анкетираните считат, че офертите за споделяне на подслона са най-добрата възможност за спестяване на пари при пътуване, 79.7% определят съотношението цена – услуги като ясна и прозрачна, а за 74.3% частните квартири са по-уютни от хотелските стаи. Все по-голяма част от пътуващите са преситени или разочаровани от надценените стандартни хотели. Модерният турист иска да има апартамент за същите пари и го намира в 9flats.

Икономиката на споделяне се оказва много полезна и в случаи на недостиг на места за настаняване като Първенството по футбол за Световната купа през 2014 г. и Олимпийските игри през 2016 г. в Бразилия. По данни на Airbnb, активните обяви в по-широката зона на Рио де Жанейро през 2016 г. са с ръст от 33% , а 62% от тези домакини се регистрират за първи път в сайта.

Социалните мотиви за включване в икономиката на споделяне са с по-широк спектър. Потребността от реално (а не виртуално) *общуване*, търсенето на *уникални преживявания сред местните хора* и загрижеността за *околната среда* са сред най-силните стимули за подкрепа и включване в споделеното настаняване. Моделът се прилага успешно поради спецификата на туристическите услуги [Ivanova, 2015], вкл. на хотелиерските, а именно - съвпадение по време и място на производство и потребление, *активно участие на туристите в производството* на продукта и *живият контакт* със служителите или домакините в местата за настаняване. Сега те са много повече предимство, отколкото критична точка, а производителите и потребителите се превръщат в партньори.

Такъв тип отношения се изграждат при наличието на *доверие*. В P2P платформите то се създава благодарение на технологиите. И туристите, и клиентите биват насърчавани да правят оценки, да споделят мнения и информация. От една страна така се изгражда онлайн репутацията и на двете страни в процеса, а от друга – подпомага избора на дестинации, марки, места за настаняване и други услуги.

Идеята за споделено потребление е много подходяща възможност за новия, т. нар. *хибриден турист*. Той е индивидуалист, избягва шаблоните на каталожните пътувания, търси и открива нови места, старее се поне отчасти да стане част от живота на хората, които посещава. Този профил днес се допълва от предпочитанието му да се информира от социалните мрежи, да споделя преживяванията си и да прави избор при пътуване въз основа на коментарите на хора, които са минали преди него през избраните места.

Ползването на сайтове за споделено потребление осигурява повече *културен опит и уникален дизайн* на всяко пребиваване. Интернетизираният преживяванията в едно пътуване се е превърнал в основна цел за последното поколение пътници (Millennials) и в това

това отношение те се позовават на персонализирани оферти за продуктите в сайтовете за споделяне (защото е *по-забавно* да споделяш, отколкото да се ангажираш с традиционните компании). В същото време увеличената комуникация чрез социалните медии и мрежи привлича вниманието към различни култури и традиции, които иначе биха останали неизвестни.

За краткия период на развитие сайтовете за споделяне на настаняване постепенно обхващат различни сегменти от пазара и така се превръщат във все по-сериозна заплаха за хотелиерите. Увеличават се предложенията за луксозни имоти и както казва Николас Ферери (директор френския клон на Airbnb), „тези домове се избират заради уникалното изживяване, което предлагат, но са много различни от това, което един луксозен хотел може да осигури“. Гаранцията за качество идва от това, че представители на компанията или посещават сами жилищата, или работят с корпоративни клиенти, на които имат доверие. Такъв е продуктът на OneFineStay – „противоположен на бездушния туризъм“ по думите на основателя му Грег Марш. Засега мрежата на OneFineStay обхваща само Лондон, Париж, Лос Анджелис и Ню Йорк, но потенциалът да се развива е голям.

Въпреки че на пръв поглед изглежда нелогично, фактите говорят, че сайтовете за краткосрочни наеми на жилища осигуряват относително по-голяма *безопасност*. Airbnb печели все по-голям пазарен дял във Франция – най-посещаваната туристическа дестинация в света, въпреки серията от терористични атаки и множеството стачки през 2016 г. Страхове от нови нападения са понижили заетостта в хотелите до рекорден летен минимум от 63,7% през август спрямо 90% през предходната година.

Не на последно място, икономиката на споделянето често се цитира като *устойчива*, тъй като допринася за по-малко замърсяване, по-ефективно използване на ресурси и комунални услуги, като се съсредоточава върху благосъстоянието на цялото общество, а не само върху индивида.

Въпроси и проблеми

Въпреки посочените предимства, икономиката на споделяне в сферата на услугите за туристическо настаняване предизвиква редица въпроси и проблеми.

Дискусионен остава въпросът доколко е удачна употребата на понятието „споделяне“ за всички доставчици в платформите за настаняване. В прегледа на дефинициите по-горе стана ясно, че понятието „споделяне“ не се възприема еднозначно като характеристика на новия икономически модел. В сферата на туристическото настаняване, според някои, то е още по-неприемливо, тъй като е пределно ясно, че става въпрос за отдаване под наем и наемане. Единствените, които предлагат „споделяне“ услуги, остават Couchsurfing и HomeExchange, където всички търговски сделки се елиминират и дори са забранени.

Основната предпоставка на икономиката на споделяне е връзката с интернет и платформа, представена от трета страна. Участниците създават общност и собствени правила. Доверието между потенциалните доставчици и потребители се основава на функционирането на социални медии, включени в платформата. Сделките се осъществяват на базата на дигиталното пространство, на взаимното съгласие на двете страни да участват и на правилата на общността. Външните правила обаче, които регулират процесите в традиционната индустрия, в много случаи са пренебрегнати.

Алтернативните форми на настаняване – ваканционни имоти под наем, къщи за гости, самостоятелни стаи и апартаменти, винаги са съществували. Сега те се представят по различен начин – вариант на настаняване с повече добавена стойност като взаимодействие с домакините и потапяне в местната атмосфера – ползи, високо оценени от новото поколение клиенти. Тези и други аргументи, които обясняват как се променят потребителските модели и акцентират върху междуличностните отношения, са верни по същество, но не са убедителни, за да оправдаят нелегалното извършване на дейности в сферата на туризма или на недвижимите имоти. Всъщност с помощта на една модерна дума се избягват лицензиране, сертифициране, данъчно облагане, регулиране и контрол, които са валидни за участниците в традиционната икономика (според законите на съответната страна). Това е най-големият недостатък на компанияте, които функционират по модела на споделянето – потребление – липсата на равнопоставеност с традиционната индустрия.

Сигурността и безопасността на клиентите, т.е. туристите, също е поставена под въпрос. Компанията – посредник не налага изис-

квания към собствениците на имоти относно мерките за сигурност, не ги задължава да сключват застраховки.

Ефектът от привличането на повече туристи също не е едностранен за различните населени места. В малките и отдалечени от туристопотока селища се създава възможност за повишаване на доходите и оживление. В големите гъсто населени градове и популярните туристически места допълнително се увеличава натискът от наемателите на свободни пространства. Зачестяват оплакванията на съседни от шума и замърсяването, което причиняват временните обитатели, особено през уикендите.

Приветствана и критикувана, икономиката на споделянето се е разраснала до такава степен, че започва да поддържа собствена обслужваща сфера. Вече има фирми, които предлагат услуги за домакини на Airbnb (почистване, поддържане, посрещане и обслужване на гостите, транспортни услуги и др.). Възникват нови дребни посредници, които наемат къщи и след това да ги дават под наем чрез Airbnb.

И докато политиците разсъждават по темата, опитват различни забрани и дават празни обещания, наричаният „разрушителен“ (disruptive) бизнес продължава да расте и увеличава натиска върху хотелиерския бизнес на утвърдени туристически компании.

Нови възможности

Повечето анализатори прогнозираят, че икономиката на споделяне ще продължи да се развива. Ще се *появяват много стартиращи компании в бизнеса на „съвместното потребление“*, водещите компании в сектора ще *съзряват*, а други *утвърдени брандове ще възприемат тези практики*, за да останат релевантни в ерата на променящи се потребителски модели. Идеята за споделяне, даване под наем, размяна и бартер ще стане нещо нормално и ще навлезе сериозно в живота ни през следващите години благодарение на развитието на технологиите.

Очевидно Airbnb и компанията като нея промениха средата. Интересно е дали средата ще промени тях. Част от успеха ще зависи от това доколко този тип компании ще се вместят в регулаторните рамки. Властите явно не са подготвени да отговорят на явление с такъв мащаб, осъзнавайки, че забраните и изкуственото възпрепятстване са грешен път.

Новата реалност изисква нови правила. Докато регулирането все още се развива в един съзряващ пазар, основан на доверието, *самоуправлението и саморегулирането* може да бъде отличителният белег, който да изведе напред компанията на споделянето на потребителите. Общностите им от купувачи, продавачи и бизнес партньори трябва да се обединят около общата цел и да демонстрират отговорно поведение.

Поддържането на лидерство в един бързо променящ се пазар с висок растеж, където потребителите и регулаторите имат нови очаквания, е много трудно. Ново проучване на PwC [Wenig, D., 2016] върху отношението на потребителите към лидерските марки установява, че потребителите днес гравитират към качества като надеждност, достоверност и сигурност – в сравнение с 1999 г., когато лидерските марки се свързват с качества като иновация. Без доверие, наричано „валутата на икономиката на споделяне“, съвместното съществуване на пазара с традиционните компании ще бъде проблемно, а растежът – съмнителен.

Доказателство, че икономиката на споделянето расте, е това, че големите в хотелиерския бизнес започват да се заглеждат по нея. Други все още не реагират, поддържайки тезата, че P2P фирмите не предлагат нов продукт и той е коренно различен от този на класическия хотел. Игнорирането на промяната обаче може да има много висока цена. Адаптирането засега се открива в няколко посоки:

Досегашният модел на „консуматорско общество“ може да бъде заместен от този на „споделяната консумация“, който е в по-голяма степен икономически, социално и екологично обоснован. Следователно компанията трябва да открият къде имат неизползван капацитет – *неразкрит социален, икономически и екологичен потенциал* в бизнеса си, и да намерят начини да максимизират този капацитет. Той може да е във веригата на доставките, в рамките на самата организация или на ниво клиент.

В нова среда, формирана от сили както отгоре-надолу, така и отдолу-нагоре, фирмите ще могат да се конкурират, като адаптират своите нагласи и бизнес модели чрез контролирано и конструктивно „*саморазрушение*“. Това означава да модернизират основните си компетенции, като надхвърлят тесните рамки на своята индустрия, възползвайки се от напредъка на технологиите. Някои корпоративни гиганти вече го направиха,

гиганти вече го направиха, превръщайки се в част от икономиката на споделяне чрез създаване на съвместни предприятия: Expedia се свързва с HomeAway, за да предлага ваканционни имоти; Four Seasons Resort Maui предлага на гостите си транспорт от дома до летището чрез Uber; Travelport има договор с Flight Car за услуга, която позволява отдаване под наем на колите, които пътниците оставят на паркинга на летищата.

Компаниите от хотелиерската индустрия трябва да увеличат своя *фокус върху клиента*, включително чрез привличане и *обратна връзка* по ангажиращ начин. Освен това корпорации биха могли да спечелят много от икономиката на споделянето, ако открият в нея възможности за *реорганизиране* на дейността си и се научат да предлагат *повече истинска стойност* на клиентите, вместо да залагат просто на техните консуматорски навици. Потребителите очакват много повече от продуктите и услугите, които използват. Те искат скорост, производителност и удобство, лесно свързване и разширен обхват за персонализиране. И както показва успехът на услуги като TripAdvisor, потребителите искат да бъдат по-ангажирани, а компаниите да отговарят по-бързо на техните мнения с реални подобрения.

За да запазят своите позиции, конвенционалните хотели трябва да обърнат внимание на *источниците на своето сравнително предимство* - *типичните професионални хотелски услуги*, които не са обхванати от споделяното потребление и *комплексността* на обслужване. По примера на модерните платформи, хотелите трябва да се научат да създават *уникално и значимо изживяване за потребителите* – хората търсят комуникация с други хора и възможност да изразят своята индивидуалност във всичко, което правят.

Мобилните технологии ще позволят на хотелите да отправят *персонализирани препоръки и предложения*, създадени благодарение на изучаване на поведението на потребителите и според местоположението им. Тенденцията сред туристически компании като Booking.com и Expedia, както и на превозвача Ryanair, напо-добява това, което се случи в индустрията за търговия на дребно, където компании като Amazon започнаха да събират подробни данни за потребителите си, за да насърчат таргетираните оферти в реално време. Това е особено полезно за фирмите в

момент, в който туристическите вкусове стават все по-разнообразни.

Заклучение

Анализатори предвиждат икономиката на споделянето да достигне 335 млрд. щ. долара през следващите десет години. Процесът ще бъде движен основно от промяната на нагласите в развитите страни и отдръпването на все повече хора от консуматорската култура. Песимистите смятат, че това е модно течение, което ще залезе. Ще оцелеят ли новите общности за споделяне настаняване и дали хотелите ще променят модела си на функциониране, ще разберем в бъдеще. Във всички случаи обаче тази нова икономика има потенциала да предефинира традиционните бизнес взаимоотношения и да даде материал за размисъл на всички – от обикновените жители до бордовете на директорите в големите корпорации. Налага се нуждата от нови модели, базирани на реалната добавена стойност и по-хармоничните взаимоотношения с природата. Показателно за това, че различните форми на икономиката на споделянето работят значително по-добре от традиционните бизнеси, е поведението на потребителите, които масово избират новото.

ЛИТЕРАТУРА

1. Belk, R. You are what you can access: Sharing and collaborative consumption online. *Journal of Business Research*, 2014, 62, pp. 1585-1600.
2. Botsman, R. 2016, Collaborative economy services: changing the way we travel. From: <http://rachelbotsman.com/work/collaborative-economy-services-changing-the-way-we-travel-collaborativeconsumption-com/>
3. Botsman, R. Thinking. From: <http://rachelbotsman.com/thinking/>
4. Conrady, R., The sharing economy: strengths and weaknesses of a megatrend from the customer's point of view. *Presentation of a research, presented at ITB 2015*, Berlin.
5. Ivanova, M. Sharing economy: Bulgarian Tourism Industry Perspective. – In: *Turizmat v eoihata na transformatsiya*. Varna, 2015, pp. 479 - 488
6. Owyang, J. (2013). The Six Scenarios for Hotels to Address the Collaborative Economy, In: *Collaborative Economy*, From: <http://www.web-strategist.com/blog/2013/07/22/>

the-six-scenarios-for-hotels-to-address-the-collaborative-economy/

7. Pizam, A. (2014) Peer-to-peer travel: Blessing or blight? *International Journal of Hospitality Management*, 38, pp. 118-119. Wenig, D., 2016, From:<http://www.pwc.com/us/en/industry/entertainment-media/publications/assets/pwc-streaming-the-future-february-2016.pdf>

8. <http://www.investor.bg/web/456/a/airbnb-pobediteliat-ot-olimpiiskite-igri-v-rio-de-janeiro-220581/> 17.07.2016

9. <http://www.investor.bg/na-pyt/349/a/airbnb-pecheli-vse-po-goliam-dial-ot-pazara-vyv-francia-224914/> 20.09.2016

10. <http://www.thepeoplewhoshare.com/blog/what-is-the-sharing-economy/>

МАРКЕТИНГ НА ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ ПРЕЖИВЯВАНИЯ В ТУРИЗМА

Веселина Атанасова-Георгиева

CUSTOMER EXPERIENCE MARKETING IN TOURISM

Veselina Atanasova-Georgieva
E-mail: vesiatanasova1980 @abv.bg

ABSTRACT

The article examines the nature of the concept of "customer experience marketing" in the context of the current trends in the tourists' behavior. The aim of the author in this statement is to clarify the role of the customer experience marketing for creating personalized customer value for the tourist.

Key words: customer experience marketing, customer experience, customer value

ВЪВЕДЕНИЕ

Маркетингът оказва все по-голямо влияние върху развитието на съвременната организация - в това число и на туристическата, като основната задача е извличане на максимална изгода както за нея, така и за туриста. Съвременните тенденции в поведението на туриста очертават все по-голяма необходимост от актуални маркетингови похвати, допринасящи за неговото комплексно преживяване преди, по време и след неговия туристически престой. Днес туристът желае да задоволява многопластовите си потребности едновременно и решението му за покупка не се основава единствено на основата на функционалните качества на продукта. Затова е необходимо туристическите организации да осъзнаят, че надпреварата между тях е свързана с предоставянето на „потребителско преживяване“ и туристът може да бъде завладян чрез адаптиран подход, предизвикващ емоция и траен спомен. Обединяването на практичната покупка с покупката-удоволствие за туриста допълнително създава предимство в конкурентната надпревара на туристическия бизнес. В този контекст целта на настоящото изложение е насочена в следните две направления: да се представи същността на концепцията „маркетинг на потребителските преживявания“, от една страна, и от друга страна - да се подчертае ролята на маркетинга на потребителските преживявания за създаването на персонализирана стойност за туриста.

СЪЩНОСТ НА КОНЦЕПЦИЯТА „МАРКЕТИНГ НА ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ ПРЕЖИВЯВАНИЯ“ В ТУРИЗМА

В основата на концепцията „Маркетинг на потребителските преживявания“ стои концепцията „Икономика на преживяванията“ [6]. Въведена в края на 90-те години на XX век от Пайн и Джилмор, концепцията придобива широка популярност и по отношение на туризма. Според създателите ѝ преживяванията са специфичен продукт, различен от услугите, който представлява събитие, ангажиращо индивида в личен план [5]. Тази сравнително нова концепция се основава на идеята, че създаването на емоционална връзка с туриста носи конкурентно предимство и подобра разпознаваемост. В нея се подчертават ролята и важността на емоциите като инструмент за въздействие върху поведението на клиента. Също така, успехът на съвременните компании вече не зависи от това да се „разпознават като продаващи конкретни продукти“, а като компании, „създаващи продукти с полза и допълнително преживяване“.

Според С. Маринов, с поведението си „новият турист“ налага нова формула на стойността на туристическото пътуване, а тя е „максимално количество преживяване за минимално количество време и пари“ [1]. Предоставянето на запомнящи се събития и индивидуализирана потребителна стойност (полза) на клиента в туристическата индустрия въздейства положително върху емоциите на потребителя. Нещо повече, туристът не придобива собственост върху продукта, а си „купува“ спомен, което оправдава високата цена за „участие“ в преживяването.

Приложението на концепцията „Маркетинг на потребителските преживявания“ допринася за комплексното изживяване на туриста. С други думи, маркетингът на потребителските преживявания се опитва да надгради и промени, дори да преобърне разбирането за маркетинга на продукти, като превръща процеса от монолог в диалог с потребителя. Най-общо, концепцията се характеризира с разнообразие от контролирани действия от страна на туристическата организация за създаване на специфична мулти-сетивна атмосфера, допринасяща за уникално преживяване на туриста. Ето защо съвременните маркетинголози е добре да се стремят към обединяване на петте сетива за създаване на потребителско преживяване и съответно успешно позициониране на продукта на туристическия пазар. Важно е обаче прилаганият маркетинг на преживяванията да бъде прецизно адаптиран към конкретни туристически сегменти, за да се получи желаното влияние върху потребителското поведение на всеки един целево избран сегмент.

РОЛЯ НА МАРКЕТИНГА НА ПОТРЕБИТЕЛСКИТЕ ПРЕЖИВЯВАНИЯ ЗА СЪЗДАВАНЕ ПЕРСОНАЛИЗИРАНА СТОЙНОСТ ЗА ТУРИСТА

„Да подариш преживяване“ означава да се изгради обвързаност между бранда на дестинацията, респ. туристическото предприятие и туриста, като фокусът е върху пет нива едновременно – сетива, чувства, действия, мисли и обвързване. В съвременната маркетингова теория съществуват множество различни видове маркетинг на преживяванията, като например творческо-познавателни преживявания, преживявания, свързани с начина на живот, или такива, свързани със социалната идентичност на потребителите.

Проучване на Wakefield Research посочва, че вече се оформят „четири“ емоционални оси, около които се търсят преживяванията – храна, спорт, музика, изключителни природни дадености. Желанието на туристите е да „изживеят реалния живот“ в дестинацията [2]. В отговор на посоченото, основна задача на туристическата индустрия е да осъвремени маркетинговия подход, като целта е да се провокират колкото е възможно повече възприятията на клиента и по този начин да се стимулират неговите скрити копнежи и

желания. От друга страна, възприятията на туриста след процеса на потребление формират оценката, но спрямо неговите очаквания. Високата оценка на потребителя определя висока степен на удовлетвореност. Надхвърлянето на очакванията на туриста може да се постигне чрез специални маркетингови стратегии в комбинация с персонализирано обслужване и отношение. Можем да обвържем надхвърленото очакване с „момента на изненада“, в който се пораждат положителните емоции на туриста. Те от своя страна въздействат върху неговото преживяване, увеличават степента на предпочитание и клиентска убеденост.

Съвременният подход в маркетинга на туристическото предприятие е удачно да сътворява нови модели на туристическите оферти, чрез които да се постига уникално удовлетворяване на потребностите на туриста. В допълнение с музика, подходящо осветление, цветове, аромати, дизайн, интерактивност и ергономичност, ще се ускори цялостно неговото преживяване. Така например, в различните типове заведения музиката въздейства по различен начин върху преживяването на клиента – бавната лирична музика в заведения за хранене подтиква потребителите към удължаване на престоя, както и към допълнителна консумация, докато динамичната музика стимулира потреблението в нощните заведения. Музиката, освен че създава преживяване, позволява бързо и лесно идентифициране на конкретната марка в конкурентна бизнес среда. Изборът на цветове и форми в концепцията на туристическия бизнес също отключва у клиента емоционални реакции, които изграждат определена нагласа за последващи реакции. Оборудването на туристическите агенции с големи екрани, показващи по заплениващ начин различни дестинации, имат за цел да повлияят върху поведението на клиента при вземане на решение за покупка чрез визуализация на „очаквано“ преживяване. Ароматите от своя страна създават емоции, предразполагат или отблъскват клиента и „запомнят“ преживяването за по-продължителен период във времето. Туристическата верига Thomson, част от гиганта TUI, използва аромат в магазините си като неразделна част от посланието към клиента „почивката започва тук“. Магазините ухаят на екзотични плодове и това създава усещането, че наистина ваканцията започва. Това ниво на стратегическа комуникация

разкрива всички предимства на аромата, който обогатява облика на марката, увеличава лоялността към нея, създава преживяване, увеличава времето на престой в магазина - нещо, което по доказан начин подобрява продажбите.

Все по-актуална става каузата на туристите „здравословна храна“, когато вкусът е част от преживяването. Кулинарните тенденции според Sterling-Rice Group са следните: кулинарни специалитети на местната общност, „приключенско“, авантюристично хранене за придобиване на опит; ориентирани към кулинария, базирана на местни, /регионални/ суровини; храна с балансирана калоричност; свободни от глутен храни; продукти от прясно смяно брашно; храна, приготвена на дървени въглища; бира с билки и пр. [2] Дегустацията на кулинарна изложба също създава преживяване на клиента и генерира ръст при продажбите. През последните години сме свидетели на смесен тип култури - различни вкусове от всички краища на света преминават границите и стават актуални, което изисква адаптиране към глобалните предпочитания. Осезаемост е другата категория, която е свързана с преживяването на клиента. Ергономичната форма на стола в конкретен ресторант или на леглото в хотелската стая са също предпоставка за емоционално въздействие върху туриста. Нещо повече, световна популярност бележат туристическите продукти от типа „Well-Being“, които съчетават всички удобства, които гостът може да си представи, за да се получи един цялостен и завършен продукт, който да създаде преживяване. Този вид продукт предоставя комплексно съчетание на всичко, което допринася за създаването у госта на чувство за хармония между духовния и телесния комфорт. Формулите са различни: хотелиерски продукт, предоставящ комбинация от нощувка и фитнес услуги в индивидуална стая; нощувка в стая с водни легла; нощувка в стая, където банята е инкорпорирана към стаята; нощувка в стая, наситена с дизайнерски аксесоари и др. видове услуги, създаващи нетрадиционно усещане, респ. преживяване. Една от тенденциите е майсторското използване на съвременните технологии и открития на осветлението и осветителните тела. Характерно за съвременните хотели е скриването на източника на светлината, което създава усещане за уют и интимност, а специалните дизайнерски осветителни тела допринасят за уникал-

ност в помещенията. Друга тенденция е използване на прозрачни стени с течни кристали, които при определени условия стават непрозрачни и разделят визуално помещенията.

Пример за българска компания, прилагаща успешен маркетинг на преживяванията, е веригата хотели „Шарлопов Хотелс“ и по-конкретно ще анализираме петзвездния хотел „Парк Хотел Пирин“ в град Сандански. Уникалните природни дадености на мястото са допълнени от усещане за уют и спокойствие от класа и стил. Изисканият интериор е увенчан с колекция от картини на Лалю Минков. Всичко в този хотел е подчинено на слогана на веригата „Дом, далеч от дома“, на усещането за чистота и добри енергии. Здравословна е дори настилката на вътрешния двор - тя е от китайски енергийни камъчета, слепени с немска екосмола. В двора му са засадени най-редки видове дървесни и храстови растения като ябълка - Малус нидзведскиана, магнолия Нидус, дървовиден божур - Пеония арбореа, Олея еуропея - европейска маслина, Фотиния, Лавандула и още много други, заобикалящи бреговете на външен басейн с топла до 25 градуса вода и подходящ за зимно плуване на открито. Налице е уникален спа-център спечелил първа награда сред всички хотели на Балканите с уникална лавандулова сауна. Като гаранция за вкусовите качества и изтънчения вкус на кухнята, за нея се грижи, в съдействие с български екип, френски кулинар. Като цяло всичко в марката „Sharlovov Hotels“ предоставя туризъм, свързан със здравето, историята, етнографията, семейните ценности.

Освен през периода на туристическия престой, клиентско преживяване може да се предостави и чрез виртуалната реалност по времето на търсене, избор и резервация на туристическо място. Виртуалното пътуване се осъществява в т.нар. втори, онлайн живот [4] на туриста, притежаващ потенциала да създаде и оформи един нов свят, в който материалните условия не представляват ограничение; в който реалността може да бъде преодоляна и контролируема, в който всеки може да премине в една общност, създадена от потребители. В тази връзка електронните технологии и мобилните приложения играят съществена роля за практико-приложния аспект на концепцията. За целта е необходимо участниците в туристическата верига да използват

подходящи маркетингови инструменти, най-модерните високотехнологични средства, канали за комуникация, и дистрибуция, за да се „виртуализира“ [3] или изобрази преживяването, което туристът очаква по време на пътуването и престоя. Иновативният маркетингов инструментариум, който се базира на уеб технологиите, разширява траекторията в измеренията на маркетинга и подпомага усъвършенстването на маркетинговата дейност в туризма. Уникалните предимства за туристическите предприятия са свързани с приложението на мобилните технологии, отговарящи на изискванията на потребителя, наречен “solomo” [1] (social, local, mobile), т.е. в социалните мрежи, мейс-тен, с мобилно устройство.

От друга страна, общуването на туриста с персонала и местното население по време на престоя също е част от преживяването, добавя ценност на пътуването и създава сигурност за госта. Туристът търси персонализиран контакт, когато има нужда от специално внимание, съвет, препоръка по отношение на конкретна дестинация, места за посещение и развлечение, при използване на услуги и пр., или понякога от желание да усети „пулса на мястото“ [3]. Задачата на маркетинга в този момент е да осигури баланс между персонализирания контакт с туриста по време на обслужването и специализирания туристически продукт, притежаващ потенциал за създаване на специална емоционална връзка с туриста.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

От направеното изложение можем да обобщим, че съществува тясна зависимост между маркетинга на потребителските преживявания и създаването на персонализирана стойност за туриста, превръщаща го в лоялен клиент на туристическото предприятие. Маркетингът на потребителските преживявания може да се използва успешно за представяне на нови продукти, за формиране на позитивна нагласа към вече съществуващи, за изпъкване пред конкурентите и създаване на лоялни клиенти. Предоставянето на положително, сензационно, запомнящо се и дъл-

готрайно преживяване на туриста е предпоставка за неговото обратно завръщане в конкретната туристическата дестинация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Маринов, С. Съвременни видове туризъм. Варна, 2011, с. 14.
2. Ракаджийска, С. Характерни промени в търсенето и в предлагането на туристически услуги. Сборник с доклади „Туризмът в епохата на трансформация“. ИУ – Варна, 2015, с. 45.
3. Рафаилова, Г. Маркетинг в туризма. ИУ-Варна, 2010, с.36.
4. Рибов, М. Туризмът в променящ се свят. Сборник с доклади „Туризмът в епохата на трансформация“. ИУ – Варна, 2015, с. 58
5. Gilmore, H. J., B. J. Pine II. Differentiating hospitality operations via experiences: Why selling services is not enough. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 43(3), 2002, pp.87-962.
6. Pine, B. J. II., J. Gilmore. The experience economy: Work is theatre and every business a stage. 1999, pp 97-105.

REFERENCES

1. Marinov, S. Savremenni vidove turizam.. Varna, 2011. s. 14
2. Rakadzhyska, S. Harakterni promeni v tarseneto i v predlaganeto na turisticheski uslugi. Sbornik s dokladi „Turizmat v epohata na transformatsia“. IU – Varna, 2015. s. 45.
3. Rafailova G. Marketing v turizma. IU – Varna, 2010. s. 36.
4. Ribov, M. Turizmat v promenyasht se svyat. Sbornik s dokladi „Turizmat v epohata na transformatsia“. IU – Varna, 2015. s. 58.
5. Gilmore, H. J., B. J. Pine II. Differentiating hospitality operations via experiences: Why selling services is not enough. *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly* 43(3), 2002, pp.87-962.
6. Pine, B. J. II., J. Gilmore. The experience economy: Work is theatre and every business a stage. 1999, pp 97-105.

GRAND TOUR, ИЛИ СПОЯВАНЕТО НА РАЗНОРОДНА ЕВРОПА

Братой Копринаров

GRAND TOUR, OR FUSING OF DIVERSE EUROPE

Bratoi Koprinarov

E-mail: bgko@abv.bg

ABSTRACT

The article examines the nature and importance of the Grand Tour as a factor for intensive cultural transfer between different European countries in the context of "fusing" diverse Europe. The aim of the author is to reveal through the Grand Tour conditions for preservation and maintenance of pan-European identity of the various European nations and the genesis of modern tourism.

Key words: *Grand Tour, tourism*

В епохата на Ренесанса и в началото на Просвещението пътешествията са белязани от две тенденции – отслабва религиозната им мотивация и се усилва тяхната културно-образователна насоченост. Една от най-ярките прояви на тези взаимосвързани тенденции е очерталият се през XVII в. комплексен европейски маршрут, известен като „Grand Tour”. Просъществувалият повече от два века „Grand Tour” не е религиозно мотивиран и по това се различава от предходните пътешествия. Енергията, която го задвижва, е преди всичко с културен и проевропейски характер. Участващите в него търсят познание и досег както със запазената в Италия антична култура, така и с върховите прояви на цивилизацията във Франция, Германия, Холандия. „Grand Tour” не е движение към светите места, а интерес към онова, което по това време се е смятало за фундамент на Европа.

* * *

Испанският мислител Хосе Ортега-и-Гасет отдавна е отбелязал една своеобразна двойственост на Европа. Като описва човека в епохата на готиката, той подчертава: „Средновековните народи...са били изправени пред необходимостта да живеят двоен живот. И феодалът, и селянинът са живеели в своя земен кът, притежавайки изключително малък хоризонт. Това е представлявало една порция от света, най-плътено наситена със смисъл за тях, най-близка и най-адекватна спрямо техните ментални средства. От друга страна, те са се чувствали принадлежащи на едно огромно историческо пространство, на Запад,

от който са идвали много от техните принципи, норми, техники, знания, сюжети, образи...” [1]. Но тази раздвоеност на европейца – с принадлежност както към собствения си народ, така и към континенталната история – не е нещо стабилно, устойчиво, в равновесие. През определени епохи надделява както едната, така и другата ориентация. В началото на Ренесанса в Западна Европа е налице активен интерес към общото антично наследство. През XVII в. обаче Испания, Франция, Англия, Холандия вече са колониални империи и имат твърде силни интереси извън Европа. В този контекст „Grand Tour” има смисла и ефекта на своеобразна контра-тенденция – обективно този маршрут на пътешествията през XVII в. и началото на XVIII в. създава условията за съхраняване и поддържане на общоевропейската идентичност на различните европейски нации, които по това време започват да се утвърждават. В този контекст Джудит Адлер има основание да твърди следното: „Средновековното поклонничество беше един от ритуалите, чрез които християнството се конструира като културна реалност. А появата на Grand Tour съвпада с надмогването на християнството от идеята за Европа и с новия интерес към нациите и различията между тях” [2]. Grand Tour е преди всичко респект и грижа за Европа. Това са пътешествия за задоволяване на любопитство и научаване на „другата” Европа.

Макар че за баща на Grand Tour се смята Томас Корят (Thomas Coryat), който прекосява пеша от Англия до Италия през 1611 г., първият автор, който въвежда понятието

Grand Tour, е английският католически свещеник Ричард Ласелс (1603–1668). Той публикува в Париж през 1670 г. описание на своите пътешествия из Италия. Р. Ласелс препоръчва своя маршрут на читателите си и го нарича Grand Tour. Р. Ласелс е категоричен: „всеки млад лорд”, както и студентите по архитектура и изкуство трябва да посетят Франция и Италия, за да разберат политическите, социалните и икономически реалности по света

Продължителността на тези пътувания и много стриктно очертаните и спазвани маршрути показват, че Grand Tour е имал задачата да внедри у младата аристокрация знание, увереност и самочувствие от единството на разнообразна Европа – единство в дългото историческо време и в пространствената разнородност на Запада.

В продължение на повече от два века маршрутите, заложили в основата на Grand Tour, остават без промени. Т.е. всички са посещавали места, които са били посещавани и от техните предшественици. Основните опорни точки в тези двувековни маршрути са: от Дувър към Кале, Амиен, Париж, Марсилия, Торино, Милано, Бергамо, Женева, Верона, Модена, Падуа, Парма, Кремона, Перуджа, Болоня, Венеция, Флоренция, Пиза, Лорето, Анкона, Ферара, Сиена, Сан Марино, Рим, Неапол, Помпей, Херкулан и Сицилия. Обратният път е преминавал през Швейцария, Германия и Холандия. Дестинациите в тези маршрути са очевидно ориентирани към местата, където в епохата на Ренесанса е възкръснало богатството на антично гръцко и римско минало. Grand Tour е бил с мисията да обучава, пробуждайки чувството за историческото време. Но с това не е изчерпва неговата роля. Ако се имат предвид не само местата, но и посещаването институции – кралски дворове и аристократични семейства, съдилища, университетски лекции, манастири, археологически и художествени артефакти – става ясно, че младите пътешественици е трябвало да усвоят античното наследство, да се интегрират в политическите, религиозни и научни среди на посещаваните страни. Обективно Grand Tour е послужил като фактор за взаимодействие и сцепление на раждащите се по това време европейски нации, както и като източник за осъзнаването, че англичани, французи, германци, католици и протестанти принадлежат към едно огромно общо историческо пространство, макар и с разнообразна

национална и културна артикулация. Показателно в това отношение е наблюдението на Мишел дьо Монтен при неговото пътешествие в Италия. Сравнявайки Венеция и Рим, той сочи като предимство на Рим спокойното и доброжелателно отношение на римляните към множеството чужденци във „Вечния град”. Монтен предпочита Рим заради неговия космополитизъм. Той изрично сочи този белег на Рим, изтъквайки го като особено ценен. Монтен пише: „Сред другите предимства на Рим е и това, че той е най-космополитният град на света, където чуждестранните особености и националните различия се забелязват най-малко. Защото поначало това е град, образуван от чужденци; тук всеки се чувства у дома си... В Рим простолудието не се учудва на нашето, на испанското или на германското облекло повече, отколкото на своето собствено. И почти не се среща просяк, който да не ни иска нещо на нашия език” [3]. Рим, както и много други културни центрове на Италия, Франция, Германия, Холандия, са по това време в резултат на Grand Tour нещо като „машина” за производство на наднационална, европейска идентичност, както и за подкрепа на раждането на едно космополитно съзнание.

Заслужава отбелязване още една особеност на Grand Tour, която позволява да изпъкне неговата интернационална, межкултурна роля. Макар голямата част от пътешествениците да са били англичани, маршрутите на Grand Tour са се оформили под влиянието на интелектуален елит извън Англия. Маршрутът в Италия е под силното влияние на немския елинист и историк на ренесансовото изкуство Йохан Винкелман, който публикува през 1764 г. своята знаменита „История на античното изкуство”. Пътешествениците са спирани погледа си и са „разчитали” древногръцките и ренесансови произведения на изкуството, водени от вещата ръка на Винкелман. Гьоте, който казва в своето „Пътешествие из Италия” (1789), че „Сицилия е ключът към всичко в Италия”, популяризира и увеличава посещенията на Сицилия. „Изповедите” (1770) на Русо правят популярни пейзажите на Швейцария и привличат част от пътешествениците при тяхното завръщане от Италия. Другият „автор” на маршрутите на пътешествениците в края на XVIII в. е Волтер. През 1760 г. той се установява в селцето Ферне на границата между Франция и Швейцария и превръща това място в средище на философи,

поети и знаменитостите от различни краища на Европа.

В хода на Grand Tour се осъществява интензивен културен трансфер между различните европейски държави. Италианският класицизъм се превръща в моден архитектурен стил в Англия и в други европейски държави. Много църковни сгради представляват копия на църкви от Северна Италия. Голям износ се осъществява и в областта на изобразителното изкуство. В резултат на Grand Tour се оформя художествен свят без граници със столица в Италия. Андре Малро пише във „Въображаемият музей“: „През 1710 г. Людовик XIV притежаваше 1299 френски и италиански картини и 171 „от други школи“. С изключение на Рембранд ... и най-вече с изключение на един твърде италианизиран Рубенс, XVIII в. виждаше извън Италия само второстепенна живопис“ [4]. Италианската музика облъчва с влиянието си музиката на цяла Европа. Младият Моцарт е посещавал в периода 1769-1772 г. три пъти Италия в рамките на маршрутите на Grand Tour. Голямо влияние оказва и нововъзникващата италианска опера. Възприемайки я, редица немски композитори я пренасят и налагат в своята родина. Много от английските пътешественици си купуват картини от Италия и Франция, както и антикварни ценности. М. Лайбетседер дава няколко ярки примери за интензитета на културния трансфер в пространството на Grand Tour. Един от тези примери касае кариерата на италианския художник Помпео Батони (1708-1787), който придобива европейска известност; тя обаче се дължи не толкова на италианските културни кръгове, колкото на европейската travelling community, на „пътешественическата общност“. Неговата сила била в рисуването на портрети на пътешествениците пред руините на античния свят в Италия. Другият показателен пример за културния трансфер, подклаждан от Grand Tour, се отнася до венецианеца Джовани Антонио Канал, известен като Каналето – един художник, който и днес присъства в каталозите на значимите представители на изкуството от онова време. Той се мести през 1746 г. в Лондон, защото след избухването на войната за австрийското наследство английските пътешественици, които били основни клиенти на неговите произведения, избягвали да пътуват до Италия. М. Лайбетседер обобщава, че Grand Tour „допринесе за това да може да възникне един диверсифициран пазар на изкуството“ в

Европа. [5] В този смисъл пътешествията през XVII-XVIII в. дават шанс на хора от различни държави да имат допир до античното и ренесансово културно наследство в Италия, превръщайки го в общоевропейско наследство. Наред с това, като импулсират създаването на общ пазар на изкуството, тези пътешествия позволяват да се формира общ културен живот в западната част на континента.

* * *

Културният трансфер в резултат на Grand Tour има силен ефект не само в художествения живот на отделните европейски държави. Ефектът се усеща и на равнището на идейния живот в тези държави, тъй като част от пътешествениците посещавали водещите правни факултети в Европа, срещали се с управляващите, участвали в дебати по политически проблеми и т.н. Grand Tour е циркулация не само на хора и вещи, но и на идеи.

Межкултурният трансфер се осъществява не само в сферата на художествения живот, но също така в областта на науката и философията. През XVII-XVIII век „пътешестват“ не само представителите на аристокрацията, но и учените. Grand Tour създава атмосфера, в която започва да се отдава първостепенно значение на универсалното, космополитното, общото пред националното и локалното. Френският политически мислител Шарл дьо Монтескьо (1689-1755), който пръв аргументира принципа за разделение на властите в модерното общество, формулира приоритета на космополитното пред националното и частното по следния начин: „Ако знаех нещо полезно за мен, но вредно за моето семейство, бих го изхвърлил от съзнанието си; ако знаех нещо, което би било от полза за моето семейство, но не и за моето отечество, бих направил всичко възможно да го забравя. А ако знаех нещо полезно за отечеството, но вредно за Европа и човешкия род, бих го разглеждал като престъпление“ [6]. Малко преди това, през 1716 г. немският учен, дипломат и философ Лайбниц (1646-1716) пише на руския цар Петър Първи, на когото по това служи като съветник: „Аз не принадлежа към тези, които са фанатично предани на своето отечество или на някаква друга нация; искам да служа на цялото човечество, тъй като смятам небето за родина, а всички хора с добра воля са мои съграждани в тази родина...“ [7] Италианецът Антонио Конти, немецът Лайбниц, французинът Монтескьо, шведът Карл Линей, англи-

чанинът Джон Лок и много други като тях пътуват из цяла Европа не само за да обогатяват знанията си и да дискутират математически, биологически, ботанически, философски теми, но и защото живеят със самочувствието на европейци. В този контекст Хосе Ортега-и-Гасет нарича XVIII в. „прекрасен момент в европейското битие”, в което има максимум натрупана цивилизация и минимум национални борби и разпри” [8]. Всъщност, колкото и да са несъпоставими по резултатите си, трудно е да се разграничат двата типа пътешестване – на интелектуалците и на синовете на аристокрацията, тъй като и в двата случая става дума за мобилност, която е познавателно мотивирана. И все пак е налице значителна разлика. Учените пътешестват, защото се нуждаят от контакти със своите колеги, за да „произвеждат” новости в науката. Младите аристократи пътешестват в Италия, Франция, Германия, Холандия, за да бъдат в „крак със своите”, т.е. заради стремежа да не изостават от своята класа и стилът им на живот да бъде в съответствие с нормите на аристократичното битие, с модела на gentleman. В това си качество Grand Tour се оказва предтеча на някои особености на съвременната „икономика на желанията”, чието начало на Запад се датира около 60-70-те години на миналия век. В контекста на „икономиката на желанията” търсенето на стоки и услуги се оказва във висша степен обвързано с няколко социално-психологически мотиви от рода на „съответствие със стила на живот на определена референтна социална група”, „единение с други хора от дадена социална страна”, „следване на модата”, „отделяне от тълпата” и т.н. Много от тези белези са видни в мотивацията на участниците в Grand Tour в една епоха, когато започва разпадането на устойчивата стратификация на феодалното традиционно общество и когато аристокрацията се нуждае от консолидация, от търсене на нови маркери за своето отличие от „новобогаташите” и от натрупване на символен капитал. [9] В единия случай пътешествието ражда научно знание, а в другия случай знанието се присвоява, за да бъде едно от условията за битието на gentleman. Но фактът на едновременната циркуляция на учените и аристократите-пътешественици не е случаен. Едното движение импулсира другото. Ефектът на Grand Tour е много по-широк и сложен от това да бъде просто ефект само върху живота на аристократичните слоеве на западните общества.

Grand Tour е движение, което раздвижва цялото общество.

Тъкмо наличието на такава голяма обществена енергия в Grand Tour обяснява защо испанският крал Филип II забранява участието в Grand Tour на своите поданици, както и на онези пътешественици, които искали да посетят Испания. В контекста на Контрареформацията кралят възприемал Grand Tour като обществена заплаха и затова наложил изолация на Испания.

Много важна роля както за предприемането, така и за осмисляне на пътешествията в епохата на Grand Tour имат пътеписите и пътеводителите. По това време те са един от най-бурно развиващите се жанрове. Ежегодно в Англия, Франция и Германия издателите публикуват поне по един пътепис или пътеводител. Писането, публикуването, разпространението, четенето на тази литература създава поле на интензивна интерпретация на забележителностите в осъществяваните маршрути. Читателите, запознавайки се с разказите на различните пътешественици, получават стимули самите те да предприемат такива пътувания. Но заедно с това им се дава възможност през чуждите „очи” да проникнат в различни култури, да „обгледат” Европа извън себе си и да потърсят единството в нейното разнообразие. Известният немски историк Рюдигер Хахтман подчертава: „Дори и да е в някаква степен преувеличено да твърдим, че днешна Европа е продукт на туризма, едва ли някой би могъл да отхвърли подобна мисъл.” [10]

Пътеписната интензивност подсказва и още нещо: тя илюстрира жаждата на много хора да могат да се откъснат – ако не действително, то поне чрез четене на пътеписите – от местното, локалното и да се приобщят към по-широкия свят. В една епоха, когато придвижването става бавно и трудно, когато не може да се предприема в масов мащаб, пътеписите се оказват полезната, търсената, високо ценената „медия”. По вярното наблюдение на немската изследователка на пътешествията и туризма Тереза Франк, „класическият пътепис като начин за описание на чуждото е до XIX в. най-значимото средство за разбирането и типизирането на света (Vereinheitlichung der Welt)” [11]. Днешните медии правят от чуждото нещо съвсем близко и достъпно (ако не реално, поне виртуално). През епохата на Grand Tour пътеписът е почти единственият посредник, осигуряващ пог-

лед към чужбина. Това обяснява големия му успех през онази епоха, която е не толкова далечна като време, колкото като културен свят.

През епохата на Grand Tour се оформят две школи в писането на пътеписи. В едната пътеописанието е преди всичко предметно описание – къде какво има, кое на какво прилича, кой кого е срещнал. В другата се търси не само среща с „предмета“, но и с хората в чужбина. Следвайки такова разбиране на жанра, пътеписите не се пишат като „слайд шоу“ на видяното, а са наред с това и вникване, обхващане, осмисляне на чуждото, както и на човешкото благо, придобивано от самото пътешестване.

Пример на този втори тип е „Пътепис из Италия през Швейцария и Германия“ [12] на Мишел дьо Монтен. В есето си „За суетността“ той пише: „Този мой ламтеж към новото и непознатото ми помага да поддържам в себе си страстта към пътешествията“ [13]. А в есето „За възпитанието на децата“ Монтен обяснява, че пътуването в чужбина е много важно възпитателно средство, защото те кара „да раздвижиш и избистриш ума си, сблъсквайки се с ума на другите“ [14]. През 1580-1581 г. той предприема пътешествие до Италия, пресъздавайки пътешествието си, той въвежда в текста не само описание на видяното, но и есе за смисъла да пътешестваш. За Монтен пътешествието е външният израз на едно антропологическо качество на човека: „Ние никога не сме в дома си, ние винаги сме устремени някъде извън него“ [15]. Философията на пътешестването, която начертава Монтен, се гради върху идеята му, че няма по-добър начин да пътешестваш от този, при който съумяваш да се загубиш сред другите, въобразявайки себе си като друг, и учейки се от другите. Монтен пише: „Този огромен свят... е огледалото, в което ние трябва да се оглеждаме, за да познаем нашата същност“ [16]. Според Монтен пътешествието не е факултативен елемент за човека. Той го мисли като най-добрата „библиотека“ за най-доброто възпитание. Монтен е категоричен в това отношение: „Бих желал светът да бъде книгата на моя възпитаник. Оpozнавайки безкрайното множество характери, учения, съждения, възгледи, закони и обичаи, ние се научаваме да съдим здраво за своите собствени, а също така нашият ум се учи да разбира своето несъвършенство и вродената си немощ –

нещо, което не е лесно“ [17]. Когато Монтен определя пътешествието като възпитание, той в никакъв случай не третира възпитанието назидателно. Пътешествието възпитава, като дава шанс за изключително разнообразие от впечатления и за научаване на най-главното – да сравняваш своето и чуждото трезво и със съответната доза самокритичност, и като сравняваш, да се разтовариш от стереотипите за себе си, да се разкрепостиш. Читателите на пътеписа на Монтен не могат да не си дадат сметка, че описаните впечатления от природата или от нравите, от паметниците или от жените, от просяците или от кардиналите, са сякаш равнопоставени. Но това не е случайно – такава е стратегията на Монтен. Немският филолог и културолог Хуго Фридрих пише по този повод: „Шутовщините, лудориите и неправомерностите са представени със същия равен тон, както и проявите на интелигентност, красотите и добрите нрави. Това е умишлена уравниловка: светът се свежда до отделни черти, които не бива да преправяме; трябва да се въздържа да съдим за тях, защото преценките ни зависят единствено от случайностите на нашата душевност. А една от целите на пътешествието е именно да разчупи нейните ограничени рамки (к.м)“ [19]. Пътешествието се оказва за Монтен възпитание дотолкова, доколкото разчупва ограничените рамки на душевността на пътешествачия, т.е. доколкото стимулира човека чрез атаката от нови и твърде разнообразни впечатления да постига своето самопознание и саморазвитие. Чуждото, възприемано без оценъчна преднамереност, не позволява на човека да застине в своята идентичност и да повтаря непрекъснато себе си. Пътешествието е не само познание на Другите, то е на първо място познание на самия себе си. Пътешествието е в основата си самопостигане. Навярно така може да бъде осмислена Монтеновата философия на възпитанието чрез пътешествие.

По-голямата част от пътеписите от онова време са от другия, първия тип – в най-добрия случай разказват видяното. Този тип може да бъде илюстриран дори само със заглавието на една от известните по онова време книги – книгата на Тобаяс Смолет, която излиза през 1776 г. и носи красноречивото заглавие „Пътешествие из Франция и Италия, съдържащо наблюдения върху характерите, обичаите, религиите, управлението, полицията, търговията, изкуствата и историческите паметни-

ци, с особено подробно описание на градските забележителности и климата на Ница, с приложение на климатичния календар за 18-те месеци на пребиваването в този град”.

От гледна точка на мястото си в историята на туризма „Grand Tour” заема погранична позиция. Тази практика на пътешестване е разположена на финала на прото-туризма, но заедно с това в нея се набелязва една от характерните черти на модерния туризъм.

* * *

Историята на прото-туризма е история на пътешестване, което най-често е мотивирано от прагматични цели – търговски, религиозни, военни, дипломатически и т.н. Съвременният туризъм започва тогава, когато пътешестването се освобождава до голяма степен от тези прагматични цели. С Grand Tour започва тъкмо този процес на „изчистване” на целите. Става дума вече за съвкупност от пътувания по определени маршрути из Европа, съсредоточени в културно-образователни цели.

Има още един белег, по който Grand Tour заема погранично място между прото-туризма и туризма. Характерно за прото-туризма е, че неговите пътешествия са „героични” пътешествия. Пътуването е много бавно, с примитивен транспорт, искат се огромни усилия, за да се преодоляват ландшафтните трудности и дистанциите, нужна е смелост, за да се надмогнат опасностите по пътя. Пътешествията в рамките на Grand Tour все още не носят удобствата и безопасността, характерни за туризма. Но заедно с това не попадат и в руслото на „героичните” пътешествия на предходните епохи.

Периодът на Grand Tour е също така време, когато за пръв път започва да се използва терминът „турист”. Все още не е настъпило времето на туризма – нужни са нов тип транспорт, инфраструктура за организиране на туристическите услуги и т.н., но Grand Tour безкомпромисно е скъсил пътя до това време.

Литература

1. Ортега-и-Гасет, Х. Мисли за Европа. София, Прозорец 2000, с. 77.
2. Adler, J. Travel as performed art. – *American Journal of Sociology*, 94 (1989), p. 1377.
3. Монтен, М. Пътепис из Италия през Швейцария и Германия. София, Изток-Запад, 2016, с. 182.
4. Малро, А. Въображаемият музей. – *Андре Малро: културологичен портрет*. София, 1983, с. 126.
5. Leibetseder, op.cit
6. Цит. по: D. de Rougemont. *Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit*. München, S.127.
7. Ibid., s. 114.
8. Ортега-и-Гасет, Х. Есета в два тома. София, УИ „Св.Климент Охридски”, 1993, т.2, с. 42.
9. Ортега-и-Гасет, Х. Есета в два тома. София, УИ „Св. Климент Охридски”, 1993, т.2, с. 42.
10. Nachtmann, R. *Tourismus-Geschichte*. UTB/ Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, S. 184.
11. Frank, T. *Begegnungen: eine kritische Hommage an das Reisen*. Münster: LitVerlag 2011, s. 77.
12. Монтен, М. Пътепис из Италия през Швейцария и Германия. София, Изток-Запад 2016.
13. Монтен, М. Опити, София, НК, 1982, т. 3, с. 219.
14. Пак там, т. 1, с 231.
15. Цит. съч., т.1, с.59.
16. Пак там, с. 282.
17. Пак там с. 146
18. Цит. по Ст. Атанасов. Монтен на път. – *Мишел дьо Монтен. Пътепис...*, с.21-22.

References

1. Hose Ortega-i-Gaset, Misli za Evropa, Sofia: Prozorets 2000, s. 77.
2. Judith Adler, Travel as performed art. – in: *American Journal of Sociology*, 94 (1989), p. 1377.
3. Mishel dyo Monten, Patepis iz Italia prez Shveytsaria i Germania, Sofia: Iztok-Zapad, 2016, s. 182.
4. A. Malro, Vaobrazhaemiyat muzey. – v: E. Mihaylovska, Andre Malro: kulturologichen portret, Sofia 1983, s. 126.]
5. Leibetseder, op.cit

6. D. de Rougemont. Europa. Vom Mythos zur Wirklichkeit. München, S.127.
7. Ibid., S. 114.
8. Hose Ortega-i-Gaset, Eseta v dva toma, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Kliment Ohridski“, 1993, t.2, s. 42).
9. . Hose Ortega-i-Gaset, Eseta v dva toma, Sofia: Universitetsko izdatelstvo „Kliment Ohridski“, 1993, t.2, s. 42.
- 10.Rüdiger Hachtmann, Tourismus-Geschichte. UTB/ Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, S. 184.
11. Theresa Frank, Begegnungen: eine kritische Hommage an das Reisen. Münster: LitVerlag 2011, S. 77.
- 12.Vzh. Monten, Patepis iz Italia prez Shveytsaria i Germania, Sofia: Iztok-Zapad 2016.
- 13.Monten, Opiti, Sofia: Narodna kultura, 1982, t. 3, s. 219.
14. Pak tam, t. 1, s 231.
15. Tsit. sach., t.1, s.59.
16. Pak tam, s. 282.
17. Pak tam, s. 146.
18. Atanasov, St. Monten na pat, - Mishel de Monten. Patepis, s. 21-22.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА АНИМАЦИЯТА В КРУИЗНИЯ ТУРИЗЪМ

Златина Караджова, Златка Димитрова

OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTING TOURIST ENTERTAINMENT IN CRUISE TOURISM

Zlatina Karadzova, Zlatka Dimitrova
E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

Cruise tourism sounds intriguing, exotic and yet is somehow unknown. Or at least in Bulgaria. Tourist entertainment is an activity related to changes in the reasons for the trip and the value system of tourists, the main one being the need for variety and stimulation. The subject of study of this paper is the entertainment products offered on the largest cruise ships in the world. The object is specifically cruise tourism. The aim is to prove that cruise tourism, which offers a wide scope for development of tourist entertainment programs, has established itself as a popular way to vacation and is a successful financial investment.

Key words: *cruise tourism, tourist entertainment, entertainment products, cruise ships*

ВЪВЕДЕНИЕ

Още от най-дълбока древност човекът използва водните басейни за пътувания с различна цел – търговска, завоевателна и религиозна. До началото на XV век, по технически причини, пътуванията по вода, особено по море, са силно ограничени. След това настъпва ерата на платноходите, но тези пътувания продължават да бъдат много опасни и на тях се гледа преди всичко като на приключение. С откриването на парната машина се появяват параходите, които дълго време са единственият начин за прекосяване на моретата и океаните. В началото плавателните съдове са неудобни за превоз на пътници, защото все още основният интерес на компаниите е свързан с превозването на товари.

Постепенно, в края на XIX и началото на XX в., се появяват големите и луксозни презокеански кораби, осъществяващи превози най-вече през северната част на Атлантическия океан. [2] През 1840 г. Самуел Кунард поставя началото на редовни морски пътувания между САЩ и Европа. Трансатлантическата линия (Cunard Line) става

известна с неговото име. Доста по-късно по маршрута се присъединяват и кораби на Hamburg-America's Deuthland и Kron-prinz Wilhelm. По това време корабите са по-малки спрямо съвременните стандарти – с капацитет 2000 души, от които само около 700 места в първа класа.

Круизният туризъм звучи интригуващо, звучи екзотично и все пак – някак непознато. Или поне в България. По света круизният туризъм отдавна се е утвърдил като популярен начин за почивка и като успешна финансова инвестиция.

Когато стане дума за круизен туризъм и пътешествие с луксозни круизни кораби, в съзнанието на мнозина изниква злополучният „Титаник”. Може би именно лошият късмет на един от първите големи презокеански лайнери е причина за противоречивото отношение към този вид почивка. Но мнозина, които се престащат да си доставят удоволствие с едно луксозно пътешествие по море, откриват очарованието и магията на круизния туризъм и се превръщат във верни негови почитатели.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ТУРИЗМА И ТРАНСПОРТА

Количествените и качествените натрупвания и особеностите на туризма предизвикаха обособяването му като динамична икономическа сфера с глобална значимост и характерна институционална структура. Същевременно туризмът става все повече арена на голяма конкурентна борба, в която всяко изоставане от научно-техническото развитие и новите форми на управление, маркетинг и реклама заплашва туристическите фирми с провал.

През първата половина на 20-ти век структурата на туризма остава непроменена, въпреки че броят на хората, имащи възможността да се наслаждават на това, което предлага туризмът, непрекъснато нараства. Не е изненадващ фактът, че трите фактора – време, доходи и технологично развитие, оказват най-голямо влияние. Несъмнено нивата на доходите се повишават, но в края на тридесетте години на миналия век количеството на свободното време за платена отпуска значително нараства за болшинството от населението. В същото време други фактори оказват влияние върху почивката като платения отпуск – през 20-те години на двадесети век около 17% от работниците се възползват от този вид отпуск. След 1938-ма година платените отпуски стават достъпни за повечето работници. До 1969-та година 97% от работниците се наслаждават на двуседмичен платен отпуск, а до 1988-ма година 99% имат възможността да ползват четири седмичен платен отпуск.

Днес пътуванията с рекреационно-туристическа цел са необходимост за стотици милиони хора, които не са склонни да се откажат от тях дори в периоди на икономически ограничения. Условието на пазара са много динамични, дори конюнктурни, но това не променя основната насока на развитието – разширяване на социалната база и териториалния обхват на туризма в глобален мащаб, превръщането на отдиha чрез пътуване (краткотраен и ваканционен) в основен елемент от бюджета на времето.

За един продължителен период от най-новата история, включително съвременния етап, в развитието на туризма и транспорта се очертават следните тенденции: [4]

- нарастване на търсенето на по-чести, но по-кратки пътувания, като времето, посветено

на отдиh и туризъм, има тенденции към увеличение;

- оптимално съчетание на добро качество на ресурсите и услугите с разумни цени. Туристическите продукти с такива качества са най-търсените и най-печелившите;

- като цяло по-бърз ръст на вътрешния туризъм;

- по-добра координация между туризма и другите стопански дейности;

- разнообразяване на туристическите оферти, с внимание върху опазване на екологичното равновесие в посетените места;

- ускорено обновяване на туристическата и транспортната материална база с цел постигане на по-високо качество на предлаганите услуги;

- грижи за подготовка на кадри и професионално усъвършенстване на туристическите кадри;

- намаление на „евроцентричността“ на международния туризъм и насочване на голяма част от американските туристопотоци към Карибския басейн и Южна Америка;

- продължава търсенето на туризъм в среда, „антиподна“ на условията на живот на туриста. Това определя доминиращо търсене на туризъм в чиста природна среда – т.е. видове, базирани на природни рекреационни ресурси и на първо място морска рекреация (около 2/3 от участниците в международен туризъм се насочват към морски крайбрежия);

- туристическите дестинации и особено морските курорти преживяват невиджана териториална експанзия. Почти всички крайбрежия в зоната на умерения, средиземноморския и тропическия климат са обхванати от туристическо развитие;

- наблюдава се повишен интерес към културно-познавателния туризъм, хоби туризъм, селския туризъм и „зелените“ ваканции, лечебен туризъм на хора от „третата“ възраст, екотуризъм и устойчив туризъм;

- деловите посещения и срещи (бизнес туризъм, конгресен, панаирен и т. н.) са не само източник на големи приходи, но и са твърде динамично развиващи се, особено в големите градове. [7]

В контекста на структурните и технологични промени, настъпили в световната икономика, туризмът получава шанс в много от развиващите се държави да заеме мястото на основна индустрия, която да се открие като база на икономическия напредък. По

този начин взаимодействието между туризма и транспорта може да се превърне в уникално конкурентно предимство за развиващите се туристически дестинации.

Водният транспорт, от друга страна, може да бъде приятен по свой собствен начин и за много хора ще бъде основната част от тяхната почивка, като например круиз, където идеята е не пристигането на определена дестинация, а наслаждаване на самото пътуване до нея. Дали е плаване по море, в сушата по езера, реки и канали, почивките с воден транспорт никога не са били по-популярни, както и доставките във всичките им форми играят важна роля в пътническата индустрия. Пътуването по вода е наследствено успокояващо, докато привлекателността на въздушния транспорт се базира основно на скорост – често императивно, когато се пътува до далечна дестинация.

Круизите най-вече са възкръснали след много години на запад и сега се радват на известност от първата половина на 20-ти век. Предимствата на този тип пътуване са пълна релаксация и цена, която включва всичката храна и забавление. Круизите позволяват на пасажерите да бъдат превозвани от една дестинация до друга в комфорт и безопасност, позната обстановка, както и без нуждата постоянно да се опакова и разопакова багаж. На къси разстояния плавателните съдове също са постигнали нови нива на комфорт и скорост на много маршрути до точка, в която те вече привличат туристи не само като начин на транспорт, но и като приятен „мини-круиз“ с храна и забавление на стандарт, който преди години можеше да се открие само на луксозни круизни лайнери. Развитието в технологиите е спомогнало за намаление на високите експлоатационни разходи, докато новите форми на воден транспорт също са се развили и са довели до появата на ховъркрафтите, катамарани с двойни корпуси и други. Гореспоменатите осигуряват бързо придвижване на кратки морски маршрути и понякога, както е в случая с ховъркрафтите, над труден терен.

Удоволствието, което хората получават, като просто плават, е дало начало на много нововъведения - от яхтени пристанища и автономни моторни плавателни съдове до плаване с малки лодки в Средиземно море и почивки на канални барджове (шлепове) във Великобритания и на европейската суша. Продължаващото очарование с по-стари ме-

тоди за придвижване е довело до реновацията и експлоатацията на езерни параходи в Англия и на континентална Европа.

Лайнерните плавателни услуги са тези, които предлагат пътнически транспорт на базата от пристанище – до пристанище, а не като част от круиз. Корабите, плаващи по тези маршрути, са познати като „лайнери“. Тази форма на транспорт е западна до точка, в която много малко такива услуги са останали, а тези, които ги има, все още имат тенденцията да са сезонно управлявани. Причините за този упадък не са трудни за установяване.

От 50-те години на 20-ти век иновациите във въздушния транспорт позволяват намаляването на цените, особено на популярните маршрути през Атлантическия океан, и стигат точка, в която става по-евтино да се пътува по въздух, отколкото по вода. Корабните търговски маршрути, които до появяването на самолетите не са имали конкуренция от други алтернативни форми на транспорт, просто не можели вече да се съревновават. Те били изправени пред рязко увеличаващи се разходи за гориво и труд в една трудоемка индустрия.

След 50-те години индустрията на водния транспорт сменя ударението си от лайнерни воаяжи на круизи. Първоначално тази трансформация се оказала трудна; съдовете в експлоатация на времето били в по-голямата си част твърде големи, твърде стари и твърде скъпи, за да работят за круизни цели. Техният размер също бил ограничителен фактор в броя на пристанищата, които можели да посетят, а също така били построени за бързина, а не за лежерно плаване. Разходите за гориво могат да се намалят, като се работи на по-ниски скорости, но идеално круизните кораби трябва да се строят, за да постигнат максималната си оперативна ефективност. През 60-те и 70-те това означавало кораби от 18000-22000 тона, превозващи 650-850 пасажери. Обаче промените в търсенето и напредъкът в мореплавателната технология са позволили круизните кораби да се строят според целите в разнообразие от размери. При достатъчно голямо търсене оптимални печалби могат да се постигнат, като се използват по-големи кораби и тенденцията от 80-те години е да се строят кораби със стабилно увеличаваща се товароподемност.

Най-общо казано, големите круизни маршрути са разположени в седемте региона на глобуса. Те са:

- Флорида, Карибите, Бермудите и Бахамите, включително крайбрежните градове в Северна, Централна и Южна Америка;
- в Западния Бряг на Мексико, в САЩ (Аляска в частност) и Канада, плюс транзит по Панамския канал;
- Средиземноморието, разделено между западните и източните сектори;
- островите в Пасифика и Далечния Изток;
- Балтийско море, северноевропейските столици и западният бряг на Норвегия на север до Северния нос;
- разширения до Свалбард (бивш Шпицберген) увеличават своята известност, тъй като има круизи до Арктическите региони като Исландия, Гренландия, които са лесно достъпни както от Европа, така и от Северна Америка;
- Западна Африка и Атлантическите Канарски острови, Мадейра и, все повече, Азорските острови. Понякога това се простира и до островите нос Верде;
- около света (обикновено са позволени по-ранни резервации).

Маршрутите на по-дълги разстояния стават популярни с известността на „летящи-круизи“. Мисълта за един круиз все още носи, за много екскурзианти, два изразено негативни образа. От една страна, круизните кораби се смятат, че са населени с консервативни, възрастни пасажери, които предпочитат да прекарват своите дни на морето, играейки бридж, седейки на разтегаеми дървени столове, покрити с одеала, гледайки хоризонта и пиейки чаши чай; докато от друга страна, на по-евтиния край на пазара, образът е на кораби като плаващи почивни станции, населени от хиперактивни, екстровеъртни пътници на средна възраст, пълнещи баровете, търсейки безкрайно забавление и радвайки се на възможностите за ядене по пет пъти на ден, помежду корабните романси. Докато такива стереотипи съществуват и определени лайнери осигуряват всяка от тези услуги, образите са далеч от точните, спрямо картината на круизите днес.

Ключовите фактори, които определят търсенето на круизи, могат да се идентифицират като: цена, продължителност на круиза и дестинация, но има и някои други фактори, подпомагащи избора; не най-малко заслуги имат усилията, положени от корабопла-

вателните компании да се харесат на нишите в пазара чрез своите кораби, занимания на борда и дестинации. Интересът към круизите сред населението като цяло се е разширил неимоверно през годините и няколко определени форми на круизни компании са се появили. Първи са големите интернационални круизни компании, които се възползват от световните пазари и са с тенденция за доминиране в индустрията.

След тях са шепа отдавна установили се компании, които силно зависят от местните пазари и които привличат значителни бройки повтарящи се покупки, които имат тенденцията да са верни на търговската марка на определени компании, често и към конкретни кораби.

На трето място са по малките компании с по-малките кораби и понякога по-тесни пазари, които могат да предлагат по-авантюристични дестинации или дейности, избрани така, че да се харесат на определени пазари. Те също привличат много лоялни пасажери.

Круизите са атрактивни на няколко нива. „All-inclusive“ природата на круиза, в която неограничена – и често отлична – храна се предлага, преобладаващата атмосфера на борда, високите нива на сигурност и изолация на кораба, които могат да се предложат, атракцията да се пътува с хора с „подобно мислене“, с които е лесно да се сприятелиш, оставени заедно на ограничено пространство, липсата на задръжки за количеството багаж, който може да се пренася, всички тези обстоятелства предлагат значителни предимства. Определено за тези с реален страх от летенето, круизите директно от пристанищата до дома осигуряват единствения начин за пътуване в чужбина.

ОПРЕДЕЛЯНЕ МЯСТОТО НА КРУИЗНИЯ ТУРИЗЪМ СРЕД ОСТАНАЛИТЕ ВИДОВЕ ТУРИЗЪМ

От своето възникване до днес круизният туризъм, както повечето сфери, зависещи от човешката изобретателност, е претърпял развитие. Увеличил се е не само капацитетът на пътническите кораби (от 2000 пасажери в началото, днес те надминават 6000), но и устройството им. Всеки новопостроен круизен кораб е по-внушителен от предишните и предлага много повече разнообразие на борда с цел да бъдат задоволени и най-капризните желания на пътешествениците. От превозно

средство с практична насоченост (круизните кораби са били единствената връзка с Америка), луксозните презокеански лайнери вече се възприемат като синоним на ваканция и забавление. В рамките на 8–14 дни (колкото обичайно трае едно пътуване) пасажерите се наслаждават на разнообразна програма, приятна интернационална компания, изключителни грижи и 100 %-ов комфорт – компаниите, организиращи круизен туризъм, осъзнават високата конкуренция в бранша и се стараят винаги да бъдат от класа в услугите и удобствата, които осигуряват на пътниците си.

УСЛОВИЯ ЗА РАЗВИТИЕ НА КРУИЗЕН ТУРИЗЪМ

Круизът е вид специализиран туризъм и изисква наличието на особени условия – обективни и субективни. Те са различни от тези за другите форми туризъм. Имат следните конкретни характеристики:

Природни дадености на туристическото място

Географско положение - определя физико-географските условия на района. В близост е до емитивните пазари, което е условие за успешен круизен туризъм.

Акваторията - може да бъде океан, море, плавателна река, езеро или воден басейн с изкуствен произход.

Климат - много важно условие. Сезонността при речния круизен туризъм е до голяма степен следствие от промяната във времето. Мъглите са също определящ фактор за движение на плавателното средство.

Хидрографски характеристики - определят плуваемостта на всеки воден басейн. Те не са маловажни от гледна точка на туристическата атрактивност на даден район. [6]

Приливи и отливи - от изключително значение е за провеждането на едно безопасно плаване през големите морета и океани.

Течения - редовни и предвидими пертурбации на водата.

Вълнението - силата му зависи от вятъра. Максималната височина на вълната е различна в различните водни басейни. Но не височината на вълната е от основно определящо значение за безопасно плаване. Специален коефициент определя съотношението между височината и дължината на дадена вълна. Трябва да се отбележи, че както твърде

силното, така и твърде слабото вълнение са опасни за плаването.

Флора и фауна - включват се видове, които могат да повредят плавателното средство.

Брегова линия - дължината и разположението на заливите определят възможностите за посрещане на кораби. Външният вид на бреговата линия е ориентир в навигацията. Но живописният ландшафт е туристически ресурс, който е с туристическо значение.

Рифове и пясъчни коси - познаването им е от изключително значение за успешния край на едно пътуване.

Това са основните характеристики, които морето диктува в осъществяването на едно плаване. Повечето от тях имат значение именно като плавателни условия, а други са по-скоро фактор за туристическата атрактивност на мястото. При разглеждането на тези природни дадености не бива да се забравя, че морето е стихия, далече не винаги дружелюбна към човека. Вълните, ветровете и бурите не се подчиняват на планове и програми и за много хора точно в това се крие очарованието на този вид туризъм.

Антропогенни условия

Това са „обекти и явления, които са плод на човешката дейност, притежаващи туристическа атрактивност“. [1]

Антропогенните туристически ресурси могат да се групират:

По време на възникване – исторически и съвременни паметници.

По област, в която са развити - култура, наука, икономика, спорт и др.

По характер на проявите - материални (паметници) и нематериални (специални събития).

За туристите опознаването на нова цивилизация е обогатяване на преживяванията от пътуването, а за приемащата страна ползният ефект е пряк брой посетители и непряк, чрез повишаване на имиджа и разширяване достъпа до този туристически район.

Готовност за посрещане на туристи

Географското положение на България е твърде благоприятно, тъй като позволява да се развиват както морският, така и речният пътнически транспорт. С това ще се създават условия за привличане на повече туристи, което е от съществено значение за икономиката на страната.

Круизни пътувания - на пазара се представя пакет от услуги, които са настаняване, изхранване, транспорт, туристическа програма

ма (културна и развлекателна). Този тип организация е типична за туроператорска дейност. Осигуряването на транспортно средство и екипаж са част от пакета услуги. Продажбата се извършва чрез посредник или директно.

Разходки и пикник с кораб - тук круизното пътуване е с продължителност 1 ден. Тази форма се предлага като разнообразяване на комплексен туристически продукт. Основна част от продажбите се извършва на място по време на ваканцията.

Експлоатация и поддръжка на пристанища - организациите, които се занимават с тази дейност, предоставят на пазара основна туристическа услуга и се извяват като първична туристическа организация.

Система за подготовка на кадри

За круизния туризъм, подобно на всеки друг, се изискват добре обучени кадри, владеещи чужди езици и с професионална подготовка за туристическите дейности като изхранване, настаняване, развлечения.

Система за координация между заинтересованите страни

Системата може да се развива на национално, регионално и локално ниво и централните институции за регламентиране на туристическа дейност са:

- Министерство на туризма;
- местни: общински власти, законоустановени институции за регулиране на туристическата дейност на локално ниво;
- доброволни национални браншови асоциации в туризма, в това число туроператори, ресторантиери и хотелиери.

Тази система за координация осигурява активна връзка на круизния туризъм с останалите видове, както и международната и фирмената политика.

Технико-технологични условия

Корабът е голям плавателен съд, който се използва за различни дейности, например транспорт на хора и стоки, риболов, забавления и военни действия.

Круизните кораби често са наричани „плаващи градове“ и разнообразието от забавления е огромно. Това е и един от огромните плюсове в полза на избора на круиз пред каквато и да било друга почивка. Ако целта на пътуването е да се видят интересни дестинации с архитектурна и културно-историческа стойност, то круизът изцяло запълва с полезни и приятни занимания времето до достигането на избраните

места. Той дава и чудесна възможност за запознанство и сприятеляване с нови хора, обмяна на опит и преживявания, обогатяване и разширяване на кръгозора.

Пътувания по вода с различна цел съпътстват съзнателната човешка дейност от най-дълбока древност. Развитието на водния транспорт е възможно при наличието на подходящи водни басейни - океани, морета, реки, езера и канали. Тази обвързаност със средата, в която се осъществява движението на превозните средства, обуславя и неговите технико-икономически, експлоатационни характеристики и особености в сравнение с останалите видове пътнически транспорт.

По-важните му предимства в този смисъл могат да се сведат до:

Възможност за извършване на масови пътнически превози при висока степен на комфорт и комплексност на обслужването. Големината на плавателните съдове позволява предоставянето на широки пространства за пътника и условия за потребление на редица допълнителни услуги па борда. Сред тях особено значение имат: организирането и предлагането на разнообразни развлечения, превоза на багаж с по-големи габарити, изхранване, търговия на дребно, нощувка и др.

Висока пропускателна способност. В сравнение с другите видове пътнически транспорт водният е в по-добри позиции по този показател, особено при по-големите басейни: океани, морета, големи езера и пр.

Сравнително по-малки по обем капиталовложения за подготовка на пътя и строителство на пътни съоръжения. Тук водният транспорт е водещ в сравнение с железопътния и автомобилния. Построяването дори на изкуствени канали е сравнително поевтино от изграждането и поддържането на пътища, тъй като те се използват и за други цели. С големия капацитет на корабите се обяснява и фактът, че ремонтът и поддържането на подвижния състав също са относително поевтини.

По-голямо разнообразие при пътуване по море и възможности за приятно прекарване на времето.

Възможности за едновременен превоз на други пътнически превозни средства.

Наред с отбелязаните преимущества пътническият воден транспорт има и някои недостатъци, които се свеждат основно до:

- ниска скорост на движение на превозните средства.

- неритмичност на превозите и сезонност при експлоатацията на плавателния състав.

Пътническият воден транспорт е доста почувствителен към измененията в атмосферните условия, климата и др. подобни;

- висок относителен дял на разходите за начални и крайни операции. Обслужването на корабите по пристанищата е изключително трудоемък процес. Това обстоятелство причинява оскъпяването на превозите на къси и средни разстояния, което е особено характерно за плавателните съдове с голям единичен капацитет;

- сравнително висока себестойност на единица обем превозна работа.

В системата на туристическото обслужване този вид пътнически транспорт изпълнява по-специфична роля, изразяваща се предимно в:

- участие при осъществяване на туристически пътувания, при които потреблението на транспортната услуга е подчинено на целта на пътуването, поради което тя се комбинира задължително с туристически услуги;

- обслужване на смесени туристически пътувания в съчетано използване на друг вид пътнически транспортни средства;

- провеждане на продължителни туристически пътувания за туристи с по-високи доходи и възможности за ползване на повече свободно време;

- извършване на каботажни (крайбрежни) превози на къси разстояния предимно в периода на активния туристически сезон и в райони с изразен профил на морски рекреативен туризъм;

- предлагане на основни и допълнителни туристически услуги с игнориране на транспортните функции, когато плавателните съдове не са в експлоатация и не се използват за активна превозна дейност;

Съоръжения на общата инфраструктура

Пристанниците са свързани с транспортната инфраструктура на града и приемащата страна. Те трябва да отговарят на определен стандарт и дизайн на населеното място, в което се намират. Електрификацията, водоснабдяването, телекомуникациите също са част от общата инфраструктура.

ПЪРВИ ТУРИСТИЧЕСКИ ПЪТУВАНИЯ, КРУИЗЕН „ЕТИКЕТ” И МАРШРУТИ

Първите организирани круизни пътувания датират от 1844 г. с кораби на компанията Peninsula and Oriental Steam Navigation по линиите: Великобритания – Испания, Португалия – Малайзия, Индонезия и Китай. Впоследствие Р&О организира пътувания до Малта, Константинопол, Гърция и Египет. Първият круиз с начална точка Америка се осъществява през 1867 г. на борда на парахода Quaker City по маршрут Ню Йорк до Светите места в Израел и Палестина, Египет и Гърция. Плаването продължава цели шест месеца. Сред избраните пасажери на борда е и Марк Твен, който определя пътуването като един „грандиозен пикник”. След завръщането си той описва своите преживявания в книгата „Глупаци в чужбина”, с която привлича вниманието на американските туристи към „различната” Европа. За да се открие мястото на круизния туризъм в системата на туризма, е необходимо да се разгледа систематизацията и общата характеристика на съвременните видове туризъм.

Марин Нешков доразвива предложената от Неделчо Енев класификация на туризма [3], като предлага „отворена“ класификационна система. Тази система съдържа десет основни признака за групиране на туризма и неговите основни подвидове и форми. Основните признаци са:

- национална принадлежност на туриста, цел на посещение, вид на транспортното средство, вид на заведението на настаняване, географско положение на туристическото място, продължителност на престоя, интензивност на посещенията през годината, категория на потреблението;

- възраст на туристите и начин на организация. [5] Стоян Маринов пише, че в основата на развитието на туризма стоят човешките потребности, мотиви и цели. Съчетаването им води до разнообразяване на видовете туризъм. Без насрещната туристическа индустрия, която създава и предлага продукти за задоволяване на потребителските нужди, е невъзможно съществуването на съвременните видове туризъм.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Круизните пътувания винаги са били мечтано преживяване, от създаването им като вид луксозна почивка преди повече от век до ден днешен. В съзнанието на всеки изникват впечатляващите фигури на огромните презокеански лайнери, превозващи усмихнати и щастливи, добре облечени хора, които видимо се наслаждават на изисканата обстановка, безупречно обслужване и безметежни дни на откритите палуби, прекарани на слънце и морски бриз.

През последните 10-15 години круизният туризъм бележи бурно развитие и въпреки че е сравнително млад, от 1980 г. до днес е предпочетен от повече от 90 млн. души. Средногодишният му ръст е 8%, надхвърляйки всеки от останалите туристически сегменти с 90%. Днес плаването по море придоби нов смисъл - вече се възприема за най-привлекателната форма на туристическо пътуване и е синоним на първокласна почивка. Това е едно уникално съчетание на релаксацията на борда на плаващ курорт и наситената с впечатления екскурзия до най-популярните туристически места в света.

ЛИТЕРАТУРА

1. Апостолов, Н. Туристически ресурси. Варна, Икономически университет, 2003, с. 173.
2. Димитрова, Д. Малка история на круизните пътувания. 2011 - <http://www.kruizi-blog.alexandertour.bg/?p=411>
3. Енев, Н. и др. Икономика и организация на туризма. Варна, Георги Бакалов, 1977, с.19-34.

4. Караджова, Зл. Туроператорска, агентска и туристическа транспортна дейност, Бургас, 2013, с. 183-184.

5. Маринов, С. Съвременни видове туризъм, Варна, УИ „Наука и икономика”, 2011, с. 23-26.

6. Басейнова дирекция на Дунавския район. План за управление на речните басейни в Дунавския район. 2010. - <http://www.bd-dunav.org/uploads/content/files/upravlenie-na-vodite/PURB-2010-2015/razdel-1/>

7. Sharpley, R., The tourism business, 2002, p. 21-30.

REFERENCES

1. Apostolov, N. Turisticheski resursi, UI – Ikonomicheski universitet – Varna, 2003, s.173.

2. Dimitrova, D., Malka istoria na kruiznite patuvania. 2011 - <http://www.kruizi-blog.alexandertour.bg/?p=411>

3. Enev, N. i kolektiv. Ikonomika I organizacia na turizmal Varna, Georgi Bakalov, 1977, s. 19-34.

3. Karadzhova, Zl., Turoperatorska, agentska i turisticheska transportna deynost. Burgas, 2013, s. 183-184.

4. Marinov, S. Savremenni vidove turizam, UI – Ikonomicheski universitet – Varna, 2011, s. 23-26.

5. <http://www.bd-dunav.org/uploads/content/files/upravlenie-na-vodite/PURB-2010-2015/razdel-1/>

6. Sharpley, R., The tourism business, 2002, p. 21-30.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРИЛОЖЕНИЕ НА АНИМАЦИЯТА В КРУИЗНИЯ ТУРИЗЪМ

Златина Караджова, Златка Димитрова

OPPORTUNITIES FOR IMPLEMENTING TOURIST ENTERTAINMENT IN CRUISE TOURISM

Zlatina Karadzhova, Zlatka Dimitrova
E-mail: zlatina_karadjova@abv.bg

ABSTRACT

Cruise tourism sounds intriguing, exotic and yet is somehow unknown. Or at least in Bulgaria. Tourist entertainment is an activity related to changes in the reasons for the trip and the value system of tourists, the main one being the need for variety and stimulation. The subject of study of this paper is the entertainment products offered on the largest cruise ships in the world. The object is specifically cruise tourism. The aim is to prove that cruise tourism, which offers a wide scope for development of tourist entertainment programs, has established itself as a popular way to vacation and is a successful financial investment.

Key words: *cruise tourism, tourist entertainment, entertainment products, cruise ships*

ИНДУСТРИАЛИЗАЦИЯТА И УРБАНИЗАЦИЯТА КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА ВЪЗНИКВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ТУРИСТИЧЕСКАТА АНИМАЦИЯ

Характерните черти на съвременната цивилизация директно или непряко въздействат на всички производствени звена. Извършват се предимно еднообразни и постоянно повтарящи се в една последователност действия. Това, от една страна, е предпоставка за изразходването на по-малко физическа енергия при изпълнението на служебните задължения на служителите, но вместо да се изморяват по-малко, служителите, които работят предимно с технически средства, са подложени на допълнително психическо натоварване поради необходимостта от съсредоточаване и напрежение. Интелектуализацията и техническият прогрес водят до по-голяма психическа умора, която се преодолява по-бавно от физическата. Монотонността и еднообразието, които присъстват постоянно в ежедневието, водят до търсене на контрасти, на създаване на впечатления и

разнообразие по време на почивката. Психическата умора се преодолява през ваканцията чрез повече двигателни упражнения, активно участие в спортни прояви, различни конкурси и др. Липсата на творчество и инициативност, породени от стандартизацията и строгото регламентиране на операциите, повишават интереса към творческите занимания по време на почивката. Повишеното техническо обкръжение в стопанството и бита поражда засиленото търсене на по-близък контакт с природата. Ролята на анимацията в туризма от гледна точка на засилената индустриализация е значителна, защото именно добре планираната анимационна програма е в състояние да „пренесе” туриста в света, за който мечтае. Свят, който е различен от ежедневието му, изпълнен с настроение, свежест и разнообразие.

Постепенно, но в голяма степен доста продължително като период от време, започва изселването от малките населени места и главно от селата. Все по-предпочитани места за живеене са предимно големите градове за сметка на селата, които започват да обезлюдяват и запустяват. Същевременно с това явление в градовете започва да се наблюдава

повишаване плътността на населението, по-напрегнат и нездравословен ритъм на живот и влошаване жизнената среда - обкръжение от бетон, желязо, асфалт, недостатъчно чист въздух, дълго пътуване до месторабота и др. Контактите между хората започват да стават все по-безлични, анонимни, наблюдава се едно духовно отдалечаване и отчуждаване. Тези фактори на урбанизацията влияят пряко на необходимостта от създаването на нови контакти, на създаването на нови възможности за общуване, за опознаване живота на други хора и т.н. Липсата на време за любимите занимания и ограничените контакти в семействата пораждаат потребността от изява на личността, участия предимно в събития, където отделната личност да бъде забелязана. Потребността от анимация съществува реално, тъй като е породена от актуалните дефицити на жизнената среда, които не са намерили конкретен израз в ежедневното съзнание на потенциалните туристи. Туристите не биха могли сами, без необходимите организационни и материални предпоставки, да реализират своите намерения. Ефективната анимация допринася много за повишаване на емоциите и стимулира психическото стабилизиране на личността.

МЯСТОТО НА АНИМАЦИЯТА В ТУРИЗМА

Изясняването на понятието „анимация” е свързано с етимологията на думата и нейното смислово значение. В основата ѝ стоят латинските думи „anima” /душа, живот/ и „animus” /дух/. Преминала от латински език в редица европейски езици, анимацията и нейните производни думи се тълкуват с няколко значения, които, макар и в различни нюанси, са твърде близки по своята съвкупност: насърчавам, поощрявам, подтиквам, подбуждам, увличам се към нещо, вдъхвам някого и т.н. Нашата обща лексикология обяснява понятието „анимация” само във връзка с филмовото производство. В последно време сред специалистите в областта на анимацията започва да се налага един нов термин от английски произход “entertainment” /забавление, развлечение/.

Грижата за свободното време на гостите и гражданите в обществото е съществувала още от древността. Провежданите в Древна Елада олимпийски игри развличали хилядите посетители. В Древен Рим множеството

обществени и религиозни празници били придружавани от танци, игри и състезания. В Циркус Максимус и Флавиановия амфитеатър се провеждали зрелищни демонстрации на сила и ловкост, състезания с колесници, гладиаторски битки и др.

Много по-късно в Средновековието по време на рицарските турнири и религиозни празници са се провеждали състезания, танци и обреди за различните слоеве на обществото.

Интересът към развлеченията, рекреацията и спорта е катализатор за развитието на туризма през XVIII в. След края на Втората Световна война туризмът се развива с бързи темпове, но все повече туристическият пакет, съдържащ основно нощувка, храна и транспорт, не задоволява потребностите на туристите. Започват да се предлагат допълнителни услуги и развлечения, което води до формирането на анимацията като частен феномен в туристическата индустрия. Анимацията закономерно се налага като мощен фактор при привличането на туристите и за повишаване степента на удовлетвореност на потребностите от движение, спорт, познания и развлечения. Въз основа на кратката историческа ретроспекция може да се обобщи, че възникването на анимацията е свързано с промени в мотивите за пътуването и ценностната система на туристите, като определящи се явяват нуждата от разнообразие и стимулация за активност.

Туристическата анимация е специфична дейност, която обединява разработване и осъществяване на специални програми за организиране на свободното време. Анимационните програми включват не само спортни игри и състезания, танци, карнавали, игри, хоби и занимания, но и са призвани да удовлетворяват висши потребности [1, с. 319].

Специфичните характеристики на анимацията се откриват в практическото ѝ приложение в туризма. Най-общо това е дейност, развивана от предоставящо туристически услуги предприятие или организация (хотел, туристически комплекс, туроператор и др.), която има за цел да насърчи туристите към активно и разнообразно прекарване на свободното време чрез участие в специално разработени програми. В съдържателно отношение анимацията обхваща и редица прояви, които могат да бъдат групирани в няколко основни сфери: физическо натоварване, движение и спорт; социални контакти;

културни интереси; изява на творчески интереси и наклонности.

Поради своя подчертано доминантен характер посочените сфери (особено първите две) са почти неотменна съставна част на всяка концепция за анимация.

Анимацията като процес на междуличностно общуване предоставя условия за създаване и съгласуване на представи за общо одобрявано и социално приемано поведение. Потенциалните ресурси на анимацията като социализационен агент се разкриват чрез определянето ѝ:

1. Като процес на взаимодействие между индивидите, където социалните позиции не са предпоставени, а са актуално случващи се.

2. Като интерактивен подход, който провокира децата и техните родители активно както да изявят себе си, така и да се учат да приемат другите с техните индивидуални характеристики.

3. Като средство за организиране на свободното време на смесени групи деца и техните родители [2, с.321].

Комплексният анимационен туристически продукт води до „задоволяване на нарастващите потребности на туристите от двигателна активност, рекреация и лечение чрез използване на физически упражнения“ [3: 31].

КРУИЗНИ КОРАБИ И ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА АНИМИРАНЕ ВРЕМЕТО НА ТУРИСТИТЕ

Представяме плаващите гиганти с мега тонаж над 150 хил. тона. [4] Най-големите кораби в света, принадлежат на круизната компания Royal Caribbean International – лидер в круизната индустрия, ненадмината по качество и мега тонаж, с флотилията си от 25 иновативни и високо технологични лайнери.

1. HARMONY OF THE SEAS, (Royal Caribbean).

Номер 1 кораб в света, готов през май 2016 година, със своите внушителни размери – тонаж 227 000 и капацитет гости 5 479. Плава в Европа за летния сезон на 2016 година!

Няколко от екстрите на борда: вътрешни виртуални балкон-каюти с лед екран, създаващ усещането, че съзерцавате морски гледки; впечатляващи 3 водни пързалки за забавление на гостите; бар с роботи, правещи коктейли.

Корабът е разделен на 7 зони: Централ Парк, Алея на забавленията с барове, магазини и ресторанти (Royal Promenade), аква театър и въртележка (Boardwalk), аква парк и спортен комплекс, спа и фитнес, казино и театър „Бродуей“, детски клуб.

2. ALLURE OF THE SEAS (Royal Caribbean).

Построен през 2010 година, тежи 225 282 тона с капацитет 5 412 пасажери; лайнерът се нарежда на второ място в класацията на плаващите мега гиганти. Слави се като номер 1 за предпочитан кораб за почивка в света. Разгърнат на 16 палуби, предоставя фантастични забавления, за своите гости. Някои от тях са: шоу представления и паради с анимационните легенди – Шрек, пингвините от Мадагаскар, Кунг фу панда и Котаракът в чизми; аква театър с акробатични изпълнения; първият озеленен парк на борда с магазини и ресторанти; сърф пързалка симулатор и аква парк; 3D кино и над 25 ресторанти.

3. OASIS OF THE SEAS (Royal Caribbean).

Построен през 2009 година с тонаж 225 282 тона и капацитет 5 412 гости. Трети от серията най-големи кораби на круизната компания Royal Caribbean. Отличава се с това, че е първият иновативен кораб, който променя круизната индустрия и прави революция с отличителните си технологии и луксозни екстри на борда. Предлага същите забавления като ALLURE OF THE SEAS. Може да се впуснете във фантастични наслади, сред които: аква парк, казино, спа, спортен комплекс, много на брой тематични ресторанти и заведения, нощни клубове, шоу представления, както и отличителни апартаменти тип мезонет за настаняване. Круизите с този кораб са целогодишно на Карибите.

4. QUANTUM OF THE SEAS (Royal Caribbean).

Корабът Quantum of the seas е един от най-впечатляващите круизни кораби в света. Със своите внушителни размери – 168 666 тонаж, 16 палуби и капацитет 4 180 пътника, се нарежда в челните позиции на най-големите и луксозни лайнери. Собственост на Royal Caribbean International, Quantum е един от най-модерните кораби на компанията. На борда се предлагат уникални атракции, осигуряващи не само удоволствие от пътуването, но и незабравими емоции за пасажерите. С много на брой ресторанти и заведения, сред

които и панорамна зала на три нива, където може по всяко време на денонощието да се съзерцава романтична гледка. Най-модерните съоръжения на борда са: първият симулатор „SKY DIVING“; стъклената капсула North Star, която се издига на 300 метра над морето и предлага спираща дъха 360 градуса панорама за своите гости.

5. ANTHEM OF THE SEAS (Royal Caribbean).

Корабът Anthem of the seas е вторият от общо трите кораба от клас QUANTUM на компанията Royal Caribbean. Пуснат по вода през април 2015, тежи 168 666 тона, дълъг 360 метра, развива 22 възела максимална скорост. Класира се в ТОП 10 на най-големите и луксозни плавателни съдове в света. С капацитет от 4 180 пасажери Anthem of the seas разполага с 2 090 каюти, някои от които са ексклузивни, само за корабите от клас QUANTUM. Круизният кораб има редица иновативни съоръжения за развлечение, сред които Sky Diving симулатор и North Star капсула. На борда на лайнер, е един от най-големите затворени комплекси за забавления (Sea-Plex), предлагащ блъскащи колички и баскетболно игрище. Гостите имат голям избор от над 20 ресторанта, нощни клубове и дискотека, открити и закрити басейни, спа център и казино, задоволяващи и най-високите изисквания.

6. OVATION OF THE SEAS (Royal Caribbean)

Ovation of the seas е поредният от серията QUANTUM кораби на компанията Royal Caribbean International. Тежи 168 666 тона, а капацитет му е 4180 пасажера. Луксозният кораб дебютира през април 2016 година, като предлага отличителните за класата си екстри, редица иновативни и впечатляващи характеристики: роботизиран бар, най-бързият интернет в открито море, специално приложение за резервации за екскурзии, ресторанти, както и нововъведената опция Dynamic Dining. Тя предлага многобройни варианти за изхранване, изцяло стремежки се да угоди на вкусовете и изискванията на своите потребители. Лайнерът разполага и с всички други удобства: аква парк, казино, спа и фитнес център, тематични клубове и ресторанти, шоу представления, бутици.

7. NORWEGIAN ESCAPE (Norwegian cruise line – NCL).

Корабът влиза в експлоатация през октомври 2015 година и плава на Карибите.

Тежи 164 600 тона и предлага настаняване за 4200 пътници. Escape разполага с голямо разнообразие от различни категории каюти – удобни семейни каюти с две спални, както и VIP апартаменти Haven с големина до 80 кв. метра, обслужване от иконом и ексклузивна зона Courtyard, в която има ресторант, басейн, бар и места за отдих. Корабът е уникален по рода си с първата крайбрежна морска алея „Waterfront“, по дължината на която са разположени ресторанти и барове. Друга впечатляваща част е центърът, разгърнат на 3 нива с казино, магазини и ресторанти. Забавленията на борда на лайнера са повече от впечатляващи: аква парк, спортен комплекс, спа център, клубове на закрито и под открито небе, казино и други.

8. NORWEGIAN EPIC (Norwegian cruise line-NCL).

Norwegian Epic е на осма позиция по големина в света и е един от най-съвременните и впечатляващи круизни кораби, който поставя нови стандарти в круизните пътувания след 2010 г. Той тежи 155 873 тона предлага настаняване на 4100 гости. Екипажът на борда е 1 738 човека. С над 23 необикновени заведения за хранене Norwegian Epic предлага, изключителна кулинария от световна класа. Някои от забавленията на разположение на гостите са: аква парк, спортен комплекс, спа и фитнес център, казино зала, нощни клубове и шоу програми. Каютите впечатляват с нов, оригинален и луксозен вътрешен дизайн. Настаняването е във вътрешни каюти, външни с балкон, мини апартаменти и VIP апартаменти от клас Heaven. Епик остава в Европа през зимата на 2015 г./2016 г. с отплавания по Западното Средиземноморие и Канарските острови.

9. FREEDOM OF THE SEAS, LIBERTY OF THE SEAS, INDEPENDENCE OF THE SEAS от серия „Freedom“ (Royal Caribbean).

Построен в периода от 2006-2008 с тонаж 154 407 тона и капацитет 3 634 гости. Корабите от тази серия се славят със своите шоу програми; срещи с известните анимационни герои, уникалната сърф-водна пързалка; шоу върху лед; алея на забавленията, включваща магазини и ресторанти (Royal Promenade).

10. GENTING WORLD (STAR CRUISES).

Водещата круизна компания в Азия присъедини към своята флотилия от 6 кораба нов лайнер с мега тонаж 151 000 тона и капацитет гости 3200 през 2016 година.

Анализирайки туристическите услуги, които се предлагат на десетте най-големи круизни кораба в света, намираме много общи неща. Освен първокласен комфорт, изключителна кулинария, се залага на търсенето на все по-интересни, атрактивни и спиращи дъха забавления. Допълнителните услуги, каквито се явяват анимационните дейности, са това звено, което прави ваканцията незабравима.

Въпреки огромните си размери, наличието на зони за развлечения, аква паркове, казина, театри, магазини и дискотеки, се налага предлагането на богат арсенал от анимационни дейности, удовлетворяващи и най-претензионните вкусове на клиентите. Затвореното пространство, дните, в които корабът е само по вода, присъствието на гости от различни националности, различни възрастови групи, имащи различно социално положение - това са малка част от условията, явяващи се предизвикателство за организацията на анимационните дейности по време на пътуването.

Най-общо гостите на кораба могат да се разделят на няколко групи личности:

Първи тип: инициативни туристи, които планират отрано както работните дни, така и ваканцията си. По тази причина те имат много идеи за това как да прекарат свободното си време. Основната задача на аниматорите, работещи с тези туристи, е да умеят да изслушват и по възможност да изпълняват очакванията им, оставяйки ги да поемат инициативата. Импровизации с този тип гости не са препоръчителни или поне трябва да се сведат до минимум.

Втори тип: бизнесмени, които обичат да оползотворяват с полезни дейности и ограниченото си свободно време. Този тип туристи предпочитат занимания, които да усъвършенстват техните способности и таланти (делови игри, тривия – викторини, дискусии и т.н.) или спокоен отдих, който да им даде възможност да се отпуснат от напрегнатото ежедневие. Препоръчително е да имат възможност за риболов, разходки сред забележителности и природа, релакс-зони, спа процедури и т.н.

Трети тип: активни туристи, които предпочитат движението и спорта и през свободното си време. Тези гости е желателно да бъдат провокирани с разнообразни спортни състезания, конкурси, танци и т.н. Удоволствие за всеки аниматор е работата с този тип туристи, защото те подкрепят всяка инициатива. Програмата за тези туристи трябва да

бъде с очакването за максимална двигателна активност.

Четвърти тип: пасивни туристи, които търсят домашното спокойствие и уют. Те са склонни продължително време да прекарат в четене на книги, гледане на телевизия, излежаване по шезлонгите. За този тип туристи се препоръчват шоу програмите, спектаклите, изложби, концертите и ревютата на борда на кораба.

Пети тип: непоправими скептици и недоволните. За съжаление, има и такъв тип туристи. Това е най-трудната категория хора. Те много трудно могат да се впечатлят от анимационната програма, но когато тя е разнообразна, могат да намерят и нещо, което да ги впечатли.

Шести тип: пристрастени към круизните пътувания. Това са туристи, които не признават друг вид ваканция, освен на борда на кораба. Те са наясно с правилата, с предимствата, с програмата. Чувстват се удобно навсякъде на кораба. Държат се като любезни домакини и се смесват много бързо с останалите гости. Подкрепят персонала, в това число и екипа от аниматори.

Професионалните аниматори умеят много бързо да разпознават различните типове туристи и да се съобразяват с темперамента и желанията им.

Развлеченията, които се предлагат на всички круизни кораби без изключение и независимо от класата на кораба, са: басейни-пързалки, аква аеробика, водна топка и др.; спа центрове; фитнес центрове.

Допълните забавления, които се предлагат в съвременните круизни кораби, без да претендираме за изчерпателност, са: аква паркове; казина; 4D кинотеатри; кинозалони на открито и закрито; боулинг клубове; мини голф; дискотеки на открито и закрито; мултифункционални спортни площадки; тенис кортове, игрища за скуош и др.

Анимационните програми на круизните кораби, освен с типовете туристи по темперамент, се съобразяват с броя на гостите, тяхната възраст и националност.

За семействата с деца се предлагат срещи с анимационните легенди от киното и малкия екран. Любителите на силни усещания могат да се катерят по различни по трудност стени за катерене, да се пуснат на сърф – пързалките и камикадзетата в аква парка; за почитателите на спокойните занимания се прожектират кино под звездите, аква театър, шоу

върху лед и професионални бродуейски програми, изпълнени от професионалисти. Като пример за анимационни мероприятия на кораба можем да изброим следните:

1. Викторини – музикални въпроси, „Стани богат“, тривиални въпроси от различни области на живота.

2. Състезания – подлагат на изпитания бързината, съобразителността, артистичността и таланта на участниците.

3. Конкурси – танцови, „Мис и мистър Круиз“, „Перфектната двойка“, „Жени срещу мъже“, „Семейни войни“.

4. Бинго игри и лотарии, „Сделка или не“.

5. Уроци по различни стилове танци – салса, меренге, бачата, валс, танго и др.

5. Караоке.

Във вечерните часове гостите на борда на кораба могат да се насладят на професионални шоу програми, мюзикъли, танцови и циркови спектакли, жива музика за всеки вкус, пиано барове, казина или просто да се отдадат на спокойни разговори в тихата зона за отдих с коктейл в ръка.

В дневните часове освен басейните, джакузитата и спа процедурите, на пасажерите се предлагат изключително много спортни развлечения, кулинарни шоута, дегустации на напитки, семинари на различна тематика, среща с капитаните и екипажа на кораба, професионални снимки, аукциони на картини, разпродажби на часовници, бижута и маркови дрехи, парфюми и други.

Круизните кораби са оборудвани с първокласни фитнес зали, като тренажорите и уредите са с изглед към морето. Професионални инструктори се грижат за индивидуалната тренировъчна програма на посетителите; като допълнителни услуги се предлагат специализирани тренировки по аква аеробика, йога, пилатес, каланетика, стречинг, сайклинг и др. Инструкторите организират състезания по баскетбол, футбол, тенис на маса, тенис на корд, спортно катерене и др. За любителите на джокинга е на разположение пътека за бягане на открито. Шафъл бордът е едно от често търсените забавления от туристите, за което също е предвидено място на външната палуба.

На всеки круизен кораб е разположен и оздравителен център с терапии, отговарящи и на най-претенциозните клиенти. Хомеопатия, фитотерапия, ароматерапия, рефлексотерапия, хидротерапия, музикотерапия, кинези-

терапия, медитация са част от услугите, от които могат да се възползват гостите. Всеки ден за пасажерите работят и салоните за красота, предлагащи козметични продукти на водещи фирми и процедури, съобразени с последните модни тенденции.

Несъмнено, всяка компания се стреми пасажерите на борда на кораба да получат най-доброто обслужване, комфорт и забавление. Разработват се програми, чрез които времето, прекарано в открито море, да остави незабравими впечатления.

Еднаквото, което е характерно за всички круизни пътувания, са изненадите за гостите. Главната задача на персонала на борда е да отгатне очакванията на пасажерите и да се намери индивидуалният подход към всеки един. Добри примери за това са луксозни ресторанти, в които известен шеф-готвач приготвя специални блюда за гостите, цирков или кабаретен спектакъл с вечеря, изложби на известни творби и др. На кораба Queen Mary 2 се намира единственият по рода си планетариум. Неактивните пътници също имат възможността да слушат семинари на различни теми, да съзерцават морската шир, да дегустират любими напитки и др.

Друга екстра, която се предлага от водещите в света круизни компании, е онлайн приложение за смарт телефоните на пасажерите. Всеки гост на кораба има 24-часов достъп до информация за всичко, което се случва на борда.

За всички пасажери, които искат да запечатат незабравимите моменти по време на пътуването, са на разположение професионални фотографи, разположени на възлови места на кораба. Предлагат се и професионални фотосесии в специализирани фото студия. Интерактивни екрани, разположени до всички асансьори, помагат на пасажерите да се чувстват сигурни и в безопасност по време на целият престой.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Въпреки увеличаващата се популярност на круизите, те си остават един нестабилен пазар, тъй като лесно се влияят от различни събития – такива са терористични дейности или войната в Средния Изток. Круизните компании при тези условия също могат да се принудят да прелокализират своите плавателни съдове към вече задръстените Кариби; пренаситеното предлагане води до големи

отстъпки за всички круизни кораби и печалбите спадат.

Глобалната политическа ситуация не само е довела до повишаване на цените на горивата, корабите и пристанищата; сега всички се нуждаят от повишена сигурност. Пасажерите и техният багаж трябва да се проверяват по-внимателно, когато се качват на кораба, и плавателните съдове трябва да се охраняват денонощно, докато са на пристанищата и докато пътуват.

Сигурността на съвременните круизни кораби в днешно време се поставя преди комфорта. Те трябва да са добре защитени. Надеждността на кораба и сигурността на пътниците му е във фокуса на вниманието на круизните оператори. Сигурността на кораба, на неговите пътници и на тяхното имущество са други аспекти на сигурността, в които компаниите инвестират значителни средства.

Опазването на околната среда е една от конкретните задачи на индустрията, а не просто изискване, с което тя трябва да се съобразява. Корабостроителниците, пристанищата и круизните оператори работят успоредно, за да осигурят екологичния баланс и да наложат индустрията в очите на обществеността като бизнес, който носи икономическа полза, а не екологични вреди. Нови технологии, енергоспестяващи решения, начини за безопасно преработване на отпадъците, икономия на гориво и питейна вода са част от критериите за екосертифициране на круизните компании. Нещо повече, много от тях влагат средства за разработване на проекти за създаване на екологично защитени крайбрежни области.

ЛИТЕРАТУРА

1. Димитрова, Зл. За анимацията като специфична дейност и за необходимостта от специфична подготовка на кадрите - Управление и образование, 2010, № 1, с. 318–323.

2. Димитрова, Зл. Теоретичен модел за професионална компетентност на учителя като аниматор - Годишник на Университет „Проф. д-р Асен Златаров”, 2001, № 1, с. 321–324.

3. Томова, Сн. Основи на спортната анимация в туризма. Варна, Наука и икономика, 2007.

4. <http://blue-seas.eu/2016/>.

5. https://en.wikipedia.org/wiki/Flair_bartending

REFERENCES

1. Dimitrova, Zl. Za animatsiata kao spetsifichna deynost i za neobhodimostta ot spetsifichna podgotovka na kadrite. // *Upravlenie I obrazovanie* (Burgas), 2010, № 1, 318–323.

2. Dimitrova, Zlatka. Teoretichen model za profesionalna kompetentnost na uchiteliya kao animator. // *Godishnik na Universitet „Prof. d-r Asen Zlatarov”*, 2011, № 1, s. 321–324.

3. Tomova, S. Osnovi na sportnata animaciya v turizma. Varna: UI „Nauka I ikonomika”, 2007.

4. <http://blue-seas.eu/2016/>

5. https://en.wikipedia.org/wiki/Flair_bartending

ИНОВАЦИИ В ТЕХНОЛОГИЧНИТЕ ПРОЦЕСИ, ГЕНЕРИРАЩИ ФИНЕС И КРАСОТА В ОБСЛУЖВАНЕТО

Минчо Полименов

INNOVATIONS IN TECHNOLOGICAL PROCESSES GENERATING REFINEMENT AND BEAUTY IN SERVICE

Mincho Polimenov

E-mail: mpolimenov@gmail.com

ABSTRACT

Certain restaurant products fully meet customer expectations and are creative when satisfy demand; however, the assumed responsibility does not always meet requirements and the violation of processes reflects on the order of work. Creative processes in the production cycle are able to generate recreational opportunities for new restaurant products. The provision of high-quality services is connected with the design of the components and the necessity to go into the details of each operation, which in turn leads to an effective process. The design of each restaurant product is conceived to provide reliability and ensure quality.

Key words: *creative restaurant product, culinary product, forms of service, reengineering, restaurant in details*

ВЪВЕДЕНИЕ

Определени ресторантърски продукти отговарят напълно на очакванията на клиентите и това е креативното, което се препокрива с търсенето; поетата отговорност не всякога обаче отговаря на изискванията и нарушаването на процесите се отчита в порядъка на работа. Креативните процеси в производствения цикъл са в състояние да създадат рекреативни възможности на новите ресторантърски продукти. Предоставянето на висококачествени услуги е свързано с проектиране на елементите и вникване в детайла на всяка операция; това от своя страна води до ефективен процес. Дизайнът на всеки ресторантърски продукт така е замислен, че да осигурява надеждност и да гарантира качество. Спазването на определени детайли при изграждане на ресторантърския продукт е свързано с определени техники, технологии и рецепти. Цялостното непрестанно повторение и формиране на продукта може да се използва като инструмент за иновиране на процесите и за търсене на възможности и облекчаване на същите.

Целта на статията е да се акцентира върху креативността на технологичните опе-

рации в обслужването, като се достигне до рекреативните възможности на ресторантърския продукт, стремящ се към финес и красота, водещи до удовлетвореност.

Форми на обслужване, стремящи се към усъвършенстване

Непрестанното пресъздаване на операциите в „...обслужването довежда до усъвършенстване...” [5] на формите на обслужване и задаване на нови планирани параметри. Точното копие на услугата се явява възлово за „...развитие и обогатяване на ресторантърския продукт...” [1]. Актуалните подходи на иновиране на ресторантърския продукт са свързани с реинженеринг в стопанските процеси. Успешното му прилагане достига до по-висока ефективност чрез намаляване на текущите, допълнителни разходи за време, като основното е в усъвършенстване на видовете операции и подобряване на качеството на ресторантърския продукт с цел увеличаване на печалбите.

Успоредно с нарастване на взискателността на туристите към качеството на предлаганите им се ресторантърски продукти и услуги, се наблюдава и постоянна промяна на

техните потребности. Тази промяна е свързана с глобализирането на икономиката, което предполага и глобализиране на технологиите за задоволяване на тези потребности. Нараства търсенето на „...туристическите преживявания, които са „уникални“ или най-малкото „различни от всички останали“...” [2]. Съвременният турист има високи критерии за начина, по който трябва да бъде обслужен. За да отговорят на тези изисквания, мениджърите непрекъснато се стремят да предлагат нови и по-добри продукти, с които не само да спечелят нови клиенти, но и да запазят постоянните. Те често преразглеждат стратегиите си, особено когато се изменят основните потребности на туристите или когато „...конкурентното предимство...” [6]. отпада поради нова технология, и търсят нови възможности. Конкурентни са тези дружества, които предвиждат и изпреварват потребителските изисквания не само на вътрешния, но и на международния пазар с помощта на иновационната си политика.

В зависимост от мястото на промените, креативните иновации в ресторантьорството могат да бъдат „...групирани в три основни направления...” [3].

Иновации в системата на кулинарно производство и технология на обслужване.

Иновации, свързани с качеството на ресторантьорския продукт.

Организационно-управленски иновации (реинженеринг).

Тази класификация дава възможност определени иновации да се представят не само като едностранен процес, свързан с иновиране на ресторантьорския продукт, а като организационна система, обвързваща всички сфери от дейност. „В системата на производство се разграничават два вида иновации, а именно продуктивна (продуктова) и технологична. Първият вид има решаващо значение за конкурентоспособността и успеха на ресторантьорската дейност...” [4]. Продуктовите креативни иновации са нововъведения под формата на нови основни и допълнителни ресторантьорски продукти и услуги, които се предлагат на клиентите, машини, съоръжения и др.

Промените в ресторантьорството са свързани с иновации в „...организационното управление (реинженеринг)...” [5] – не е възможно да се въведат нови продукти и технологии, ако не се промени организационното управление на формите на обслужване. То

зависи от качеството, професионализма и решимостта на управленските кадри. Въпреки че иновациите в управлението на едно дружество се подценявани от много учени, нуждата от иновация в мениджмънта е свързана с етапите в жизнения цикъл на продукта и с необходимостта от осигуряване на непрекъснат и ефективен растеж. Необходимостта от реинженеринг се обуславя и от факта, че в условията на динамична конкуренция в сектора традиционните източници на конкурентно предимство постепенно отстъпват място пред търсенето на нови начини на създаване и дългосрочно поддържане на това предимство. Задача на реинженеринга е да открие коренно различен начин на работа, да реконструира продажбения процес от позиция на потребителя чрез прилагане на креативни технологични решения за постигане на по-висока ефективност и по-добро обслужване на своите клиенти. Целта на реинженеринга е туристическото предприятие да бъде организирано по такъв начин, че да е в състояние да реагира адекватно на динамичните предизвикателства на конкурентния пазар.

Възможности за внедряване на креативни иновации

Тенденциите са за ускоряване на иновативните процеси и въвеждане на нови продукти на ресторантьорския пазар, което се постига чрез бързия технологичен напредък, високите изисквания на пазара и растящите темпове на развитие на отрасъла. Въпреки високия растеж на инвестициите в ресторантьорството, дружествата са изправени и пред редица трудности, сред които основно място заемат:

- високата стойност на инвестициите;
- не винаги адекватното държавно регулиране;
- сравнително ниска цена, която са готови да заплатят туристите за крайния ресторантьорски продукт (особено за българския);
- високата степен на риск;
- стремежът към бърза възвръщаемост на вложените средства;
- липсата на традиции в иновационната дейност.

Независимо от това дружествата трябва да умеят да се иновират в ситуация на постоянно променящи се вкусове, технологии и конкуренция. „...Гъвкавият, еластичен ресторантьорски...” [1] микропродукт, лесно се

променя според изискванията на консуматорите. Освен това, той притежава някои черти на стоките за бита: може да се планира в няколко варианта, да се изпробва на пазара и да следва реакцията на потребителите. Затова ресторантьорският продукт е по-гъвкав и по-лесно се управлява от специалистите по маркетинг. Сравнително бързо се рационализира, модифицира и заменя с нов. При маркетинговата промяна на съществуващ ресторантьорски продукт, анализът се насочва към него и към действителната клиентела. Изследват се силните и слаби страни на продукта. В ресторантьорството най-често е използван директен метод за проучване и оценката на новия продукт от страна на потребителите. Това е директното наблюдение на обслужващите специалисти (сервитьори) в търговската зала, което се прави целенасочено при конкретна маркетингова задача. Точна информация се получава и от броя сервиращи ястия, напитки, десерти и др. В тази насока се използват различни форми за директно проучване на търсенето, чрез наблюдение.

Въпреки че през последните години е налице известно нарастване на ресторантьорската материална база, стремежът е към качествено предлагане на храна и напитки както в заведенията за хранене, в големите туристически комплекси, така и в самостоятелни обособени заведения за хранене. Перспективите са в загубения пазарен дял от отделни продуктови заведения за хранене и в недостатъчното ефективно използване на основните конкурентни предимства на ресторантьорския продукт при сблъсък с други аналогични продукти. От това следва, че иновациите, свързани с конкурентното предимство, следва да се реализират, да се внедряват и да са перспективни. В резултат от конкурентната борба между два или повече еднородни ресторантьорски продукта и тяхната кулинарна продукция, пазарът в лицето на масата потребители предпочита онзи, който е по-качествен и по-добре задоволява потребностите му. Приетите нововъведения не трябва да отчитат само плюсовете от въведената технология и услуга, но и трябва да отчитат разходите и ползите от технологията (запазване на хранителната стойност на суровините при обработка и органолептичните показатели на кулинарните изделия), реакциите на клиентите към процедурните промени, придружаващи иновациите. Технология, която намалява удовлетворителността на консуматорите и не е полезна, без

значение от това колко е рентабилна и колко е намалила производствените разходи, не трябва да се потребява и не води до перспективи.

Информация за качеството и цената на ресторантьорския продукт се получава от консуматорите в заведенията за хранене. Потребителското мнение чрез обследваните фактори дава пълна информация за конкурентоспособността на ресторантьорския продукт. Тя зависи от качеството на производство на кулинарната продукция и напитки, от технологията на обслужване и от анимацията, дизайна и атмосферата в заведенията за хранене. Редица фактори дават оценка за качеството на продукта, което на практика формира диференцирани показатели за степен на качество на ресторантьорския продукт, на базата на които се разработват различни методи за оценка. Различните методи за оценка позволяват да се даде оценка за качеството и цената на реализираната услуга и да се види на какво ниво на иновативност е конкретното заведение за хранене. Конкурентоспособността на ресторантьорския продукт се определя от нивото на вложените иновации и от качеството на предлагания ресторантьорски продукт и услуги, които се оценяват от консуматорите.

Проектираните ресторантьорски продукти и техните форми на работа са съвкупност от множество операции и фази в производствения цикъл. При „...нарасналата конкуренция...“ [6] все повече се набляга на стратегическото планиране на услугата и фиксиране на техниките, тяхното дефиниране и създаване на марка.

Технологията на обслужване като сложна креативна система

Обслужващите процеси се представят чрез виртуална двуизмерна диаграма, като по хоризонталната ос циклират всички основни подпроцеси, а във вертикалната наблюдаваме детайлизирането на операциите и спазването на техниките на работа. Системата на технология на обслужване като една сложна система е в непрекъснат и циклиращ се процес и спокойно можем да кажем, че има хоризонтална зависимост, докато видовете техники при конкретните ресторантьорски продукти и форми на обслужване са свързани във вертикални зависимости. Справянето с поставените

планове и детайли е част от цялостния креативен процес на тази двуизмерна система.

Проектирането на формите на обслужване е свързано с няколко етапа:

- степенуване на всички необходими операции;
- недопускане на грешки в стремежа да се изпълнят повече операции /не робуване на хаоса/;
- съобразяване на всяка операция при вникване в конкретната фаза на обслужване;
- етапен анализ на разходите и печалбата.

Работните линии при производствените процеси във фазите на производство са в непрекъснато взаимодействие. Тук кореспондират линията на видимост /търговска зала, Т.З./ с офис и линията на невидимост /с кухненския блок, К.Б./, и подготвителните помещения; всички те са във вътрешно систематично взаимодействие. В тези линии процесите са разделени, но и са в непрекъснато взаимодействие с цел спазване на хигиенните норми и детайлите на техниките на работа. Интересна е линията на проникване, предизвикват се нестандартни поръчки, които трябва да не обръкват зададения план на работа и бързо да са тушират.

В системата се допускат креативни инструменти, които да усъвършенстват техниките на работа и степенуват процесите за време. Цялостният производствен цикъл търпи развитие, което се опира на наблюдения и избягване на грешки.

При доброто обслужване винаги се залага на вежливост, бързина и финес. Бързината не винаги води до ефикасност и като сложна операция по вертикала е съвкупност от техники, които пресъздават пластични движения и създават хармония. Това се свързва с точно изпълнение на поръчката при стриктно спазване на технологичните операции. Спазването на тези креативни процеси за време в различните видове заведения за хранене ще достави на консуматора рекреативно спокойствие и удоволствие от предлаганата прясно приготвена храна. Любезността не стига за изграждане на имидж, в нея трябва да са вплетени последователността на детайлите по техниките на работа и тренирани възможности за усет към ресторантьорския продукт. Наблюдателността и предусещането на грешки по технологичните операции е в основата за преодоляване на възможни неудачи и създаване на баланс у консуматорите и добри спомени.

Професионалното гостоприемство е сложна категория и тя неминуемо е свързана със стандарта на обслужване и с технологичните процеси. Едва ли гостът иска да се сееща за тези подробности, след като е посетил заведението, за да се нахрани. Той веднага усеща любезното отношение, начина на зареждане и визуализацията на техниките на работа както при сервиране, така и при отсервиране. Това именно е заложено и в стандартите при конкретните ресторантьорски продукти. Основните аксиоми създават качество на обслужване, достигащо до финес и красота на предлагания продукт. Те са свързани с вежливо отношение към гостите, важност в детайлите при обслужване и пластичност при изпълнение на конкретните операции. Обноските между персонала и работата в екип създава задъшеvnост, спазване на заложените стандарти и осигурява нужното качество на предлаганата храна.

Професионализмът не изисква само да се познава един стандарт или някакъв технологичен процес, нужно е непрестанно учене и обогатяване на производствените умения чрез усъвършенстване на наблюдателността, при което се фиксират грешките и се пристъпва към детайлизиране на операциите. Качеството, това сложно понятие, с което се борим, е едно усилие, но доста сложно, когато е обвързано със спазване на определен стандарт, в който са заложените множество критерии и умения. Постигането на съвършенство в технологията на обслужване е не само научаване на определени техники; това е един цялостен безкраен непрекъснат процес, който непрестанно се изглажда до достигане на еталонност и хармония.

Иновативните технологични процеси не се постигат лесно, в тях са заложените креативност, планиране, организиране и наблюдение. Тези креативни иновации не са възможни без познаване на техниките на сервиране.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Иновативното обслужване предоставя рекреативни възможности на консуматорите на определена цена при определено качество. Това е обвързано с професионализма, спазване на техниките на работа и финеса [7] в детайлите. Предприемчивостта е в предоставянето на по-добро обслужване от това на конкурентите, но за това се изискват знания и талант.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дъбева, Т., Г. Луканова. Ресторантьорство. Варна, Наука и икономика”, 2011, с. 35–84.
2. Маринов, С. Съвременни видове туризъм, Варна, Наука и икономика, 2011, с. 135.
3. Минков, В. Хотелиерският бизнес в България в следприватизационния период, Свищов, Стопанска академия, 2005, с. 93-97.
4. Полименов, М. Иновации в ресторантьорството. Монография. София, Авангард Прима, 2014, с. 53-55.
5. Рибов, М. и др. Туризм без граници. Реинженеринг и управление на риска в туризма София, Нова звезда, 2004, с. 191
6. Рибов. М. Туризм без граници Конкурентно предимство в туризма- София, Нова звезда, 2005, с. 138
7. Kingman-Brundage, J. The ABC's of Service System Blueprinting, in MJ Bitner and LA Crosby, 1989.
8. Schwab, K. The Competitiveness Report 2011-2012, World Economic Forum, Geneva, Switzerland. - http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf.
9. www.cuisinetechology.com, www.star-chefs.com.

REFERENCES:

1. Dabeva, T. and G Lukanova. Restorantorstvo”, Varna, 2011, p. 35 / p. 84
2. Marinov, S. Savremenni vidove tourism, Varna, 2011, p. 135
3. Minkov, V. Hotelierskiyat busines v Bulgaria v sledvastiya period. Svishtov, 2005, p. 93-97
4. Polimenov, M. Inovatsii v restorantorstvoto. S., Avangard, 2014, s. 53-55.
5. Ribov, M., Tourisam bez granizi. Reenginerig i upravlenie na riska v turisma. S., 2004, p. 191.
6. Ribov. M., Turisdm bez granizi. Konkurentno predimstvo v tourisma, S, 2005, p. 138.
7. J. Kingman-Brundage., The ABC's of Service System Blueprinting, in MJ Bitner and LA Crosby, 1989.
8. Schwab, Klaus, The Competitiveness Report 2011-2012, World Economic Forum, Geneva, Switzerland.- http://www3.weforum.org/docs/WEF_GCR_Report_2011-12.pdf
9. www.cuisinetechology.com, www.star-chefs.com

ROLE OF THE CUSTOMER RELATIONSHIPS MANAGEMENT SYSTEM (CRM) IN THE DEVELOPMENT OF HOSPITAL SERVICE

Diana Shopova

E-mail: diana_shopova@btu.bg

ABSTRACT

Customer relationship management (CRM,) which has overriding significance for any business, is no less significant for hospital services. Hospitals are the most important elements in any health care delivery system. A hospital plays a major role in maintaining and restoring people's health. The new millennium is in the midst of significant changes that indicate rapidly changing market conditions, volatile capital markets, recovered value chains and emerging competitors in the market of health services. Consumers are also changing - their natural loyalty is already part of the past. No wonder then that the concept of customer relationship management (CRM) is central to the health sector in many countries as a sustainable competitive business advantage. CRM is an innovative technology that facilitates the process of acquiring, developing and maintaining client relationships. Its diverse functionality helps employers, customers and employees have access to the same information. In healthcare, the CRM system can be regarded as a focused strategy that includes effective management of the hospital interface and interaction with patients.

Key words: *medicine, hospital service, customer relationship management, health, innovation*

INTRODUCTION

Customer relationship management systems (CRM), which have a huge impact on any business, are no less significant in the sector of hospital services. The aim of the article is to reveal the nature, significance and main advantages of using CRM in hospital care. The achievement of that goal requires the resolution of several specific tasks:

- Research of the nature of CRM;
- Revealing the importance and application of CRM in hospital service;
- Identification of the main advantages of using CRM in hospital care;

Hospitals are one of the most important elements in the healthcare system. They play an important role in maintaining and restoring people's health. Providing care to sick and injured people, preventive health care, health research and training of doctors and medical staff are the main functions of each hospital. The new millennium is in the midst of significant changes that are indicated by the rapidly changing market conditions, volatile capital markets, recovered value chains and emerging competitors in the health services market. Consumers are also changing - their natural customer loyalty is

already part of the past. Therefore, it is no wonder that the concept of managing customer relationships (CRM) is central to the health sector in many countries as a sustainable competitive business advantage.

MATERIALS AND METHODS

The method of systematization and summary, economic-mathematical methods, content analysis of documents and the methods of classical economic analysis are used in the analytical part of the article, from an economic standpoint. The method of analysis allows to generally identify the factors and determine their economic impact on the object of study.

EXPOSITION

CRM is an innovative technology that facilitates the process of acquiring, developing and maintaining client relationships. Its diverse functionality helps employers, customers and employees have access to the same information. In healthcare, CRM can be viewed as a focused strategy that includes effective management of the hospital interface and interaction with patients [5]. From a business perspective,

patients are the main clients of the hospital. Nowadays, consumers of health services are highly adapted to the services in the health sector, which is why their opinion and behavior inevitably affects the health system. In general, more than half of the patients choose a hospital based on how the staff welcomes and understands their needs. Therefore, each user has many options when choosing health care, which gives him the right to choose.

One of the most interesting aspects of health care management is how to manage the relationship between the health care provider and its customers (patients) in order to create better mutual understanding, trust, and patient involvement in the process of decision-making [3]. The creation of a good relationship between the two sides leads to improved patient satisfaction, which in turn can not only strengthen patients' loyalty to the relevant hospital, but also help promote the effective communication between them. With the growing increase of the amount of medical information, healthcare organizations are faced with an important question - how to use information technology in healthcare in order to improve the quality of health services. CRM is an innovative technology that facilitates the process of acquiring, developing and maintaining relationships with customers more effectively. The rapid increase of the amount of medical information causes a critical problem for many healthcare organizations - how to use information technology in order to manage large volumes of information about patients, and not the least, how to improve the quality of care for these patients. Patient satisfaction could be measured by health care providers as a key strategy and an important determinant for the development of the healthcare organization in the long term and achievement of success in a competitive situation.

CRM plays a very important role in the healthcare industry. On the one hand, it helps the healthcare organization to learn more about the habits, requirements and behavior of its patients, and on the other, it helps to build strong relationships with them. Health services related to the management of customer relationships include: strategic planning, communication services, consulting services, management of customer relationships for doctors, campaign management, creation of a database, intuitive segmentation, communication strategies, etc. CRM encompasses the processes of collecting,

processing and storing customer information. Based on this information, key conclusions are made and strategic decisions are taken in terms of building long-term bonds and relationships with them [2]. Collection and processing of data related to the patients' preferences are vital for health managers to make important management decisions. The experience of the patient during treatment and hospital stay are of paramount importance not only for the purpose of clinical medicine, but also for the organization and management of hospital services. There is growing interest in receiving feedback from patients about certain aspects of hospital care that needs improvement, careful monitoring and quality enhancement.

Applying the approach for management of customer (patient) relationships, health managers focus on patient satisfaction as a condition for achieving the desired clinical results, such as an agreement with a certain type of recommended treatment, repeated demand for the services of a particular medical practitioner, etc.

Gradually, the opinion of patients is becoming an important tool in the process of monitoring and improving the quality of health services [7, 9].

In a market economy, any advantage based on product, price, place and promotion is impermanent and quickly loses its significance. In this situation, the management of customer relationships (CRM) replaces the traditional marketing model and introduces the relationship with the customer as the most important factor for the stability of any business [6]. Fig. 1 shows one of the main factors that significantly affect the development of customer relationships [8].

CRM is a systematic approach - a process for management of clients "at all points of contact in order to add value to the relationship." This approach focuses on the ability to assess individual clients based on their importance to an organization, according to concluded sales, profitability and growth potential. In that regard, CRM is a process aimed at identifying customers, creating knowledge and building partnerships with them, and modeling the relationship for better understanding of the business.

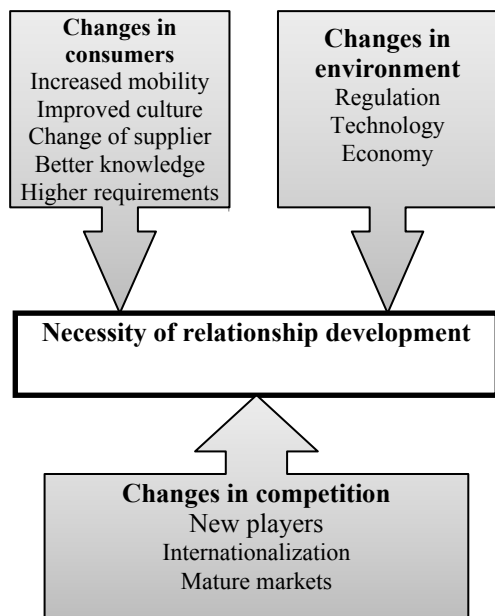


Fig. 1. Factors affecting the development of customer relationships.

Healthcare providers are challenged to not only retain existing customers but also attract potential customers who use health services. With increasing competition among health care providers, management of relationships with customers and provision of better health services with the help of CRM need to be carefully planned.

The use of CRM in the healthcare system is provoked by the large volume of specific information on customers in certain areas and on the individual services they use. The huge volume of information not only has to be collected in a single database, but also has to be processed for different purposes and distributed to each employee of the healthcare organization that has immediate contact with the client and makes decisions based on these data. The need to secure the necessary quantity and quality of customer information explains the strong link between CRM and information technology.

The relationship between IT and CRM can be illustrated by means of three key components [1] (see Fig. 2):

- Contact points with customers – they make the connection between the health service provider and the patients. In healthcare organizations, doctors are seen as kind of "intermediaries" who have a major influence on the choice and preferences of patients. They could advise their patients and recommend them the services of the hospital, specialists who work in it or programs that are offered there, diagnostics, tests or

hospitalization. Some healthcare organizations provide premises for the practice of primary and specialized medical care, medical centers and others to facilitate access to part of their services.

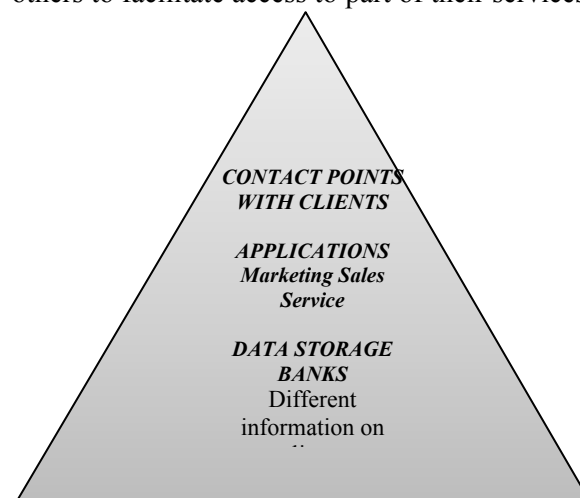


Fig. 2. Relationship between IT and CRM

Various initiatives (for example work on joint programs, seminars, etc.) can also stimulate the establishment and development of long term relationships with the patients of the healthcare organization. Consultations with GPs who know their patients best can be used as a source of information upon introduction of new services or improvement of existing ones. A shared electronic address could also be used by competing healthcare organizations for monitoring of complaints and appropriate response policy. Forums are another convenient form for information flows of this type.

- Applications – a software supporting different processes; applications serve processes in the following three areas:

- Marketing – for example, the use of software for storage and processing of information about potential customers (patients);

- Sales – for example, the use of software for tracing the contacts with the clients (patients)

- Service – for example, software for facilitation, maintenance and management of processes related to patient care.

- Data storage banks. Regardless of the used contact points, the information on patients is accumulated in the database, thus enabling the marketing specialists of the healthcare organization to be able to develop sample consumer profiles and predictive models. Furthermore, the system could be seen as an effective tool for predicting future needs of patients.

CRM helps healthcare organizations to forecast their business flows and increase efficiency of existing sales through implementation of best approaches aimed at customers of the healthcare organization. CRM helps healthcare organizations to plan and implement sales campaigns and medical treatment. CRM allows hospitals to predict patients who are at risk of developing complications and also to identify those who have already been diagnosed with a propensity to develop complications, which allows for early prevention and reduction of expensive treatments in the event of development of chronic disease. The cycle of information processes in CRM could start with an analysis of market opportunities for the healthcare organization. The purpose of this analysis is to orientate health professionals about the status and trends in healthcare.

Knowledge of factors and trends in the healthcare environment and preferences of patients will allow healthcare marketers to develop adequate individual messages and alerts to customers (patients).

The accumulation of data from the health organization should be structured in different areas: customer profile (age, income, place of residence, education, marital status, interests, attitudes, etc.); history of contacts (inquiries, complaints, recommendations, number of visits made); information about consumer behavior and motivation when using the healthcare service; history of used healthcare services (type of service, payment method, use of bonus cards); data about the healthcare organization (sales structure, financial terms of the current state of the healthcare organization, etc.). Corporate image, patient satisfaction and loyalty are some of the major factors that help the healthcare organization to survive in a highly competitive environment. CRM can play an important role in the healthcare organization. Some of the main advantages of using it could be outlined as follows:

- Revenue optimization and improvement of patients' health, relationships and loyalty;
- Better return on investment (ROI) – it seems like the best solution for serious problems in healthcare;
- At its core it is a cost-effective approach that maintains long term relationships with patients;
- Improvement of cost transparency and allocation of resources within the hospital;

- Reduction of costs associated with patients who do not attend or cancel examination appointments.

The lack of integration and disruption of workflow have a negative effect on patients and quality of service. The demand for better ways to serve customers makes more organizations turn to CRM Software because it offers several ways to deal with these issues. The introduction of CRM helps to increase the efficiency of all health units in the healthcare organization, improve the management of various medical initiatives and facilitate the comparison of information relating to doctors, hospitals and additional medical services. The comparison between the personal database of each patient with the database of the healthcare organization will provide an opportunity for management of activities related to patient care, costs and benefits. It will also provide the patients with better online access for the improvement of the process of their own health management. [4].

The advantages of this approach include:

- Opportunity to analyze the performance of routine processes (admission, discharge, references, removals) over time in order to eliminate unnecessary steps and improve patient satisfaction;
- Development of customizable workflows for automation of coordination of patient care among organizations that can lead to better outcomes for patients, increase operational efficiency and reduce costs;
- Proactive treatment of patients with chronic diseases by learning how to treat their disease;
- Opportunity to improve the coordination of care and reduce the risk of readmission to hospital patients;
- Active monitoring of patients with chronic diseases so that they can be educated with the specifics of their disease and treatment options;
- Cost reduction by strengthening the system and integration of resources for obtaining economies of scale, improved use of appropriate health resources and understanding of the cost of treatment in order to manage the business plans;
- Prevention of medical errors and facilitation of the integration of CRM data with medical history and clinical data;
- Designing of marketing campaigns targeting specific categories of patients by combining scientific knowledge with analysis and feedback mechanisms.

CONCLUSION

In general, CRM is a fusion of business processes, human resources and software. The quality of such synthesis allows the creation of stronger mechanisms for managing relationships with customers with the following result: customer satisfaction and quality cooperation.

Modern times have caused the need to know more about current and potential customers in economic sectors. The more efficient service which organizations provide to their clients will lead to the next step in retaining them. The more information on customers there is, the better their current and future needs will be met. CRM systems are not just technical solutions for managing relationships with customers: their function has tangible business objectives.

The advantages that allow for the adoption and implementation of this system come from the fact that all its activities cover the three dimensions of time:

- past - the organization acquires the ability to learn from past events, which enables it to avoid the mistakes of the past;

- present - the ability to quickly analyze current events, so that the organization can adapt its behavior in real time - maneuvering;

- future - the organization acquires knowledge and ability to predict future events, which opens the door to better prepare for upcoming opportunities.

Customer relationship management (CRM) is defined as a business strategy designed to develop relationships with customers, which leads to profitability and revenue optimization and adequate response to customer needs. Modern healthcare organizations use every interaction with the customer as an opportunity to gather the necessary data. So today, with various overt and covert methods, healthcare organizations learn more about customers than what the information from their purchasing behavior shows them by itself. Forms of access to closed sections of websites, loyalty programs, the use of service agreements, competitions, surveys of satisfaction, reasons for calls to call centers, analysis of mouse clicks and other various sources provide generalized image of the

clients - their (CRM) profile. The future of CRM is associated with greater implementation of smart technologies, the growing influence of organizational knowledge, sophisticated methods of data collection and the involvement of customers, suppliers and partners in the process of building a CRM organization.

REFERENCES

1. Ходак, Е. Как оценить эффективность внедрения CRM – систем. // Коммерческий директор, 2006, бр.2.
2. Bitner MJ. Building service relationships: it's all about promises. *J Acad Marketing Sci.* 1999, p. 246–51.
3. Gronholdt, Lars, Martensen, Anne, & Kristensen, Kai. The relationship between customer satisfaction and loyalty: cross-industry differences. *Total Quality Management*, 2012, p. 509-514.
4. Gronroos C. *Service Management and Marketing: A Customer Relationship Management Approach.* 2nd ed. West Sussex, England: John Wiley & Sons, 2000, p. 67-76
5. Nguyen, J. Sherif, and M. Newby, Strategies for successful CRM implementation. *Information Management & Computer Society*, 2014, 1(15), p. 102-115.
6. Peppers, D. & Rogers, M., "Managing Customer Relationships: A Strategic Framework", John Miley & Sons, 2012, p. 136-139
7. Phillips J and Panchal S. Meeting the Needs of Customers With Health CRM. *Journal of Healthcare Information Management* Vol. 16, 2002, p.35-39
8. Reinartz, W., M. Krafft. The Customer Relationship Management Process: Its Measurement and Impact on Performance. *Journal of Marketing Research*, Vol.41, August 2004, p. 294-295
9. Wu, I.-L. A hybrid technology acceptance approach for exploring e-CRM adoption in organization. *Behaviour and Information Technology*, Vol.24, July – August, 2005, p. 303

KEY BENEFITS OF THE APPLICATION OF TELEMEDICINE IN MEDICAL PRACTICE

Diana Shopova

E-mail: diana_shopova@btu.bg

ABSTRACT

The provision of health services at a distance, known as telemedicine, is among the most promising and dynamic areas in healthcare. Many experts see in telemedicine the means to solve three major problems of modern health care - lack of specialists, increasing number of patients (due to aging) and the related cost increases. Telemedicine is a portfolio of medicine that uses the huge progress in the field of telecommunications and, by means of the new technologies, deletes the distance between patients and their physician, providing easier observation and shorter response time. The development of telemedicine as part of eHealth is an essential tool for ensuring effective functioning of the health system.

Key words: *healthcare, telemedicine, benefits, medical practice, health services*

INTRODUCTION

The provision of health services from a distance, known as telemedicine, is among the most promising and dynamic areas of healthcare. Many experts see telemedicine as a means to solve three major problems of modern health care - lack of specialists, the increasing number of patients (due to aging) and the related cost increase.

Telemedicine is a business area of medicine that uses the enormous developments in the area of telecommunications and by means of the new technologies deletes the distance between patients and their physician, providing easier monitoring and shorter response time.

MAIN ADVANTAGES OF TELEMEDICINE

The development of telemedicine as part of eHealth is an essential tool for ensuring the effective functioning of the healthcare system. The integration and connectivity in healthcare through the establishment of a national health-information system and provision of public access to the system through an electronic identifier is a key factor [6].

The interconnection of processes in healthcare in a unified national system with an option for control and exchange of information in real time through modules for monitoring of key

indicators of the health system ensure interdependence of all processes in the system by applying innovative technology and allows for adequate analysis and intervention by the Ministry of Health. The implementation makes it possible to carry out online more administrative and health services in the sector, provides the patient access to information about his own health, improves the relationships between different levels of the system, improves the quality of medical services and the effectiveness of spending public funds on healthcare. The implementation of telemedicine services, their widespread use in diagnostics, treatment and surgical interventions contributes to the improvement of the quality and accessibility of medical services [7].

The incorporation of innovative technologies in the field of medical practice creates the possibility for the patients to electronically transmit data about their health, no matter where they are. In this way, doctors will always have up-to-date information about the patient's condition, and when one of the indicators goes out of the norm, the system will automatically alert about it. This will save time and money, and the hospitals will be able to adequately take care of the health of many people.

Telemedicine gives new opportunities for postoperative treatment and control. With the help of videoconferencing the doctor can check the patient's condition whilst saving him hours of

his time for a trip to hospital and a wait outside the doctor's office.

The use of telemedicine in medical practice also allows for [8]:

Increased access to health care:

- Patients in rural areas can more easily get access to specialized services.
- Patients in remote areas can remain in their local communities and not travel long distances.
- Specialists and other health care providers are able to expand their "scope" through telemedicine.

Improvement of health results:

- Patients can be diagnosed and treated in time, which can contribute to improvement of treatment outcomes and cost savings for.
- The application of telemedicine in healthcare helps to reduce mortality, complications in various diseases, as well as hospital stay duration.

Cuts in health and other costs:

- Reduction of costs associated with a visit to the hospital.
- Reduction of costs associated with transport to hospital.

The shortage of health care providers is overcome:

- Specialists and other health care providers can be extremely helpful to patients in remote areas through telemedicine.

The use of telecommunications in health care is a problem that has been growing exponentially in recent years. The application of telemedicine in health care gives better opportunities for patients, health professionals and the management of the healthcare industry as a whole.

Remote medical diagnosis is one of the most dynamic models in the world. A number of factors in the future will further contribute to the further strengthening of its growth. The European Commission uses the term e-health, which denotes the use of information and communication technologies in healthcare products, services and processes combined with organizational changes in the health systems and new skills in order to improve citizens' health, efficiency and productivity in the provision of health services, as well as economic and social value of health [3]. Telemedicine can be defined as a revolutionary method for improving diagnostics and providing medical care. The reasons for providing remote medical diagnosis

can be based on the following challenges in healthcare:

- aging of population;
- increased incidence of chronic diseases which require systematic medical examinations;
- lack of medical care in many rural regions and other remote areas;
- steady growth of health care costs, etc.

The social and demographic environment in Bulgaria over the last decade is characterized by features that are typical for most countries in transition from a planned to market economy. They follow the basic processes of economic development: a dramatic decline in the standard of living, expanding poverty, high levels of unemployment. These processes affect the health sector directly and identify the need to increase financial resources and find application of new technologies in healthcare.

From a financial perspective, the cost of health care is growing continuously mainly due to the demographic and health status of the population, as mentioned a little earlier in the text, which in turn is determined by the complex influence of many factors. In the different stages of the socio-economic development, these factors alter not only the power of their influence, but sometimes the direction of their impact. Demographic and health processes are highly inertial, which suggests accumulation of negative trends ahead of time. The longer the period of the negative phenomena, the harder and slower is its exit. This necessitates considerable financial resources and the coordination of the efforts of government and public bodies and organizations in various fields.

The present demographic situation in Bulgaria is the result of the continuous action of a variety of factors. Some of them are related to common trends in the demographic development of European countries, others to the specific features of the historical, economic and cultural development of our country. The demographic processes in Bulgaria are characterized by a steady trend – a decrease and aging of population. Some of the main reasons for this are the low birth rate, increased mortality and emigration of a considerable part of the young people.

The Demographic Development Strategy is a national response to the demographic change that Europe is facing. It is expressed in increasingly low birth rate, aging of population and large migration flows. The decrease of population in the past few years is a result of the balance

between births and deaths, as well as between immigration and emigration to and from the country. A major factor determining the dynamics in total mortality is the demographic aging process. This process is characterized by changes in the age structure of the population – decrease of young people and increase of aging population. The deterioration of the age structure in our country was caused mainly by the massive emigration processes among younger age groups, which directly led to an increase in the proportion of elderly people. The process of demographic aging of the population caused serious changes to its distribution in three age groups – under, at and over working age, which in turn leads to a significant impact in the economic and social sphere [1, 2].

A number of studies have shown the indisputable advantages of the use of telemedicine in medical practice for all stakeholders - patients, doctors and employers. On the one hand, the use of technology leads to improved quality of service; on the other, it significantly reduces the overall cost of healthcare.

Benefits for the healthcare system:

- Fewer doctors – more patients – better service
- Improved access to remote areas and rural regions
- Cost savings for hospitalization
- A solution of the problem with the shortage of skilled personnel
- Simultaneous work of several organizations

Benefits for hospitals:

- More and better monitored patients
- An additional service to the portfolio
- Increase in the scope of services, without the need to build physical infrastructure in remote hospitals.
- Additional income
- Improvement of quality indicators
- Significant reduction of unnecessary visits and hospitalization for specialized care
- Better cost efficiency and time optimization and management

Benefits for doctors:

- Mobility – viewing is possible through any computer or mobile device; reception of notifications from center

- Efficiency – provision of healthcare services to a larger number of patients; monitoring can be fully transferred to the center
- Quality – opportunity for a more precise and accurate assessment of the patient’s condition; opportunity for detection of pathological conditions occurring relatively infrequently and outside the range of the standard diagnostic procedures
- Financial benefits – provision of services to more patients
- Tranquility - monitoring, diagnosis and response in case of emergency are sole responsibility of telemedicine center

Benefits for patients:

- Mobility – monitoring is carried out while the patient is working, traveling, practicing sports or resting
- Safety – 24/7 monitoring by specialists, rapid response to emergencies
- Prevention – identification of medical conditions before they become serious health issues
- Diagnostics - continuous telemonitoring allows for the establishment of correct diagnosis
- Economy - based on avoiding a number of unnecessary tests and hospital stays
- Trust in the healthcare system - a doctor-patient relationship like never before

One of the most significant effects of telemedicine is the elimination of the distance between doctor and patient, which radically optimizes time and financial resources. Many people have trouble booking a convenient appointment - due to the busy schedule of the physician, inability to leave work, inability to get hold of the doctor or excessive distance from the doctor’s office [9, 10].

Telecommunication technologies allow for the elimination of the distance between doctor and patient and provision of timely and high-quality support at controlled costs. Various specialists located in different parts of the country and the world can be contacted during the examination, and they could give their opinions. An option could be provided for both a high-quality video connection and a medical examination from a distance through the use of specialized equipment [5].

The process includes personal care for the patient, such as individual advice on seasonal diseases, preventive measures for protection, and

advice based on individual parameters of the patient which were previously analyzed according to dependence on external environment, repeatability factors, and others. A recording is made during the examination, which facilitates the further consultation and treatment of the patient. An electronic file is created, which allows for the patient's uninterrupted awareness on conducted examinations, prescribed therapies and other supporting information. Telemedicine encompasses a wide range of services in virtually every aspect of modern medicine.

Besides all the benefits of telemedicine that were discussed a little earlier in this text, it inevitably faces a number of problems that lead to fear and reluctance of consuming the new. Telemedicine imposes a modern work standard – a guarantee for the patient by several expert opinions in order to prevent and minimize the possibility of errors in the final diagnosis.

The difficulties and obstacles to this scheme of work are related to the will of the medical experts, put in a competitive mode, requirements for competence in more than the narrow specialization of the relevant medical staff, lack of ethical and legal frameworks that limit abuses, caution by the patients, as well as knowledge of electronic standards and requirements, and bad knowledge of new technologies from the older part of the patients are some of the barriers to implementation and institutionalization of this service model [7]. Although telemedicine may be an interesting option for many healthcare facilities, the lack of legal clarity has been repeatedly mentioned during consultation stakeholders as an obstacle to its wider use.

The primary objective of providing legal clarity in this area is to ensure the development of telemedicine in such a way that it can be beneficial for patient care whilst ensuring privacy and the highest standards of patient safety.

CONCLUSION

In conclusion, we can summarize that the application of telemedicine in medical practice fosters good relationships between patients and healthcare professionals. At the same time, telemedicine can be defined as a better approach to the demand for health care for those who feel distant from medical professionals and their presence.

In order to efficiently allocate resources, healthcare policy needs to be aimed at rationalizing medical services, and the

development of telemedicine has to practically improve the treatment of people and accountability of medical institutions.

REFERENCES

1. Национална стратегия за демографско развитие на Република България 2006 – 2020 г. Natsionalna strategiya za demografsko razvitie na Republika BAlgariya 2006 – 2020 g.
2. Стратегическа рамка на политиката на здравеопазването за подобряване здравето на нацията през периода 2014 - 2020 г. Strategicheska ramka na politikata na zdraveopazvaneto za podobryavane na zdraveto na natsiyata prez perioda 2014 – 2020 g.
3. Berman, Matthew. Fenaughty, Andrea. Technology and managed care: patient benefits of telemedicine in a rural health care network. *Health Economics*, 2005, June 14 (6), p. 559–573
4. Brockes, C., Brockes, J., Schenkel, R., Buehler, K., Gratz, S. & Schmidt, W. Medical online consultation service regarding maxillofacial surgery. *Journal of cranio-maxillo-facial surgery*, 2012, p. 626-630.
5. Hjelm, N. M. Benefits and drawbacks of telemedicine . *Journal of Telemedicine and Telecare*, 2005. March 11(2), p. 60–70.
6. Khoja, S., Durrani, H., Scott, R. E., Sajwani, A. & Piryani, U., Conceptual framework for development of comprehensive e-health evaluation tool. *Telemedicine and e-Health*, 2013, p.48-53.
7. Perednia, Telemedicine technology and clinical applications, *Telemed J E Health*. 2001, 7(2), p. 87-92.
8. Rogove, Herbert J. McArthur, David, Demaerschalk. Barriers to Telemedicine: Survey of Current Users in Acute Care Units. *Telemedicine and e-Health*, 2012, January–February 18 (1), p. 48–53.
9. Roine R, Ohinmaa A, Hailey D. Assessing telemedicine: a systematic review of the literature. *Canadian Medical Association Journal*, 2001, p. 65-71.
10. Williams T, May C, Esmail A. Limitations of patient satisfaction studies in telehealthcare: A systematic review of the literature. *Telemedicine Journal and e-Health*, 2001, 7(4), p. 293-316.

RESEARCH OF COMMUNICATION AND INTERACTION BETWEEN MEDICAL SPECIALISTS AND PARENTS OF DISABLED CHILDREN

Monika Obreykova, Petya Stefanova
E-mail: monika_obreykova@abv.bg; petiastst@abv.bg

ABSTRACT

The two-way communication between nurses and parents of children with disabilities is extremely important for the quality of nursing care. The results of the study show gaps in the interaction, coordination and support between the two groups of respondents. The successful communication between nurses and parents has a positive influence on the healthcare results when dealing with children with special needs.

Key words: *communication, interaction, nurse, parents, disabled children*

INTRODUCTION

The profession of "nurse" is a regulated profession, which puts greater challenges in the training and acquisition of professional competence. The use of communication skills at various levels is an important process in modern health care.

Good communication between the medical staff, patient and his relatives is based on well-established psychological rules of interaction between people and the specific behavior in health practice.

The relations between medical staff and parents of children with disabilities put many important issues in medical practice. The reason for this comes from the complexity of human behavior and the need for it to be analyzed in its psychological, interpersonal and social nature. No technical means can assume the role of the health professionals, who seek to understand the behavior and experiences of a parent of a disabled child through their daily communication, monitoring and interaction. This shows that medical care should include not only professional competence, but also effective professional communication based on personal care for the people, expressed in terms of attention, empathy, emotional warmth, respect and support. Since they declare the problem to the respective medical specialists, parents are faced with a wall of lack of information.

The lack of coordination between institutions, the lack of a system for information and support to families is the first and major problem that parents

face - they do not know what to expect and what the support mechanisms are. When communicating with parents, the nurse must comply with temperament, character, social status, intelligence, age, stage of disability, and various other factors that are relevant to the child's condition from the position of her professional competence.

According to the EU Health Strategy "Together for Health - A Strategic Approach" healthcare professionals have an exceptional role in the proper functioning of the entire healthcare system. Communication is a vital element in providing quality health care.

According to some authors there isn't any other area of nursing activity which provides such a great opportunity to use effective communication as the interaction with parents of children with disabilities. This interaction is an essential and important part of the nurse's job.

The frequency of interaction, tone of the voice and appearance of the nurse are messages which are accepted differently by different parents. The best communication nurse - parent requires special treatment to achieve mental comfort of parents and a well thought-out program to the satisfaction of this comfort. Effective communication has a positive impact on the results and training of parents to deal with the specific needs of children with disabilities.

The importance and actuality of the realization of quality interaction between medical professionals and parents is conditioned by the fact that both

could solve the numerous problems of children with disabilities.

The purpose of this research is to reveal the problems in the communication process between medical professionals and parents of children with disabilities.

The subject of this research is communication processes between nurses and parents of children with disabilities.

The object of the research is the interaction between HCP and parents for the realization of quality health care for children with special needs.

MATERIAL AND METHODS

The methodology that is used for the research about need for effective communication and interaction between healthcare professionals and parents of children with disabilities comprises the following steps:

- documentary research on the topic;
- a case study of two groups of respondents, 60 HCP (healthcare professionals) working in HMSCC (home for medical care for children) "Faith, Hope and Love" in Burgas and 20 parents of children with disabilities attending the day-care center;
- analysis of the survey data to provide high quality communication and interaction between nurses and parents of children with disabilities.

The research was performed from March to April 2016.

RESULTS AND DISCUSSION

In the documentary research the following specifics and trends are established:

A priority in today's political and economic situation is the development of a qualitatively new system for social and health care for children, especially those living in institutions [1]. The leading figure in this system must be the medical specialist. As part of the team HCP, he has the necessary qualifications and is able to offer opportunities to assist parents and generally improve the daily care of children with disabilities.

Children with disabilities are infant patients who need specialized treatment, pedagogical and psychological attention, but above all they are children who need love, protection, family

atmosphere and proper education. They are children and deserve every effort to provide them a happy and fulfilling life. The successful integration of children with disabilities need specific coordination of the efforts of the community, parents and health professionals. Children with disabilities are among us and are not different but just need special care and a little more attention and tenderness. A change is required in patterns of communication between medical professionals and parents of children with special needs.

From the documentation which has been examined, it is found that about 2/3 of children in HMSCC are housed on a fixed-term contract (42.2%), or are granted for adoption (35%). Many children, mostly of Roma origin, although raised in HMSCC are not visited by their parents for more than a year. In 83.2% of the cases, children's parents, regardless of ethnicity are not interested in them [2].

A group of children in HMSCC are children with disabilities. Separation from the mother for a long period of time (over three months) in infancy is a highly traumatic factor that adversely affects the child's development and often has irreversible consequences. The lack of parenting often forms an inability to trust people and be intimate, loss of self-control, behavioral problems, antisocial behavior, aggression, or violence. Not a small percentage of children in HMSCC remain unclaimed by their parents after the expiration of the period specified in the signed adoption agreement. The communication process in the triad of nurse – disabled child – parent must be directed to the implementation of quality health care for the needs of the child.

On the birth of a disabled child, parents start experiencing losses associated with the child (loss of their dream child) and in a social aspect (the child's disability leads to a change in the life cycle of the family). It is essential that healthcare professionals are aware of the "mourning reaction" that parents experience when learning that they have a child with a disability. According to E. Ross Kyubler, this reaction passes through the following phases:

- The first phase - shock and denial
- The second phase - anger
- The third phase - bargain or haggle
- The fourth phase - depression
- The fifth phase - acceptance and adaptation.

Nurses must learn to recognize the main signals from the parents in the process of

communication with them and by their behavior to help for a more rapid passage through the first four phases to achieve quality health care for the child.

A significant problem for effective communication between parents and medical professionals is the professional stress, which nurses are subject to in their daily care for children with disabilities. The warning signs of emotional stress are apathy, inability to make decisions, exhaustion, insomnia, tremor and sweating, chronic pain in the back, the neck and the head. Particularly disturbing is the emergence of emotional exhaustion, depersonalization (treating people in a non-personal and non-sensitive way), low productivity. This condition does not allow the nurse to take quality health care (including communication with children's parents), and leads to a formal execution of her duties - care of basic needs and fulfilling the appointments to the doctor.

The first group of participants in the survey are HCP of HMSCC "Faith, Hope and Love" in Burgas. They have worked for more than 10 years. On the question "What skills should a nurse working in an institution for children with disabilities have", the specialists ranked "skills to work in a team" and "skills to deal with emergency situations" equal at 25%. They categorically stated collaborative skills in a multidisciplinary team to support children with disabilities, which will lead to effective care.

17% of the nurses marked "communication skills" and "skills to assess the emotional state of children" as important for their work in the institution. The presence of these skills would contribute to the introduction of models for the quality care that is focused on children with disabilities.

Next HCP placed the answer that it is obligatory to have "practical skills" - 15% (see Fig. 1):

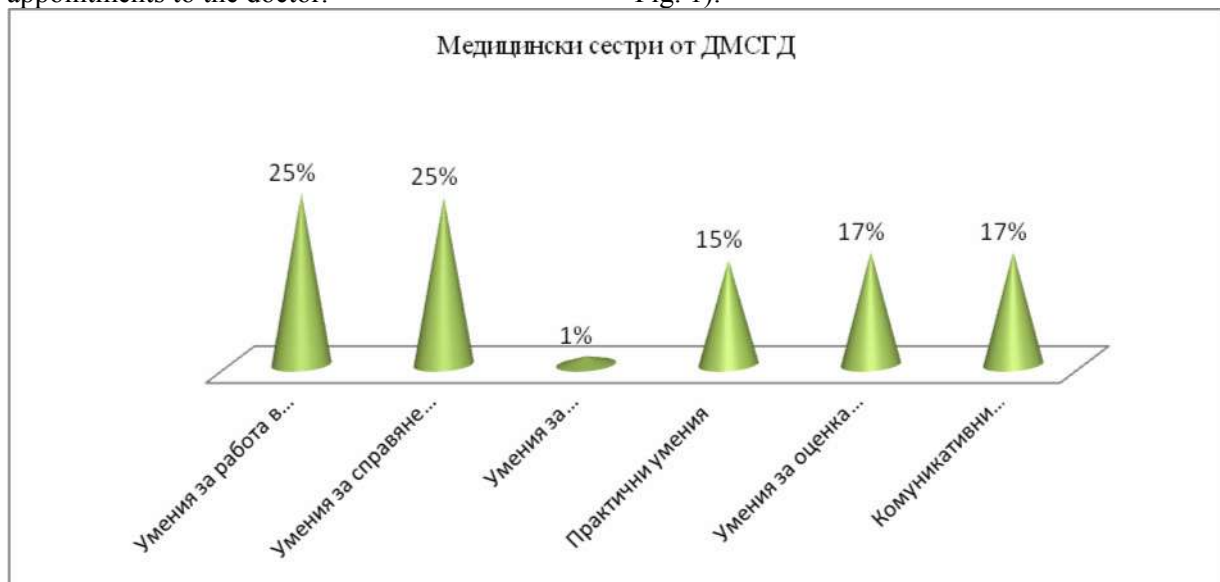


Fig. 1. What skills should have nurses working in an institution for children with disabilities

The analysis of the answers to the question "how do you define the atmosphere and ethics in relationships with parents of children with disabilities?" HCP classified as follows:

58% of the nurses working in the HMSCC give a definite answer about "good atmosphere and ethics" in their communication with parents. Respondents believe that the skills for work with children and communicative abilities are important criteria for the provision of quality care for children with disabilities. This facilitates the implementation of all tasks in the organizational process and leads to a favorable working environment.

25% of HCP summarize their interaction with inquired parents as "very good." It is striking that opinion to be linked to accumulated over the years of service of nurses.

15% of nurses determined the communication process as "poor". Most health professionals are familiar with a disabled child. They are prepared to react to his needs, and this must create conditions for better communication with parents (see Fig. 2):

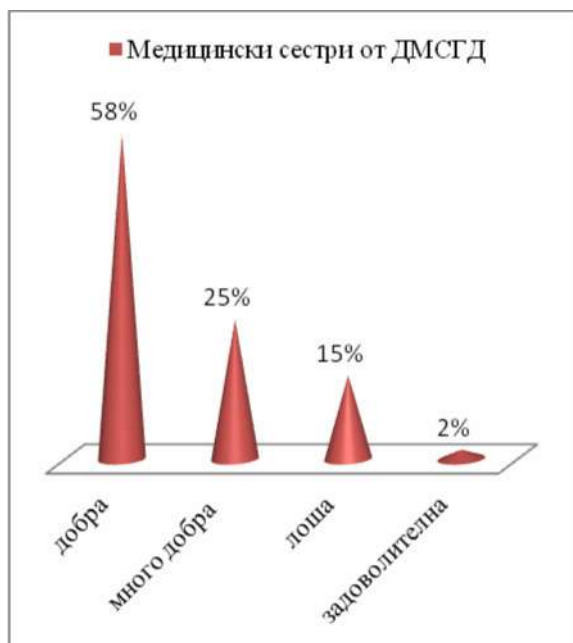


Fig. 2. Assessment of the relationship between HCP and parents of children with disabilities

In a questionnaire survey which was conducted with parents of children attending the day care center for children with disabilities the following results were outlined.

The respondents were at a different age and with diverse social status.

To the question “what skills must nurses working in an institution for children with disabilities have?” parents put “communication skills” in the first place - 38% HCP. They believe that the skills to listen and show empathy are some of the most important skills for medical professionals.

Careful listening helps to ensure effective understanding of the needs of the child with special needs.

The respondents gave second place with 29% to "skills for conducting trainings for parents."

Healthcare professionals are in permanent contact with children. The services they provide are varied and not only medical in character but also social, pedagogical and educational [3]. This provides opportunities for conducting training programs for parents to deal with everyday life.

The next place with 21% parents gave to “skills to prevent stress when working with children with disabilities”.

The respondents believe that the work of healthcare professionals with children with SEN (Special Educational Needs) is extremely responsible and emotional, so it leads to emotional exhaustion, which causes negative

behavior and tactless statements by the medical specialist.

In the fourth place the respondents indicated with 12% that it is necessary to have "knowledge of social and health legislation." They believe that the preservation of mental and physical health of children and their social well-being is a priority of the state.

They consider that knowing the health legislation HCP will be able to regulate the procedure, control of health care and to facilitate the possibility of interaction and communication between them and the parents of children with disabilities. (See Fig. 3):



Fig. 3. Skills of HCP according to parents of children with disabilities

CONCLUSIONS

Even the ancient authors highlighted that "wise is not the doctor who knows a lot, but the one who will recommend the patient the most necessary medicine, who will fully understand and will treat him in the best way". [4] In furtherance of this statement the following skills are needed by health professionals:

- To listen to the patient / parent;
- To understand what the patient/ parent share;
- To provide professional advice

Mastering and application of communication means in medical practice can impact favorably on the therapeutic process.

In this context, based on a questionnaire survey which was made for communication and

interaction between nurses and parents of children with disabilities the following conclusions can be made:

- Healthcare professionals attach importance to the work of the multidisciplinary team as fundamental to care for children with disabilities, as neglecting the interaction and communication processes with the parents of these children.
- The survey of parents showed the high need for communication with HCP. They consider that emotional distance is manifested by misjudgment of the situation, lack of dialogue, affection and non-compliance with socio-cultural level of parents.

Irrespective of the technological advances of modern times, communication and support to parents of children with disabilities is of a particular importance. Absorption and application of nostrum of communication between parents and HCP could affect beneficial health care aimed at children with disabilities. Without effective communication and trust nurses could not get the required effect in cares, because the process of communication is

exchanged information and build important relationships and trust, which leads to an effective partnership.

REFERENCES:

1. Belcheva M. i saavtor. Deca, nujaeshti se ot specialni griji, deca v osobeno trudni obstoqtelstva. - Nacionalen analiz za polojenieto na balgarskite deca i semeystva, BNK za UNICEF, C., 1992, s. 59-78.
2. Manolova A., A. Doychinova, C. Serdeva, V. Banova, Kr. Kostadinova, N. Semova. – *Socialna pediatriq na decata v zatvoreni detski zavedeniq*, 1999, br. 3, 26-28.
3. Obreykova M., G. Terzieva. Neobhodimost ot obuchenie na medicinskite sestri raboteshti s deca s uvrejdane na oporno-dvigatelniq apparat. - *Upravlenie i obrazovanie*, 2016, t. XII, kn. 5, s. 164-170.
4. Argail, M., H. Mendersan. *Anatomiq na choveshkite otnosheniq*. S., Nauka i izkustvo, 1989.

КАЧЕСТВО НА ЖИВОТ ПРИ ВЪЗРАСТНИТЕ ХОРА С ДИАБЕТ

Петя Стефанова, Моника Обрейкова

LIFE QUALITY OF ELDERLY PEOPLE WITH DIABETES

Petya Stefanova, Monika Obreykova
E-mail: petiastst@abv.bg; monika_obreykova@abv.bg

ABSTRACT

Quality of life includes good health condition and the ability to perform tasks related to the person's individual needs. Diabetes is a nationally significant disease that causes a disruption of the quality of life to varying degrees. Due to the fact that it leads to unavoidable complications and early disability, diabetes is a subject of the National Health Strategy. Among the means to tackle this disease, prevention has a primary role, with a focus on prophylaxis. Others are first aid and hospital aid work with effective algorithms to cope with acutely occurring conditions of the disease. The most susceptible to diabetes type 2 age group is the elderly people, but they are not competent enough to carry out prophylaxis of diabetes and a high percentage of them is in the risk group to develop the disease.

Keywords: *diabetes, national health strategy, elderly, readiness to cope with the disease, responsibility for one's own health*

ВЪВЕДЕНИЕ

Качеството на живот е степента на благополучие и лична удовлетвореност на индивида, формирана по много и разнообразни критерии от физическо, психологическо и социално естество.

Физическото благосъстояние най-общо включва доброто здравословно състояние, физическия комфорт, режима на хранене и физическа активност, предпазването от болки и заболявания, както и способността за самостоятелно извършване на дейности, свързани с личните потребности на индивида.

Психологическите аспекти на качеството на живота са свързани с психичното здраве, различните състояния на стрес, тревогите и удоволствията в ежедневието, самооценката.

Социалното благосъстояние е най-разнообразно и трудно измеримо, тъй като включва активността в интимния живот и семейството, приятелските отношения, професионалната реализация, развлеченията в свободното време, социалната среда и живот, придобитото образование и култура, околната среда и други.

В чисто медицинския контекст, в който понятието се среща, повишаването качеството на живота се изразява в грижи за пациенти със сериозни заболявания за намаляване или елиминиране на ефектите от уврежданията и свързаните с тях негативни психологически и социални ефекти.

Диабетът е сериозен медико-социален проблем в България. За една година по причини, свързани с него, в света умират 3.5 милиона души. Заболяването засяга 7.8% от населението на ЕС, като се очаква до 2025 г. техният дял да достигне 9.1%. В България разпространението на захарния диабет придобива застрашаващи размери и засяга 8.3% от населението, като смъртността съставлява 23.3 на 100 000. Около 75% от диагностицираните диабетици са с лош метаболитен контрол, което води до развитие на усложнения - миокарден инфаркт, мозъчен инсулт, слепота, ампутации на крайниците и хронична бъбречна недостатъчност.[5]

Дългосрочната прогноза и качеството на живот на диабетно болните зависят от развитието на късните усложнения като диабетна ретинопатия, диабетна нефропатия, макроангиопатия, мозъчно-съдова болест и исхемична болест на сърцето. Проучвания установяват съкращаване продължителността на живота с 5-10 години при болни на възраст над 40 години. Най-честите причини за смърт при захарен диабет тип 2 са сърдечно-съдовите заболявания и бъбречната недостатъчност. Захарният диабет може да бъде контролиран с подходящи грижи, обучение и съвременно лечение. Опитът показва, че ранната диагноза, ефективната профилактика и лечение на диабета и неговите усложнения, както и обучението на пациентите,

са от съществено значение за ограничаване на заболяемостта, на появата и прогресирането на усложненията, на инвалидността и смъртността. Това би довело до подобряване на качеството на живот на хората с диабет и значително снижаване на разходите за заболяването.

В Националната здравна стратегия (2014-2020) диабетът е означен като едно от социално-значимите незаразни хронични заболявания. Като стратегическа цел е поставено „повишаване значението на промоцията на здравето и профилактиката на болестите при овладяване на преждевременната смъртност, заболяемост и последиците от заболяванията, т.е. стационариране на инвалидизацията от диабет“ .[5].

ЦЕЛ НА ПРОУЧВАНЕТО: Оценяване готовността за справяне с болестта, информираността за нея, оценка на получаваната подкрепа от медиците и обществеността, както и степента на риск за развитието на диабет тип 2.

МЕТОДИ НА ПРОУЧВАНЕТО :

- Документално проучване на проблема
- Анкетно проучване
- Сравнителен анализ

ОБХВАТ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО: В проучването са включени хора в пенсионна възраст (от 65-90 г.), 147 на брой, от град Бургас. Анкетното проучване е проведено през периода юни-август 2016 г. след извършване на профилактични прегледи на сърдечно-съдовата система. Респондентите са социално активни индивиди – всичките са членове на пенсионерски клубове. Над 50% са жени и най-многобройна е групата между 65 и 70 години. С установен захарен диабет са 54 от анкетираните, т.е. 36,7%.

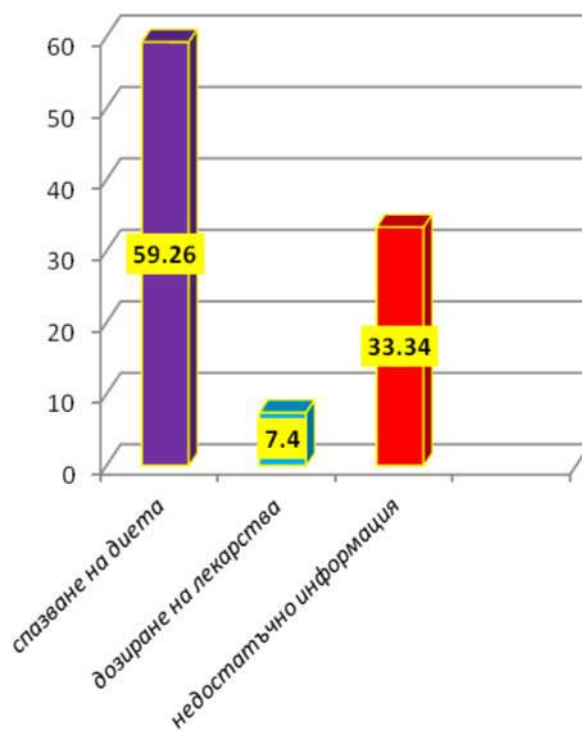
РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Първата част на изследването цели да установи готовността на хората в пенсионна възраст за справяне с болестта. Участниците отговарят на въпроси, касаещи подкрепата на личния лекар, трудността при дозиране на лекарствата, спазването на диетичен режим, оценката от усложнения, качеството на болничната помощ.

59,26 % от анкетираните са посочили като най-голям проблем спазването на диетичен режим,

7,4 % трудно се справят с дозирането на лекарствата,

33,34 % признават, че нямат достатъчно информация за болестта (виж фиг.1):



Фиг. 1. Трудности при справяне с болестта

На въпроса, касаещ подкрепата от личния лекар, получените резултати показват отговорността на ОПЛ (общо практикуващия лекар)-

77,8% посочват отговор: получавам необходимата информация и направления от личния лекар.

7,4% трудно получават направления за необходимите специалисти

14,8% съобщават, че не получават необходимата информация.

Друг по-важен проблем, свързан с качеството на живот на болните с диабет, е честотата на постъпване за болнично лечение и процентът на хората с усложнения. Резултатите от проучването показват, че само на 12 (22 %) от анкетираните не се е налагало да постъпват за активно лечение. Всички останали поне веднъж или повече от веднъж годишно биват хоспитализирани за основното заболяване или неговите усложнения:

- ангиопатия;
- нефропатия и невропатия;
- хипертония;
- ИБС, инсулт, миокарден инфаркт (виж фиг.2):



Фиг.2 Нужда от болнично лечение

На въпроса за съпътстващи хронични заболявания болшинството от анкетираните (78%) са посочили повече от два отговора.

Най-много са заболяванията на органите на кръвообръщението - сърдечна недостатъчност, съдова недостатъчност, преживени инсулти и инфаркти на миокарда. На второ място като хронични заболявания са диабетната нефропатия, полиневропатия, ретинопатия, макроангиопатия. По отношение на давността на болестта, 23% имат диабет по-малко от 5 години, 45% - между 5 и 10 години, 29% - между 10 и 20 години и само 3% - над 20 години.

(виж табл.1)

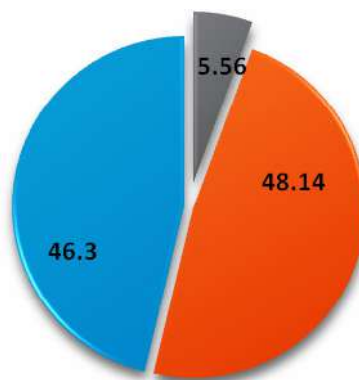
От колко години имате диабет	По-малко от 5 години	Между 5 и 10 год.	Между 10 и 20 год	Над 20 години
Жени	14%	35%	25%	3%
Мъже	12%	10%	4%	0%

Таблица 1 Разпределение продължителността на заболяването по пол.

Проучен бе и въпросът за обществената подкрепа по проблема „диабет“ и доколко страдащите от заболяването са запознати с дейността на не-

равителствените организации, ангажирани с това. Оказва се следното:

- 48,14% знаят за съществуването ѝ, но не членуват в диабетна организация;
- 46,3% не знаят за съществуването ѝ;
- 5,56% членуват в диабетна организация и там получават необходимата помощ (виж фиг. 3):



Фиг. 3. Информираност относно диабетни организации

В диабетните организации страдащите от захарен диабет получават полезна информация за естеството на заболяването си, възможните усложнения и начините за предотвратяването им. Тук се оказва помощ и обучение, касаещи хигиенно-диетичния режим и здравословно поведение, осигуряват се консултации и беседи със специалисти, провеждат се обучения за инжектирането на инсулин.

Рисковите фактори, водещи до възникване на диабет тип 2, са затлъстяване, нездравословен модел на хранене, ниска физическа активност, фамилна обремененост, злоупотреба с алкохол, тютюнопушене, хипертония, нарастване на възрастта. Съчетаването на два, три или повече фактора повишава риска от появата на диабет.

По отношение на възрастта с абсолютна сигурност може да твърдим, че обследваното обхваща уязвима група от населението (93 респоненти) - са над 65 години. Жените (56 бр.) отново превишават по численост мъжете (37 бр.).

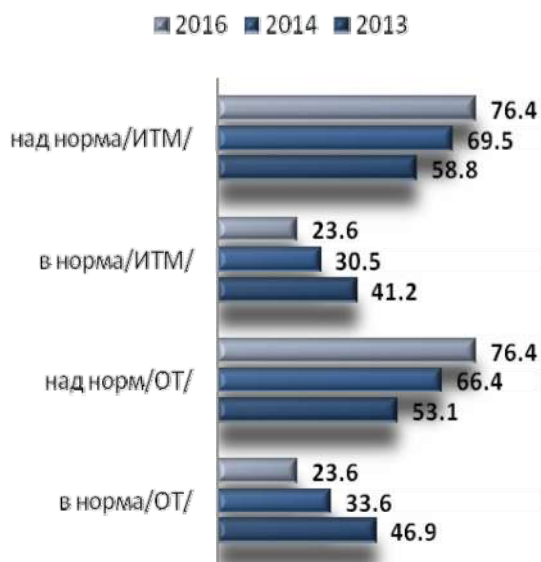
За да се оцени наличието на затлъстяване бе измерван ИТМ (индекс на телесна маса) и ОТ (обиколката на талията). Дори при нормално ИТМ, увеличеният размер на талията корелира с риска от диабет. Под 25кг/кв.м. са 23,6% (нисък риск) от анкетираните, до 30 кг/кв.м. са 60,2%

(повишен риск), а над 30кг/кв.м. са 16,2% (много висок риск). При оценката на обиколката на талията – 23,6% са с нисък риск, 46,2% са с повишен риск и 30,2% с много висок риск (виж табл. 2):

Показатели	Нисък риск	Повишен риск	Мн висок риск
ИТМ	23,6%	60,2%	16,2%
ОТ	23,6%	46,2%	30,2%

Таблица 2 Оценка на риска от затлъстяването

Наблюдава се тенденция към удължаване на обиколката на талията и повишаване на ИТМ в сравнение с проведени през 2013 и 2014 г. аналогични изследвания [2], [3], [4] (виж фиг.4):

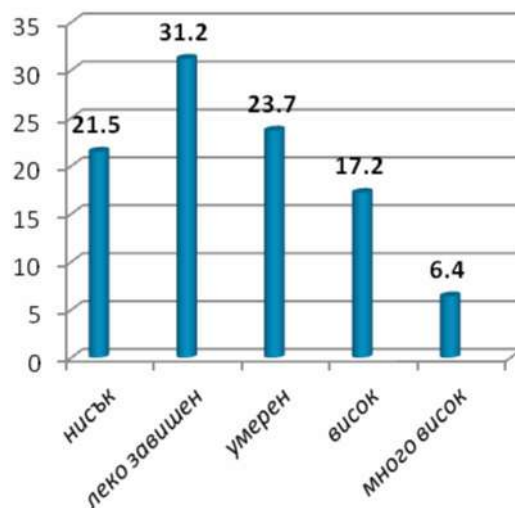


Фиг. 4 Тенденции в показатели ОТ и ИТМ

Хипертонията е основен рисков фактор за появата на диабет тип 2. 68,8% от анкетиранияте са хипертоници, вземащи редовно медикаменти за регулиране на кръвното налягане, само на 31,2% не се налага да контролират налягането си с лекарства. На 34,4% от изследваните са измерени повишени нива на кръвната захар.

При оценка на фамилната анамнеза като рисков фактор за диабет при 66,7% наследствеността не е причина за повишен риск, при 13,9% има роднина с диабет, но само при 19,4% много близък родственик (родител, брат, сестра) страда от диабет.

Обобщаването на получените резултати от изследваните рискови фактори позволява да се посочи риска от развитието на диабет. Без риск за появата на диабет през следващите години са 21,5 % от анкетиранияте. 31,2% са с леко завишен риск (1 от 25 ще развие захарен диабет). 23,7% са в зоната на умерения риск (1 от 6). 17,2% са с висок риск (1 на 3 ще развие ЗД). 6,4% са в зоната на много висок риск – всеки втори ще развие захарен диабет (виж фиг. 5):



Фиг. 5 Риск от развитие на захарен диабет тип две в групата

ИЗВОДИ И ПРЕПОРЪКИ

Анализът на резултатите от анкетното проучване на участниците показва общото негативно въздействие на захарния диабет върху различни аспекти от качеството на живот на респондентите. Диабетиците, които се изправят пред предизвикателството за подобряване на собственото си здраве, могат основателно да очакват да живеят по-дълъг, по-щастлив живот. За лечението на добре компенсирани диабет се дават в десетки пъти по-малко средства, отколкото за лошо компенсирани диабет с усложнения.

Най-силно негативно въздействие захарният диабет оказва в област „свобода за хранене“.

Макар и да нямат достатъчно знания за справяне с болестта, повечето страдащи от захарния диабет получават необходимата подкрепа от личните си лекари. ОПЛ редовно проследяват развитието на болестта и консултират своите пациенти с необходимите специализирани. За съжаление, дейностите в здравната ни система са насочени не към профилактика на

изследваното заболяване, а към лечението на вече настъпило такова.

Анонимното анкетно проучване дава основание да оценим и здравното поведение на индивида. За съжаление, тенденциите за увеличаване на затлъстяването и повишаване стойностите на кръвното налягане през последните години показва липсаотговорност на личността към собственото здраве.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опазването и утвърждаването на здравето изисква повишаване на здравната култура на населението [2]. Отделният човек може да направи твърде много за подобряване на качеството си на живот с утвърждаването на добри лични здравни навици и здравно поведение, което драстично би изменило фактите относно заболеваемостта в Република България. Здравето е не само право на всеки гражданин, гарантирано от Конституцията на страната, но и задължение на всеки, свързано със спазването на законодателството и поддържането на здравословен начин на живот, водещ до по-високо благосъстояние [5].

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Маркова, С. Здравна култура. - Социална медицина и обществено здраве. С., 1998, изд. Знание ЕООД.
- 2.Терзиева, Г., К. Попова, Социологични аспекти на здравната профилактика - състояние и

перспективи. - Академично списание „Управление и образование“, 2014, т. 10, кн. 5, с. 29-36.

- 3.Терзиева, Г., К. Попова. Рискови фактори за развитие на сърдечносъдови заболявания-реалности, тенденции. - Академично списание „Управление и образование“, 2015, т. 11, кн. 5, с. 50-54.

- 4.Terzieva, G., K. Popova. Practical training management in health care as a factor for quality in education. International journal „Knowledge“, 2014, vol. 1, 2, 414-418.

5. Национална здравна стратегия 2014-2020 г.

REFERENCES:

- 1.Markova, S. Zdravna kultura. - Socialna medicina I obshtestveno zdrave. S., 1998, Izd. Znanie EOOD

- 2.Terzieva, G., K. Popova. Sociologichni aspekti na zdravnata profilaktika - sastoyanie i perspektivi. - Academic journal „Management and education“, 2014, vol.10, 5.

3. Terzieva, G. K. Popova. Riskovi faktori za razvitieto na sardechnosadovi zabolyavaniya - realnosti, tendencii. - Academic journal „Management and education“, 2015, vol.11, 5.

- 4.Terzieva, G, K. Popova. Practical training management in health care as a factor for quality in education. International journal „Knowledge“, 2014, vol. 1, 2, 414-418.

- 5.Nacionalna zdravna strategia 2014-2020.

ПРЕВЕНЦИЯ НА ДИАБЕТА СРЕД ПОДРАСТВАЩИТЕ

Майя Атанасова

PREVENTING DIABETES IN ADOLESCENTS

Mayya Atanasova

E-mail: mayya_atanasova@abv.bg

ABSTRACT

Diabetes is one of the socially significant diseases. It can lead to system disorders and early physical disabilities, which raises concerns for the health and wellbeing of the adolescent. This study aims to raise the awareness and emphasize the importance of starting a healthy lifestyle, which is vital for the chances of being diagnosed with diabetes.

Key words: diabetes, adolescents, healthy nutrition, physical activity

ВЪВЕДЕНИЕ

Диабетът е болест от групата на социално-значимите заболявания, характерна с повишено ниво на кръвна захар. В България боледуват над 600хил. души. Лошият контрол на кръвната захар води до поражения на всички органи и системи в организма. Стига се до инвалидизация, независимо възрастта на пациента. Засягат се сърдечно-съдовата, нервната и отделителната система, както и зрението. С диабет се живее, но трябва да се води постоянна борба за подобряване живота на пациента с цел неговото удължаване. Диабетът е познат още от древни времена, но все още не е разкрит механизъмът на възникването му. Като предразполагащи фактори се отбелязват наднорменото тегло от ранна възраст, ниската физическа активност, стресът, някои остри респираторни инфекции и не на последно място – наследственост. Целта на изследването е да провери информираността на подрастващите относно болестта, готовността за избягване на рисковете от отключване на диабет.

ЗАДАЧИ

1. Да се проучи литературата по проблема.
2. Да се определят фокус групите.
3. Да се определи методиката на изследването.
4. Да се направят изводи.

СЪЩНОСТ

Изследването е проведено в периода 2015/2016 година. Сред 80 ученици(момчета и момичета) във възрастовия сегмент 12-18 години. Направено е анонимно анкетно проучване с отворени въпроси. Всички респонденти са поставени при еднакви условия, с което се цели обективност и независимост на отговорите. Реална обратна връзка е получена от 77 участници в проучването. Трима от участниците са върнали непълни анкети, което наложи изключването им от изследването.

Разпределение по възраст:

12-14 години – 34 души

15-18 години – 43 души

През 2005 г. Международната диабетна федерация (IDF) дефинира метаболитния синдром като централно затлъстяване, определено чрез измерване на обиколката на талията и още две отделни характеристики – повишено кръвно налягане, повишен енергиен внос на храната, съчетани със степен на бездвижване. (Карамфилова и Каменов 2016, 6)

Затлъстяването е сериозен проблем в целия свят. Различни са и причините, водещи до него. Неправилно хранене, адинамия, често се споменава и наследственият фактор. Изключително важно е ранното откриване и превенцията на диабета. (Даскалова и Тотомирова 2014, 6)

За изключителното значение на ранното откриване на диабета говори и ангажираността с „болестта на съвременето“ на Националната здравноосигурителна каса (НЗОК) и Министерство на здравеопазването. Тези институции препоръчват на общопрактикуващите лекари наблюдение на децата с наднормено тегло при раждане (4 и над 4 кг), както и изработване на „родословно дърво“ с цел изследване на роднини с диабет или с метаболитен синдром. (Пенев 2001, 117-118)

Здравни организации алармират за увеличаване в световен мащаб на случаите на захарен диабет сред населението на възраст 16-20 години.

РЕЗУЛТАТИ

38% от всички изследвани клонят към групата с наднормено тегло, 25% са в норма, но 10% от тях клонят към горна граница за възрастта, а 10% към долна. 27% можем да отбележим като нормостатични, т.е. има съответствие между ръст, килограми, гръдна и коремна обиколка. На въпроса колко пъти се хранят в денонощието, 42% отговарят 2-3 пъти, 35% - 3-4 пъти, 23% - 4-5 пъти. При всички групи последното хранене е след 22:00 ч. По отношение на закуската, само 10% от всички респонденти съобщават, че закусят вкъщи. Понятието закуска е много разтегливо. Обикновено това е нещо, което започва по пътя да училище (снэкс, солети, понякога „топла закуска“) и завършва с нещо по пътя до дома. Начинът на хранене е непостоянен, като сред споменаваните храни са: пица, донер, някакъв вид сандвич, баничка, кифла. Само 3% от респондентите от групата 15-18 години споменават спорадична употреба на плодове и много рядко на пресни зеленчуци.

Разглеждайки цикъла на хранене, почти всички споделят, че дори в почивните дни, когато са със семейството си, няма промяна в начина на хранене. 80% от всички обследвани деца и родителите им не закусят. Хранят се без определен режим и каквото има в хладилника.

А самото хранене днес е изгубило своите почти ритуални функции на дейност, при която цялото семейство се събира около масата и характеризираща се като време за комуникация. Вследствие се стига до прекъсване на връзките родители-деца, което пък довежда до нуждата от опора извън

фамилната среда и използването на чужд опит и доверието в групата.

На въпроса „Спортувате ли и какво?“ се получи интересни отговори. Подрастващите споделят, че трудно намират място, където могат да практикуват спортове за удоволствие и обща физическа култура. На обособените за спорт места се работи за високо спортно майсторство.

Групите на 16-18-годишните споделят, че при възможност се включват в турнирите по уличен баскетбол (streetball от англ. език – б.а.), които са периодични и добре организирани. Момичетата съобщават, че участват в групи по народни танци или към училищните мажоретни състави.

Висок е делът на времето, прекарано пред компютър. Мнозинството от респондентите отделя средно по 4-5 часа за работа или игра пред компютърния екран.

Решихме да проверим и информираността на подрастващите за болестта диабет. За 80% от респондентите понятието „захарна болест“ беше по-познато. Шест души споделиха, че имат близък с това заболяване. Нито един от респондентите не събщи да страда от диабет.

ИЗВОДИ

Сред подрастващите се наблюдава липса на достатъчна информираност относно болестта диабет. Знанията са повърхностни и неточни. В семейството се общува малко и по-рядко. Почти не се срещат примери за здравословно хранене и начин на живот. Респондентите не виждат връзката: правилно хранене – спорт/движение – здраве. Храната е „просто храна“, а не източник на енергия, витамини и минерали за общото развитие на индивида. Често се употребяват храни - богати на подобрители, оцветители, масти, които трудно се емулгират. Самото хранене е нередовно и най-вече нездравословно, като се яде „каквото и когато падне“. Забелязва се някакъв стремеж за спорт и движение, но и той е непостоянен и неорганизиран. Често идеята за физическа дейност всъщност представлява стоене пред компютъра.

Според резултатите от анкетата спортът е дейност, която се упражнява трудно като игра и забавление поради липсата на подходящи и/или недостъпни пространства и съоръжения. 80% от всички подрастващи съобщават, че харесват плуването, но трудно го практи-

куват извън летния сезон. 7 респонденти – 4 момичета и 3 момчета, информираха, че не умеят да плуват.

7 % от групата на подрастващите 12-14 години споделят, че нямат време за спорт заради подготовката на уроците и курсовете за повишаване на знанията по съответните дисциплини.

Респондентите индикират обаче, че са отворени за положителни провокации. Скъсявайки разстоянието по време на общуването в неформална обстановка, те са готови да възприемат нова информация, да експериментират и променят навиците си към по-здравословен начин на живот. За съжаление някои съобщават, че нямат възможност за разнообразно и рационално хранене. Дневно меню, включващо 2-3 банички от закусвалнята, не е изолирано изявление.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Диабетът все по-често влиза в живота на хората. В семейства, в които няма диабетици, децата проявяват симптоми на заболяването. Стресът, неправилното хранене и липсата на движение на подрастващите създават идеалната среда за възникване на захарна болест.

Подрастващите нямат достатъчна информираност за факторите, които могат да отключат болестта. Все още се робува на правилото, че по-пълното дете е здраво дете.

Семейството често е абдикирало от това да работи за здравославен начин на живот. Не се създават навици за спорт и почивка или съвместно спортуване на родители и деца. Не се използват даденостите на околната среда – паркове, море, планина или зона за отдих, като рядко се организират излети сред природата.

Не е сложно, ако има отношение в семейството, да се води здравословен начин на живот. Разходката на открито е позабравено понятие, изместена от пазаруването (наричан днес с чуждицата „шопинг“) в големите търговски центрове. То се е превърнало в новото забвение за свободното време и често е „гарнирано“ и с нездравословна храна.

Училището се явява един от основните причинители на стрес за подрастващите.

Обездвижването и нерационалното хранене в границите на школото са също сред причините за създаването на предпоставки за възникване на диабет. От особена важност е намесата на училищната медицинска сестра и личните лекари, за да се повишат знанията за болестта сред учениците и семействата им и за извеждане на проблема като национална приоритетна програма за превенция на диабета сред подрастващите. Здравето е дар, който трябва да пазим и да се гижим за него, за да расте щастливо поколение.

ЛИТЕРАТУРА

Даскалова и Тотомирова 2014: Даскалова, Ив., Ц. Тотомирова. Захарен диабет. Болестта на съвремието. – В: *MEDINFO*, бр. 05, год. XIV, май 2014, с. 6–8

Карамфилова и Каменов 2016: Карамфилова, В., З. Каменов. Метаболитен синдром. Основни характеристики и терапевтични подходи. – В: *MEDINFO*, бр. 05, год. XVI, май 2016, с. 6 – 10

Пенев 2001: Пенев, С. (състав.). Наръчник на семейния лекар: Нормативна и медицинска уредба. Диагностични и терапевтични проблеми. С., 2001, с. 117 – 119

REFERENCES:

Daskalova i Totomirova 2014: Daskalova, Iv., Ts. Totomirova. Zaharen diabet. Bolestta na savremieto. – V: *MEDINFO*, br. 05, god. XIV, maj 2014, s. 6–8

Karamfilova i Kamenov 2016: Karamfilova, V., Z. Kamenov. Metaboliten sindrom. Osnovni harakteristiki i terapevtichni podhodi. – V: *MEDINFO*, br. 05, god. XVI, maj 2016, s. 6 – 10.

Penev 2001: Penev, S. (sastav.). Narachnik na semeyniya lekar: Normativna i medicinska uredba. Diagnostichni i terapevtichni i problemi. S., 2001, s. 117 – 119.

Статията е финансирана по проект №НИХ--335/2015/2016

ВРОДЕНИ ЦЕПНАТИНИ НА УСТНАТА И/ИЛИ НЕБЦЕТО. РИНОЛАЛИЯ

Детелин Костадинов

INBORN FISSURE OF THE LIP AND/OR PALATE OF CHILDREN. RHINOLALIA

Detelin Kostadinov

E-mail: kostadinov52@abv.bg

ABSTRACT

For the medical and educational theory and practice the problem of inborn fissures of the lip and/or palate is very important. They are the major cause for the appearance of a heavy speech problem – rhinolalia (nasal speech), expressed in incorrect articulation of the sounds in speech.

Key words: *inborn fissures, rhinolalia, etiology, correction, therapy*

Целта на разработката е в теоретико-приложен аспект да се анализират и разкрият същността, етиологията, класификацията, симптомите, лечението и корекционно-терапевтичната работа на ВЦУН и децата с ринолалия. Особено внимание е отделено на спецификата на помощта и грижите /медицински и логопедични/ на страдащите деца и на възможностите за формирането и развитието на речта и на личността им като цяло.

Въведение: Речта е една от най-важните психически функции на човека. Чрез нея той изразява своите мисли и чувства. Тя създава възможности за всеобхватен социален контакт.

Формирането и развитието на речта от най-ранна възраст на детето е сложен, труден и продължителен процес, дори и когато не са налице недостатъци в психофизическото развитие.

Наличието на ВЦУН нарушава цялостния комплекс от съпътстващи движения като дишане, гласообразуване и артикулация, които са в основата на осъществяването на говорния акт.

Раждането на дете с цепнатина на устната или небцето е сериозно изпитание и преживяване за родителите и близките. Объркани, стресирани, родителите, поради незнание и липса на информация, не знаят как да постъпят и какъв избор да направят. Не са малко и случаите на отказ и нежелание за приемане и отглеждане на детето и неговото настаняване в социално заведение.

В практиката са наблюдавани и случаи на лошо отношение, умишлено недохранване,

недобро гледане и пълен отказ от грижи за детето. Причините за подобно поведение се крият в предубеждението за психофизическата непълноценност на новороденото и невъзможност за по-нататъшно нормално развитие.

За да се избегнат подобни катаклизми и поведения, е наложително още в първите дни и месеци на детето родителите да се запознаят подробно с възможностите за развитие от различни специалисти /лекар, медицинска сестра, психотерапевт и др./, да получат напътствия за правилното му отглеждане - като възможни техники за хранене, поддържане на хигиена и др. Родителите да бъдат ориентирани към възможната и подходяща помощ /хирургическа, логопедическа, рехабилитационна и др./ в посока на отстраняването на недостатъците и по-нататъшното психофизическо развитие на детето.

Същност, определение и особености на ВЦУН

Една от най-често разпространените лицево-челюстни аномалии сред децата са ВЦУН. По данни на Световната здравна организация /СЗО/, ВЦУН са с различен интензитет в отделните държави и раси. Най-много деца с цепнатини се раждат в държавите, населени от жълтата раса – около 2 деца на 1000 раждания. Това е естествено, тъй като раждаемостта сред жълтата раса е особено висока /Източна и Югоизточна Азия/. В Европа и САЩ, ВЦУН са в съотношение 1-1,50 деца на 1000 раждания [1].

За България данните са твърде спорни поради липса на пълни и точни проучвания. Цифрите варират и приблизително се приема съотношението 1 дете на 600 раждания.

Интерес представляват данните за разпространението на ВЦУН по полов признак. Приема се, че цепнатините на устните с или без цепнатини на небцето са по-разпространени при момчетата, а цепнатините на небцето с или без цепнатини на устните са по-често при момичетата.

Цепнатина на устната е състояние, при което горната устна не е оформена и завършена цялостно.

Налице са специфични разрези, които варират от лека цепка на червената част от устната до пълното ѝ разделяне по единия или двата разцепени ръба на устната и нагоре до носа.



Разграничават се едностранна и двустранна цепнатина, в зависимост от поражението на едната или двете части на горната устна.

Цепнатина на небцето се получава, когато горната част на устата /мекото небце/ не се е затворила напълно. Тя може да бъде от малък отвор в задната част на мекото небце до почти пълно разделение на горната част на устата /меко и твърдо небце).



ВЦУН са основна причина и предпоставка за проблеми при формирането и развитието на говора на детето.

Цепнатина означава „разделение, разцепление”, което се появява по време на ранната бременност, когато отделните части на лицето се развиват самостоятелно и след това започват да се съединяват. По различни причини някои части не се съединяват правилно и се получава цепнатина. [2]

Най-сериозният проблем за новороденото дете с ВЦУН и за неговите родители е захранването /кърменето/. Много често специа-

листите в родилните отделения препоръчват на стресираните и отчаяни майки единствения начин за хранене на бебето – чрез използването на специална сонда.

Изправени пред тази тежка алтернатива в отглеждането на детето, родителите избират единствения изход – да дадат и настанят рожбата си в социален дом.

Подготвената и квалифицирана медицинска сестра в това направление - за обгрижване и подпомагане на деца с ВЦУН и техните родители, ще помогне да се обучи майката как да храни бебето и да продължи да го отглежда у дома.

Етиология и причинни фактори за ВЦУН

Етиологията и причинните фактори не са все още напълно изяснени и диференцирани. В голяма част от изследванията се приема, че причинните фактори могат да бъдат вродени и придобити. Не се изключва и наследственият характер на цепнатините на устната или небцето. Резултатите от проучванията показват, че има цели семейства, в които цепнатините се предават в следващите поколения. Унаследяването не винаги е системно и може да се случи след едно или две поколения.

Приема се, че факторите, водещи до нарушаване на зародишните тъкани на устната и небцето, могат да бъдат екзогенни /външни/, ендогенни /вътрешни/ и генетични. [3]

Екзогенните влияния, проявяващи се с най-голяма сила през първите месеци на бременността, се свързват с хронични интоксикации, кислороден глад на плода, с инфекциозните и вирусните заболявания, с разнообразните тежки физически и психически травми на бременната жена.

Ендогенните вредни влияния се свързват с токсикозите на бременността, с многоплодната бременност, с предхождащи аборти, с възрастта на родителите и др.

Генетичните изследвания извеждат като причина неправилния хромозомен набор на зародишните образувания под влияние на неблагоприятни фактори.

Установено е, че критичният период от бременността за възникването на ВЦУН е между 5-та и 13-та седмица, когато се зараждат и формират лицевите структури.

Разновидности на ВЦУН и особености

Според това как са формирани и изразени ВЦУН, те се характеризират с твърде голямо разнообразие на увредените органи – по вид,

обхват, разположение и големина, както следва: [5]

а) цепнатина на алвеоларния израстък, която минава през горните зъби и горната челюст;

б) цепнатина на твърдото небце, която бива:

- едностранна – небният израстък не срасва и разделя челюстта на две части;

- двустранна – налице е цепнатината на устната в комбинация с цепнатина на небцето;

в) цепнатина на мекото небце по средната линия;

г) пълна цепнатина от горната устна, челюстта, през твърдото и мекото небце и до мъжеца, който също може да бъде разцепен или изцяло да липсва;

д) скрити форми на цепнатина на небцето:

- цепнатина на мекото небце, при която лявата и дясната група мускули са разделени и са свързани с тънка слизеста обвивка. Има случаи, в по-късна възраст, при силен вик, плач, кашлица или механичен удар обвивката да се скъса и цепнатината ясно се откроява;

- цепнатина на твърдото небце, скрита под фиброзна ципа, разположена под слизеста обвивка, която се определя като субмукозна, а самото небце - като мукозно;

е) в зависимост от обхвата на увредените органи, цепнатините се делят на изолирани и комбинирани със следните подгрупи:

- **изолирани** вродени цепнатини на устната /ВЦУ/, които биват:
- пълни – обхващащи горната устна и носа;
- непълни – цепнатини само на горната устна;
- **изолирани** вродени цепнатини на устната /ВЦУ/:
- пълни – преминаващи през венците, твърдото и мекото небце;
- непълни – обхващащи само увулата /мъжеца/, а мекото небце да е изградено от непълноценна тъкан, преминаващи през твърдото небце, венците и др.;
- **комбинирани** вродени цепнатини на устните и небцето.

С ВЦУН се свързват редица аномалии на костно-мускулните говорни органи като:

- деформация на челюстите и образуването на неправилна захапка /прикус/;
- неправилно формиране, разположение и развитие на зъбите;
- несраснала се горна устна под едната или двете ноздри;

- деформация на ноздрите в пряка връзка с разцепена горна устна;
- деформация на носоглътката.

Вродените цепнатини на устната и небцето се характеризират с определени специфични симптоми, които оказват неблагоприятно въздействие върху формирането на говора и цялостното развитие на детето в първите години от живота му: [7]

1.Изменения в **положението и активността на езика.**

Той е бавно подвижен, вял и с ограничени движения. Изтеглен назад, а коренът и гърбът му са повдигнати нагоре и по този начин създават преграда, която насочва издишната въздушна струя към носната кухина и само малка част от нея преминава през устната кухина. Този ефект придава носовия /назален/ оттенък на говора. Движенията на върха на езика са силно ограничени и са възможни само най-елементарните.

2.Характерни и специфични **нарушения в дишането** поради нарушено взаимодействие между артикулационните и дихателните мускули.

Нарушен е балансът между вдишване и издишване. Налице е неравномерно разпределение на въздуха при произнасяне на думата, поради което тя остава недоизказана.

Дишането на децата с ВЦУН е учестено, повърхностно и ускорено. Този тип дишане затруднява формирането и развитието на артикулацията и правилната реч.

1.Особености на **храненето.**

При децата с ВЦУН гръдното хранене /кърменето/ не винаги е възможно. Сукателният рефлекс е налит вакуум в устната кухина. Поради тази причина майчиното мляко попада в дихателните пътища и се стига до задавяне. Поетата храна запълва отвора в небцето, може да премине през носоглътката, носната кухина или евстахиевата тръба и да предизвика проблеми в слуха. По-късно тези аномалии дават отражение върху говора.

Препоръчва се дете с цепнатина на устната и небцето да се кърми и храни изправено и будно, за да се избегне аспирацията.

2.Нарушения и недостатъци във **фонацията.**

Физическите характеристики на звуковете са силно променени. Речта е неясна, неточна и със силно изразен назален, дрезгав и хрипящ признак. Налице са характерни промени във височината и силата на гласа.

3.Наличие на **зъбно-челюстни деформации**.

Характеризират се с недостатъци в строежа на зъбите, челюстите и алвеоларната дъга. Твърде специфични са неправилното разположение на зъбите, малкият челюстен ъгъл, кръстосаната челюстна захапка, стеснената алвеоларна дъга и др.

4.Недостатъци на слуха.

Резултатите от изследванията показват, че близо 90% от децата с ВЦУН страдат от серозен отит, който е в резултат от дисфункцията на евстахиевата тръба. Сериозно влияние оказват и честите инфекциозни и възпалителни заболявания на средното ухо.

5.Нарушение на **звукотпроизношението**.

Органичните недостатъци при децата с ВЦУН водят до функционални нарушения на праксиса на артикулационния апарат. Нарушен е комплексът от съгласувани рефлекторни движения на органите на говорния апарат, които участват в осъществяването на речта – дишане, гласообразуване и артикулация.

Лечение и грижи на децата с ВЦУН

Цепнатините на устните и небцето се коригират или отстраняват чрез оперативно /хирургическо/ лечение, като първите опити за това датират още от древността.

На съвременния етап съществуват и се прилагат повече от 180 различни хирургични техники. Прилагането на определена техника зависи от възрастта на детето и вида на индивидуалната аномалия.

През последните десетилетия се утвърждава практиката за възможно най-ранна хирургична интервенция на нарушенията, с която се постига по-правилна корекция и растеж на тъканите, а оттам и по-добра основа за формирането и развитието на говора.

Целта на хирургическото лечение на дете с ВЦУН е да се „достигне до нормален във всяко отношение възрастен индивид както относно неговия външен вид, хранене и говор, така и относно неговата социална интеграция”. [2]

Хирургичното лечение е насочено към анатомична реконструкция на засегнатите лицево-челюстни елементи и изграждането на предпоставките за развитието на говора.

Лечението включва няколко етапа, които зависят от спецификата на клиничната форма. Корекцията и отстраняването на органическите недостатъци по хирургически път се

извършва чрез прилагането на специални методи: [2]

- **велофарингопластика** – за коригиране и подобряване на функциите на велофарингеалната клапа;
- **уранопластика** – за корекция на твърдото небе;
- **хейлопластика** – за корекция на устата;
- **стафилография** – за корекция на мекото небе;
- **септопластика** – за корекция на носната преграда.

Комплексното коригиране и лечение на ВЦУН изисква организирането и провеждането на определени последователни дейности още от най-ранна възраст на детето: [6]

- неонатални грижи и насоки относно бъдещето на новороденото дете;
- неонатални специфични сестрински грижи;
- хирургическо отстраняване и изправяне на анатомическия недостатък;
- ортодонтско-ортопедично отстраняване и профилактика на повторните деформации на горната челюст;
- лечебна общоукрепваща физкултура;
- оториноларингологическо предотвратяване на нарушенията на слуха;
- емоционална подкрепа и професионални съвети по време на растежа и развитието на детето;
- психотерапевтична помощ на родителите и близките.

В специализираните центрове за диагностика, хирургическо лечение, корекция и грижи за деца с ВЦУН са изградени мултидисциплинарни екипи. В екипа се включват необходимите и подготвени специалисти – ортоданти, хирурзи, логопеди, психолози, специализирани медицински сестри, социални работници и др. Екипът осъществява съвместни консултации на децата и техните родители. Пациентите се насочват към определен специалист, но избраният подход и терапевтичен план се изработват и утвърждават от мултидисциплинарната консултация.

Лекарският и сестринският състав осигуряват комплексните и цялостните грижи за децата с ВЦУН по отношение на диагностичните изследвания, оперативното и медикаментозно лечение, пред- и следоперативните грижи и процедури, диетичния и рехабилитационния режим, и др.

Терапията на децата с ВЦУН и на техните родители е сложна и продължителна, но с обединени и целенасочени усилия и постоянство могат да се постигнат добри резултати. [5] Терапевтичната работа трябва да започне веднага след установяването на нарушението. Особено е необходимо включването и помощта на родителите. Те трябва да получават навременна и достъпна информация за същността, особеностите и протичането на нарушението, за лечението му и неговата продължителност. Родителите трябва да се подготвят да приемат своето дете и да полагат необходимите грижи за неговото лечение и развитие. Чрез беседи и разговори, те се поощряват за изграждането на добър емоционален климат в дома, в семейството и за грижливо отношение към детето.

Родителите са винаги и най-близо до детето и най-добре знаят и разбират неговите нужди, желания и възможности.

В помощ на децата с ВЦУН и техните родители са създадени, регистрирани и функционират неправителствени обществени организации, сдружения и асоциации. Те имат за цел да осигуряват разнообразна информация на всеки засегнат директно или косвено от лицево-челюстна аномалия и да оказват съвременна подкрепа и грижа.

Ринолалия /носков говор/. Определение и особености

Най-характерното следствие и нарушение от вродената цепнатина на устната и/или небцето е неправилната артикулация на звуковете на речта и нарушенията на дишането.

Терминът **ринолалия** е с гръцки произход /**rhinos** – нос и **lalia** – реч/, с който се обозначава говорно нарушение с неприятен носов /назален/ оттенък на говора при деца с вродени цепнатини на устната и/или небцето, или вследствие на други аномалии.

Историята на изучаването на **ринолалията** е извървяла дълъг път на развитие. Първите научни разработки са създадени от лекари. Усилията са били насочени към пълно оперативно лечение и възстановяване на устните и небцето и техните функции. Постигането на тези резултати ще доведе до произволното затваряне на прохода между носоглътката и носната кухина и по този начин да се отстрани назалността на говора.

Независимо от постигнатите от лекарите и хирурзите успехи в коригирането на анатомическите дефекти в устната кухина, не са

достигнати положителни резултати във фонетическото формиране на говора единствено с помощта на хирургическата интервенция.

За преодоляването на носовото звучене на говора е наложителна, целенасочена и системно организирана хирургична и логопедична корекционна терапия.

По своята същност **ринолалията** е **нарушение на тембъра на гласа и на звукопроизношението**, обусловени от анатомо-физиологически недостатъци.

Говорът на деца с *ринолалия* е силно носов, неясен и почти неразбираем за околните и най-вече за родителите.

Симптомите на *ринолалията* са твърде разнообразни и индивидуално специфични. Един от основните е наличието на „въл” език, който се характеризира с ограничени движения и изгражда бариера, която насочва издишаната въздушна струя към носоглътката и се получава носовия оттенък на говора.

Мекото небце е твърде пасивно и слабо подвижно и не може да служи за преграда между устната и носната кухина. Мимическите мускули са слабо развити и трудно се постига вакуум в устната кухина. Дишането е повърхностно, ускорено и учестено.

Ринолалията се характеризира с пълно нарушение на звукопроизношението по отношение на дишане, гласообразуване и артикулация. По тези причини, тя понякога се определя и като *ринодизартикулия*. [3]

Класификационни форми и видове

Познати са и се диференцират **три** основни форми на ринолалията. [3, 5, 6]

а) открит – по време на говорния акт при артикулацията на звуковете издишаният въздух минава не само през устата, но едновременно и през носа. Тембърът на гласа е патологично изменен, като гласните звукове звучат носово, особено „И” и „У”. С по-малък назален оттенък звучат гласните звукове „Е” и „О” и най-ясно звучи гласният звук „А” поради спецификата на артикулацията му с широко отворена уста.

Откритата ринолалия дава отражение и върху артикулацията на съгласните звукове, като някои от тях изобщо липсват.

Разграничават се **два вида** открит ринолалия:

- **функционална** – при нея няма патологични изменения в артикулационните и фонационните органи. Недостатъчна е функцията на мекото небце и мускулите, участващи в

отделянето на устната от носната кухина по време на говор.

Функционалната ринолалия се появява при болнави, астенични деца с вяла артикулация, поради невъзможност мекото небце да достига до задната стена на глътката;

- **органична** – тя е в следствие на вродени цепнатини на лицево-челюстния скелет. В резултат на това при говор се нарушава насочването на издишната въздушна струя и при артикулацията на звуковете на речта възниква специфичен назален /носов/ акустичен ефект. Налице е тежко говорно нарушение, с патологично изменен тембър на говора, който почти винаги е неразбираем;

б) закрыта – характеризира се с насочване на издишването само през устата при артикулацията на всички звукове, което води до нарушаване на артикулационните и акустичните характеристики на назалните звукове „М” и „Н”, които звучат като „Б” и „Д”. Речта е неприятна за слушане, трудно разбираема и неизразителна.

Диференцират се два вида закрыта ринолалия:

- **предна закрыта ринолалия** – аномалията е в носната кухина и по времетраене може да бъде преходна или продължителна.

Преходна – в случаите на възпаления на носната кухина /ринит/ или при попадане на чуждо тяло в нея.

Продължителна - при хронична хипертрофия на слезестата част на носната кухина /полипи, абцеси, отоци и др./;

- **задна закрыта ринолалия** - аномалията е в носогълтачната област и се явява при големи аденоидни вегетации, при срастване на мекото небце със задната стена на глътката и други специфични възпаления.

По своя характер закрытата ринолалия бива **органична** и **функционална**:

Органичната закрыта се характеризира с анатомически недостатъци в областта на носа и носоглътката, които затрудняват проходимостта на въздуха през ноздрите и той преминава изцяло през устата. Детето е с постоянно отворена уста, когато не говори или спи, поради невъзможност да диша през носа.

Функционалната закрыта е с наличие на хиперфункция на мекото небце, което е винаги високо повдигнато и затваря прохода към носа. Говорното дишане е изцяло през устата при артикулацията на звуковете, дори и при назалните „М” и „Н”. Затруднена е артикулацията и на гласните звукове;

в) смесена – възниква при комбинация на факторите, предизвикващи откритата и закрытата ринолалия. Издишаният въздух минава през носа поради патологично намален носов резонанс. Характерът на речевото устройство зависи от преобладаващото нарушение.

Ринолалията може да се приеме за самостоятелно речево нарушение, характеризиращо се със своеобразен комплекс симптоми. Водещи са нарушенията на артикулацията и фонацията на звуковете.

Специфичните симптоми са: [3,5]

- наличие на малък челюстен ъгъл, стеснена устна кухина и носоглътка. Мускулите на мекото небце и мъжеца са недостатъчно развити, слабо подвижни и пасивно отпуснати. Слабо развити са и глътателните мускули, което затруднява храненето на детето;

- недостатъчно правилно функционират основните координационни нервно-мускулни задръжки, които са база и предпоставка за изграждането на здрави артикулационни движения в говорния апарат;

- в движенията на мускулния апарат на езика, на лицето и на устата, се наблюдават вялост и недостатъчна диференцировка при произношението на отделните говорни звукове;

- крайно неикономично изразходване на издишната въздушна струя. Нарушена е плавността на издишването и най-вече съотношението между вдишване и издишване при осъществяване на говорния акт;

- недостатъчност на нервно-мускулния тракт на дъвкателно-глътателния апарат, която води до трудности при хранене;

- наличие на тикообразни и хореични движения на лицевата мускулатура.

Изброените симптоми водят до съществени нарушения на механизмите на говора, звукопроизношението, които изискват извънредно тънка и фина диференцировка.

Познаването им е от значение за успешната корекционна и терапевтична логопедична работа.

Корекция и терапия на ринолалията

Основната цел на корекционно-терапевтичната работа, както в пред- и следоперативния период, е формирането на нормално звучаща реч, без назален оттенък.

В предоперационния период е възможно изграждането на правилната артикулация на звуковете и тяхното озвучаване, което може

да се запази и усъвършенства и след оперативния период.

Корекционната работа основно е насочена към изработване на правилно диафрагмено дишане и диференцирано издишване през носа и устата, развитие на слуховото внимание и възприятия, на фонематичния слух, постановка на артикулацията на звуковете, тяхната автоматизация и диференциация. [4]

Основните етапи на корекционно-терапевтичната програм, условно могат да се диференцират според спецификата и съдържанието на дейностите за формирането и развитието на правилната реч:

- **първи етап** – дейности за активизиране на органите на речевия апарат.

Целта е увеличаване подвижността на небцето чрез прилагане на масаж, упражнения за духане, надуване и свирене на детски играчки и музикални инструменти. Правят се специални упражнения за раздвижване на устните, езика и челюстите;

- **втори етап** – дейности за формиране на речевото дишане с диференциация на устното от носовото издишване.

Целта е развиване мускулатурата на дихателния апарат, формирането на по-диференцирани, точни и по-сложни речеви движения и постигането на по-пълно и динамично изолиране на устната от носната кухина.

Детето чрез индивидуални специални упражнения трябва да почувства и осъзнае процеса на преминаване на въздуха през устата, налягането му върху устните, бузите и езика, и да се научи да направлява издишната въздушна струя през устата; [8]

- **трети етап** – дейности за развиване на фонематичния слух, слуховото внимание и гласообразуването.

Целта е формирането на слухов самоконтрол и ефективност в работата на гласовия апарат. С подходящи упражнения детето да се научи да прави точен устен и писмен звукобуквен и сричков анализ, да открива звука и мястото му в думата, да образува думи с даден звук и т.н. То трябва да се стреми да говори силно, но да не вика, като постепенно изменя силата на гласа от силно към средно и тихо произношение, и обратно.

- **четвърти етап** – дейности за постановка, автоматизация и диференциация на артикулацията на звуковете и възпитаване на правилна устна реч, а по-късно и на писмена реч.

Целта е да се формира, усъвършенства и затвърди правилната артикулация на звуко-

вете, развитието на гласа и изчистването на фонацията от назалността. [9]

Овладеяването на правилното произношение на звуковете е предпоставка за развитието на разговорната реч, речитирането, разказването и т.н.

Корекционно-терапевтичната работа за формиране и развитие на речта на децата с ВЦУН и с ринолалия може да продължи до 2-3, а понякога и повече години. Реално тя трябва да започне след около месец от направената хирургическа операция. [10]

Заклучение

Децата с ВЦУН и с ринолалия са една специфична група, обект на изучаване от медицинската и логопедическата теория и практика.

Ефективността на помощта и грижите за тези деца се определя от редица външни и вътрешни фактори като:

- вида и степента на ВЦУН и на артикулационния недостатък;

- съпътстващи заболявания и нарушения;

- началните срокове за диагностика и лечение;

- време и качество на проведената хирургическа операция.

Крайният резултат от корекционно-терапевтичната работа се оценява по степента на сформираниост и нормализираниост на речта и на преодоляването на назалността в говора на детето.

Специалистите в мултидисциплинарния екип трябва да подхождат индивидуално към всяко дете и неговите родители и да прилагат най-ефективните съвременни методи и процедури за лечение, помощ, грижи и за корекционно-терапевтично въздействие.

ЛИТЕРАТУРА:

1. **Атанасов 1995:** Атанасов, Ю. Клинично-лабораторни проучвания при деца с ВЦУН, С., 1995.
2. **Атанасов 1998:** Атанасов, Ю. Нови тенденции в лечението на вродените цепнатини на устната и небцето. - *Практическа педиатрия*, кн. 4.
3. **Балакирева 2009, 2012:** Балакирева, А. Логопедия. Ринолалия, М., 2009, 2012.
4. **Бурлакина 2008:** Бурлакина, О. Комплекси упражнения за формиране на правилното речево дихание, М., 2008.

5. **Васильева 2007:** Васильева, Е. Ринолалия, М., 2007.
6. **Волковой и др. 2003:** Волковой, Л. и др. Логопедия, М., 2003.
7. **Енева 1997:** Енева, Й., Анализ на съпътстващите проблеми при деца с ВЦУН. - *Специална педагогика*, кн. 4.
8. **Кале-Жермен 2007:** Кале-Жермен, Б. Всё о правильном дыхании и дыхательным техниках, М., 2007.
9. **Соболева 2006:** Соболева, Е. Ринолалия. М., 2006.
10. **Соломатина, Водолацкий 2007:** Соломатина, Г., В. Водолацкий. Устранение открытой ринолалии у детей, М., 2007
3. **Balakireva 2009, 2012:** Balakireva, A. Logopediya. Rinolaliya. M., 2009, 2012.
4. **Burlakina 2008:** Burlakina, O. Kompleksy uprazhnenii dlya formirovaniya pravilnogo rechevogo dykhaniya, M., 2008.
5. **Vasilyeva 2007:** Vasilyeva, E., Rinolaliya, M., 2007.
6. **Volkovoy i dr. 2003:** Volkovoy, L. i dr., Logopediya, M., 2003.
7. **Eneva 1997:** Eneva, J., Analiz na sapatstvashtite problemi pri deca s VCUN. - *Specialna pedagogika*, 4.
8. **Kale-Zhermen 2007:** Kale-Zhermen, B., Vse o pravilnom dikhanii i dykhatelnym tehnikakh. M., 2007.
9. **Soboleva 2006:** Soboleva, E. Rinolaliya, M., 2006.
10. **Solomatina, Vodolatskiy 2007:** Solomatina, G., V.Vodolatskiy, V., Ustraneniye otkrytoy rinolalii u detey, M., 2007.

REFERENCES

1. **Atanasov 1995:** Atanasov, Ju. Klinichno-laboratorni prouchvaniya pri deca s VCUN. S.,1995.
2. **Atanasov 1998:** Atanasov, Ju. Novi tendencii v lechenieto na vrozenite cepnatini na ustnata i nebceto. - *Prakticheska pediatriya*, 4.

ЗНАЧЕНИЕ НА ЗАНИМАНИЯТА С МУЗИКА ПРИ ДЕЦА ОТ ПРЕДУЧИЛИЩНА И НАЧАЛНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ И ПРИ ПОДГОТОВКАТА НА ТЕХНИТЕ УЧИТЕЛИ

Радка Джендова

THE IMPORTANCE OF MUSIC ACTIVITIES WITH PRESCHOOL AND PRIMARY SCHOOL AGE CHILDREN AND IN TEACHER TRAINING

Radka Djendova

E-mail: djendova1@abv.bg

ABSTRACT

Bearing in mind the importance and educational function of music, the paper focuses on the parameters arising from its nature and through which preschool and primary school children are brought up in the music art. The importance and educational function of music are also used to specify major parameters of the training of nursery and primary school teachers, presenting some of the qualities that comprise pedagogical mastership and are therefore important prerequisites for these teachers' effective educational practices.

Key words: music, education, pedagogical instruction

„Човекът е станал човек, когато е чул шепота на листата и песента на щурецъ, ромона на есенния ручей и звънката омайваща песен на чучулигата в бездънното лятно небе, дъха на падащите снежинки и воя на виелицата зад стъклото, ласкавия плясък на вълните и тържествената тишина на нощта... Чул и затаил дъх... И ето, слуша той стотици и хиляди години чудесната музика на живота.”

В. А. Сухомлински

Музиката възниква в дълбока древност, когато с пеене, свирене и танци са се изпълнявали разнообразни ритуали в чест на боговете, преди лов, при раждане, смърт и всяко друго начинание. От древността през вековете до днес музиката е част от ежедневието на човека.

Музиката, като всички видове изкуства, представлява художествено отражение на действителността. Тя е изкуство на изразяване с тонове, на възпроизвеждане на обкръжаващия ни живот в звукови образи. В музиката се отразяват мислите, чувствата и стремежите на хората, т.е. душевните преживявания на човека, но също така и звуково се „рисуват” картини от природата и важни събития от историческото минало и настояще.

Музиката има специфичен език, начин на изразяване и начин на въздействие. Тя е част от нашия живот – при това е доказано, че човек реагира на тоновете още през вътрешноутробния си живот.

Значението и въздействието ѝ е предмет на най-различни изследвания, които доказват, че музиката спомага за по-активното и качествено цялостно развитие на децата. Така тя оказва влияние най-общо на:

✓ **интелектуалното развитие** – музиката оказва влияние на интелектуалното развитие, като стимулира езиковото развитие на детето; спомага за подобряване на говора; обогатява информацията за заобикалящата среда; увеличава способността за пространствено възприятие и мисъл; спомага за доброто осмисляне на идейно-естетическото съдържание на творби от други изкуства; помага при усвояването на математика, езици и други научни области; изостря детската наблюдателност; обогатява представите; задържа вниманието; активизира въображението и мисленето; повишава умствената активност и стимулира продуктивната дейност на децата; развива тази част на мозъка, с която мислим, говорим, виждаме, чуваме и творим; активизира творческата нагласа и проявата на

нестандартно мислене във всички сфери на живота и др.

✓ **физическото развитие и здраве** – музиката оказва влияние на физическото развитие и здраве, като подпомага баланса и координацията на тялото; въздейства на сърдечния ритъм, на артериалното налягане, на дишането и нервната система, на имунната система, на развитието на опорно-двигателния апарат, на дейността на мозъка и др.

✓ **комуникация и социализация** - музиката спомага за развитието на взаимната комуникация от една страна между деца и родители, от втора между деца и учители и от трета - между самите деца; изгражда толерантно отношение; повишава социалната активност на децата и др.

✓ **психическо-емоционалното развитие** - музиката оказва влияние на психическо-емоционалното развитие, като повишава емоционалната активност на децата; със своята терапевтична функция повлиява на психическото здраве, формира естетическо отношение към света; оказва влияние върху формирането на моралните ценности на децата и др.

Посочените по-горе влияния на музиката са възможни благодарение на присъщите ѝ функции. На музиката са присъщи много функции, които се проявяват взаимосвързани, но при определени обстоятелства една от тях може да доминира. Присъщи на музиката са образователна, възпитателна, комуникативна, релаксираща, терапевтична и др. функции. Функциите условно се разделят с цел да се акцентира на една от тях. Така възпитателната функция позволява да се акцентира върху присъщи на музикалното произведение положителни по отношение на поведението страни. При това те са индивидуални и неповторими при всяко музикално произведение; характерното за музиката емоционално възприемане ги насочва по подчертано личностен начин към всяко дете – слушател, изпълнител или творец.

Индивидуалността и неповторимостта на тематичната насоченост на музикалните произведения могат най-общо да се обединят в няколко неизчерпващи проблематиката, насоки:

• Тематични произведения за красотата на нашата страна, за емблематични победи и исторически събития, за символите на народността и т.н. Чрез тези произведения деца и ученици неусетно започват в по-осъзната

степен да възприемат красивите картини от природата и човешката дейност; по-осъзнато и уравновесено емоционално да преосмислят информацията за важни за народ и нация събития; вътрешно да приемат емблематичните за народи ни символи, като например химн, герб, знаме и др., и да изпитват в по-голяма степен съпричастност и принадлежност към народ и родина. Пример: децата знаят делото и имената на Кирил и Методий. Това знание придобива друго измерение, когато запяват дори най-елементарната песен за тях. Чрез песента (мелодия и текст) не само се затвърждава информацията, но и същата се осмисля емоционално:

„Да прославим паметта на нашите светители

и възхвалим светостта на нашите учители.

О, всесилни нам свети, вашата мъдрост просвети

първо нашия стар народ, после цял славянски род.”

(из песента „Св. св. Кирил и Методий” - муз. А Стоянов, текст Д. П. Войников)

• Народни песни, танци и свирни за традиции, празници, веселби, народни преживявания и др.. Чрез тези произведения деца и ученици по достъпен начин се запознават с тази част с фолклора, където за разлика от историческите факти са отразени и мислите и чувствата на участниците. Пример: деца и ученици се приобщават към народните традиции по различен начин, но и най-вече като участват в тях. А какво е празник без песни и танци? Как например да усетиш атмосферата на пролетния обичай Лазаров ден без песента (с или без танца)?

„Лаленце се люлее на зелено ливаде.

Не е било лаленце, най е било детенце.

Майка му го будеше и му мило думаше:

Стани, стани, детенце, да погледаш лазарки”.

• Положителни примери за добро и активно поведение в различни социални ситуации и групи, в т.ч. на улица, концерт, детска група, празник и др; Чрез тези произведения деца и ученици емоционално осмислят и по-трайно вътрешно приемат добрите думи, тон и поведение като вътрешно необходими. Пример: вълшебните думи „извинявай, благодаря и моля” се знаят от всички, но чрез песента те по-трайно присъстват в ежедневието на деца и ученици.

„... „Моля”, „Извини”, „Благодаря ти” – думи по-целесни и от лек.

*Щом отронии словото крилато,
просто ставаи истински човек!*

*Нека бъдем умни и етични,
за да ни съпътства обичта.*

Думи най-божествени изричай:

„моля, извини, благодаря”.

*Те строшават всяка горделивост,
влизат през залостени врати,
тъжни и обидени размиват,
с тях приятел можеш ли, върни!*

(от песен „Вълшебни думи” – муз. Х. Агасян, текст Т. Йотова)

• Картини и сцени за обекти и взаимоотношения от природния растителен и животински свят и др. Чрез тези произведения деца и ученици емоционално възприемат картини, разстения и животни, взаимоотношенията в природата, но и формират отношение към тях. Пример: слънцето, което... С песента слънцето става по-близко, а отношението по-нежно:

„Ало, ало, слънчице, моля, покажи се.

На децата, слънчице, топло усмихни се! „

(из песента „Ало, ало, слънчице” – муз.

Доно Цветков, текст Райна Пенева)

• Семейство и приятели. Чрез тези произведения се подпомага емоционалното и трайно затвърдяване на обич и отдаденост. Пример: децата знаят, че 8-ми март е празникът на мама. Когато обаче запеят песента „Мама” от Лазар Николов, не само техните очи светят от нежност и обич, но и очите на всички присъстващи:

*„Мила моя мамо, сладка и добричка
как да кажса, мамо, колко те обичам.*

*Цели ноци зная - ти над мен си бдяла
в тая топла стая песни си ми пяла.”*

След така направения, макар и неизчерпателен, преглед на ролята и значението на музиката да възпитава деца и ученици, естествено и логично могат да се изведат тези параметри на подготовката на детските и начални учители, които от една страна са част от качествата, които формират педагогическото майсторство, а от друга страна са важни предпоставки за осъществяване на ефективно възпитание от същите тези учители.

Преди да направим това, е необходимо да подчертаем, че музикалният педагог е наясно с възпитателната функция на музиката и той

не само преподава музика, но и възпитава чрез музиката. Тази негова отговорност е следствие от целта на музикалното възпитание, която се разделя на конкретна и обща. Конкретната цел е насочена към музикалното развитие. Общата цел е насочена към развитието и възпитанието на личността в нейната цялост със средствата на музиката. Тези две цели условно и теоретично се разделят, защото в музикалната дейност преподаване и цялостно развитие са неделими. Ще дадем пример: при музикалните занимания интензивно се развиват слухът и уменията за слушане, а те са необходими за много, различни от заниманията с музика, дейности. „Ухото е виталният център на човека, центърът на неговото психофизиологическо равновесие. Да се възпитава слухът, да се отвори към по-широко поле от трептения – това означава да се помогне на човека да намери истинското си място в света.” [2, с.47]

И така: учителят по музика не само преподава изкуство, но и възпитава чрез изкуството. Между двете формулировки – преподавател по изкуство и възпитател по (или чрез) изкуство - има съществена разлика. Най-общо тази разлика се изразява в това, че при преподаването водещо е постигането на измерим (или още определян като осезаем) резултат. Измерим или осезаем резултат е този, който се постига за сравнително кратък период и лесно се констатира (измерва). При възпитанието по (или чрез) изкуство стремежът е насочен към общото развитие, общата чувствителност и духовен живот, а това изисква време и резултатът за краткото време - месецдори година - може да е неосезаем и неизмерим.

От своя страна основно изискване за развитието на личността е постигането на равновесие (хармонично развитие) между от една страна - измеримите и бързо проявяващи се резултати като техника и интелектуални знания, и от втора страна неизмеримите, но важни и забележими след дълго време, резултати. Такива важни и забележими след по-дълъг период като време резултати са любознателност, психическа уравновесеност и стабилност, умение за концентрация, човешки добродетели, чувство за принадлежност към микро- и макрогрупи (род, родина, нация, семейство и др.), стабилност на вниманието, творческо въображение, обща разположеност и др.

Ето как Морис Мартено [3] определя значението на общото развитие на личността. „Човешкият инструмент“ е едно цяло и ще направи един звук по-точен и верен, ако в изпълнението си може да накара да затрептят повече елементи на звучене. Нима не говорим за „душата“ на даден струнен инструмент? Без нея цигулката не е нищо освен сбор от дърво и струни. Душата обединява всички елементи в едно и също звучене. Знаем добре, че същото важи и за нас самите.” [2, с. 45-46]

И още: „Ако „човешкият инструмент“ е с нестабилна нервна система, разпиляваща енергията си както дойде; ако поради липса на мускулна взаимозависимост най-простото действие води до верижна реакция, мобилизира за безполезно участие множество мускули; ако след движението същите тези мускули не стигнат до състояние на пълно отпускане, всяка дейност, извършена от такъв „човешки инструмент“, ще бъде уморителна и несъвършена.” [2, с. 48]

И ако музиката повлиява на цялостното развитие на деца и ученици, то естествено идва отговорността за преосмисляне на подготовката на бъдещите учители. На първо място осъзнаване на отговорността на учителя да възпитава и на възпитанието като по-висша форма на обучение. Без да предлагаме формули за тази подготовка, ще отговорим на въпрос-обосновка за мястото и функциите на заниманията с музика при подготовката на учители за предучилищна и начална училищна степен, а именно: Защо музикална подготовка?

Безспорно е, че учителят е един от основните фактори не само за обучението, но и за възпитанието на деца и ученици. За да бъде обаче добър възпитател, в професионалната подготовка на учителя трябва да се включат и доусвоят различни умения, които най-активно и трайно се придобиват чрез изкуствата, в частност при заниманията с музика.

Осъществяването на тази подготовка се постига както с общопедагогическа подготовка и познаването на съответното учебно съдържание, така също и с умения, които естествено се формират при заниманията с музика.

Параметри на подготовката на детските и начални учители чрез музика:

✓ умение за подбор на целесъобразни форми и методи за педагогическо общуване. Използването на изкуството, в частност на музиката, за детския и начален учител

е често използван, занимателно-акти-визиращ и допълващ цялостната му дейност, метод. За съжаление обаче, измеренията на включването на музика и в другите направления на детската активност и обучение най-често е именно в занимателност, активизиране, релаксация и онагледяване, при което не се използват ефективно възпитателните възможности на музиката. Ефективността на този метод се отчита най-вече при измерването на т.нар. осезаеми резултати. За да се използват ефективно възпитателните възможности на музиката, е необходимо в подготовката на учителите да се включи в по-голяма степен усвояването на различните музикални дейности, разнообразни форми на работа и актуална за разглежданите възрасти музикална информация и репертоар.

✓ Умение за творческо преподаване. Творческата реализация на дадено съдържание е в основата на организацията на заниманията по музика в предучилищна и начална училищна възраст. Творческото комбиниране е възможно както при детайлно познаване на преподаваното учебно съдържание, така също и при изградени умения за педагогическата интуиция, т.е. способност за предчувстване (предвиждане). Умението за предчувстване естествено се придобива при заниманията с музика, защото е част от музикалното възприятие. Същото обаче се активизира и дори формира при целенасочени и продължителни като интензивност и време музикални занимания.

✓ Умение за хуманно общуването с деца и ученици в цялостния процес на обучение. Това умение е съпроводено с емоционална отзивчивост и наблюдателност. Те се развиват при общуването с музика. Именно наблюдателността и емоционалното отреагиране на звуковото послание прави възможно възприемането и преживяването на музиката. Музиката притежавана особено големи възможности за емоционално развитие поради това, че емоциите са същността на езика, с който си служи музикалното изкуство. Формирани при музикалните занимания, тези умения естествено се пренасят в цялостната дейност на човека, в случая в преподавателската дейност.

Ето защо и в тази насока е необходимо в подготовката на учителите да се включи в по-голяма степен усвояването на различните музикални дейности, разнообразни форми на работа.

➤ Умение за организиране на целенасочена извънурочна дейност. Тя от своя страна включва най-разнообразни форми и тематика, като значима част се пада на музиката и на игрите с музика. Това налага детайлно изучаване на утвърдените в практиката музикални игри (учебни, народни, авторски и др.) като текст, мелодии, времева актуалност, налични и възможни варианти и методика на разучаване с деца и ученици.

✓ Умение за привличане и задържане на вниманието. Това умение отразява личностните черти на педагога (като харизматичност) и педагогическата техника. От своя страна, в педагогическата техника се включват различни практически умения като поглед, мимики, жестове и глас. Гласът и поточно постановката на гласа най-ефективно се формира при заниманията с музика – пеене и изработване на вокално-хорови навици в дисциплината солфедж. Доказано е, че гласът има силно въздействие, а в педагогическата дейност може да се използва и с възпитателна насока. Известни са думите на Макаренко, който говори за силата на въздействие на тембъра на гласа „Аз станах истински майстор, когато се научих да казвам „ела тук“ с 15-20 нюанса, когато се научих да давам 20 нюанса в израза на лицето, фигурата и гласа.” Ето защо е необходимо в подготовката на учителите да се включи системна работа за развитието на гласа и изразителността на лицето, а това, както споменахме, най-ефективно се формира в заниманията с пеене – индивидуално и с група.

В заключение ще обобщим: на настоящия етап е доказано възпитателното значение на заниманията с музика при деца от предучилищна и начална училищна възраст.

За осъществяването в практиката на възпитание чрез изкуството музика при децата от предучилищна и начална училищна степен обаче от значение е и учителят-педагог. Това провокира очертаването на параметри на подготовката на детските и начални учители, които са част от качествата, формиращи педагогическото майсторство и са важни предпоставки за осъществяването на ефективно възпитание от същите тези учители.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Бояджиева, Н., и др. Възпитание и профилатика чрез изкуството, арт терапията и стресът в професията на началния учител. - II Есенен научно-образователен форум „Съвременни предизвикателства пред учителската професия“, СУ-ДИУУ, 2012.

2. Мартено, М. Основни принципи за музикална подготовка и тяхното приложение. - *Педагогика*, С., 1994, кн. 12.

3. Martenot, M., *Principes fondamentaux de formation musicale et leur application*. Paris, 1970.

REFERENCES

1. Boyadzhieva, N. Vazpitanie i profilaktika chrez izkustvoto art terapiyata i stresat v profesiyata na nachalniya uchitel. - II Esenen nauchno-obrazovaten forum „Savremenni predizviktelstva pred uchitelskata profesiya. SU-DIUU, 2012.

2. Marteno, M. Osnovni printsipi za muzikalna podgotovka i tyahnoto prolozhenie. - *Pedagogika*, S., 1994, kn. 12.

3. Martenot, M., *Principes fondamentaux de formation musicale et leur application*. Paris, 1970.

QUALITATIVE CHANGES IN MUNICIPALITIES IN THE ABSORPTION OF STRUCTURAL FUNDS AND THE IMPACT OF DECENTRALIZATION ON THEIR ACHIEVEMENT (THE EXAMPLE OF KARDZHALI)

Hasan Azis*

E-mail: hasan.azis@gmail.com

**Mayor, Kardzhali Municipality*

ABSTRACT

The article analyses the positive influence of the utilization of funds on the process of decentralization in Kardzhali Municipality. It emphasizes the stages of decentralization and the qualitative changes that occurred after 2007.

Key words: *decentralization, local government, municipality, programmes and EU funds*

INTRODUCTION

Bulgaria's membership in the EU has changed the status of our country. The pre-season focused on the government's efforts to implement the political, economic, legal and social spheres of EU policies. The implementation of the program for pre-accession ensured that the trend to accelerate the economic development, improve the quality of life of the population, reduce disparities in living standards in member states and also implement the policies at EU level continued. After Bulgaria's accession to the EU, it became one of the countries which had already participated actively in the creation of such countries, but there is something very important - to be equal to the other countries, all levels of governing in Bulgaria must know and apply the institutional frame.

This article will address the issue and give an example of how the acceleration of the process of decentralization after the accession of Bulgaria to the EU has extended the capabilities of municipalities and improved the quality of citizens' lives.

The main objective of this article is: to make a brief analysis of the impact of decentralization on the qualitative changes that occur in a Bulgarian municipality when it absorbs structural funds; to analyze the factors for increasing the success rate when applying for funds with municipal projects, for example in Kardzhali Municipality.

Based on the objective, the following tasks can be formulated: 1. To make a brief overview of the process of decentralization in Bulgaria and

outline its role in the development of our country; 2. To assess and analyze the acquired funds by Kardzhali Municipality in the period from 2007 to 2015; 3. To study the relation between EU policies in the territorial context and the resulting opportunities for enhancing municipal capacity in the utilization of funds; 4. To analyze Bulgarian experience (based on the case study of a municipality) in implementing projects at the local level in order to comply with the basic principle of decentralization – subsidiarity.

The object of the publication is the administrative capacity of the Bulgarian municipalities after a 25-year period of decentralization.

The subject is decentralization and its impact on problems and opportunities for improvement and development of the administration.

RESEARCH

Hypothesis: We assume a strengthening of the decentralization process and its positive impact on absorption of Structural Funds. Both quantitative and qualitative changes will be taken into account in the management of the municipality of Kardzhali. A better standard of living can be assumed for the citizens of the municipality.

Methodology: The most appropriate methodology for the study is an analysis which allows to consider and evaluate all processes in the creation of administrative capacity, the impact of decentralization and absorption of EU funds.

- Analysis of the legislation process "decentralization".
- Analysis of regulations, laws and strategies in the field of Structural Funds.
- Analysis of specialized information from Kardzhali municipality in order to create its own approach for improving the administrative capacity.

RESULTS

The process of decentralization in Bulgaria started with the adoption of the Constitution. Three stages of development can be distinguished: First (1990-1995) - preparation of legal documents, clearing principles and methods; Second (1996-2000) - territorial division of the country and comparability of functions with finances; and Third (from 2001 until now) - territorial, functional and institutional organization of the central, regional and local authorities. In 2005-2006 an improved institutional dialogue was noticed between the central and local governments. It allowed municipalities to get involved in decision-making. Three priority areas of development were defined:

1. Development of decentralization in management and financing;
2. Improvement of the condition and management of municipal property and infrastructure;
3. Preparation of the municipalities for the Accession of Bulgaria to the EU;

The actuality of the problem is due to the delayed pace of decentralization in Bulgaria and the need for municipalities to solve local problems. The financing of municipalities is a milestone in local government. The State government delegate functions to local authorities, but they are not financially backed and hence the need for municipalities to seek self-financing methods to maintain their sovereign territories.

After 01.01.2007, when the country became a full member of the EU, new opportunities for attracting financial resources were opened for the municipalities in Bulgaria. They helped to solve problems accumulated for decades in various spheres of socio-economic life – the environment, education, culture, social work, economics, yet we can say that local authorities also faced serious challenges related to planning, implementation and reporting of these funds.

EU Structural Funds have been established at different times of the creation of the Community and are changing with the adoption of new members and respectively with the expansion of their operation. The regulatory framework of the Structural Funds is based on three main objectives: convergence, regional competitiveness and employment and European territorial cooperation.

One of the most desirable advantages of Bulgaria's accession to the EU which can be accepted also as a challenge is channeling support from other member-states to our country. This support creates opportunities for local authorities for economic growth, social cohesion and human development. Municipalities are key beneficiaries of operational programs for regional development and environment, they are also the biggest beneficiary of the programs for development of human resources and administrative capacity. Here, however, the impact of decentralization on the capacity of municipalities should be noted. It is very important that effective decentralization of local and regional levels should promote and strengthen the administrative capacity to absorb EU funds. It should be emphasized that the existence of capacity in the creation and implementation of programs and projects ought to be seen in two aspects: programming and administrative.

In 2000, Kardzhali Municipality began building its own capacity for absorption of funds from the European Union and other donors. In the Sector "Sustainable Development" a separate unit was created. It is called "Projects and Investments" and after 15 years, this sector was transformed into the Department of Strategic Planning and Project Management reporting directly to the mayor. The main activities performed by the team of the municipality are in the area of regional development and environment, they are also the biggest beneficiary of the programs for development of human resources and administrative capacity.

- gathering and summarizing information on opportunities for funding projects from different donor programs and investment funds, structural funds;
- creation of a data bank for investment opportunities in the municipality;
- preparation of project proposals to various grant schemes, programs and donors;
- management of funded projects;

- Coordination of the efforts of municipal departments, NGOs and businesses in the implementation of funded projects.

Depending on the specifics, the information about funding opportunities for projects, open grant schemes and programs is made available to other departments in the municipal administration, NGOs and businesses. The team of the department consult NGOs and businesses in the preparation process of project proposals. Thus the local government helps citizens in the municipality in the preparation and implementation of projects. The subsidiarity principle of decentralization is fulfilled very precisely. It means that the local government is closer to the civil society.

In an analysis of proposals submitted by the municipality of Kardzhali, it can be said that it fulfills one of its main tasks as a local government for the formation and implementation of local policies aimed at addressing the challenges arising from economic, environmental, climatic, social and demographic problems. Kardzhali Municipality aims to make the most rational EU financial instruments to support sustainable community development. For the period from 2007 to 2015 Kardzhali Municipality implemented 27 projects from EU Structural Funds totaling 91,732,967 BGN, including:

- Within the OP "Regional Development" 2007-2013 - 12 projects;
- Within the Operational Programme "Environment" - 6 projects;
- Within the OP "Human Resources Development" - 5 projects;
- Within the Operational Programme "Administrative Capacity" - 4 projects;
- Average amount per project: 3,397,517 BGN, Consumption per capita – 719.72 BGN.

The implementation of priority projects set out in the Municipal Development Plan of the municipality of Kardzhali for the period was 90%. Consumption per capita exceeded 1,200 BGN measured for the total amount of resources spent for the period.

Decentralization affects several summarized factors that reflect qualitative changes in municipalities in absorption:

- Creating specialized administrative structures in the municipalities;
- Improving the competence of the human factor in the municipalities;

- Creating conditions for changing attitudes towards the process of decentralization - intensifying local community;
- The beginning of municipal co-financing - municipalities start looking for options to fill their coffers;
- Good communication with the civil society;
- Control and coordination between central and local government.

CONCLUSIONS

The results of the analysis indicate widespread development of local authorities and the positive impact of decentralization on the absorption of EU funds. We can notice a developed and competitive local economy, realizing local potentials and showing the comparative advantages of its investment attractiveness; quality living environment which has increased the attractiveness of the municipality as a place of residence and investment; "opening" of the municipality to the country and the world through the use of improved tourist sites and cross-border cooperation; achieving territorial balance in the development of the municipality; strengthening institutional capacity at a local level to improve process management and absorption of EU funds. This is a complex and dynamic process that affects all state and local governments.

REFERENCES

1. Bozhdermenova, K., Bulgarian practice to enhance the administrative capacity to manage EU projects Scientific Almanac of VSU "Free University", Vol.6, 2009.
2. Bozhdermenova, K., Administrative capacity to manage EU projects - European and Bulgarian practices, ISBN 978-954-323-806-4, C., 2011.
3. Neykova, M., Decentralization - a major factor in increasing the efficiency of the administration, Yearbook of BSU, 2012, Vol. 27.
4. Strategy for decentralization of Bulgaria 2016-2025.
5. Monthly and annual reviews of progress in the OP in Bulgaria for the period 2007-2013 and 2014-2015.
6. National Strategic Reference Framework - programming period 2007-2013.

Университет „Проф. д-р Асен Златаров“ – Бургас
ГОДИШНИК, Т. XLV , КНИГА 2, 2016
ОБЩЕСТВЕНИ НАУКИ

Assen Zlatarov University
ANNUAL, VOL. XLV, BOOK 2, 2016
SOCIAL SCIENCES

Редакционна колегия:
проф. дпн Маргарита Терзиева (главен редактор)
проф. дхн Любомир Влаев
доц. д-р Пенка Пеева
гл. ас. Иван Соколов

Технически сътрудник:
инж. Илиана Ишмериева

Дизайн и оформление:
Издателство “ЛИБРА СКОРП”
www.meridian27.com

Печатни коли: 15.75
Формат: 60/84/8

ISSN 1312-1359

Издание на:
УНИВЕРСИТЕТ “ПРОФ. Д-Р АСЕН ЗЛАТАРОВ”
www.btu.bg

Бургас, 2016

